

John Knox als kerkhervormer

<https://hdl.handle.net/1874/227262>

1895

N. 4. 192

Den Utrecht 1895

JOHN KNOX ALS KERKHERVORMER

DOOR

P. J. KROMSIGT,

Predikant te Scherpenisse.

UTRECHT,

A. H. TEN BOKKEL HUININK.

1895.

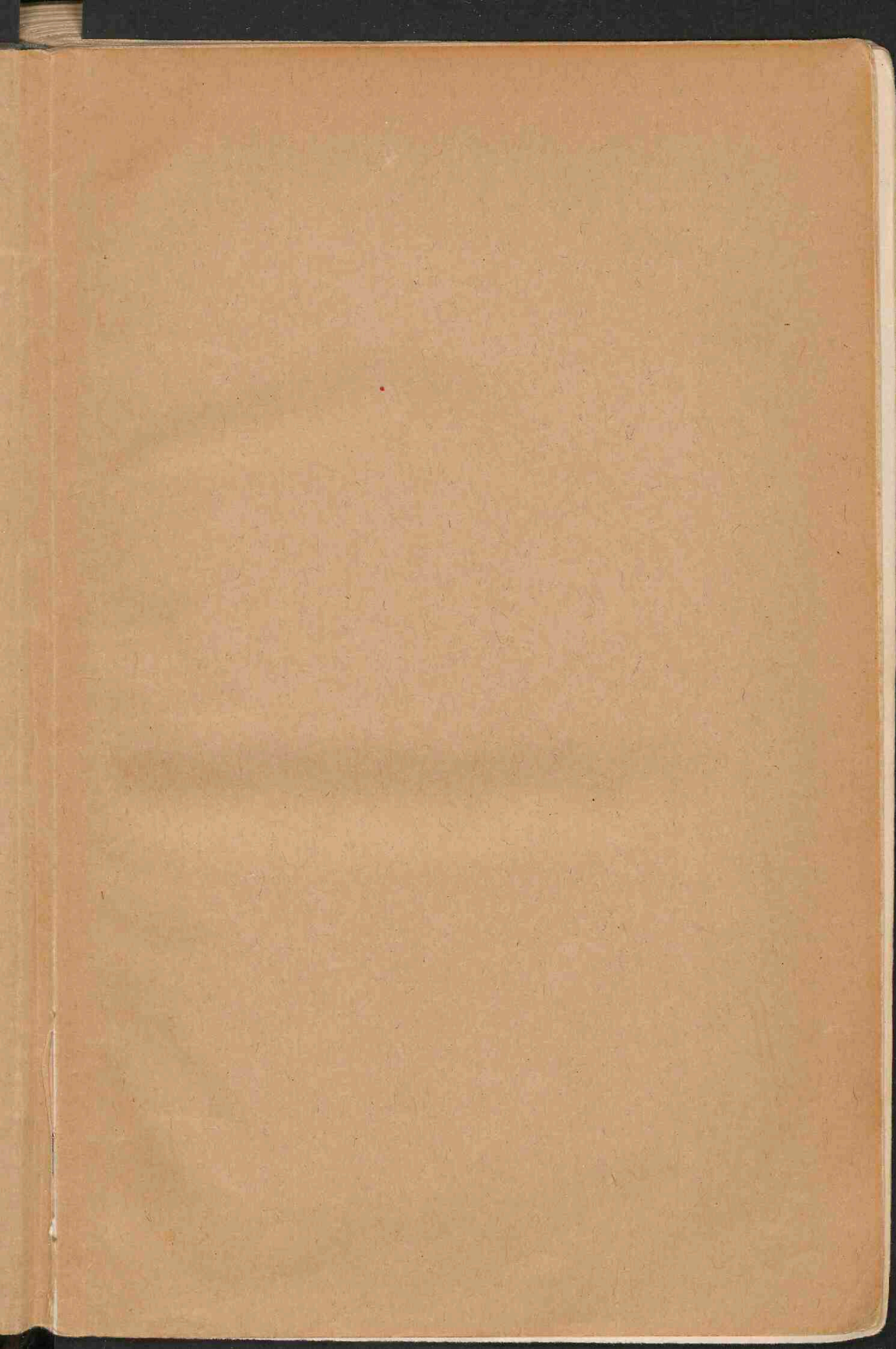
KROMSIGT

1895

Utrecht

U.B.V.

A. qu.
192

JOHN KNOX ALS KERKHERVORMER.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0474 2064

JOHN KNOX ALS KERKHERVORMER.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

Doctor in de Godgeleerdheid

aan de Rijks-Universiteit te Utrecht,

NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS

Dr. H. C. DIBBITS,

Hoogleeraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde.

VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER UNIVERSITEIT

TEGEN DE BEDENKINGEN VAN

DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID

TE VERDEDIGEN

op Woensdag den 3^{den} Juli 1895

des namiddags te 3 ure

DOOR

PIETER JOHANNES KROMSIGT,

geboren te WIJK bij Heusden.

UTRECHT,

A. H. TEN BOKKEL HUININK.

1895.

AAN

MIJNE OUDERS

EN

MIJNE SCHOONoudERS.

Bij de voltooiing van dit proefschrift is het mij eene diepgevoelde behoefte aan U, Professoren der Theologische Faculteit en Kerkelijke Hoogleeraren, mijn dank en erkentelijkheid te betuigen voor het onderwijs, dat ik van U mocht genieten. De tijd, die er reeds ligt tusschen het heden en het oogenblik, waarop ik Utrechts Academie verliet, en mijn verdere wetenschappelijke arbeid hebben mij slechts temeer leeren waarderen, hetgeen ik van U mocht ontvangen. Met weemoed gedenk ik hierbij ook hem, wien, helaas, dit woord van dank niet meer bereikt, mijn zeer geëerden leermeester, wijlen Professor Cramer, wiens aandenken bij mij in gezegende herinnering blijft.

In zeer bijzondere mate geldt die dank en erkentelijkheid U, mijn hooggeschatte Promotor, Hooggeleerde Kleyn. Ik ben mij bewust U zeer veel verschuldigd te zijn. Ik zal daarom niet trachten dit in vele woorden te omschrijven. U op mijnen weg te hebben mogen ontmoeten reken ik tot de bijzondere voorrechten mijns levens. Dat God U nog weldra wederom de oude krachten moge hergeven en U alzoo nog stellen tot een rijken en langdurigen zegen voor Utrechts Hoogeschool, is een wensch, die mij diep in het hart ligt. Ontvang thans ook inzonderheid mijnen dank voor de zorg, waarmede gij mij bij de voltooiing van dit geschrift hebt willen leiden.

En Gij, mijne vrienden van vroegeren en lateren tijd, ontvangt met dit geschrift mijn dankbaren groet, vulete et favete!

INHOUD.

Inleiding.	Blz. 1— 22
Beteekenis der hervorming voor Schotland, 1; achterlijkheid der Schotsche beschaving, de leenstaat, decentralisatie, 2; eerste reformatorische bewegingen, de Lollarden van Kyle, 7; Patrick Hamilton, wet en evangelie, Lutheranisme, 8; politieke toestand, verhouding tot Frankrijk en Engeland, 11; uitbreiding der reformatie, school te Montrose, 14; George Wishart, nieuwe banen, invloed op het volk, het Gereformeerde Protestantisme, beteekenis van het Schriftbeginsel, 15; prediking van Wishart, „the woord of peace”, zijn dood, 17; het beginsel van recht, 20; val van Beaton, 21; plan van dit geschrift, bronnen, 22.	

HOOFDSTUK I.

Eerste optreden van Knox	23— 40
Zijne opleiding te Haddington en te Glasgow, 23; John Major zijne beginselen, recht van weerstand, 24; Knox als huisonderwijzer, als priester, 27; ontmoeting met Wishart, diepe indruk hiervan op Knox, 28; het kasteel van St. Andrews een toevluchtsoord voor vervolgd, Knox' plannen, hij begeeft zich naar St. Andrews, 30; roeping tot het predikambt, waardeering van het ambt, 31; eerste preek, 33; dispuut met Winram en Arbuckle, 35; beteekenis van „the expressed word of God” bij Knox, 38; inname van het kasteel van St. Andrews, wegvoering der gevangenen, 40.	

HOOFDSTUK II.

Verblijf buiten Schotland	41—128
§ 1. GEVANGENSCHAP	41— 49
Knox op de galeien, „a merry fact”, 41; de galeien voor St. Andrews, Knox' geloofsvertrouwen, Knox trooster en prediker ook in de gevangenschap, 42; Balnaves of Halhill, zijn <i>Treatise on Justification by Faith</i> , vergelijking met Hamilton, 44; Balnaves leerling van Knox 48; vrijlating, 49.	
§ 2. VERBLIJF IN ENGELAND	49— 98
Knox tot Berwick, vrijheid ten opzichte der liturgie, <i>The practies of the Lords Supper yeosed in Berrike-upon-tryed</i> , 50; <i>Summary on the Lords Supper</i> , invloed van Calvijn, 53; slagvaardig te Newcastle, <i>Confession why</i>	

he affir med the Masse Idolatrie, formeele maatstaf, materieele maatstaf, 55; vergelijking met Calvijn, het formeele op den voorgrond, litterarische afhankelijkheid van Calvijn, Knox leerling van Calvijn reeds vóór zijn verblijf te Genève, het gewone argument tegen de mis. ontleend aan de transsubstantiatie, bij Knox gemist, oorzaak daarvan, 61; *Declaration on the true nature and object of Prayer*, praktisch en persoonlijk karakter van dit geschrift, afhankelijkheid van Calvijn, 65; verhouding tot Mrs. Bowes, 70; verloving met Marjory Bowes, 73; Knox te Newcastle, ritus bij het avondmaal, 73; *Letter to the Congregation of Berwick*, zijne prediking, Luthersch en Gereformeerd. O. Tisch karakter zijner prediking, 74; de ceremoniën als „things of smaller weight,” 78; hoogstelling van het gezag der overheid, 79; Knox kapelaan, reis met Northumberland, verblijf te Londen, Knox' invloed op het *Book of common prayer*, preek tegen het knielen bij het avondmaal, brief van Cranmer, „the error of the Anabaptists”, *Confession on Kneeling*, resultaat, 80; Knox in vertrouwden kring, voorspellingen, 85; afwijzing van het bisdom Rochester, 86; moeilijkheden te Newcastle, 87; Knox' studie en intieme leven, 87; nieuwe moeilijkheden, 88; preeken voor het hof, 88; afwijzing van de predikantsplaats Allhallows, Knox voor het *Privy Council*, zijn tweestrijd, 92; dood van Eduard VI, Knox getuige van de krooning van Maria, profetien, gebed voor Maria, 94; onderhoud met Robert Bowes, vlucht uit Engeland, 96.

§ 3. VERBLIJF OP HET VASTE LAND 98—128

Knox te Dieppe, *Exposition upon the syxt Psalme of David*, 98; *Godly Letter to the fayethfull in London, Newcastle and Barweyke*, 99; profetische toon van Knox' schrijven, theocratische beginselen, 105; bezoek bij Calvijn, Viret en Bullinger, *Questiones*, antwoord van Bullinger, brief van Calvijn, 106; Knox niet geheel bevredigd, 110; terugkeer naar Dieppe. *An Epistle to his afflicted brethren in England* en *A comfortable Epistle*, „spiritual hatred,” 111; *A faithfull admonition unto the professors of Gods truthe in England*, 113; Knox O. Tische vorming, gevaarlijke beginselen, verschil met Calvijn, 120; Knox predikant te Frankfort, twisten over de ceremoniën, Calvijns advies. *Order of Geneva*, Coxe, Knox van majesteitsschennis beschuldigd, 120; Knox en een deel der Frankfortsche gemeente wijken uit naar Genève, positie van Calvijn te Genève, brieven uit Schotland en van Mrs. Bowes, vertrek naar Schotland, 124.

HOOFDSTUK III.

Tweede optreden van Knox in Schotland. Voortgang der reformatie 129—145

Toestand van Schotland na 1547, 129; Knox te Edinburg, 132; ontmoeting met James Stuart, oppositie tegen halfslachtige praktijken, 133; Knox gedagvaard, 135; *Letter to the Queen Regent*, bezadigde toon van dit schrijven, „their victory standeth in suffering”, 136; *Exposition upon Christ's temptations in the wilderness*, 139; *Answers to some questions concerning Baptism, etc.*, dwalingen der Anabaptisten en der verachters der sacramenten, de tienden, 140; *A Letter of wholesome counsel*, een laatst vaarwel, de gemeente het lichaam des Heeren, gemeenschap der heiligen, onderzoek van „the hole body of the Scriptures”, 141; beteekenis van dit verblijf van Knox in Schotland, vertrek naar Genève, 144.

HOOFDSTUK IV.

Terugkeer naar het vasteland. Blz. 146—216

De Engelsche gemeente te Genève, hun *Forme of prayers*, vergelijking met de *Forme des Prieres* van Genève, 146; Knox te Genève, zijn „quyet studie”, verlangen naar Schotland, 149; brief van de Schotsche edelen, vertrek naar Dieppe, teleurstelling, brief aan de edelen, 151; het eerste „covenant” der Protestantsche edelen, 155; Knox te Dieppe, te La Rochelle en te Lyon. *An Apology for the Protestants at Paris. Letter to his brethren in Scotland*, Anabaptisten, *Letter to the Lords*, „attempt the extremitie”, 157; terugkeer naar Genève, motieven, „Chryst the author of peace”, 161; de vreedzame weg onmogelijk, *First Blast of the trumpet against the monstrous regiment of women*, 163; oordeel van Calvijn, brief van Knox aan Foxe, 167; vermeerderde uitgave van de *Letter to the Queen*, „Christ Jesus not comen to send peace but a Sworde”, 169; *The Appellation of John Knoxe to the Nobilitie and Estates of Scotland*, zijn voornaamste godsdianstig-politieke geschrift, inhoud, handhaving van den waren godsdienst de plicht van de overheid (den adel), 172; *Letter to the Communalitie of Scotland*, 188; Knox, Calvijn en Major, 192; uitwerking van Knox' brieven, het gevoel voor recht, Knox in afwachting, brief van Calvijn aan den graaf van Arran, de roepsten, 193; *On Predestination*, invloed van Calvijn, nominalisme en realisme, de eere Gods, Knox geen dogmaticus, 198; *Epistle to the Inhabitants of Newcastle and Berwick*, 205; dood van Maria, *Echortation to England*, program van reformatie, 207; afscheid van Genève, het O. T. als handboek voor staathuishoudkunde, het volk Gods, het verbond, 212; Knox te Dieppe, brief aan Mrs. Locke, cordeel over het *Book of common prayer*, brief aan Cecil, Calvijn en Elizabeth, oordeel over Knox te Dieppe, 213.

HOOFDSTUK V.

Laatste optreden van Knox in Schotland. Vestiging der reformatie 217—323

Toestand van Schotland sinds 1556, 217; aankomst te Edinburg, „in the brunt of the battell”, de gedagvaarde predikers te Dundee, voorttrekken naar Perth, 221; onderhandelingen, de predikers tot rebellen verklaard, beeldenstorm te Perth, 222; brief aan de regentes, aan het Fransche leger, aan de edelen, aan de prelaten, de poorten van Perth voor de regentes geopend, 223; schending van het vordrag door de regentes, James Stuart en Argyle voegen zich bij de „Congregation”, beteekenis van James Stuart voor de Schotsche reformatie, 228; reformatie te St. Andrews, Perth ingenomen, Stirling en Edinburg gereformeerd, het hoogtepunt, 229; moeilijker dagen, Leith geeft zich aan de regentes over, verdrag van Leith, brief van Knox aan Calvijn, vragen over den Doop, terugtocht uit Edinburg, Knox de ziel der beweging, 233; Knox' beteekenis voor de toenadering tusschen Schotland en Engeland, brief aan Cecil en aan Elizabeth, antwoord van Cecil, „difficulties of the tyme”, 238; onderhandelingen met den hertog van Chatelherault, hij gaat tot de reformatische partij over, nieuw stadium van den strijd, 243; afzetting der regentes, 248; regeeringsraad met den hertog van Chatelherault aan het hoofd, Maitland of Lethington, verdrag met Engeland, 248; dood der regentes, vrede van Leith, 252; aanneming van de *Confession of Faith* door het Parlement, acte tegen de mis en tegen de jurisdictie van den paus, de Gereformeerde Kerk als Staatskerk gevestigd, inhoud der confessie, 254; het

First Book of discipline, inhoud, strijd met den adel, 261; dood van Knox' vrouw, brief van Calvijn aan Knox, 270; komst van Maria Stuart, 272; eerste gesprek van Knox met haar, 273; brief van Knox aan Calvijn, 275; invloed van Maria op de Lords, 275; tweede gesprek van Knox met Maria, 277; dispuut met den abt van Crossraguel, 278; derde gesprek met Maria, 279; preek van Knox, laatste gesprek met Maria, 281; Knox voor het *Privy Council*, „womanly gravity”, „not in the pulpet”, 284; Knox' tweede huwelijk, 285; dispuut tusschen Lethington en Knox over het recht van weerstand, 286; Maria huwt Darnley, opstand van Murray, houding van Elizabeth, 288; preek van Knox voor Darnley, 289; moord op Rizzio, Knox gaat naar Kyle en naar Engeland, 290; moord op Darnley, Maria doet afstand van de regeering, Knox keert terug, krooning van James VI, 293; Murray regent, de parlamentsacten van 1560 geratificeerd, periode van bloei voor de Kerk, de Puriteinen in Engeland, Knox' verhouding tot hen, Murray vermoord, 294; politieke en kerkelijke toestand na Murray's dood, 197; Knox door een aanval van beroerte getroffen, 300; pamfletten tegen hem, zijne verdediging, aanslag op zijn leven, 300; vertrek naar St. Andrews, twist met de universiteit, 303; simonia, Morton, brief van Knox aan de *Assembly*, brief van Erskine, 304; concordaat van Leith, 308; brief van Beza, *Answer to Tyrrie*, laatste brief van Knox aan de *Assembly*, interim, de „Tulchan-bishops”, 312; Knox naar Edinburg teruggeroepen, Lawson door hem als predikant van Edinburg bevestigd, 316; laatste ziekbed, afscheid van den Kerkeraad, aanklacht van Maitland, boodschap aan Grange, 319; afscheid van Morton, laatste woorden, begrafenis, 321.

HOOFDSTUK VI.

Terugblik. Knox' reformatorische beginselen . . 324—360

Het Woord Gods bij Luther, bij Calvijn, bij Knox, „the playn Word of God”, 324; het formeele op den voorgrond, geen adiaphora, beteekenis van „religion” en „idolatrie” bij Knox, verschil met Calvijn, radicalisme, Puritanisme, 326; theocratisch karakter der Schotsche hervorming, theocratische beginselen bij Calvijn en de andere hervormers, verbinding van Kerk en Staat, gewetensvrijheid in den modernen zin van het woord hun vreemd, 328; verschil met Calvijn ten opzichte van de mate van toepasselijkheid van het O. T., gemis aan historischen zin bij Knox, directe overbrenging van O. Tische geboden, 333; de groote menigte en het individu, Anabaptisten en Gereformeerden, kinderdoop, „het volk Gods”, 333; de leer der individueele verkiezing en de verbondsgedachte, wedergeboorte en bekeering, 334; het idealisme der Gereformeerde Kerk, vereenzelviging van zichtbare en onzichtbare Kerk, tucht, 337; individualisme en solidariteit, Anabaptisme, Luther, Calvijn, 339; de verbondsgedachte bij Knox op den voorgrond, de „league and covenant”, 340; scheiding van Kerk en Staat, vrijheid der Kerk, 341; eenheid der Kerk, afscheiding, 342; jurisdictie der Kerk, tucht, 344; strijd om de staatkundige vrijheid, het recht tot weerstand, verschil met Calvijn, 345; invloed van Major, 346; „mutuall contract”, recht van afzetting, 347; onderscheid tusschen de ordinantie Gods en de personen, 349; recht van den adel, 351; van het volk, 352; van het enkele individu, 353; Knox en Calvijn, de profeet en de man van wetenschap, 354; het duldende element en het militante element, het Anabaptisme en Knox, 356; Knox als profeet, zijne beteekenis voor Schotland, 357.

INLEIDING.

Algemeene toestand van Schotland vóór het optreden van John Knox.

Met den naam van John Knox is eene nicuwe periode in Schotlands geschiedenis verbonden. Hij toch is de man geweest, die in Schotland voor goed de reformatie heeft gevestigd. En gelijk overal elders zoo duidt ook hier de vestiging der reformatie een keerpunt aan in de geschiedenis van het geheele volk. Ja, hier vertoont zich misschien de scheiding der twee geschiedperioden scherper dan bij eenig ander volk, dat de reformatie aannam. Het beeld, dat wij ons vormen van het Schotland vóór Knox, is een geheel ander dan dat zich aan ons voordoet, wanneer wij denken aan het Schotland na hem. De zegen, dien de door Knox met zooveel kracht doorgezette reformatie voor Schotland aanbracht, kan moeilijk hoog genoeg worden geschat.

Vóór hem verkeerde Schotland feitelijk in een toestand van regeeringloosheid. De immer door onderlinge veeten verdeelde adel met zijn koning, die als «primus inter pares» nauwelijks koning heeten mocht, verhinderde het volk zijn ware kracht te ontwikkelen. Evenmin als het naburige, even onrustige, op denzelfden lagen trap van ontwikkeling staande Ierland, nog heden door een geschiedschrijver van naam ¹⁾ genoemd «the despair of the statesman, the problem of the moralist», kon Schotland in die dagen meetellen onder de volken. Doch nadat door Knox de reformatie er was ingevoerd en de Schotsche Gereformeerde Kerk voor goed was gevestigd, heeft de Schotsche natie in die Kerk hare eenheid gevonden. De reformatie heeft het Schotsche volk gebracht tot het bewustzijn van zijne eenheid

1) J. A. Froude. *History of England*. London. vol. III. p. 397.

en zijne kracht en niet het minst heeft daartoe medegewerkt de eigenaardige theocratische kleur, waarin Knox zijn volk de reformatische denkbeelden overleverde, en waardoor hij een karakteristieken stempel drukte op de Schotsche hervorming en de Schotsche Gereformeerde Kerk. De reformatie werd in het midden der zestiende eeuw het groote belang, waaromheen als om het groote vereenigingspunt zich adel en volk hoe langer hoe meer schaarden tegenover de kroon en den clerus. Het godsdienstig belang bracht alzoo ten slotte de in Schotland zoo noodige en te lang ontbeerde blijvende eenheid teweeg, waardoor wel is waar in den beginne een conflict met de kroon, toen deze de reformatie niet wilde, onvermijdelijk werd, maar tevens voor het vervolg eens voor al aan den toestand der vroegere anarchie een einde werd gemaakt, waardoor dus ook straks eene geregelde ontwikkeling van het Schotsche volk mogelijk werd. In den aanvang echter van zulk eene geduchte, kerk en staat reformeerende beweging had men in Schotland meer dan ergens elders eenen «leader» noodig. De eindelooze twisten en veeten van den adel onderling maakten het noodzakelijk zulk eenen «leader» te hebben, die hen telkens weer op het ééne, groote doel zou wijzen, en zoo noodig ook tot de orde zou weten te roepen ¹⁾. Die «leader» werd John Knox. Vandaar dat met zijnen naam de reformatie, en dus de groote, nieuwe periode in Schotlands geschiedenis, voor goed verbonden is.

Zooals reeds gezegd is, was het Schotland, waarin hij optrad, een land van regeeringloosheid, en wij kunnen er wel bijvoegen, van barbaarschheid en verwildering. Schotland was in zijne beschaving bijzonder ten achteren ²⁾. Allerlei oorzaken hadden daartoe medegewerkt. Het woeste en onherbergzame van een groot deel des lands, waardoor het den adel gemakkelijk viel op eene of andere ongenaak-

1) Men denke b.v. aan den brief van Mei 1559, waarin de adel met excommunicatie werd bedreigd. *Works of John Knox*, edited by David Laing, Edinburgh 1864, vol. I, p. 329 sq.

2) Buckle (*History of Civilization in England*, London 1861, vol. II, p. 172.) deelt ons zelfs mee, dat er nog in de 14e eeuw kannibalen in Schotland gevonden werden: „There were cannibals in the land, and we have it on contemporary authority, that a man and his wife, who were at length brought to justice, subsisted during a considerable period on the bodies of children, who they caught alive in traps, devouring their flesh, and drinking their blood.” Als getuigenissen haalt hij aan Lindsay of Piscottie, *Chronicles of Scotland*, 1814, vol. I, p. 183; Hollinshead, *Scottish Chronicle*, 1805, vol. II, p.p. 16, 99; Fordun, *Scotichronicon*, vol. II, p. 331.

bare rots zijne rooiburchten te vestigen. Voorts het daarmee samenhangend gemis van het krachtig bestuur van eenen koning, die zoo noodig zijne vasallen kon dwingen tot gehoorzaamheid. Eindelijk zijne afgelegene ligging en de vijandschap, uit vrees voor overheersching ¹⁾ geboren, waardoor het zich al sinds onheugelijke tijden had afgezonderd van hen, die zijne natuurlijke bondgenooten hadden moeten zijn, de «Southrons» aan de overzijde van den Tweed. Zoo verkeerde Schotland in een toestand in menig opzicht gelijk aan dien van het zoozeer misdeelde Ierland, waarover de donkere midden-euwen het langst hunne schaduwen bleven uitbreiden ²⁾).

Het land was verdeeld onder de groote edelen ³⁾, die het volk, dat onder hun gebied woonde, ongeveer als lijfeigenen beschouwden. De koning was onder deze edelen niet veel meer dan «primus inter pares.» Centralisatie van gezag, zooals b. v. in Frankrijk door de koningen was doorgevoerd, had nog geen plaats gevonden. Zoo werd het volk door den adel uiteen gehouden in verschillende partijen, die bij de eindeloos voortdurende twisten zich schaarden om hunne verschillende clanhoofden of leenheeren. Wel hadden sommige koningen op het einde der middeleeuwen beproefd hun gezag beter te vestigen, doch het was hun niet gelukt ⁴⁾. Bij het begin van de hervorming

1) „The English hated Scotland, because Scotland had successfully defied them: the Scots hated England as an enemy on the watch to make them slave.” „For twenty miles on either side of the Border there grew up a population who were trained from their cradles in licensed marauding.” Froude. I. c. vol. III. p. 346.

2) „In extent Scotland and Ireland were nearly equal to each other, and were together nearly equal to England, but were much less thickly peopled than England, and were very far behind England in wealth and civilisation. Scotland had been kept back by the sterility of her soil; and, in the midst of light, the thick darkness of the middle ages still rested on Ireland.” Macaulay. *History of England*. New-York 1860. vol. I. p. 49.

3) Bij de troonsbeklimming van James VI telde men er 53, die tot de „Lords” behoorden. Rudloff. *Geschichte der Reformation in Schottland*. Berlin 1847. Bd. I. S. 25.

4) De barbaarsheid dier tijden kan ook blijken uit de weinig kieskeurige manier, waarop de koningen hun doel zochten te bereiken. In 1440 werd de graaf van Douglas, toen 15 jaar oud, en zijn nog jongere broeder, door den koning aan het hof verzocht te Edinburg. Daar aangekomen werden zij op last van den kanselier gegrepen, aan een gefingeerd verhoor onderworpen, schuldig verklaard en onthoofd. Dit geschiedde tijdens de minderjarigheid van den koning. Doch in 1452 werd de graaf van Douglas, een neef van de twee genoemden, door James II uitgenoodigd aan het hof te Stirling te verschijnen. De graaf aarzelde, doch James zond hem een vrijgeleide voorzien van de koninklijke handteekening en het groote zegel. Douglas verschijnt hierop te Stirling. Na het gebruik van het avondeten begint plotseling de koning hem met verwijten te overladen en stoot hem zelf den dolk in de borst. De andere edelen snellen toe en „to show their affection to the king, gave him every man his blow after he was dead.” Hume. *House of Douglas*. vol. I. p. 353, aangehaald bij Buckle. I. c. vol. II. p. 203.

waren de toestanden in dit opzicht in Schotland nog geheel midden-eeuwsch. In het onherbergzame Noorden, de Hooglanden, heerschte nog het aloude clansysteem, waardoor de onderhoorigen van een of ander graafschap zich met hunnen heer tezamen tot ééne stam of clan verbonden gevoelden, zoodat er nog eene zekere natuurlijke betrekking bestond tusschen hen en hun stamhoofd, wiens bestuur daardoor een min of meer patriarchaal karakter droeg. In het Zuiden was door den invloed der Normandiërs het feudale stelsel in zwang gekomen, waardoor de onderhoorigheid hier meer het karakter droeg van lijfeigenschap. In de verhouding tot den koning maakte intusschen het eene of het andere stelsel niet veel verschil. Hij kon tegenover zijne machtige leenheeren of clanhoofden, die soms rijker waren dan hij zelf, niet veel beginnen. Hij kon tegenover hen niet veel anders doen, dan volgens den symbolischen raad handelen, dien bisschop Kennedy eens aan James II gaf, toen hij een bundel pijlen nam en den koning toonde dat hij ze niet tezamen, maar wel één voor één kon breken.¹⁾ Aanleiding tot onderlinge verdeeldheid behoeft de koning zelf niet eens te geven; die bestond er natuurlijk onder zoovele edelen, die om den voorrang dongen, reeds overvloedig. Zodoende bleef echter Schotland het tooneel van gedurigen strijd, terwijl het den koning mede door de natuurlijke gesteldheid des lands niet gelukte den adel te bedwingen en eene blijvende, krachtige koninklijke heerschappij te vestigen. Inzonderheid echter gedurende de wegens de bloedige binnenlandsche twisten telkens voorkomende minderjarigheid der koningen was het land aan de treurigste wanorde en verwoesting ten prooi. De regent, die dan aangesteld moest worden, werd van alle zijden met vijandige, jaloersche blikken aangezien. De eene regent verdrong den anderen, waarbij men dan vooral gebruik maakte van het middel om den jeugdigen koning te ontvoeren om zodoende het regentschap te brengen in handen van die partij, die den koning feitelijk gevangen hield,²⁾ eene gevangenschap waarbij menigmaal het leven van den vorst ernstig gevaar liep.

Om een denkbeeld te geven van de groote macht van sommige

1) Buckle. I. c. p. 203.

2) Zoo wist b. v. James V in 1528 met hulp van den aartsbisschop Beaton te ontsnappen uit een dergelijke gevangenschap, waarin de machtigste familie van het rijk, de Douglasses, hem gevangen hield en nam toen op zestienjarigen leeftijd zelf de teugels van het bewind in handen, natuurlijk geheel onder den invloed van den clerus staande bij zijn verdere regeering tot 1542.

edelen kan b.v. dienen, dat bij gelegenheid van het huwelijk van James II het hoofd van het machtigste adellijke huis Douglas, de graaf van Angus, naar de gewoonte van de edelen in die dagen aan het hof verscheen met een gevolg, bestaande uit 5000 personen ¹⁾. Ook bij processen, die men zelf te voeren had of waarbij gunstelingen waren betrokken, was het gewoonte zulk een gevolg mede te brengen, zoodat het ons niet behoeft te verwonderen, indien de rechtspraak in Schotland in die dagen niets te beteekenen had en eigenlijk geen rechtspraak kon genoemd worden. Feitelijk gold alleen het recht van den sterkste. ²⁾

Onder zulke omstandigheden kon natuurlijk ook van eene geregde ontwikkeling van den derden stand, die b.v. in Engeland in de 14e eeuw zoo hooge vlucht nam, geen sprake zijn. De steden konden zich niet uitbreiden ³⁾, want handel en industrie konden geen voortgang hebben en werden telkens weer belemmerd of vernietigd. De middelen van verkeer waren zeer gering, de wegen uiterst slecht. Het reizen was zeer onvcilig. Moest iemand eene reis naar de Hooglanden ondernemen, dan maakte hij tevoren zijn testament. Inverness werd in de vijftiende eeuw tot tweemaal toe in brand gestoken en geheel verwoest; ook Aberdeen stond aan herhaalde aanvallen van de Hooglanders bloot ⁴⁾. De steden waren dan ook bij Engeland vergeleken veel minder bevolkt dan daar, waar in verbinding met Vlaanderen zich een levendige handel had ontwikkeld.

De koning had dan ook tevergeefs getracht bij den burgerstand steun te vinden tegenover den adel. Door de voortdurende binnenlandsche twisten had geen krachtige burgerstand zich kunnen ontwikkelen. De burgers stonden geheel onder den adel. Ja, het was voor den eenvoudigen Schot, die geen aanspraak kon maken op eenigen titel, zelfs geraden zich ter wille van zijne veiligheid bij de «retainers» van den eenen of anderen Lord aan te sluiten ⁵⁾. In het Parlement

1) Buckle, l. c. vol. II p. 201.

2) Sprekende over het begin der 16e eeuw zegt Froude (*History of England*, vol. III p. 399): „It was a time when there was neither law nor order when the strong trampled on the weak, and the ruling powers of the Church were happy in their adulteries, and there was no justice but to the strong.”

3) Buckle, l. c. vol. II p. 175 sq.

4) Buckle, l. c. vol. II p. 179.

5) Buckle, l. c. vol. II p. 201. „The servitude was a willing one, and was essential to the national manners. Then [15de eeuw], and long afterwards, it was discreditable, as well as unsafe, not to belong to a great clan; and those who were so unfortunate as to

hadden wel is waar ook eenige weinige vertegenwoordigers der grootste steden zitting, doch de eenvoudige poorters maakten slechts eene povere figuur tegenover de machtige Lords en den voornamen, rijken clerus¹⁾. Bovendien waren die burgers meestal geheel afhankelijk van den edelman, die het kasteel nabij de stad hunner inwoning bewoonde. Toch school in dien burgerstand Schotlands toekomstige kracht. Op hem zou de reformatie haar grootste beslag leggen. De burgers zouden trouw blijven in tijden van afval van de aanzienlijken²⁾. Doch dat hoogere belang moest eerst komen om hen op te heffen en te vereenigen. Een hooger beginsel alleen kon hen tot de noodige krachtsinspanning bezien. ³⁾

Om zijne positie tegenover den adel te versterken was de koning op de geestelijkheid aangewezen, en hij sloot zich dan ook aan haar hoe langer hoe nauwer aan. Dit verbond van koning en clerus kwam intusschen de reformatie ten goede, daar hierdoor de adel meer geneigd was zich aan de zijde der hervormers en der hervormingsgezinde burgerij te scharen. De clerus vormde wel is waar wat uitwendige macht betreft ⁴⁾ een groot tegenwicht tegen den adel, doch zonder innerlijke, geestelijke kracht, zoodat, toen het volk en een gedeelte van den adel, door hooger beginsel gedragen en tezamen verbonden, tegen hen optraden, zij weldra het onderspit moesten delven.

Dat bij het algemeene, overbekende, lage peil van kennis⁵⁾ en zede-

be unconnected with any leading family, were accustomed to take the name of some chief, and to secure his protection by devoting themselves to his service."

1) Het Parlement was samengesteld uit den hoogereren *Clerus* (de geestelijke „Lords“), de „*Nobility*“ of hoogereren adel („Lords“ en „Nobles“ genoemd), en de „*Gentry*“, den lageren adel (waartoe behoorden de „barons“, de ridders, en de grondbezitters of „lairds“), benevens enkele afgevaardigden uit de voornaamste steden. Zie Rudloff, l. c. vol. I. p. 25.

2) Den 2den October 1561. schrijft Knox aan Mrs. Locke: „Remedie there appeareth none, unless we would arme the hands of the people in whome abideth yitt some sparkes of God's feare. Our Nobilitie (Iwrite with delour of heart) beginne to find ease good service of God.“ *Works*. vol. VI p. 130.

3) Froude. III. p. 399. „But authority, unequal to the protection of men's lives and properties, could rouse itself in defence of their souls.“

4) Zij bezaten volgens berkening van Robertson (*History of Scotland*) ongeveer de helft van het nationale vermogen. Menig edelman was pachter of vasal van een geestelijke, of gevoelde zich afhankelijk van den clerus, door de inkomsten van beneficiën, hem door hoogere geestelijken geschonken.

5) Als eigenaardig staaltje, wat de algemeene ontwikkeling in Schotland betreft, moge dienen, dat tot laat in de 14e eeuw geen Schotsch baron zijn eigen handteekening kon zetten. „From the accession of Alexander III to the death of David II (1370), it would be impossible, I believe, to produce a single instance of a Scottish baron who could sign his own name.“ Tyler, *History of Scotland*, aangehaald bij Buekle, l. c. II. p. 193.

lijkheid bij den clerus vóór en tijdens de reformatie Schotland niet uitblonk, behoeft na het bovenstaande niet meer met vele woorden te worden betoogd. Juist door zijne afgelegenheid en achterlijken toestand had in Schotland de geestelijkheid nog meer dan elders vrij spel. ¹⁾ Daarbij kwam haar groote rijkdom, dien zij zich had verworven, vooral sinds de koningen, een tegenwicht zoekende tegen den adel, haar velerlei voorrechten hadden gegeven. Voor Schotland gold nog meer dan voor andere landen, wat Froude zegt van de geestelijkheid in het algemeen in 't begin der zestiende eeuw: «The world went smoothly with the Church for the first quarter of the century. The bishops and abbots ate, and drank, and sinned, and married their children, and believed their houses would continue for ever.» ²⁾

Doch Luther stond op en met dezelfde verrassende snelheid als elders drong ook in Schotland reeds zeer spoedig iets door van de groote beweging, die van hem zijn oorsprong neemt ³⁾. Ook in Schotland was intusschen de groote beweging reeds voorbereid. Knox deelt ons mede in zijne *History of the reformatioun of religioun within the realme of Scotland* ⁴⁾, dat reeds in 1422 en 1431 twee mannen werden verbrand wegens kettische gevoelens ⁵⁾. De laatste was een Boheem en werd veroordeeld als aanhanger van Hus en Wiclif. Dat de leerstellingen van Wiclif in Schotland meer ingang vonden, bleek inzonderheid in 1494, toen 30 personen, allen uit het zuid-westelijk gelegen graafschap Kyle, werden gedaagd door den bisschop van Glasgow om zich te verantwoorden voor den koning en zijn grooten raad. Zij werden genoemd de Lollarden van Kyle, en behoorden tot eene sekte, die in hoofdzaak Wiclif volgde, en voorts volgens de stellingen, die Knox ons van hen meedeelt, overeenkomst had met de latere Anabaptisten. Behalve nl. dat zij opkwamen tegen de transsubstantiatie en het vereeren van beelden en reliquiën, beweerden zij ook, dat het niet geoorloofd was te strijden en vooral niet het geloof met de wapenen te verdedigen, dat er geen verlot gegeven mocht worden om tegen de Saracenen te strijden, dat het in geen geval geoorloofd was een eed te doen, dat de Kerk

1) Lorimer. *Patrick Hamilton*. Edinburgh 1857. p. 77. „In truth, there was no other country in Europe where the abuses of the Church had reached such a height as in the Scottish kingdom.”

2) Froude. l. c. vol. III p. 399.

3) In 1525 reeds moesten bij Parlements-acte de geschriften van Luther verboden worden. Lorimer l. c. p. 67.

4) *Works*. vol. I en II.

5) *Works*. vol. I. p. 8 sq.

geen huwelijk mocht ontbinden, dat de excommunicatie niets betekende, dat Christus alleen aan Petrus macht gegeven had te binden en te ontbinden in de Kerk, dat de koningen geen recht hadden in geestelijke zaken te oordeelen, dat de tienden niet aan de geestelijkheid moesten worden gegeven, dat alle geloovigen priesters zijn, dat alle ware geloovigen dagelijks het lichaam van Christus ontvangen, dat men niet moest bidden tot Maria, maar tot God alleen, en voorts: «That the Pape is not the successour of Petir, but whare he said: «Go behynd me, Sathan.» 1) Dit proces werd echter ten gunste van de beklagden beslist. Een zekere Adam Reid wist zich zoo goed en geestig te kwijten van zijne verdediging, dat, zooals Knox ons meedeelt, de bisschoppen geheel in de war werden gebracht en «the greatest part of the accusatioun was turned to lawchter», waarmee de koning goed vond de zaak te laten afloopen zonder slechte gevolgen voor één van de beschuldigen.

Weldra echter zouden de processen op ernstiger wijze worden gevoerd, hoewel nog telkens weer ook bij de ernstigste processen een trek van dien frisschen humor voor den dag komt, die ons zulk een eigenaardigen blik geeft op het Schotsche volksleven van dien tijd. Patrick Hamilton was de eerste, die, op het hooren van de groote dingen, die in Duitschland waren geschied, naar het vasteland ging «to see that great sight». Hij studeerde eenigen tijd te Marburg, sprak Luther en Melancton zelf en keerde terug naar zijn vaderland vol ijver en geestdrift voor het nieuwe geloof. Niet lang echter werd het hem gegeven te werken in zijn vaderland. Toch lang genoeg om in zijnen kring grooten indruk te maken, een indruk straks nog versterkt, toen hij zijn geloof met den marteldood bezegelde. Die dood van den jeugdigen en aanzienlijken Patrick Hamilton bleef een getuigenis, niet meer uit te wisschen in Schotlands geschiedenis. Door zijn voornamen stand — hij behoorde tot den hoogsten adel en was een neef van den lateren regent, den graaf van Arran — viel hij aanstonds in het oog. Daarom deed dan ook de geestelijkheid terstond haar best om den strijd tegen hem tot het uiterste door te voeren. Zoo kon hij dus niet lang werken, maar de indruk, dien zijn getuigenis maakte, was ook des te dieper vooral ook op den adel, die nu niet meer eenen van het eenvoudige volk, maar eenen uit hunnen kring wegens ketterij den marteldood zagen sterven. In het

1) *Works*, vol. I. p. 8. sq.

najaar van 1527 was hij in Schotland teruggekomen en den 29sten Februari 1528 stierf hij reeds op den brandstapel. 1)

Knox heeft ons in zijne *History* eene korte verhandeling van Hamilton over wet en evangelie bewaard 2), waarin wij terstond den leerling van Luther herkennen. Wet en evangelie worden hierin tegenover elkander gesteld. Eerst wordt de wet behandeld en aange-toond, dat het niet in de macht van den mensch staat die wet te houden. Daarom is de conclusie: «The law was gevin to schaw us our synne.» «Thou wilt say, «Whairfor doith God command us that which is impos-sible for us». I ansuere, «To mack thee know that thow arte bot evill, and that thair is no reamedy to save thee in thine awin hand, and that thow mayest seak reamedy at some uther; for the law doith nothing butt command thee.» Daarop wordt over het evangelie gesproken, dat goede tijding bevat n.l.: «Christ is our rycheousness, Christ is oure wisdom, Christ is our sanctification, Christ is our redemption, The Father of Heavin hath forgevin us for Christis saik», en voorts al zulke uitspraken «as declair unto us the mereyes of God.» Dan worden nog eens kortelijk wet en evangelie tegenover elkander geplaatst in de volgende tegenstellingen: «The law shawith us our synne, our con-demnation, is the word of ire, is the word of dispair, is the word of displeasure; The Gospell schawith us a reamedy for it: Oure re-demptioun; is the word of grace, is the word of conforte, is the word of peace»; en in «A disputation betuix the law and the gospell: The law sayith: paye thy debt, thou art a synnar desperat, and thow shalt die. The Gospell sayith: Christ hath payed it, thy synnes ar forgevin thee, be of good conforte, thow shalt be saved. The Law sayith: mack amendis for thy synne, the Father of Heaven is wraith wyth thee. Quhair is thy rycheousnes, goodnes, aud satisfaction? Thou art bound and obligat unto me, to the devill, and to hell. The Gospell sayith: Christ hath maid it for thee. Christ hath pacefeid him with his blood. Christ is thy rycheousnes, thy goodnes, and satisfacioun, Christ hath delivered thee from thame all». Daarop volgt de uiteenzetting van de leer der rechtvaardigmaking door het

1) Vóór zijnen dood vertoefde Hamilton geruimen tijd te St. Andrews, waar hij met verschillende personen disputeerde, totdat eindelijk de geestelijkheid gelegenheid vond om hem in hechtenis te doen nemen. O. a. de beroemde Alexander Alesius werd in dien tijd door hem voor de reformatie gewonnen. Hij ging tot Hamilton om hem van dwaling te overtuigen, zooals hij ons zelf meedeelt, doch met het gevolg „ut ex ipsius colloquio meum errorem cognoscerem.” Lorimer, l. c. p. 134.

2) *Works*. vol. I p. 21—35.

geloof, meestal weer in korte stellingen en teksten tezamen gevat, eindigende met eene vergelijking tusschen geloof en ongelooft. Het geheel wordt dan besloten met een hoofdstuk over goede werken, waarin dit de hoofdstelling is: «Good werkis maik not ane good man, nor evill werkis ane evill man. But a good man makith good werkis, and ane evil man evill werkis. Good fruct maketh not the tree good, nor evill fruct the tree evill: But a good tree bearith good fruct, and ane evill tree ane evill fruct», terwijl de ontwikkeling van deze stelling het einde vormt: «He that thinkith to be savid be his werkis, calleth himselve Christ.» Zoo bracht Hamilton op eenvoudige, krachtige, frisse wijze zijn evangelie, dat Luther hem had leeren kennen. Men kan het duidelijk bemerken, de reformatie verkeert nog in haar eerste stadium. Het is nog eenvoudig de blijde boodschap van het jubeljaar des Heeren voor de dienstknechten onder de wet. De verdere toepassing en nadere dogmatische ontwikkeling van den inhoud des evangelies en van de verhouding van wet en evangelie, m. a. w. van den totaalinhoud des bijbels blijft nog tot later bewaard.

Hoewel door het leven en niet het minst door den dood van Patrick Hamilton reeds eene geduchte geestelijke beweging in Schotland was ontstaan vooral onder zijne adellijke nabestaanden en vrienden, zoo was toch de tijd nog niet daar, dat de reformatie in Schotland waarlijk tot doorbreking zou komen. Daartoe moest eerst de bodem nog veel meer worden voorbereid. Daartoe was Hamiltons werkzaamheid ook te kort geweest. Toch werkten de reformatorische beginselen intusschen in stilte voort. Kort na Hamilton werd er weer iemand ten vure veroordeeld, omdat men een N. T. bij hem gevonden had. ¹⁾ Daarop volgde een periode van ongeveer tien jaar van betrekkelijke rust voor de hervormingsgezinden. In dien tijd toch werd het land verscheurd door hevige binnenlandsche twisten tusschen koning en clerus aan den eenen kant en den adel aan den anderen kant. Kort na Hamiltons dood was het den koning James V gelukt met hulp van Beaton, aartsbisschop van St. Andrews, te ontsnappen uit de gevangenschap, waarin de Douglasses, toen de machtigste Schotsche familie, hem hielden. Het gevolg was geweest, dat het hoofd der Douglasses, de graaf van Angus, was verbannen en de wijk had genomen

1) In 1525 had Tyndale eene Engelsche bijbelvertaling uitgegeven, die spoedig daarop in Schotland werd ingevoerd door handelaars, die haar kochten op de markten in Vlaanderen. Lorimer, l. c. p. 80.

naar Engeland. Vandaaruit bleef hij natuurlijk voortdurend intrigeeren in Schotland, zoodat James V in die dagen geene gelegenheid had om nog bovendien de hervormingsgezinden te vervolgen.

De graaf van Angus werd intusschen door Hendrik VIII, die daardoor hoopte steeds meer invloed in Schotland te zullen verkrijgen, goed ontvangen. Reeds Hendrik VII had getracht met Schotland op goeden voet te komen en had aan James IV zijne dochter Margaretha tot vrouw gegeven. Doch zoo spoedig was de oude vijandschap tusschen Schotland en Engeland niet weggenomen. Toen Hendrik VIII zijn vader in 1509 was opgevolgd en zich weer al te veel in Schotland wilde doen gelden, had James IV weer hulp gevraagd bij Schotlands ouden bondgenoot tegenover Engeland, Frankrijk. Dit had aanleiding gegeven tot eenen oorlog met Engeland, die voor Schotland een treurig einde had genomen in den ongelukkigen slag van Flodden in 1513, waar James IV met de bloem van den Schotschen adel was gesneuveld. James V was toen nog slechts twee jaar oud en kwam dus onder regentschap van de koningin-weduwe Margaretha, de zuster van Hendrik VIII. Zoo kreeg Engeland weer veel invloed aan het Schotsche hof.¹⁾ In dien tijd huwde Margaretha den graaf van Angus, doch tegenover hem en den invloed der Engelsche partij, zocht een deel van den adel in verbond met den clerus weer hulp bij Frankrijk. Margaretha liet zich intusschen scheiden van den graaf van Angus om Lord Methven te kunnen huwen, die weer op de hand van den aartsbisschop Beaton was, zoodat Margaretha ten slotte partij koos tegenover haren broeder. In 1528 was de macht van den graaf van Angus voor goed gebroken. Hij moest vluchten naar Engeland en voor geruimen tijd was nu Beaton, de aartsbisschop van St. Andrews, wien de paus den titel van kardinaal gaf, de man, die in Schotland alles te zeggen had. Met hem zegevierde dus weer een tijdlang de geestelijkheid en de Franschgezinde politiek, terwijl James zelf zijne verbroedering met Frankrijk te kennen gaf door in 1538 te huwen met Maria Guise. Van Engeland uit trachtte men intusschen voortdurend den verloren invloed te herkriggen. Nadat Hendrik VIII in 1532 de Engelsche kerk aan het bestuur van den paus had onttrokken, verzocht hij James V ook in Schotland eene dergelijke hervorming te beginnen. Doch James,

1) „The nucleus of a Southern party was formed at the Court which never after was wholly dissolved.” Froude, l. c. vol. III. p. 348.

geheel onder den invloed van Beaton staande, weigerde natuurlijk, terwijl hij voortging de geestelijkheid hoe langer hoe meer macht te geven.

Eindelijk, na tal van onderhandelingen, brak in 1542 op nieuw een strijd met Engeland uit. Daar echter voornamelijk op aandrijven van de geestelijkheid en met behulp van haar geld deze oorlog ondernomen was, weigerde plotseling de adel in 1542 bij Solway Moss den strijd. Het gevolg was, dat, toen de omstandigheden hen ten slotte toch noopten te strijden, een kleine Engelsche bcnde, gebruik makende van de wanorde in het Schotsche leger, hunne veel grootere legermacht geheel versloeg, en vooral door den ongunstigen toestand van den bodem tal van krijgsgevangenen maakte, waaronder van de aanzienlijkste edelen, zoodat te Solway Moss door Schotland eene minder bloedige, maar meer smadelijke nederlaag werd geleden dan bij het nog niet vergeten Flodden. 1) James V overleefde den smaad niet lang en stierf nog in hetzelfde jaar.

Beaton had intusschen gebruik gemaakt van den toorn des konings tegen de edelen, toen deze geweigerd hadden te strijden. Hij had den koning bij vernieuwing, nu voor de tweede maal, eene lijst aangeboden met de namen van ongeveer honderd edelen, die hij als ketters beschouwde, en van wie hij zeide, dat zij het land aan Engeland wilden verkoopen. Die lijst werd na James' dood gevonden. Vandaar dat de graaf van Arran, wiens naam ook op die lijst stond, zich eerst geheel tegen Beaton en de geestelijkheid keerde, zoodat er na den dood van James een betere tijd voor de hervormingsgezinden scheen aangebroken te zijn. De graaf van Arran was nl. regent geworden over de slechts weinige dagen oude dochter des konings, Maria Stuart. Wel is waar was een testament des konings gevonden, waarbij o. a. Beaton in het regentschap werd benoemd. Doch men mompelde spoedig van bedrog. Hoe dit zij, de edelen benoemden Arran in plaats van Beaton tot regent. Arran begon met voor de Protestanten gunstige maatregelen te nemen. Thomas Williams 2) en John Rough 3) twee her-

1) „Never, in all the wars between England and Scotland, had there been a defeat more complete, more sudden and disgraceful. More lives were lost at Flodden; but at Flodden two armies had fairly matched, and the Scotch had fallen with their faces to their enemies. At Solway Moss ten thousand men had fled before a few hundred farmers, whom they had surprised in their homes.” Froude. l. c. vol. III. p. 531.

2) Hij was een Dominicaan, en de eerste, door wien Knox de dwalingen der Roomsche Kerk begon in te zien. Zie beneden bl. 27.

3) Een monnik uit Stirling, die in 1537 in Engeland op den brandstapel stierf. Zie beneden bl. 28 en 31.

vormingsgezinde predikers, stelde hij aan tot kapellaans aan zijn hof. In 1543 werd zelfs een Parlementsbesluit genomen, waarbij het lezen der H. S. in de volkstaal werd veroorloofd. Een direct gevolg van de verandering in het bestuur was ook, dat de Douglasses na vijftienjarige ballingschap weer in Schotland mochten terugkeeren. Met hun hoofd, den graaf van Angus, kwam mede een gezant van Hendrik VIII, Sadler, die namens zijn vorst met Arran begon te onderhandelen over een toekomstig huwelijk van Maria Stuart met Hendriks zoon, Eduard. Het huwelijkscontract kwam zelfs reeds tot stand, zoodat de woede der franschgezinde partij van kardinaal Beaton en Maria Guise geene grenzen kende. Doch voor de zooveelste maal zou er weer eene verandering komen in de Schotsche regeeringspolitiek.

Beaton en de zijnen zaten natuurlijk niet stil. Daar kwam hulp uit Frankrijk opdagen. Twee bisschoppen in deftig ornaat betraden Schotlands kust. De eene was John Hamilton, een broeder van den regent, abt van Paisley. Hij wist al spoedig zulk een invloed op zijnen broeder uit te oefenen, dat deze aan Williams en Rough het bevel gaf het land te verlaten. Dat was het begin van eene nieuwe omkeering. Verschillende reformatorisch gezinde edelen moesten het «Privy Council» verlaten. Ook de Hamiltons, de aanzienlijke en machtige familie, die vooral de belangen der katholieke partij in Schotland behartigde, kwamen nu weer «as ravens to the carrion» naar het hof. Intusschen werden door Beaton in verbond met de graven van Argyle, Huntley en Bothwell de koninginmoeder en Maria Stuart ontvoerd en Arran gedwongen het gesloten huwelijkscontract nietig te verklaren. Daarop werd de koningin gekroond en het verbond met Frankrijk vaster dan ooit gevestigd. Beaton hield intusschen den oudsten zoon van Arran in gijzeling in het kasteel van St. Andrews. Feitelijk regeerden nu Beaton en de abt van Paisley het land. Sadler vroeg opheldering aan Arran, doch Arran waagde het niet krachtig op te treden. Hendrik VIII riep daarop Sadler terug en verklaarde Schotland opnieuw den oorlog. Eene poging van den graaf van Lennox, wiens familie een oude veete had tegen de Hamiltons, om eene engelschgezinde partij, bestaande uit de graven van Angus, Glencairn, Cassilis, de Lords Maxwell, den Laird van Drumlandrig en den Sheriff van Ayr, aan het roer te brengen, mislukte. Lennox moest vluchten.

Intusschen had dus de kardinaal vrij spel en de vervolgingen tegen de kettters werden met vernieuwde woede voortgezet. Niettegenstaande

het gestrengte optreden tegen Hamilton toch hadden de reformato-
rische beginselen zich in Schotland hoe langer hoe meer uitgebreid
vooral ook door middel van kooplieden en visschers, die het meest
in den vreemde met de nieuwe leer in aanraking kwamen 1).
De tijd van verwarring en binnenlandsche twisten, die volgde kort
na den dood van Hamilton, had men zich ten nutte gemaakt.
John Erskine of Dun had zelfs in 1534 te Montrose een school op-
gericht, waar het Grieksch werd onderwezen en het N. T. in de
grondtaal werd gelezen. In 1538 echter, toen de koning gehuwd was
met Maria Guise en de Fransche invloed zeer sterk was aan het hof,
waren de vervolgingen weer met meerdere heftigheid begonnen. Doch
de beweging was niet meer te stuiten. Vooral in Dundee en Leith
en in het graafschap Kyle, de oude verblijfplaats der Lollarden,
maakte de ketterij grooten voortgang. Velen bezegelden daar hun
geloof met den marteldood, terwijl een groot aantal vluchtte naar
Engeland. Zelfs in tegenwoordigheid van den koning trad een monnik
in een passiespel op tegen de prelaten, hetgeen hij echter met ver-
scheidene anderen met den dood op den brandstapel moest boeten 2).
Ook de beroemde Schotsche humanist en hervormer George Buchanan 3)
moest in dezen tijd de vlucht nemen wegens een satyrisch gedicht
op de Franciscanen, terwijl andere Schotsche geleerden, Alexander
Alesius, John Fife en Machabaeus hem reeds voorgegaan waren. 4)
In 1542 toen Arran pas aan de regeering gekomen was, was er een
tijd van verademing gekomen voor de Protestanten. Het zoo lang
verboden boek mocht toen vrij worden gelezen. «Ther mycht have
bene sein the Byble lying almaist upoun everie gentilmanis table.» 5)
Doch helaas, die tijd duurde niet lang en toen Beaton weer de macht
in handen had gekregen, woedde hij feller dan ooit. Vooral Perth
moest het ontgelden, velen werden daar van ketterij beschuldigd en
verscheidenen gedood. Anderen werden verbannen of in de gevangenis
geworpen.

Doch in deze dagen trad een man op, die niet alleen een krachtigen
stoot zou geven aan de reformato-
rische beweging in Schotland en

1) Knox. *Works*. vol. I. p. 61. „Butt cheaflye by merchantis and marinaris, who, frequenting
other cuntreis, heard the trew doctrin affirmed, and the vanitie of the Papisticall religioun
openlye rebucked.”

2) Knox. *Works*. vol. I. p. 62.

3) P. Hume Brown. *George Buchanan, humanist and reformer*. Edinburgh 1890. p. 100. sq.

4) Knox. *Works*. vol. I. p. 55.

5) Knox. *Works*. vol. I. p. 100.

haar in nieuwe banen zou leiden, maar wiens dood ook de oorzaak zou worden van Beaton's val. Deze man was George Wishart.

George Wishart was de zoon van een Schotschen grondbezitter, den Laird van Pittarrow. Gedurende eenigen tijd gaf hij les in het Grieksch aan de door Erskine of Dun opgerichte school te Montrose ¹⁾, waar de reformatie al spoedig vele aanhangers telde. Op die school leerde hij zijne leerlingen het Grieksche N. T. lezen en werd daarom in 1538 door den bisschop van Brechin van ketterij beschuldigd. Daarop vluchtte hij naar Engeland, waar hij te Bristol predikte tegen de vereering van Maria. Hij werd echter gedwongen in het openbaar te herroepen, doch spoedig daarop ging hij naar Duitschland en Zwitserland om daar steeds dieper inzicht te verkrijgen in de reformatische beginselen. De Zwitsersche hervorming trok hem het meest aan, zooals blijkt uit zijne vertaling van de *Confessio Helvetica prima*, die eenigen tijd na zijnen dood werd uitgegeven. Slechts weinig is ons echter van dit zijn verblijf in het buitenland bekend. In 1543 was hij weer in Engeland teruggekeerd en gaf daar in dat jaar onderwijs aan de universiteit te Cambridge, waar hij door zijne bijzonder aantrekkelijke persoonlijkheid zijne leerlingen nauw aan zich wist te verbinden. ²⁾ Gelouterd en gesterkt in zijn geloof keerde hij in 1544 weer naar Schotland terug om daar krachtiger dan iemand tevoren te getuigen door zijn woord en door zijn gansche leven en straks door zijnen dood voor die beginselen, die hij nu met zijn gansche hart had omhelsd, en om in Schotland de reformatische beweging zelf in nieuwe banen te leiden. Was Hamilton de man geweest die door zijne voorname positie vooral invloed had uitgeoefend op den adel, Wishart zou door zijne buitengewone welsprekendheid en door de aantrekkelijkheid zijner persoonlijkheid vooral veel invloed oefenen op het volk. ³⁾

1) Zie over deze school M' Crie, *Life of John Knox*, 5th ed. London 1831, vol. I, p. 343 sq.

2) Een zijner leerlingen schrijft van hem, dat hij was: „courteous, lowly, lovely, glad to teach, desirous to learne, and well travailed hee was a man modest, temperate, fearing God, hating covetousnesse; for his charity had never ende, night, noon, nor day his learning no lesse sufficient than his desire if I should declare his love to me and all men, his charitie to the poore in giving, relieving, caring, helping, providing, yea, infinitely studying how to do good unto all, and hurt to none, I should sooner want words then just cause to commend him.” Zie Laing, *Works of Knox*, vol. VI, p. 671 sq.

3) „It was an aristocratic before it became a democratic movement.” Lorimer, *Patrick Hamilton*, p. 197 sq.

Door zijne vurige welsprekendheid en ongeveinsde vroomheid wist hij het volk voor goed voor de reformatie te winnen. Door hem legde de reformatie eens voor altijd beslag op het volk. En daardoor was aan de reformatorische beweging in Schotland nieuwe kracht gegeven. Een nieuw, krachtig element was aan het oude toegevoegd. En waar nog menigmaal de adel uit tijdelijke belangzucht aarzelend zou optreden, of ook zich geheel terugtrekken, daar zou het dan het volk zijn, dat den doorslag gaf. Als straks Knox' «Appellation to the Lords» niet hielp, dan zou zijn «Appellation to the Commonalty and the People of Scotland» niet vruchteloos blijven.

X Zoo werd Wishart een uitnemende wegbereider voor Knox. Ook nog in een ander opzicht. Hij bracht in Schotland de eerste Zwitsersche confessie en introduceerde daarmee het Zwitsersche Protestantisme, dat weldra in Schotland de plaats van het Luthersche van Hamilton zou innemen. Niet alsof in Schotland het onderscheid der beide leertypen bij de hervormingsgezinden reeds tot hun bewustzijn zou zijn gekomen. Want Hamilton had alleen gesproken over de rechtvaardigmaking door het geloof, over het avondmaal sprak hij zich noch in Lutherschen, noch in Zwitserschen geest uit. Alleen maar was hij opgekomen tegen de mis. 1) De periode na Wishart vormt geene tegenstelling met die van Hamilton, maar zij vult aan, zij verbreedt en verdiept. Deze verbreding en verdieping geschiedt door het op den voorgrond stellen van het Schriftbeginsel. Van nu af aan moet het geheele Woord gelezen en onderzocht worden. Hamilton zag niet anders dan die ééne tegenstelling van Wet en evangelie. Zijne dogmatick bestond eigenlijk slechts uit één dogma: de rechtvaardigmaking door het geloof. Nu wordt dit anders. De dogmatick wordt rijker.

Men begeeft zich tot steeds diepere Schriftstudie. Straks, als Knox optreedt, of ook nu reeds misschien, komt in plaats van Hamiltons «Disputation betwixt the law and the evangill» Calvijns breed opgezette, van ernstigen arbeid en diepe studie getuigende «*Institutio religionis christianaë.*» Dan is de enkele, krachtige, welsprekende prediking niet genoeg

1) Lorimer. l. c. p. 164. „It does not appear that Hamilton has promulgated any doctrine on that head, either Lutheran or Helvetic, save in the negative form of a rejection of the Roman dogmas of the mass and baptismal efficacy. And as the same remarkable silence is preserved in the answers of Borthwick, we may regard this as good evidence that Hamilton's theological teaching had continued to give type to the doctrine of the Scottish Reformers down to 1540.”

meer. Dan begint men eene Kerk te organiseeren, rechten van die Kerk te handhaven, universiteiten op te richten en scholen te bouwen. 1)

Door zijne prediking, waarin hij de duidelijkste kenteekenen ver-
toonde, bij welke leermeesters hij was ter schole gegaan, 2) bereidde
Wishart het werk van Knox voor. Had hij vroeger in Montrose den
stoot gegeven tot een ernstig onderzoek van het N. T. in de oorspron-
kelijke taal, nu trok hij al predikende het geheele land door. Nu eens
vinden wij hem te Montrose, dan weer te Dundee, waar hij druk-
bezochte voorlezingen hield over den brief aan de Romeinen, dan weer
in het westelijke graafschap Ayrshire, eindelijk in Leith en in East-
Lothian, de landstreek in de nabijheid van Edinburg. En waar hij
kwam, vooral viel zijn woord in goede aarde. En niet alleen door
zijne woorden, maar ook door zijne daden verwierf hij zich eene plaats
in het hart zijns volks.

Toen hij in Dundee geruimen tijd had gepredikt, werd hem ten
laatste op aandringen van den kardinaal Beaton het verblijf in de stad
ontzegd. Met ernstige vermaningen tot hem, die hem dat bevel bracht,
had hij daarop de stad verlaten, zeggende: «I have offered unto yow
the woorde of salvatioun, and with the hazarde of my lyef I have
remaned amanges yow. Now ye your selves refuse me, and tharefoir
man [must] I leave my innocenye to be declared by my God. Yf it
be long prosperus with yow, I am nott ledd with the Spreitt of
treuth. Butt yf truble unlooked for apprehend yow, acknowledge the
caus, and turne to God, for he is mercifull. But yf ye turne not at
the first, he shall viseitt yow with fyre aud sword.» Daarop had hij
zich naar Ayr begeven, waar hij eveneens in de kerk had gepredikt.
Wederom beval Beaton den aartsbisschop van Glasgow hem dit te
verhinderen, hetgeen ook geschiedde. De aartsbisschop zelf trad op in
de kerk en Wishart verzamelde intusschen zijn gehoor op de markt.
Omtrent de preek van den aartsbisschop, voor wien dit werk zoo

1) Zie het uitvoerige plan voor het onderwijs in Knox' *First Book of discipline* (*Works*, II, p. 208—221); vg. wat Dr. A. Kuyper zegt van Calvin in tegenstelling met à Lasco (*Joannis Calvini et Joannis à Lasco de ecclesia sententiarum inter se compositio*, Amstelodami 1862, p. 179): „Calvini *ecclesia doctrinale institutum*; Lasco moralis societas potius est habenda.”

2) „Wishart was a theologian and reformer in the sense of the Helvetic Confession. He had visited the reformed churches of Switzerland, and agreed so thoroughly with their *First Confession*, that he executed a translation of it for the benefit of his countrymen: and the accounts which have come down to us of his preaching, disclose how earnestly and fully he taught the Swiss doctrine of the sacraments.” Lorimer, l. c. p. 163.

gansch ongewoon was, deelt Knox ons mee: «The summe of all his sermon was: «Thei say that we shuld preach; why nott? Bettir late thrive then never thrive: had [hold] us still for your Bischop, and we shall provid better for the next tyme. This was the begynnyng and the end of the Bischoppis sermon who with haist departed the toune, butt returned nott agane to fulfill his promisse.» Het volk te Ayr en de graaf van Glencairn wilde, toen de aartsbisschop de stad had verlaten, met geweld Wishart op den kansel brengen, maar hij wilde van geweld niets weten, zeggende: «It is the *woord of peace* that God sendis by me; the blood of no man shalbe sched this day for the preaching of it.»

Te Ayr zijnde, kwam hem het gerucht ter oore, dat te Dundee de pest was uitgebroken en in hevige mate woedde. Aanstonds stond zijn besluit vast. «They ar now in truble, and they nead conforte,» zoo sprak hij, «Perchance this hand of God will mak thame now to magnifie and reverence that woord, which befoir (for the fear of men,) thei sett at light price.» Te Dundee werd hij met de grootste blijdschap ontvangen. Onder grooten toeloop van alle kanten predikte hij en trouw bezocht hij de kranken in hunne woningen om hen vertroostend toe te spreken. Zoolang de pest duurde, bleef hij te Dundee. Daarna keerde hij naar Montrose terug.

Intusschen stelde Beaton alle pogingen in het werk om eenen zoo invloedrijken prediker als Wishart uit den weg te ruimen. Te Dundee werd zelfs door een vermomden priester een aanslag op zijn leven gepleegd, die echter door Wishart zelf werd ontdekt en alzoo verijdeld. Te Montrose ontving hij op zekeren dag een brief van een vriend, naar het scheen, die ziek was geworden en hem wilde spreken. Hij begaf zich op weg. Doch plotseling zeide hij tot eenige vrienden, die met hem voortreden: «I will nott go: I am forbiddin of God: I am assured thare is treasone. Lett some of yow go to yonder place, and tell me what ye fynd.» De vrienden onderzochten en vonden achter den heuvel een door Beaton daar geplaatste hinderlaag, gereed om Wishart gevangen te nemen.

Niet lang meer echter zou Wishart het werk, dat hij met zooveel geestdrift en ijver vervulde, voortzetten. Hij zelf had er een voorgevoel van. Na het boven verhaalde voorval zeide hij, dat hij wist, dat hij zijn leven in de handen van dien bloeddorstigen man zou eindigen, maar niet op zulk eene wijze. En later sprak hij de merkwaardige woorden: «I will tell yow, that I am assured that my travall is neir ane end; and tharefor call to God with me, that

now I shrink not when the battell waxis moist hooete», en hij voegde er aanstonds aan toe: «God shall send yow conforte after me. This realme shalbe alluminated with the light of Christis Evangell, as clearlie as ever was any realme sence the dayis of the Apostles. The house of God shalbe builded in to it. Yea, it sall not lack, (whatsoever the ennemye imagyne in the contrare), the verray cope stone» (meanyng that it shuld anes be browght to the full perfectioun); «Neither shall this be long to; Thare shall nott many suffer after me, till that the glorie of God shall evidently appear, and shall anes triumphe in dispyte of Sathan. Butt, allace! yf the people shall after be unthankfull, then fearfull and terrible shall the plagues be that after shal follow» 1).

Van Montrose begaf hij zich naar East-Lothian in de nabijheid van Edinburg, waar hij in nauwere verbinding kwam met den man, die zijn werk zou voortzetten en voleindigen, John Knox. Aanstonds maakte Wishart op Knox een onvergetelijken indruk. Van het eerste oogenblik af aan, dat Knox hem persoonlijk leerde kennen, week hij niet meer van zijne zijde. Zelf droeg hij het zwaard om Wishart tegen mogelijke aanvallen te beschermen, totdat eindelijk Wishart zelf, voordat hij naar Ormiston vertrok, Knox beval terug te keeren, zeggende: «One is sufficient for one sacrifice.» Knox gehoorzaamde en Wisharts woorden werden maar al te spoedig bevestigd. Op het landgoed van den laird van Ormiston gekomen, leide hij des avonds nog de huisgodsdienstoefening en dienzelfden nacht werd het kasteel overrompeld door den graaf van Bothwell, den lateren echtgenoot van Maria Stuart, Wishart gevangen genomen en aan Beaton overgeleverd, die hem te St. Andrews in de gevangenis wierp.

Daar werd hij voor eene vergadering van bisschoppen en prelaten geroepen en van verschillende ketterijen beschuldigd, voornamelijk, dat hij tegen de mis, de biecht, het vagevuur, de vereering van Maria en de heiligen gepredikt had. Het einde was dat hij veroordeeld werd tot den brandstapel. Arran zelfs trachtte nog, naar Piscottie 2) ons meedeelt, tusschenbeiden te komen en schreef aan Beaton: «to continue [postpone] the accusatioun of Maister George Wischart quhyll he and he spoke togidder and if he wold not, his

1) *Works of Knox*, vol. I, p. 133.

2) Piscottie, *History of the Scottish Reformation*, aangehaald bij Laing, *Works of Knox*, vol. I, p. 145, note 1.

awin blood be upon his awin head, for he would not consent that any man sould suffer persecutioun at that tyme.» Doch Beaton wist, wien hij aan Arran had. Meer vreesde hij het volk, welks gezindheid tegenover Wishart hij kende. Buitengewone maatregelen werden daarom tegen den dag van de voltrekking van het vonnis genomen. Alle kanonnen van het pas versterkte slot van St. Andrews, waar de aartsbisschop zijn verblijf hield, werden op de stad gericht. Beaton zelf zag van uit een vertrek van zijn kasteel toe op het schouwspel, waarnaar hij zoo lang had gehaakt. Nog van den brandstapel vermaande Wishart het volk, spoorde het aan tot volharding, en stierf alzoo den 1sten Maart 1546 den marteldood.

Zoo had Beaton dan overwonnen, maar het was eene overwinning, die hem slechts nader bracht bij zijnen val. De maat was nu volgemeten. Van het oogenblik van Wisharts dood af aan begon men zich met onverwrikbare vastberadenheid tot weerstand voor te bereiden. Had men in Ayr reeds met geweld een weg willen banen voor Wishart naar den kansel, die hem was ontzegd, maar was men toen door zijn uitdrukkelijk verlangen, omdat hij hun verkondigde «*the woord of peace,*» daarvan teruggehouden, nu zou er weldra een ander komen, die niet alleen als prediker, maar ook als leider der geheele reformatorische beweging in Schotland zou optreden, die met kracht het *recht van weerstand* zou verdedigen, ja, die zelf, geboren «*leader*» als hij was, dien weerstand zou organiseren en tot zijn doel voeren. Hij zou adel en volk beiden doen verstaan, dat de tijd van dulden voorbij was en de tijd van handelend optreden gekomen, dat er naast het beginsel van *genade* ook een beginsel van *recht* was, dat de ware godsdienst ook zijne *rechten* had, die gehandhaafd moesten worden, dat ook het Schotsche «*Sion door recht* zou worden verlost.»¹⁾

Het zou echter nog verscheidene jaren duren, eer de bodem in Schotland genoeg was voorbereid om zulk eenen «*leader*» te kunnen ontvangen.²⁾ Doch na Wisharts dood begint zich algemeen de overtuiging te vestigen, dat *weerstand* onvermijdelijk, dus noodzakelijk is. Die overtuiging sprak zich drie maanden na Wisharts dood uit in eene daad, die wij echter daarom nog niet met Knox «*a godly fact*» zouden willen noemen. Eenige edellieden namelijk, vertoorned

1) Jes. 1 : 27.

2) Toen Knox dan ook in 1556 zag, dat hij nog niet handelend genoeg kon optreden, keerde hij voorloopig weer naar Genève terug „unto such tyme as God should geve unto us grettar libertie” (*Works*, vol. I, p. 253). Zie beneden, hoofdstuk III.

over den dood van den door allen zoo zeer beminden Wishart, besloten dien dood te wreken. Zij vormden daartoe eene samenzwering en den 29sten Mei 1546 drongen zij plotseling in stilte het bisschoppelijk kasteel binnen, overrompelden de wacht en drongen tot de kamer van den kardinaal door. Tegenstand was vruchteloos en onder de kreten van Beaton: «I am a preast, I am a preast, ye will not slay me», stootte James Melville hem het zwaard in de borst. Het lijk van den kardinaal werd van uit het vertrek, vanwaar hij den dood van Wishart had gadegeslagen, voor het samengestroomde volk ten toon gesteld. Niemand nam het voor den gehaten Beaton op, zoodat de samengezworen edelen na hun volbrachte werk ongehinderd het sterke slot van St. Andrews in bezit konden houden, waarin zij zich met hunne inmiddels toestroomende manschappen verschansten tegen den weldra te verwachten aanval van den regent Arran.

Zoo viel David Beaton, de groote steunpilaar van het Katholicisme in Schotland, als het zoenoffer voor zijn eigen overwinning op Wishart. En Beatons val wederom werd indirect de aanleiding tot het eerste openlijke optreden van den man, die ten laatste in Schotland met zoo buitengewone kracht in korten tijd de reformatorische beweging ter overwinning heeft geleid en alzoo voor goed het Protestantisme in zijn vaderland heeft doen zegevieren, John Knox.

Dezen man met de hem eigene beginselen in zijne beteekenis als hervormer te schetsen is het doel van dit geschrift, waarbij we inzonderheid zijne betrekking tot zijn grooten leermeester Calvijn willen trachten in het oog te vatten. Vooral nu door den onvermoeiden arbeid van Dr. David Laing te Edinburg eene volledige uitgave van Knox' werken, van nauwkeurige aantekeningen en inleidingen voorzien, het licht heeft gezien (*The works of John Knox*, 6 volumes, Edinburgh, Stevenson, Wodrow Society, 1846—1864), is deze taak ook voor den vreemdeling gemakkelijker gemaakt. 1) Wel is waar verscheen reeds in 1814 eene uitnemende biographie van Knox van de hand van Dr. Thomas M'erie (*Life of John Knox*, 2 volumes, London), doch behalve dat bij de sa-

the la
1520
H Van deze editie bestaan twee oplagen, waarvan de eene slechts een zeer beperkt aantal exemplaren bevat, gedrukt uitsluitend voor de leden der *Bannatyne Club*; de andere oplage, voor algemeen gebruik bestemd, werd gedrukt namens de *Wodrow Society*. Thans is het werk alleen antiquarisch te verkrijgen (door mij verkregen bij Mac Millan te Londen).

In 1831 werden eenige van de voornaamste werken van Knox uitgegaven door M' Gavin (*The History of the Reformation of Religion in Scotland, by John Knox, to which are appended several other pieces of his writing*, Glasgow and Edinburgh).

menstelling van dit werk van verschillende geschriften van Knox nog geen gebruik kon worden gemaakt, sloot toch ook genoemd werk, dat eene biographie in den eigenlijken zin des woords bedoelde, een meer bepaald onderzoek naar de beginselen van Knox als hervormer, inzonderheid in hunne verhouding tot die van Calvijn, niet uit.

We wenschen dan, nu deze inleiding ons op het terrein van Knox' werkzaamheid heeft georiënteerd, hem eerst te schetsen in zijne eerste ontwikkeling, naar de zeer schaarsche berichten, die ons daaromtrent zijn overgebleven, en vervolgens in zijn eerste optreden, waartoe het samenscholen der verbonden edelen te St. Andrews de aanleiding werd. Daarna volgen wij hem in zijne gevangenschap, op zijne zwerftochten door Engeland en op het vasteland, zijn kortstondigen terugkeer naar Schotland, en eindelijk zijn laatste, rustiger en langduriger verblijf te Genève, om hem ten slotte weer in zijn vaderland te zien optreden, nu om er voor goed de reformatie door te zetten en de Gereformeerde Kerk in Schotland te vestigen. We zullen dan gelegenheid hebben om, bij het bespreken zijner uitwendige lotgevalen, telkens meer bepaald bij zijne verschillende geschriften en de beginselen, daarin neergelegd, stil te staan, om dan ten slotte in een Terugblik de reformatorische beginselen van onzen Hervormer zooveel mogelijk in een overzicht samen te vatten en met die van Calvijn te vergelijken om alzoo des te duidelijker voor oogen te hebben den eigenaardigen vorm, dien het Gereformeerde Protestantisme in Schotland aannam.

Wat de bronnen betreft, moet nog worden opgemerkt dat het werk van Dr. Laing voor de Engelsche periode van Knox' leven eene belangrijke aanvulling ontving door de uitgave van *John Knox and the Church of England*, by P. Lorimer (London 1875), waarin nog 4 door Lorimer ontdekte stukken en brieven van Knox of op hem betrekking hebbende werden gepubliceerd.

HOOFDSTUK I.

Eerste optreden van Knox.

De val van kardinaal Beaton, den grooten steunpilaar van het Katholicisme in Schotland, werd de aanleiding tot het eerste openlijke optreden van John Knox, dat echter slechts van korten duur was. Verscheidene jaren zouden nog verlopen, al eer hij voor goed aan het openbare leven in zijn vaderland deel zou nemen, om dan ook in zeer korten tijd met een kracht, als in geen ander land werd ontwikkeld, in Schotland de reformatie door te zetten. Van de periode zijns levens, die aan dit eerste optreden voorafgaat, is ons, helaas, slechts weinig bekend. Hij werd geboren in 1505 te Haddington, eene stad in de zuid-oostelijk gelegen Schotsche provincie Lothian. Zijne ouders behoorden waarschijnlijk tot den gegoeden burgerstand, daar zij in staat waren hunnen zoon, dien zij voor het priesterschap bestemden, eene goede opleiding te doen genieten. Nadat Knox zijn eerste onderricht had genoten op de grammarschool te Haddington, ging hij in 1522¹⁾ naar Glasgow om op de universiteit aldaar onder den toenmaligen

1) M' Gavin noemt voor Knox' vertrek naar Glasgow het jaar 1520 in de voorrede van zijne uitgave van de voornaamste werken van Knox (Glasgow 1831, p. XXXIII.): „There is a fact *not mentioned by any* of his biographers, except by the writer of this in a note to the late edition of the Scots Worthies: „In the records of the university of Glasgow, *anno* 1520, John Knox appears in the list of matriculated students, when, if it was our Reformer, he must have been fifteen years of age, a proper enough time for his appearing in that character.” Deze opgave berust echter waarschijnlijk op eene foutieve lezing van het desbetreffende Ms.; vg. de eveneens in 1831 verschenen 5de uitgave van M'Crie's *Life of John Knox*, vol. I, p. 339: „In the „*Annales Universitatis Glasgouensis*” the name „*Johannes Knox*” occurs among the *Incorporati*, or those who were matriculated, *in the year 1522*”, waarbij hij dan een afschrift uit de annales voegt met den datum: *In festo Sanctorum Marthirum Crispini et Crispiniani. Anno Domini Millesimo quingentesimo Vicesimo secundo.*”

Principaal John Major (of Mair) zijne verdere opleiding te ontvangen.

John Major was een man van groote vermaardheid in zijn tijd. Geboren in 1470 te North-Berwick, had hij gestudeerd te Oxford, Cambridge en Parijs, waar hij in 1505 doctor in de theologie werd en doceerde tot 1518. Een dankbaar leerling zegt van hem in den eigenaardigen stijl dier dagen: «Het echte Gorgoonsche paard is Pegasus, en Pegasus is die onvergelykelijke meester in de schoone kunsten en de philosophie, dien ik niet in staat ben naar verdienste te prijzen, mijn leermeester John Major, die met zijne eigene vleugels hooger vliegt dan de vleugels van den wind hem zouden kunnen dragen, totdat hij alle andere geesten in verhevenheid overtreft.» 1) In 1518 was hij met den aartsbisschop James Beaton, den voorganger van David Beaton, meegekomen uit Parijs om te Glasgow het ambt op zich te nemen van Principaal der universiteit, waar hij tot 1523 bleef en onderwijs gaf in philosophie en theologie. Toen James Beaton aartsbisschop van St. Andrews was geworden, werd Major den 9den Juni 1523 hoogleeraar aan de universteit aldaar en bleef dit tot zijnen dood in 1550.

Major behoorde wat de richting en ontwikkeling van zijn geest betreft tot de scholastiek. Hoe hoog de mannen der oude studie hem stelden, maar tevens hoezeer hij daarom ook door de nieuweren, humanisten en hervormers beiden, werd veroordeeld, kan ons b.v. blijken uit het verweerschrift van Melanchthon tegen de Sorbonne, toen deze Luther veroordeeld had. Om zijn grooten naam te Parijs neemt Melanchthon hem als type van de Parijssche theologen en zegt dan van hem: «Ik heb de commentaren gezien op Petrus Lombardus van John Major, een man, zoo zegt men mij, thans de vorst onder de Parijssche godgeleerden. Lieve hemel! Wat een wagenladingen van beuzelarij! Wat een bladzijden schrijft hij vol met bespiegelingen, of er ook rijkunst kan zijn zonder paarden, of de zee zout was, toen God haar schiep — om niet te spreken over al de goddeloosheden, die hij heeft geschreven over de vrijheid van den wil, niet alleen in tegenspraak met de Schrift, maar met al de scholastieken bovendien! Als hij een type is van de Parijzenaars, geen wonder, dat zij allen vijanden van Luther zijn.» 2)

Knox zelf laat zich over zijn leermeester niet uit en memoreert alleen den grooten roep van geleerdheid, waarin hij stond bij zijne landgenooten: «Maister Johnne Mair, whose wourd then was holden

1) P. Hume Brown, *Buchanan, humanist and reformer*, Edinburgh 1890, p. 40.

2) Aangehaald bij Lorimer, *Patrick Hamilton*, p. 42.

as ane oracle in materis of religioun» 1). Moge Knox intusschen al geene reformatorische denkbeelden in den eigenlijken zin des woords aan Major te danken hebben, zoo is toch ongetwijfeld Majors onderwijs voor hem ook als toekomstigen hervormer van Schotland niet onvruchtbaar geweest. Niet tevergeefs toch had Major langen tijd te Parijs vertoefd, waar toen nog de geschriften van Gerson en Pierre d' Ailly, die met zooveel nadruk de suprematie der concilies boven den paus hadden geleerd, den toon aangaven. Hunne leeringen aangaande de rechten der concilies tegenover den paus en al wat daarmee samenhang, waren bij hem, den vrijheidlievenden Schot, in goede aarde gevallen. Ja zelfs had hij de stelling verdedigd, dat de bisschop van Rome geen wereldlijke suprematie bezat en geen recht had om vorsten te kroonen of af te zetten, en voorts dat de pauselijke ban niet van kracht was, als hij op onwettige gronden was uitgesproken. 2) Zoo kwam Knox dus reeds vroeg zoo al niet met reformatorische, dan toch met meer vrijzinnige denkbeelden in aanraking, dan bij het gros der geestelijkheid gangbaar waren.

Doch inzonderheid wat zijne politieke denkbeelden betreft, herkennen we in Knox aanstonds den leerling van Major. Ook op politiek gebied toch stond Major dergelijke opinies voor aangaande het gezag van den vorst als op kerkelijk gebied aangaande dat van den paus. Het gezag van den vorst was volgens hem evenmin absoluut als dat van den paus. De vorst ontleent zijn gezag aan het volk en kan daarom in bepaalde gevallen door het volk worden afgezet, ja zelfs ter dood gebracht. 3) Ook op dit punt leerde Major intusschen niets nieuws, maar sloot zich slechts aan bij een bepaalde reeks van denkers uit vroegere eeuwen. De geheele middeneeuwen door toch laten zich mannen aanwijzen, die dezelfde

1) *Works*, I, p. 37.

2) Thomas M'Crie, *Life of John Knox*, 5th ed. Edinburgh 1831, vol. I, p. 8.

3) „Similiter in regno: et in toto populo libero est suprema fœnalis potestas inabrogabilis; in rege vero potestas mysterialis [ministerialis?] honesto ministerio. Et sic aliquo modo sunt duo potestates; sed quia una ordinetur propter aliam, potest vocari una effectualiter: et casu quo regnum rex in tyrannidem convertat et etiam incorrigibilis, potest a populo deponi, tanquam a superiore potestate” (*Æpos. Matth.* fol. 71. a. c. Paris 1518). En elders: „Rex utilitatem reipublicae dissipans et evertens incorrigibilis, est deponendus a communitate cui præest. Rex non habet robur et auctoritatem nisi a regno cui libere præest” (ibid. fol. 69. c). En eindelijk, sprekende over het afsnijden van een ziek lichaamsdeel: „Cum licentia totius corporis veri tollitur hoc membrum; etiam facultate totius corporis mystici, tu, tanque minister communitatis, potes hunc tyrannum occidere, dum est licite condemnatus.” (*In tertium sententiarum commentarius*, fol. 139. c. d. Paris 1517). Vg. voor deze citaten M'Crie, l. c. p. 347.

politieke gedachten uitspreken, die wij bij Major vinden. 1) Waar echter een man van de daad 2) als Knox zich deze gedachten eigen maakte, daar waren zij niet bestemd om als in de middeleeuwen in den vorm van eene «questio» met «solutio» opgenomen te worden in een of ander lijvig boekdeel, maar daar zouden ze spoedig van de theorie in de praktijk worden overgebracht. En deze politieke beginselen van Major zijn wel zeer diep bij Knox doorgedrongen. Op welk punt hij ook in lateren tijd de lessen van zijn nieuwen leermeester Calvijn moge gesteld hebben boven die van Major, niet op het punt, dat handelde over het gezag van den vorst in verband met het recht tot weerstand van het volk. Op dit punt bleef hij steeds in zijn hart de getrouwe leerling van Major, ook al nam Majors leer bij Knox in verband met zijne theocratische beginselen eene meer godsdienstig getinte kleur aan. 3)

Of Knox zijnen leermeester Major naar St. Andrews gevolgd is, is niet met zekerheid te zeggen. Dat hij te St. Andrews den titel van «Master of arts» zich zou hebben verworven en aan de universiteit aldaar zou hebben gedoceerd, zooals latere berichtgevers meedeelen, blijkt niet. 4) Zijn tijdgenoot Archibald Hamilton, die vijf

1) Reeds in de 6e eeuw schreef Isidorus van Sevilla: „Koningen worden koningen genoemd, omdat zij goed handelen. Zij behouden dien naam, zoo lang zij goed handelen; wanneer zij verkeerd handelen, verliezen zij hem.” In de 8e eeuw verklaarde een bisschop van Verona, „dat alle menschen van nature gelijk zijn, en dat de menschen de ongelijkheid niet behooren te erkennen, die dikwijls ten gevolge heeft gehad, dat men de besten plaatste onder de heerschappij van de slechtsten.” Een schrijver uit de 10e eeuw zegt personen te kennen onder zijne tijdgenooten, „die gelooven, dat het koningschap zijn oorsprong niet heeft van God, maar van goddelooze menschen, die bij den aanvang der wereld door inblazing van den duivel de blinde eerzucht en de onuitsprekelijke vermetelheid hebben gehad om zich koning te maken over andere menschen, die hunne gelijken waren.” Onverhopen werd het in de 12e eeuw uitgesproken door Johannes van Salisbury: „Als de koning het ware beeld is van God, dan behoort hij bemind, vereerd en gehoorzaam te worden; als hij het beeld is van al wat slecht is, dan behoort hij in de meeste gevallen ter dood gebracht te worden.” Door Duns Scotus wordt met kracht de stelling verdedigd, dat het volk de eenige bron is van het gezag in den staat. Gerson eindelijk, wiens naam zoo hoog gehouden werd door de Sorbonne, drukt zich zoo kras mogelijk uit: „Als koningen in hunne plichten tegenover hunne onderdanen te kort schieten, als zij zich onrechtvaardig gedragen, bovenal, als zij volharden in hun wanbestuur — dan is dit juist een geval, waarin de wet der rechtvaardigheid moet worden toegepast, dat het geoorloofd is geweld met geweld te keer te gaan. Heeft Seneca niet gezegd, dat er geen aannemelijker offer is voor God dan een tyran?” Zie voor deze citaten P. Hume Brown, *Buchanan, humanist and reformer*, Edinburgh 1890, p. 273 sq.

2) Vg. Carlyle, *On heroes, hero-worship and the heroic in history*, London Chapman 1839, p. 137: „This Knox cannot live but by fact.”

3) Zie beneden, hoofdstuk VI.

4) Alle nasporingen dienaangaande van M' Crie in het academisch archief te St. Andrews waren vruchteloos. Zie zijn *Life of John Knox*, I, p. 339 sq. Vg. Laing, *Works of Knox*, VI, *Preface*, p. XX.

jaren na zijnen dood eene (wel is waar vijandige) levensbeschrijving van hem uitgaf, zegt alleen, dat hij een tijdlang les gaf in de beginselen der volkstaal bij private families. In die hoedanigheid van privaats onderwijzer treffen wij hem dan ook later aan, wanneer hij ons zelf in zijne *History* zijne ontmoeting met Wishart mededeelt in 1545. Dat Knox intusschen de ordening tot priester had ontvangen, waarschijnlijk omstreeks 1530, toen hij den vereischten leeftijd van 25 jaren had bereikt, blijkt uit eenen brief van een Roomsche geestelijke, Ninian Winget, aan Knox geschreven in 1561, waarin hij zegt: «Ye renunce and estemis that ordinatioun null or erar wikit, be the quhilk somtyme ye war callit *Schir Johnne.*» ¹⁾ In de archieven van Haddington komt zijn naam driemaal voor in verband met rechtszaken in 1540, 1542 en 1543, ééns als «*Schir John Knox.*» Bovendien is nog door Laing, den uitgever van Knox' werken, een notarieel stuk gevonden, gedateerd 27 Maart 1543 en geteekend: «*John Cnox, notary,*» waarin Knox zichzelf noemt «*Joannes Knox Sacri altaris minister Sanctiandraeae dioceseos auctoritate apostolica notarius*», waaruit dus blijkt, dat Knox in 1543 nog optrad in zijn karakter van priester en krachtens pauselijke autoriteit de functie van notaris mocht verrichten. Dit stuk heeft betrekking op een zekeren James Ker of Samuelston. Waarschijnlijk was dus Samuelston, eene plaats in de nabijheid van Haddington, in dezen tijd Knox' woonplaats, waar hij het ambt van kapelaan of «Rood priester» kan hebben bekleed bij de St. Nicolaaskapel aldaar, daar hij niet tot de reguliere, maar tot de wereldlijke geestelijkheid behoorde en dus wel de ordening, maar niet de jurisdictie van priester bezat. ²⁾

In 1543 stond Knox dus nog in betrekking tot de Roomsche Kerk, doch in ditzelfde jaar moet hij den persoon hebben ontmoet, die volgens Calderwood ³⁾ de eerste was «to give Mr. Knox a taste of the

1) Hieruit blijkt tevens, dat Knox te Glasgow of te St. Andrews geen „Master of arts“ geworden is, daar *Schir* of *Dominus* de gewone titel was van priesters, die niet den hooger grad van *Magister* bezaten. Zie Laing, *Werks of Knox*, VI, *Preface*, p. XX. Vg. ook wat Knox' ordening tot priester betreft, M' Crie, l. c. I, p. 348.

2) Laing, VI, *Preface*, p. XXI. Vg. Nicol Burne's *Disputation*, aangehaald bij M' Crie, l. c. I, p. 349: „The powere of *ordere* is not sufficient to ane man to preache, bot he man [must] have also *jurisdictione* over thame to whome he preaches. Johann Kinnox resavit never sic *jurisdictione* fra the Roman kirk to preache in the realme of Scotland: thairfoir suppoise he receavit from it the ordre of priestheade, yet he had na pouar to preache, nor to laushfullie administrat the sacramentes.“

3) David Calderwood (+ 1658) liet in Ms. n^o eene *History of the Kirk of Schotland*, later gedeeltelijk uitgegeven, aangehaald bij Laing, VI, *Preface*, p. XXII.

truth,» nl. Thomas Guillaume. Guillaume, ook Williams genoemd, kwam uit dezelfde landstreek als Knox, Lothian, was provinciaal geworden van de orde der dominicaners, en in 1543 door Arran tot zijn kapelaan aangesteld, hetgeen hij echter slechts bleef, zooals we boven zagen, ¹⁾ tot 1544. Van dezen Guillaume is ons weinig bekend. De indruk, dien Knox van hem ontving, schijnt ook niet zeer diep te zijn geweest. Althans hij wijdt niet over hem uit en teekent slechts aan: «The man was of solid judgement, reasounable letteris (as for that age), and of a prompt and good utterance: his doctrine was holsome, without great vehemency against superstitioun», terwijl hij blijkbaar John Rough, die tegelijk met hem kapelaan werd aan Arrans hof, hooger stelde, daar hij volgen laat: «Teached also sometymes Johnne Rowght albeit not so learned, yet more sempill, and more vehement against all impietie» ²⁾.

In 1544 echter, juist toen Arran de reformatie weer ging tegenwerken, kwam in Schotland de man terug, die een blijvenden invloed op Knox zou uitoefenen en die richting aan zijn leven zou geven, waardoor hij Schotlands groote hervormer zou worden, nl. George Wishart. Wij hebben boven gezien, hoe Wishart, zich niet bekommerende om de anti-reformatorische maatregelen van Arran, al predikende het land was doorgetrokken, waardoor ook Knox hem had leeren kennen. Het kon niet anders, of iemand als Wishart moest, zoodra hij met Knox in aanraking kwam, diepen indruk op hem maken. Een levende, krachtige persoonlijkheid alleen, niet de studie, zelfs van een Augustinus of Hieronymus, twee schrijvers, door Knox meermalen genoemd, en die ook in dezen tijd zeker door hem zullen gelezen zijn, kon Knox tot den beslissenden stap brengen. En zulk een persoonlijkheid ontmoette hij in Wishart. Wishart alleen kon op den toekomstigen hervormer van Schotland beslissend werken. Vooral zijne innige vroomheid overtuigde eenen oprechte als Knox van de waarheid der reformatorische beginselen. Hij zag ze in Wishart in hunnen zuiversten vorm als het ware belichaamd. En dat was het, wat Knox, de man van het concrete handelen en niet van het abstracte denken, bovenal noodig had.

Wisharts leven was één stuk leven. Hetzij hij onderwijs gaf in de taal

1) Zie boven, bl. 13.

2) *Works*, I. p. 96.

van het N. T. te Montrose, hetzij hij het evangelie bracht aan het volk, of in den huiselijken kring zich onderhield met zijne vrienden, of verantwoording gaf voor zijne rechters, zijn leven was ééne vervulling van het: «Wandel voor Mijn aangezicht en zijt oprecht.» Zijn wandel was waarlijk een wandelen met God. Zijn leven was ééne prediking. En deze prediking was niet ijdel, ook niet voor Knox, «who had awaited upoun him carefullie from the tyme he came to Lotheane» ¹⁾. Knox kon zich van hem niet losmaken, hij moest hem volgen, en ieder van zijne woorden drong bij hem door tot het diepst zijner ziel. Geheel de uitvoerige en levendige beschrijving in Knox' *History* van het optreden van «that blissed Martyre of God» draagt daarvan de duidelijkste kenteekenen. Geheele stukken van proecken van Wishart worden aangehaald en gesprekken meegedeeld. Knox beschrijft hem als «a man of such graces as befoir him war never hard within this realme, yea, and are rare to be found yit in any man, nocht - withstanding this great lyght of God that sence his dayis hes schyned unto us. He was not onlye singularlye learned, alsweall in godlye knowledge, as in all honest humane science; bot also he was so clearlye illuminated with the spreath of prophesye, that he saw nott only things perteaning to himself, but also such thingis as some Tounes and the hole Realme afterwards felt, which he foir-spak, nott in secreat, but in the audience of many, as in thare awin places shalbe declaired» ²⁾. Van den tijd af aan, dat hij Wishart leerde kennen, was Knox gewonnen voor de reformatie. Wishart gaf bij hem den laatsten stoot, van nu af aan schaarde hij zich openlijk aan hare zijde door Wishart onafgebroken te volgen.

Knox was in dezen tijd, zooals hij zelf in zijne *History* meedeelt, gouverneur van de twee zonen van Hugh Douglas of Langniddrie en van den zoon van John Cockburn of Ormiston, twee edellieden van East-Lothian, die de hervorming waren toegedaan. Ook de godsdienstige opvoeding dezer knapen was hem opgedragen en dit onderricht geschiedde in het publiek, zoodat hierbij ook de overige familieleden tegenwoordig konden zijn benevens het volk uit de nabuurschap. Behalve het gewone catechetisch onderwijs, dat hij hun gaf, las en verklaarde Knox ook op bepaalde uren een hoofdstuk uit den bijbel. De kapel te Langniddrie waar dit placht te geschieden en waarvan de ruïnen

¹⁾ *Works*. I. p. 137.

²⁾ *Works*. I. p. 125.

nog over zijn, werd in de volkstraditie genoemd «John Knox's Kirk» ¹⁾.

Intusschen naderde de tijd, dat Knox zelf meer openlijk zou optreden. Nadat hij Wishart gernimen tijd op zijne tochten had vergezeld, keerde hij, zooals we boven zagen, even vóór Wisharts gevangenneming op diens uitdrukkelijk verlangen terug tot zijn gewone werk. Met Hugh Douglas of Langniddrie ging hij naar diens landgoed om daar de opvoeding zijner drie pupillen voort te zetten. Weldra bereikte hem daar de treurnare van Wisharts gevangenneming. Welke gevolgen Wisharts marteldood spoedig na zich sleepte, is boven reeds verhaald geworden. Het gelukte echter na Beaton's dood den regent Arran niet de samengezworen edelen, die door Hendrik VIII werden ondersteund, uit het sterke kasteel van St. Andrews, dat zij steeds bezet bleven houden, te verdrijven. Onderhandelingen over de overgave werden wel gevoerd, doch weder afgebroken. Zóó werd inmiddels St. Andrews een welkom toevluchtsoord voor alle vervolgdten in den lande, die daar vrijheid van godsdienstoefening konden vinden. Knox evenwel, die reeds lang een mikpunt was geweest voor de vervolgingen van David Beaton en nu evenzeer voor die van zijnen opvolger John Hamilton, een natuurlijke broeder van Arran, was eerst niet van plan zich bij de edelen te St. Andrews te voegen. Hij was voornemens Schotland te verlaten om naar Duitschland te gaan om daar verschillende universiteiten te bezoeken. Naar Engeland wilde hij niet gaan, zooals hij ons meedeelt, «be reassone that the Paipes name being suppressed, his lawes and corruptionis remaned in full vigour.» ²⁾ Op het herhaalde aandringen echter van Douglas of Langniddrie en Cockburn of Ormiston liet hij zich bewegen van dit plan af te zien ter wille van het verdere onderricht hunner zonen en zich naar het kasteel van St. Andrews te begeven, waar hij vrij zou zijn van vervolging. Zoo begaf Knox zich dan met Paschen (10 April) van het jaar 1547, tien maanden na den dood van Beaton, naar het kasteel van St. Andrews. In plaats van zich rustig te kunnen gaan wijden aan de studie aan vreemde universiteiten, zooals hij eerst gewild had, zou hij nu terstond in het openbare leven mee betrokken worden. St. Andrews zou hem een gewichtigen stap nader brengen tot het groote werk, dat hem wachtte.

1) *M. Crie*. I. c. p. 43.

2) *Works*. I. p. 185.

Te St. Andrews ging hij voort zijne leerlingen op de gewone wijze godsdienstonderwijs te geven. nl. in het publiek in de parochiekerk. Daar liet hij hen antwoorden volgens een catechismus; welken, zegt hij niet, misschien reeds de *Catechismus Genevensis*, daar hij ongetwijfeld in dezen tijd de geschriften der Zwitsersche hervormers, waarop Wishart hem waarschijnlijk geweest had, met name die van Calvijn ¹⁾, reeds ijverig zal hebben gelezen. Bovendien las hij nog in de kapel van het kasteel het evangelie van Johannes met hen. Door deze oefeningen werd men opmerkzaam op zijne groote talenten, inzonderheid Mr. Henry Balnaves en John Rough, de vroegere kapelaan van Arran, die toen op het kasteel vertoefde, en men besloot hem het predikambt op te dragen. Deze voor Knox zoo beslissende gebeurtenis moge hij zelf ons in zijn eigenaardigen, levendigen stijl verhalen. «Thei of the place», zoo schrijft hij in zijne *History*, «but especiallic Maister Henry Balnaves and Johnne Rowght, preachear, perceiving the maner of his doctrin, began earnestlic to travail with him, that he wold tack the preaching place upoun him. But he utterlie refused, alledging «*That he wold nott ryne whare God had nott called him*»; meanyng that he wold do nothing without a *lauchfull vocationn*. Whareupone thei prively amonges thame selfis advising, having with thame in counsall Schir David Lyndesay of the Mont, thei concluded, that thei wold geve a charge to the said Johnne, and that publictlic bij the mouth of thare preachear. And so upoun a certane day, a sermone had of the electioun of ministeris, What power the *congregatioun* (how small that ever it was, passing the number of two or three) had above any man, in whome thei supposed and espyed the giftes of God to be, and how dangerous it was to refuse, and not to hear the voce of such as desyre to be instructed. These and other headis, (we say), declaired, the said Johnne Rowght, preachear, directed his wordis to the said Johnne Knox, saying, «Brother, ye shall not be offended, albeit that I speak unto yow that which I have in charge, evin from all those that ar hear present, which is this: In the name of God and of his Sone Jesus Christ, and in the name of these that presentlie calles yow by my mouth, I charge yow, that ye refuse not this holy vocationn, but that as ye tender the glorie of God, the encrease of Christ his kingdome, the edificatioun of your brethrene, and the conforte of me, whome ye

1) Zie beneden. hoofdstuk II. § 2.

understand weill yncuch to be oppressed by the multitude of laubouris, that ye tack upoun yow the publict office and charge of preaching, evin as ye looke to avoid Goddis heavye displeasur, and desyre that he shall multiplie his graces with yow». And in the end he said to those that war present, «Was not this your charge to me? And do ye not approve this vocatioun?» Thei answered, «It was; and we approve it.» Whairat the said Johnne abashed, byrst furth in moist abundant tearis, and withdrew himself to his chalmer. His conteanance and behaveour, fra that day till the day that he was compelled to present him self to the publict place of preaching, did sufficiently declair the greaf and truble of his hearte; for no man saw any sign of myrth of him, neythcr yitt had he pleasur to accompanie any man, many dayis together.» ¹⁾

Uit dit voorval blijkt ons Knox' hooge waardeering van het ambt als zoodanig, dat hij niet op zich durfde nemen op eigen initiatief of zelfs op het aandringen van geachte vrienden, maar alleen na daartoe op wettige wijze door de *gemeente*, hoe klein dan ook, geroepen te zijn. Hier treedt reeds bij Knox in onderscheiding van zijne vrienden dat *kerkelijke* element voor den dag, dat aanstonds na zijn optreden zich steeds krachtiger in de Schotsche reformatorische beweging begint te doen gelden, en waarin Knox straks tijdens zijn verblijf te Genève zoo groote sympathie vond bij Calvijn en alzoo ook nog te meer werd versterkt. De roeping en ordening tot het ambt wilde Knox niet aan de individueele willekeur overgelaten zien. Waarschijnlijk is dit door Knox zoo vroegtijdig op den voorgrond plaatsen van het kerkelijke element in de Schotsche reformatie mede een voorname oorzaak ervan, dat we in Schotland bijna niets bespeuren van anabaptistische invloeden. Dat Knox na zijne roeping door de gemeente nog aarzelde die roeping aan te nemen, mag niet daaraan worden toegeschreven, dat hij zou getwijfeld hebben aan hare wettigheid, hetgeen voldoende blijkt uit de wijze, waarop hij alles meedeelt. Maar hij gevoelde al het gewicht en de moeilijkheid van het ambt, waartoe hij werd geroepen. Hij zag duidelijk den tweesprong in zijn leven. Hij begreep het beslissende van het oogenblik. Dat bracht hem in zoo heftige beroering. Dat deed hem zich dagen lang afzonderen uit den kring zijner vrienden. Hij was nu wettig geroepen, zijn persoonlijken strijd had hij alleen te strijden.

1) *Works*. I. p. 186 sq.

Nog was hij niet tot eene beslissing gekomen, toen een voorval in de kerk te St. Andrews hem daartoe den laatsten stoot gaf. Een zekere John Annand, een man van beteekenis aan de universiteit van St. Andrews, Principaal van het St. Leonard's College, had reeds lang John Rough, den prediker, gehinderd bij zijne prediking door tegenwerpingen te maken. Knox had daarop Annand in geschrifte aangevallen. In eene daarop volgende woordenwisseling met Knox in de kerk van St. Andrews nam Annand ten laatste zijn toevlucht tot de autoriteit van de Kerk en weigerde verder te disputeeren, daar de Kerk alle Luthersche ketterijen reeds had veroordeeld. Knox ontkende hierop, dat de Roomsche Kerk de ware Kerk was, daar zij de kenmerken der ware Kerk miste. «Yea, I offer my selve», zeide hij ten slotte, «by word or wryte, to prove the Romane Church this day farther degenerat from the puritie which was in the dayis of the Apostles, then was the Church of the Jewes from the ordinance gevin by Moses, when thei consented to the innocent death of Jesus Christ.» Toen riep eensklaps het volk: «We can not all read your writtingis, butt we may all hear your preaching: Therefore we requyre yow, in the name of God, that ye will lett us hear the probatioun of that which ye have affirmed; for if it be trew, we have bene miserable deceaved» 1).

Dit was voor Knox als het ware een tweede roeping «in the name of God» tot het predikambt. En hij bleef niet langer besluiteloos. Den volgenden Zondag hield hij in de kerk te St. Andrews zijn eerste preek over Dan. 7 : 24^b en 25. Na eene korte inleiding over de goedheid Gods om zoovele jaren tevoren te waarschuwen voor gevaren, die komen zouden, en over den toenmaligen toestand der Israëlieten in de Babylonische gevangenschap besprak hij in het kort de vier rijken: het Babylonische, Pertische, Grieksche en Romeinsche rijk, en toonde aan, hoe uit de verwoesting van dat laatste rijk «rase up that last Beast, which he affirmed to be the Roman Church», want al de kenmerken van dat beest waren volkomen toepasselijk op de Roomsche Kerk. Doch voordat hij verder uitwijdde over de misbruiken dier Kerk, gaf hij eene definitie van de ware Kerk, «shew the trew notes of it, whairupon it was buylded, why it was the pillare of veritie, and why it could nott

1) *Works*, vol. I. p. 189.

2) *Works*, vol. I. p. 189 sq.

err, to witt «Becaus it heard the voce of the awin pastor, Jesus Christ, wold not hear a strangere, nether yitt wold be caryed about with everie kynd of doctrin.» Nadat hij de kenmerken van de ware Kerk had toegelicht, behandelde hij het tegenovergestelde, nl. de kenmerken van de valsche Kerk, toonde aan, dat de in den tekst bedoelde koning dezelfde was, als die in het N T. genoemd werd «de man der zonde», «de antichrist», «de hoer van Babylon», en dat hiermee niet bedoeld werd een enkel persoon, maar «a body and a multitud, having a wicked head, which should not only be synefull himself, butt that also should be occasioun of syne to all that should be subject unto him (as Christ Jesus is caus of justice to all the membres of his body); and is called the Antichrist, that is to say, one contrare to Christ, becaus that he is contrare to him in *lyeff, doctrin, lawes, and subjectes.*» Hij toonde aan hoe in deze laatste vier punten de Roomsche Kerk geheel de kenmerken van dien Antichrist vertoonde. Op het punt van de leer wees hij op hare afwijking van de leer der *rechtvaardigmaking* volgens de *Schriften* «which teach that man is «justified by faith only»; «that the blood of Jesus Christ purges us from all our synnes.» Wat de wetten betreft wees hij op het *houden van dagen, onthouding van spijsen* en van het *huwelijck*, hetgeen Paulus genoemd had ««the doctrin of devilles.»» Wat betreft de kenmerken van dat beest in den tekst wees hij vooral op de groote en godslasterlijke woorden, die het spreken zou, «for yf these, (said he), be not great wordis and blasphemous, «the Successor of Petir,» «the Vicare of Christ», «the Head of the Kirk», «most holy», «most blessed,» «that can not err»; that «may maik rycht of wrong, and wrong of rycht»; that «of nothing may make somewhat»; and that «hath all veritie in the schryne of his breast»; yea «that hes power of all, and none power of him»; Nay, «not to say that he dois wrong, althought he draw ten thowsand millioun of soules with him self to hell»; Yf these, (said he), and many other, able to be schawin in his awin Cannone Law, be not great and blasphemous wordis, and such as never mortall man spak befoir, lett the world judge.» Maar het allerduidelijkste kenmerk was nog dat uit de Openbaring van Johannes, waarin o. a. als de koopwaar dier Babylonische hoer wordt genoemd: «de lichamen en zielen van menschen»; «Now, lett the verray Papistes thame selfis judge, yf ever any befoir thame took upoun thame power to relax the paines of thame that war in purgatorie, as thei affirme to the people that daily

thei do, by the merites of thare Messe, and of thare other trifilles.» Ten slotte verklaarde hij zich bereid om met iedereen, die tegen zijne aanhalingen uit Schrift, kerkvaders of geschiedenis iets in te brengen had, over de betwiste punten openlijk te disputeeren.

Deze eerste prediking van Knox maakte een geweldigen indruk. Zelfs Wishart had zoo niet gesproken; «Maister George Wishart spak never so plainely» ¹⁾. «Others sned [hewed] the branches of the Papistrie, but he stryckis at the root, to destroy the holt,» zoo hoorde men spreken. De Lard of Nydie zeide: «The tyranny of the Caardinall maid nott his cause the bettir, nether yitt the suffering of Goddis servand maid his cause the worse. And tharefoir we wold counsale yow and thame, to provide bettir defenses then fyre and sweard: for it may be that ellis ye wil be disappointed: *men now have other eyes then thei had than.*» Nu, de prediking van iemand als Knox was dan ook wel geschikt om de oogen te doen opengaan. Aanstonds in het begin waakte hij er wel voor, dat op hem niet van toepassing zou zijn, wat hij schreef aangaande de prediking van Guillaume: «not sempill» en «without great vehemency against superstitioun.» De Roomschen zelf gevoelden, dat hunne zaak hachelijk begon te staan. Het gerucht van Knox' prediking had zich spoedig verbreid en de gekozen maar nog niet ingezegende bisschop van St. Andrews, John Hamilton, abt van Paisley, schreef aan Winram, den sub-prior van St. Andrews, die echter in zijn hart de reformatie niet vijandig was, dat hij toch zulk een kettersche prediking zou tegengaan.

Hierop werd door Winram in St. Leonard's College eene vergadering belegd van Franciscanen en Dominicanen, en Rough en Knox ter verantwoording geroepen. De artikelen, waarvan men verantwoording wenschte, werden hun voorgelezen. De voornaamste daarvan waren, dat de paus de antichrist was, dat de Sacramenten van het N. T. moesten worden bediend in hunne oorspronkelijke zuiverheid, dat de mis afschuwelijke afgoderij was, dat er geen vagevuur was, dat er geen bisschoppen mochten zijn, die niet zelf preekten, en dat de tienden volgens Gods wet niet noodwendig aan de geestelijken toekwamen. Knox voerde voor hen beiden het woord, eerst tegenover Winram, daarna tegenover Arbuckle, een Franciscaan. In den eersten ontmoette hij een handigen tegenstander, die echter spoedig de taak

1) *Works*, vol. I, p. 192.

van het dispuut overdroeg aan den laatste, een dommen monnik, die weldra door Knox geheel in verwarring werd gebracht. Knox verzocht Winram hem aan te toonen, dat de stellingen, die men hem te laste legde, waren «contrarious to the treuth of God,» maar ook, indien hij dat niet kon, ze in bescherming te nemen, opdat «by your authoritie, the people may be moved the rather to beleve the trewth, whareof many dowbtes be reassone of our yowght [youth].» Doch Winram ontweek dit dilemma wijselijk en zeide, dat hij niet gekomen was als rechter, maar alleen om er eens vriendschappelijk over te spreken, en dat hij dus niets wilde beslissen. Hij begon daarom met de vraag: «Why may not the Kirk, for good causes, devise Ceremonies to decore the Sacramentis, and other Goddis service?» Knox antwoordde hierop, dat de Kerk niets mocht doen dan *uit geloof*, en dat iets niet uit geloof was, als het het getuigenis van *Gods woord* niet voor zich had, volgens het Paulinische: «het *geloof* is uit het gehoor, het gehoor door het *Woord Gods*» en dat Winram dus te bewijzen had, dat God «*in expressid wordis*» de ceremoniën bevolen had, daar zij anders niet uit geloof konden zijn, en immers de apostel had gezegd: «al wat *uit het geloof* niet is, is zonde.» Winram vatte hem op dat «*expressid wordis*» in verband met het meer algemeene beginsel, dat in dit Paulinische woord wordt uitgedrukt, en waaraan Knox ten onrechte door het naast dat andere woord van den apostel te plaatsen een meer beperkten zin wilde geven. «Will ye bynd us so strait,» zeide hij, «that we may do nothing without the *expresse word of God*? What! and I ask a drink? think ye that I synne? and yitt I have nott Goddis word for me.»

Hierdoor gaf Winram eene hem gunstige wending aan het dispuut, waardoor hij het eerste gedeelte ervan als gecindigd kon beschouwen en het dus met fatsoen verder aan Arbuckle kon overdragen. Knox bestrafte hem over zijne scherts en zeide, dat hij de waarheid wilde ontduiken door sophisterij, maar dat hij zelf zich toch nog wel kon verdedigen met den tekst: «alle schepsel Gods is goed en er is niets verwerpelijk, met dankzegging genomen zijnde»; als Winram slechts zooveel wist aan te voeren voor zijne ceremoniën, dan zou hij hem gelijk geven. Intusschen ziet Knox dan zelf van zijne eerste bewijsvoering verder af, en begint nu de kwestie opnieuw, thans in juisteren vorm, te stellen, als hij zegt: «The questioun wes not nor is nott of meat or drynk, whairinto the kingdome of God consistis nott; butt the questioun is of Goddis trew *wirshiping*, without

the quhilk we can have no societie with God. And, hear it is dowbted, yf we may tack the same freedome in the using of Christis Sacramentis, that we may do in eatting and drinking.» En dan stelt hij als regel voor de Kerk het woord van Mozes tot het volk Israël: «All that the Lord thy God commandis thee to do, that do thow to the Lord thy God; add nothing to it; diminyshe nothing from it» (Deut. 12 : 32). Winram echter, die de gelegenheid om het dispuut over te geven op het voor hem gunstigste oogenblik niet wil laten voorbijgaan, ziet op de meest vriendschappelijke wijze van verder dispuut af met de woorden: «Forgive me; I spak it but in mowes, and I was dry. And now, Father [tot Arbuckle], follow the argument. Ye have heard what I have said, and what is answered unto me agane.»

Arbuckle neemt dan met ijver de moeilijke taak op zich om te bewijzen, dat alle ceremoniën der Kerk door God zijn verordend. Knox zal gaarne luisteren. Arbuckle meent dit gemakkelijk te kunnen doen met Paulus' woord, dat sommigen op het fundament, dat gelegd is, bouwen goud, zilver en edelgesteenten, anderen hout, hooi en stoppe-len; welnu, dat goud, dat zilver en die edelgesteenten zijn de ceremoniën der Kerk. Knox meent, dat ze door het vuur moeten kunnen beproefd worden en dus door het Woord van God. Arbuckle geeft dit toe, doch ontkent Knox' stelling, «that our Ceremonies may not abyde the tryall of Goddis woord». Ook Knox kan nu op zijne beurt niet laten te schertsen en die eigenaardige «vein of drollery» ¹⁾ in zijn karakter komt te voorschijn, als hij antwoordt: «As the theaf abydis the tryall of the inqueist, and tharby is condempned to be hanged, evin so may your ceremonies abyde the tryall of Goddis word: but nott ellis.» Neen, Gods woord veroordeelt de ceremoniën «for the plaine and strate commandiment of God is: «Not that thing which apparis good in thy eis, shalt thow do to the Lord thy God, but what the Lord thy God hes commanded thee, that do thow; add nothing to it; diminish nothing from it.» Now unless that ye be able to prove that God hes commanded your Ceremonies, this his formar commandiment will dampne boyth yow and thame.» De arme monnik weet nu geen uitweg meer. Zijn toestand wordt ons door Knox recht plastisch beschreven: «The Freir, somewhat abased [abashed] what first to answer, whill he wanderis about in the myst, he falles in a fowll myre.» Hij gaat nu nl. beweren, dat men niet zoo gebonden

1) Carlyle, *On heroes, hero-worship and the heroic in history*, London 1889, p. 139.

is aan het Woord, want «that the Apostles had not receaved the Holy Ghost, when thei did wryte their Epistles; but after thei receaved him, and then thei did ordeyn the Ceremonies.» Nu werd het al te dwaas en Winram kwam tusschenbeiden: «Father, what say ye? God forbide that ye affirme that; for then fayre weall the ground of our fayth.» De monnik deed nu zijn best om zijn fout te verbeteren, maar het gelukte hem niet en ten laatste zocht hij maar zijn toevlucht bij de autoriteit van de Kerk. Doch Knox hield vol, dat de Kerk geen macht had «*against the word of God.*» «Yff so be, ye will leave us no Kirk», riep de monnik toen uit, waarop Knox hem op zijne sarkastische wijze ten antwoord gaf: «Indeed, in David I read that thare is a church of the malignantis, for he sayis, *Odi ecclesiam malignantium.* That church ye may have, *without the word, and doing many thingis directly feghtting against the word of God.* Of that church yf ye will be, I can not impead yow. Bott as for me, I will be of none other church, except of that which hath Christ Jesus to be pastor, which hearis his voce, and will not hear a strangeir» 1).

Knox deelt ons mee dat de monnik, die na zijne grove vergissing niet meer goed op zijn verhaal kwam, nog meer dwaasheden debiteerde, dat hij o. a. voor het vagevuur geen betere autoriteit kon aanhalen dan het zesde boek van Vergilius' Aeneïs, en dat «the panes thareof to him was ane evill wyff.» Hoe Knox een en ander beantwoordde, deelde hij mee in «a treatise, that he wrote in the gallayis, conteanyng the some of his doctrine, and Confessioun of his fayth» 2).

We gaven een meer uitvoerig verslag van dit eerste dispuut van Knox, omdat we daaruit reeds vrij goed een indruk van zijne persoonlijkheid kunnen ontvangen. We zien hier den vluggen, scherp dialecticus, den goeden leerling van Major, die het dispuut goed weet te leiden en tot zijn doel te voeren, maar tegelijk merken wij op een zekere geborneerdheid, eene meer uiterlijke, dan innerlijke logica. Er is een zekere uiterlijke logica, een logica op den klank af, in de naast elkander zetting van die teksten: «Al wat uit het geloof niet is, is zonde», en «Het geloof is uit het gehoor, het gehoor door het Woord Gods» en dan in dien overgang van «het Woord Gods» op

1) *Works.* I. p. 193—200.

2) *Zie beneden, bl. 43.*

die «*enpressid wordis.*» Geen wonder, dat Winram die leemte gewaar werd zonder haar echter duidelijk te formuleeren, en haar daarom ook door een voorbeeld aan Knox deed gevoelen. Bovendien is er nog iets karakteristiek voor Knox in dit dispuut, iets, waarin zich ook weer dat geborneerde, dat citeeren op den klank af, openbaart, n.l. zijne overbrenging zonder meer van O. T.*ische* geboden op de N. T.*ische* bedoeling. Hier openbaart zich dus reeds die eigenaardige beschouwing van Knox aangaande de verhouding van het O. en het N. Verbond, waarvan hij ook later bij de doorzetting der reformatie uitging, en die aan de Schotsche reformatie dat theoretische karakter heeft gegeven, waardoor zij zich inzonderheid onderscheidt. Tevens zien we een enkele maal in dit dispuut dat eigenaardig humoristische, dat soms in sarcasme kon overslaan, te voorschijn komen, dat ook in zijne *History* meermalen doorbreekt en dat aan zijn karakter zulk een andere kleur geeft dan men, op de gewone voorstellingen van zijn persoon afgaande, zou verwachten. Nog moeten wij opmerken, dat dit dispuut zich geheel tot het formeele en het algemeene, de vraag over het al of niet geoorloofd zijn van ceremoniën bepaalt, terwijl Knox ook alleen het formeele beginsel in deze, Gods Woord als richtsnoer, op den voorgrond stelt. Eigenaardig is, dat dus reeds in dit eerste dispuut het *formeele* zoozeer op den voorgrond trad, «*the expressed word of God,*» zooals we zoo menigmaal bij Knox lezen, dat ook in het vervolg en de reformatie en de latere Schotsche kerkgeschiedenis bleef beheerschen blijkens den herhaalden strijd over liturgie en kerkregoorring.

Het verwondert ons volstrekt niet, als we na het verhaal van het dispuut lezen: «After this, the Papistes nor Frearis had not great heart of farther disputatioun or reassonyng.» Intusschen trachtte men Knox het preeken te verhinderen door te bepalen, dat iederen Zondag één der geestelijken van de abdij of van de universiteit in de kerk zou optreden, te beginnen met Winram. Doch Knox preekte nu eenvoudig op de wekdagen, en wij lezen: «God so assisted his weak soldeour, and so blessed his labouris, that not onlye all those of the castell, but also a great number of the toune, openlie professed, by participatioun of the Lordis Table, in the same puritie that now it is ministrat in the Churches of Scotland, wyth that same doctrin, that he had taught unto thame.» ¹⁾

1) *Works*, vol. I, p. 201. Dit gedeelte, Book I, van zijne *History* schreef Knox in 1566.

Terwijl intusschen de bevolking van St. Andrews meer en meer voor de reformatie werd gewonnen, zat de regent niet stil. Alleen was hij echter niet machtig genoeg om het sterke kasteel van St. Andrews in te nemen, daar hij het alleen van de landzijde kon aanvallen, en van Engeland uit voortdurend over zee krijgsvoorraad werd toegezonden aan de belegerden. Doch eindelijk kwam Frankrijk hem op zijn herhaald aandringen met een vloot te hulp. De Fransche galeien sloten het kasteel nu ook van de zeezijde in en dwongen het alzoo den 30sten Juli 1547 tot de overgave. Bij het verdrag van overgave werd bepaald, dat het leven van allen binnen het kasteel, zowel Engelschen als Schotten, zou gespaard blijven, dat zij naar Frankrijk zouden gebracht worden en daar, of in welk land men wilde behalve Schotland, van de gevangenschap zouden worden ontslagen. Knox werd dus mede op de galeien naar Frankrijk gevoerd, doch niet in vrijheid gesteld evenmin als de anderen. «Then was the joy of the Papistis boyth of Scotland and France evin in full perfectioun; for this was thare song of triumphe:

Preastis content yow now; Preastis content yow now;
For Normond ¹⁾ and his cumpany hes filled the gallayis fow.» ²⁾

1) Bedoeld is Norman Lesley, het hoofd der samengezwoeren edelen.

2) *Works*, vol. 1, p. 206.

HOOFDSTUK II.

Verblijf buiten Schotland.

§ I. GEVANGENSCHAP.

Zoo was Knox dan nu Fransch krijgsgevangene. Een harde tijd van 19 maanden wachtte hem. De aanzienlijkste gevangenen werden op verschillende plaatsen gevangen gezet, de overigen, waaronder ook Knox, moesten den dienst van galeislaven vervullen. Knox deelt ons mede, dat uit Schotland een geestelijke, met brieven tot den koning van Frankrijk en tot den kardinaal van Lotharingen werd gezonden om te verzoeken, dat de mannen van het kasteel van St. Andrews toch streng zouden worden behandeld.

Nadat de galeien te Rouen eenige gevangenen, waaronder ook Henry Balnaves of Halhill, hadden afgezet, voeren zij naar Nantes, waar zij dien winter op de Loire bleven liggen. Herhaaldelijk werden pogingen aangewend om de gevangenen tot afval te bewegen. Missen werden telkens aan boord of dicht in hunne nabijheid op het land gezongen, waarbij zij werden gedreigd met de pijnbank, indien zij geen eer bewezen, doch zij weigerden standvastig; integendeel plachten zij, naar Knox ons mededeelt, hunne hoofden te dekken, wanneer Zaterdagavonds het *Salve Regina* werd gezongen. Knox verhaalt ons een «merry fact» bij zulk een gelegenheid voorgevallen, waarbij hij zelf waarschijnlijk de hoofdpersoon was, doch uit bescheidenheid zijnen naam verzwijgt. Wij deelen het liefst met zijne eigene woorden mede. «When that otheris war compelled» zoo schrijft hij, «to kyss a paynted brod, (which thei called «Nostre Dame») thei war not preassed after ones; for this was the chance. Sone after the arrivall at Nancees, thare great *Salve* was song, and a glorious painted Lady was brought in to be kissed, and, amongis otheris, was presented to one of the Scottishmen then cheyned. He gentillye said: «Truble me nott; suche ane idole is accursed; and thairfoir I will not tuich it.» The Patron and the Arguesyn, with two officeris, having the cheaf chareg

of all such materis, said: «Thow salt handill it»; and so thei violentlie thrust it to his face, and putt it betuix his handis, who seing the extremitie, tooke the idole, and advisitlie looking about, he caist it in the rivare, and said: «Lett our Lady now saif hir self: sche is licht aneuch; lett hir learne to swyme». After that was no Scottishman urged with that idolatrie.» 1)

Merkwaardig was Knox' vaste vertrouwen ook in de donkerste tijden, dat hij nog eenmaal in Schotland het evangelie zou verkondigen. Eens, toen de galeien voor de tweede maal naar Schotland terugkeerden (waarschijnlijk in Juni 1548) en zij ankerden tusschen Dundee en St. Andrews, vroeg een medegevangene aan Knox, die toen hevig ziek was, of hij het land wel kende, dat voor hen lag. En zijn antwoord was: «Yes, I know it well; for I see the stepill of that place, whare God first in publict opened my mouth to his glorie and I am fullie persuaded, how weak that ever I now appear, that I shall nott departe this lyif, till that my tounge shall glorifie his godlie name in the same place.» Blijkbaar dacht Knox later aan zulke oogenblikken terug, toen hij schreef in 1553 in zijn *Declaration of the true nature and object of Prayer*: «I, the wrytter heirof, (lat this be said to the laude and prais of God allone) in anguisehe of mynd and vehement tribulatioun and affliction, called to the Lord when not onlie the Ungodlie, but evin my faithfull Brether, yea, and my awn self, that is all naturall understanding, judgeit my cause to be irremeadable: And yit in my greatest calamitie, and when my pains wer most eruell, wold His eternall wisdome that my handis suld wryt far contrarie to the judgement of carnall reason, whilk His mercie hath proved trew. Blissit be His halie name! And thair foir dar I be bold, in the veritie of Godis Word, to promeis that notwithstanding the vehemencie of trubill, the lang continewance thairof, the disperatioun of all men, the feirfulnes, danger, dolour, and anguisehe of oure awn hartis yit yf we call constantlie to God, that beyond expectatioun of all men he sall delyver.» 2)

Sommige gevangenen maakten het plan om te ontvluchten, doch wilden eerst Knox' oordeel weten en vroegen hem, of zij met een gerust geweten hunne gevangenis konden verlaten. En zijn antwoord luidde: «That yf without the blood of any sched or spilt by thame for thare deliverance, thei mycht sett thame selfis at fredome, that

1) *Works*, I, p. 227.

2) *Works*, vol. III, p. 90.

thei mycht saillye tak it; but to sched any manes bloode for thare fredome, thairto wold he never consent» ¹⁾. Eén der achterblijvende gevangenen wilde het plan ontraden, daar hij bang was, dat zij dan aan slechtere behandeling zouden bloot staan, doch die vrees werd door Knox zeer beslist veroordeeld als voortkomende «nott from Goddis Spreat, but only from ane blynd luif of the self.» Zoo bleef hij ook in de gevangenschap hun prediker, raad gevende, vermanende, vertroostende. Zelf voorgaande, vermaande hij hen bovenal tot berusting in Gods wil en om toch op God en niet op menschen hun vertrouwen te stellen, hun telkens herinnerende, «that he was assured that God wold deliver thame and the rest of that cumpany, evin in the eis of the world, but not by such meanes as we had looked for, that was by the force of friendis, or by thare other labouris.» ¹⁾

Intusschen bleef hij zijn oog gericht houden op zijn vaderland en schreef, zooals hij ons mededeelt, voor zijne vrienden aldaar een geschrift, bevattende «*the some of his doctrin, and Confessioun of his fayth*», waaraan hij eene ernstige vermaning toevoegde om toch te blijven volharden in het eens beleden geloof ook niettegenstaande wereldsche schade en verdrukking. Later als hij voor den bisschop van Durham geeft «*his Confessioun, why he affirmed the Masse Idolatrie*», zinspeelt hij erop in deze woorden: «Let no man think, that because I am in the Realme of England, that thairfoir so boldlie I speak aganis this abominatioun. Naye, God hath takin that suspicioun frome me, for this bodie lying in maist panefull bandis, amangis the middis of cruell tyrantis, his mercie and gudnes provydit *that the hand suld wryt, and beir witness to the Confessioun of the heart more abundantlie than ever yet the toung spoke.*» ²⁾

Waarschijnlijk ³⁾ heeft Knox hiermede een geschrift op het oog, dat oorspronkelijk werd opgesteld door zijnen medegevangene van Rouen, Henry Balnaves of Halhill, doch dat door Knox werd herzien en waaraan hij eene korte inhoudsopgave en een aanbevelend schrijven, tevens de bedoelde vermaning bevattende, toevoegde. Balnaves had namelijk in zijne gevangenis geschreven eene verhandeling «*On Justification by Faith*,» en had die Knox ter goedkeuring toegezonden.

1) *Works*, vol. I, p. 229.

2) *Works*, vol. I, p. 200.

3) *Works*, vol. III, p. 69.

Deze was zeer met het werk ingenomen en beschouwt het wegens zijne algeheele instemming ermede tevens als een «Confession» van hemzelve blijkens den aanbevelenden brief, waarin hij zegt: «O, blessed bee thou, Eternall Father! which by thy only mercy hast preserved us to this day, and provided that *the Confession of our Faith* (which ever wee desired all men to have knowen), should by this Treatise come plainely to light.» ¹⁾

Deze Henry Balnaves of Halhill ²⁾ was een man van goede ontwikkeling, die in Schotland een tijdlang iemand van grooten invloed was geweest. Na buitenslands te hebben gestudeerd werd hij in 1526 te St. Andrews bij het Salvator's College als «Master of Arts» ingeschreven. In 1538 werd hij benoemd tot lid van het voornaamste gerechtshof in Schotland, dat in 1532 was opgericht, «the Court of Session», en in 1543 werd hij tot het invloedrijke ambt van Staatssecretaris bevorderd. Geruimen tijd was hij lid van het Parlement en pleitte daar voor de in 1543 door Lord Maxwell voorgestelde acte, waarbij het gebruik van de H. Schrift in de volkstaal werd veroorloofd. ³⁾ In hetzelfde Parlement werd hij benoemd tot lid van het gezantschap, dat met Hendrik VIII zou onderhandelen over het huwelijk van prins Eduard en Maria Stuart. Bij deze gelegenheid schijnt hij een krachtig begunstiger geworden te zijn van de Engelsche partij in Schotland. Na de verandering van Arrans politiek ten opzichte van de reformatie en van Engeland, werd aan Balnaves de betrekking van Staatssecretaris ontnomen en werd hij zelfs in November 1543 tijdelijk gevangen gezet. Daarna nam hij echter zijne gewone rechterlijke plichten weer waar. Hoewel hij waarschijnlijk bekend was met het op aandrijven van Hendrik VIII ondernomen plan om Beaton uit den weg te ruimen, behoorde hij toch niet tot de samengezwoorenen en voegde zich integendeel pas veel later bij hen. Nadat de moord had plaats gehad den 29sten Mei 1546, nam hij nog in Juni en Juli herhaaldelijk zitting als lid van het «Privy Council» en als «Lord of Session.» Ook den dag vóór en na 30 Juli, op welken datum eene acte van het «Privy Council» werd gericht tegen de samengezwoorenen, had hij zitting als lid van dit Council. Daar zijn naam na 13 Augustus niet meer voorkomt in de notulen van het «Council of Session,» kunnen wij veronderstellen, dat hij omstreeks

1) *Works*, vol. III, p. 9.

2) Zie een uitvoerig levensbericht van hem bij Laing, *Works of Knox*, vol. III, p. 405—418.

3) Zie boven, bl. 13.

dien tijd, na zijn ambt als «Lord of Session» te hebben neergelegd of daarvan te zijn beroofd, zich bij de mannen van St. Andrews heeft gevoegd, hetzij uit politieke, hetzij uit godsdienstige beweegredenen, in elk geval met opoffering van wereldlijke eer en voordeel. Hij behoorde, zooals we boven zagen, tot degenen, die te St. Andrews het eerst Knox hadden trachten te bewegen het predikambt op zich te nemen. Tweemaal maakte hij van St. Andrews uit een reis naar Engeland om de onderhandelingen der edelen ¹⁾ eerst met Hendrik VIII en daarna met Somerset te leiden, betreffende het voorgestelde huwelijk van Eduard en Maria Stuart en de eenheid van Engeland en Schotland. Toen hij na de inname van het kasteel van St. Andrews naar Frankrijk was gevoerd en te Rouen gevangen gezet, deed men, zooals Knox ons mededeelt, zijn uiterste best om hem tot afval te bewegen door verschillende geleerde mannen tot hem te zenden om met hem te redetwisten, doch tevergeefs.

Daar in de gevangenis te Rouen dan schreef hij zijn «*Treatise on Justification by Faith.*» ²⁾ Deze verhandeling laat zich in drie deelen verdeelen. Na eene inleiding (chapter 1—6) over het nut der verdrukkingen, die den mensch leeren op God alleen zijne hoop te vestigen, wordt het leerstuk zelf ontwikkeld aan de hand der geschiedenis van Gods Kerk onder O. en N. T. (ch. 7—21), terwijl eindelijk wordt besloten met de beschrijving der goede werken als vruchten des geloofs (ch. 22—28), waarbij inzonderheid wordt ontwikkeld de verschillende roeping, die de verschillende leden van het ééne lichaam hebben te vervullen, nl. de roeping van de vorsten of magistraten, van de bisschoppen (evangeliedienaren), van de vaders tegenover hunne kinderen en omgekeerd, van meesters tegenover hunne knechts en omgekeerd, van de onderdanen tegenover de overheid ³⁾.

Het geheele geschrift is meer van praktischen, paraenetischen dan

¹⁾ Hoe ver hunne Engelsche sympathieën gingen bewijst hun contract van 9 Maart 1547, waarin zij zich noemen „*ever dedicate to the service of our late Maister the Kynges Majestie that dead ys, Henry the Eight.*” Laing, *Works of Knox*, III, p. 410.

²⁾ Het is als appendix mede opgenomen in Laing, vol. III, p. 487—542.

³⁾ Wat dit laatste punt betreft, verdient opmerking, dat we hier het standpunt van Calvijn vinden. Balnaves schrijft, dat men de vorsten moet gehoorzamen „in all thinges not repugning to Gods command”; voorts: „Give to thy prince and superiour his ductie; or what ever he charge thee with concerning temporall riches; inquire not the cause; for that pertaineth not to thy vocation” Looke not to his faultes or vices, but to thy owne. Disobey him not; howbeit he bee evill and doe the wrong (which becometh him not in his office); grudge not thereat, but pray for him; and commit thy cause to God.” p. 540.

van dogmatischen aard. Het is niet het geregelde rustige betoog van den geleerde, maar de eenvoudige praktische verklaring van het bedoelde leerstuk door den ontwikkelden leek. Het geheel draagt een zeer bijbelsch karakter; de schrijver houdt zich geheel aan wat hij in het begin zijner verhandeling zegt nl., dat men met zijne bespiegelingen niet verder gaan moet dan de Schriften. Waar hij het leerstuk der rechtvaardigmaking toelicht, doet hij dit vooral door te wijzen op de geschiedenis zoo in O. als in N. T., door het menigvuldig aanhalen van bijbelplaatsen en door uitvoerige exegese te geven van de belangrijkste teksten, die op zijn onderwerp betrekking hebben. Verscheidene citaten van Augustinus toonen, dat hij met diens geschriften bekend was. Ook Bernard van Clairveaux en Chrysostomus worden éénmaal aangehaald. Verder vinden wij geene citaten dan alleen uit den bijbel, hetgeen ons zeker niet zal verwonderen, als wij denken aan de ongunstige positie, waarin Balnaves zich bevond, toen hij zijn stuk schreef. Dat Balnaves echter met de reformatorische geschriften van zijne tijdgenooten bekend was, blijkt uit hetgeen hij zegt, als hij spreekt over de werken der Roomsche Kerk: «Blessed be God, the matter is so patent and plainely set forth *in these dayes*, concerning the said vaine workes invented by man, to the confusion thereof, by the godly men which laboure day and night in his Scriptures, to the edification of Christ's chosen little flocke, that it is not needful to abide long upon the disussing of these matters; but onely to remit yow to the Scriptures, and *the saide godly declarations made thereupon*» 1).

Reeds de titel van dit geschrift wijst ons naar de Luthersche reformatie. De rechtvaardigmaking door het geloof, het groote geloofsartikel van Luther, wordt hier als «the groundstone of Gods Church» 2) op den voorgrond geplaatst, en in het licht daarvan wordt de geheele geschiedenis dier Kerk onder oud en nieuw verbond gezien. De strijd van de geloovigen wordt voorgesteld als één voortdurende strijd om dat artikel te behouden. Zoo treedt bij Balnaves de leer der rechtvaardigmaking door het geloof geheel en al in het centrum. Het geschrift van Balnaves kan dus nog tot de eerste, Luthersche, periode der Schotsche reformatie gerekend worden. Toch hebben zich blijkbaar ook reeds andere invloeden, van Wishart en Knox, doen gelden. Voor Balnaves is «*the Word of*

1) p. 519.

2) p. 454.

God» reeds meer dan voor Hamilton. Het is voor hem niet meer uitsluitend, «*the Gospell*,» bestaande in de leer der *rechtvaardigmaking door het geloof*, een, maar hij verstaat daaronder den *geheelen openbaringsinhoud* der H. Schriften. Bij hem is de tegenstelling van «*the Law and the Gospell*» niet zoo het eenige thema als bij Hamilton. 1) Hij wijdt ook een groot deel zijner verhandeling aan de beschrijving van het leven van den geloovige als een leven in goede werken, waarbij inzonderheid ieders bijzondere roeping ter sprake komt. Ook ziet hij niet alleen op het enkele individu, maar op de Kerk in haar geheel, zoo onder O. als N. Verbond. Balnaves' dogmatiek is rijker geworden. Hij vond nog meer in zijnen bijbel dan de genoemde tegenstelling. Hij wilde echter tevens vóór alles zich zoo dicht mogelijk houden aan de Schrift in zijne voorstelling van die waarheden, die hij daarin vond. Herhaaldelijk legt hij er daarom den nadruk op, dat men toch niet te veel moet speculeeren over de geloofswaarheden. 2) Vandaar zijne vele bijbelsch-historische meer dan dogmatische beschouwingen (eene eigenaardigheid, die we trouwens ook in Knox' geschriften vinden) en zijn voortdurend citeeren van bijbelteksten zoo uit

1) Zie boven, bl. 9.

2) Knox zelf zegt in de voorrede voor Balnaves' geschrift: „Consider, Brethren, it is *no speculative Theolog* which desireth to give you courage, but even your Brother in affliction” (III, p. 10). Balnaves waarschuwt er uitdrukkelijk tegen om toch niet te veel te willen vragen: „*wherefore* did God this or that thing?” want dat doet de duivel ook; „*inquire ye nothing* of the workes of God, and of his secret judgements, *but as his worde teacheth you*: and seeke no cause of his workes more then of his divinitie, but be content to knowe those things, which are in your capacitie, and under judgement of the reason of man” (III, p. 469). Zoo ook zegt hij, sprekende over het leerstuk der Triniteit: „*Ascend no higher in the speculation of the Trinitie, than thou art taught in the Scriptures of God. If thou wilt have knowledge of the Father, seek him at the Sonne. If thou wilt know the Sonne, seek him at the Father*: For none knoweth the Sonne but the Father, and none may come to the knowledge of the Father but by the Sonne. And also Christ being desired of Philip, one of his Apostles, to show them the Father (answered), „This long time I am with you, and ye have not knowen mee, Philip! He who has seene me hath seene the Father; beleevest thou not that I am in the Father, and the Father in me?” (p. 440) Eigenaardig is, dat Knox bij dit „Seek him at the Sonne” de aantekening voegt: „That is, *Give credit to the doctrine which Jesus the Sonne of God hath taught*”, zeker meer intellectualistisch dan Balnaves bedoelde. Over het geheel treedt het ethische in Balnaves' geloofsbegrip in dit geschrift op den voorgrond, ook waar hij by, sprekende over het bederf in de Roomsche Kerk en hoe de duivel daar is binnengedrongen en zich voordoet als een engel des lichts, zegt: „for hee can well disguise him in workes, with pride, vaine glorie, hipocrisie, diffidence, dispaire, *idle faith*, as to believe the historie onely, presumption of the owne merites, etc. But in *perfitte faith*, which is the *groundstone* of this article of justification he can never enter.” p. 459.

O. als uit N. T. Hij bestudeerde niet alleen het N. maar ook het O. T., en trachtte het verband van de oude en de nieuwe bedeeling te verstaan. Er is bij hem meer studie van de Schrift in haar geheel. Hierin bespeuren wij dus den invloed van Wishart en Knox, m. a. w. van de Zwitsersche reformatie, die den openbaringsinhoud der Schrift niet in de leer der rechtvaardigmaking deed opgaan, maar, waar zij op deze leer tegenover Rome sterken nadruk legde, tevens bleef aandringen op studie der Schrift in haren *geheelten openbaringsinhoud*.

Als leerling bepaaldelijk van Knox doet Balnaves zich echter inzonderheid kennen, waar hij de ceremoniën der Roomsche Kerk bestrijdt, als hij b.v. schrijft: «The greatest punishment is sent by God, for doing of the most excellent work, after the judgement of man, becaus it was *not commanded* by God.» ¹⁾ Evenals bij Knox wordt dan op Deut. 12 : 32 den vollek nadruk gelegd tegenover hen, die zouden willen spreken van «*good zeale and good intention*»: «Nowe, my hartes, where will yee finde your «*good zeale and good intention*»? either is it evill of the self, or else God is false, the whiche can not bee. Yee may call it «good», but God, who hath better knowledge threof then ye have, by his Word testifieth all that is in you to be but evill, as he hath declared by the mouth of Moy-ses, commanding that we do not that thing which wee think good; but that thing which hee hath commanded us to do, that should we do; and *neither adde to his Word, nor take therefrom*, but walk in the way the which the Lord hath commanded» ²⁾. In deze laatste woorden hooren wij den opponent van den monnik Arbuckle, en wat die «*good zeale and good intention*» betreft, waarover Balnaves tamelijk lang uitwijdt, het is eigenaardig dit eens te vergelijken met verschillende gedeelten uit de rede, die Knox later hield voor den bisschop van Durham, bv. met deze uitspraak: «Disobedience to Goddis voyce is *not onlie* when man doith wicketlie *contrarie* to the preceptis of God, but also when of *gud zeall, or gud intent*, as we commonly speak, man doith any thing to the honour or service of God *not commandit by the express Word of God.*» ³⁾ We zien het,

1) p. 531; vg. ook p. 258, waar gezegd wordt tot koningen en magistraten, dat zij moeten ternederwerpen, „all false worshippinges and superstitions. *contrarie* to the Word of God and *not commanded* therein”.

2) p. 517.

3) III, p. 37.

het is geheel dezelfde geest, die zich hier uitspreekt bij Knox en bij Balnaves 1).

Geen wonder, dat Knox aan een werk als dit zijn volle sympathie kon schenken en het zelfs als zijne eigene geloofsbelijdenis beschouwde blijkens de boven reeds aangehaalde woorden uit de voorrede, die hij bij deze verhandeling schreef en die hij besloot met deze vurige bede: «Continue, O Lord! and graunt unto us, that as now with pen and ink, so shortly wee may confesse with voice and toung the same before thy Congregation; upon whome looke, O Lord God, with the eyes of thy mercy, and suffer no more darkness to prevaile.»

Deze bede zou niet onverhoord blijven, al was het ook, dat Knox eerst nog verscheidene andere gemeenten zou dienen, voordat hij het groote werk in zijn vaderland zelf, waarnaar zijn hart toch het meest uitging, zou kunnen voortzetten. Langzamerhand werden de Schotsche gevangenen, sommigen vroeger, anderen later, vooral door bemiddeling van Ednard VI 2) op vrije voeten gesteld. Ook Knox herkreeg ten laatste na eene gevangenschap van 19 maanden omstreeks Februari 1549 zijne vrijheid.

§ 2. VERBLIJF IN ENGELAND.

Nadat Knox was vrijgelaten, begaf hij zich naar Engeland, omdat Schotland voor hem in dezen tijd nog te onveilig was, daar de reformatorische partij aldaar nog te zwak was en het voor een man als Knox onmogelijk zou geweest zijn lang onbekend te blijven in zijn vaderland. Ook deze periode van Knox' leven echter is ons niet

1) Het is niet onwaarschijnlijk, dat juist dit gedeelte van de hand van Knox zelf is, vooral als wij bedenken, dat Knox, verslag gevende in zijne *History* van het dispuut in het Leonhard's College, schrijft: „How Johnne Knox answered that and many other thingis, him self did witness in a treatise that he wrote in the gallayis, conteaining the some of his doctrin, and Confessioun of his fayth, and send it to his familiaris in Scotland; with his exhortatioun that thei should continew in the trewth” (*Works* I, p. 200), welke woorden, zooals boven reeds is opgemerkt, waarschijnlijk slaan op deze „Treatise” van Balnaves.

2) John Masone, Engelsch gezant aan het Fransche hof, schrijft den 10den Juni 1550: „Touching the Scots at St. Andrews he [de Connétable de France] told me that the Lord Grange and his brother are flown he wist not whither, and two others were already set at liberty: and that the rest, at the king [Edward VI] my master's contentation, should out of hand be put at large.” Tytler, *Edward VI*, vol. I, p. 295, aangehaald bij Laing, vol. I, p. 230.

nauwkeurig bekend. Knox zelf beschrijft haar in zijne *History* slechts in een enkelen volzin: «The said Johne was first appointed preacher to Berwick, then to Newcastle; last he was called to London, and to the sowth partes of England, whare he ramaned to the death of King Edwart the Sext» ¹⁾. Onze overige bronnen voor deze periode bestaan uit enkele geschriften van Knox en verscheidene brieven aan Mrs. Bowes, die later zijne schoonmoeder werd, benevens verschillende gegevens van elders, meestal aan de correspondentie van tijdgenooten ontleend, waardoor wij in staat worden gesteld ons althans in groote trekken het leven van Knox in dezen tijd voor te stellen ²⁾.

Door aanstelling van het *Privy Council* van Eduard VI kwam Knox als prediker te Berwick. Hij komt voor op een ongedateerde lijst van 80 personen, die vergunning kregen tijdens Eduard VI om in Engeland te preeken, het eerst gevonden en gepubliceerd door Laing ³⁾, waarop verscheidene bekende namen voorkomen, o. a. ook «John Willocke», later predikant te Edinburg gelijktijdig met Knox, en «John Ruthe, Scottishman» waarschijnlijk dezelfde als John Rough, Knox' vroegere ambtgenoot te St. Andrews.

Berwick is eene grensplaats tusschen Engeland en Schotland, waar in dezen tijd veel garnizoen lag wegens de voortdurende vijandelijkheden tusschen de beide landen, inzonderheid nadat de bloedige nederlaag der Schotten bij Pinkey Cleugh, den 10^{den} September 1547, weer voor geruimen tijd alle toenadering tot Engeland onmogelijk had gemaakt ⁴⁾. Gunstig was de toestand niet, toen Knox er kwam, zooals blijkt uit hetgeen John Brende «Master of the Musters» schreef aan Somerset: «there is better order among the Tartars than in this town. No man can have any thing unstolen; none but

1) *Works*, I, p. 231.

2) Voor deze periode van Knox' leven zijn zeer belangrijk vier door Laing niet uitgegeven stukken, die later door P. Lorimer zijn gevonden en uitgegeven als Appendix van zijn werk *John Knox and the Church of England*, London 1875, n.l.: 1) Een brief van Knox aan de gemeente van Berwick in 1552 (p. 251—265); 2) Memorie of „*Confession on Kneeling*”, gericht tot het *Privy Council* van Eduard VI, van 1552 (p. 267—274); 3) „*The Practises of the Lord's Supper yeused in Barrick-upon-Troyed by Johne Knoxe, preacher to that congregation in the Churche there*” (p. 290—292); 4) Een brief, geschreven aan Knox in 1566 van uit Londen (p. 298—300).

3) Vol. VI, Preface, p. XXVII.

4) „The disastrous victory of Pinkie Cleugh opened the wounds of centuries and united Catholic and Protestant, Lowlander and Highlander in defence of their common freedom.” Froude, *History of England*, vol. VI, p. 218.

Scots can be harboured [allowed to lodge in the town] except by force; the price of victuals is excessive: the sick soldiers from Haddington, etc. are shut out of houses and die of want in the streets. The whole picture of the place is one of social disorder and the worst police. It will require a stern disciplinarian in the pulpit as well as a stirring preacher, to work out a moral and social reform» 1). De haat tusschen de Engelschen en de Schotten droeg er niet toe bij om het leger te Berwick gunstiger te stemmen tegenover hunnen nieuwen Schotschen prediker.

De taak, die Knox aanvaardde, was eene zeer moeilijke. Evenwel gelijk vroeger tegenover de bezetting van St. Andrews, zoo wist hij zich ook hier te bewijzen de rechte man op de rechte plaats, «a stern disciplinarian as well as a stirring preacher.» Met goeden moed ving hij zijnen arbeid aan en waar een krachtige persoonlijkheid, een geboren «disciplinarian» als hij, optrad, daar kon het niet anders, of zelfs in een stad als Berwick moest zich spoedig de goede invloed daarvan doen gevoelen. En later kon hij dan ook tegenover Maria Stuart, die hem van oproer zaaien beschuldigde, getuigen: »I aschame not, madam, farther to affirme, that God so blissed my waik labouris, that in Berwick (whair commonlie befoir thair used to be slauchter, be ressonne of quarrelles that used to aryse amongis soldartis) thair was as great guyetnes, all the tyme that I remaned thair, as thair is this day in Edinburgh» 2).

Maar Knox' reformatie te Berwick was niet alleen «a moral and social reform», maar ook en in de eerste plaats eene religieuse hervorming. Met dezelfde kloekheid en vastberadenheid als in St. Andrews greep hij ook hier de misbruiken der Roomsche Kerk in leer en eeredienst aan. Hij zelf spreekt in zijn door Lorimer uitgegeven brief aan de gemeente van Berwick van de «ruide boldness as some tyme I used unto your faces» 3). Ook op het gebied van den eeredienst accommodeerde hij zich niet in het land van Cranmer. De wijze, waarop hij het avondmaal in zijne gemeente placht te bedienen, bewijst dit. Daaruit blijkt tevens, dat hij een tamelijk groote vrijheid genoot en dat het *Privy Council* ten opzichte van een prediker als

1) State Papers — Domestic — Edward VI, Nov. 14, 1548 (aangehaald bij Lorimer *John Knox and the Church of England*, p. 18).

2) *Works*, II, p. 280.

3) Lorimer, l. c. p. 264.

Knox wel iets door de vingers wilde zien. De door Cranmer opgestelde «*Order of the Communion*» van Maart 1548 was in dezen tijd nog niet in het noorden van Engeland ingevoerd. De bisschop van Durham, Cuthbert Tonstall, die meer Roomsche dan reformatische sympathieën had, zooals later onder Maria duidelijk bleek, had de invoering ervan tegengehouden en het «*Council of the North for Public Affairs*» had die waarschijnlijk niet willen doorzetten om den vrede te bewaren. Weinig had hij er zeker op gerekend, dat deze omstandigheid de aanleiding zou worden, dat een tijd lang althans in Berwick eene veel radicalere reformatie kon zegenen, want doordat de kerkelijke zaken er nog zoo weinig geregeld waren, had Knox er nu de handen meer vrij. Knox zelf schrijft omtrent de bediening van het avondmaal te Berwick in zijnen brief aan die gemeente van 1552 het volgende: «*In ceremonies and rites which I used in ministratioun of Christe's sacraments, as I did observe the preceptes and practice of Christ and his apostilles so nye as the Holye Gost did opin unto me, so this day do I nothing repent of my interprise, and of your obedience; beseeching God, for Christ his Sones saik, that so the harts of magistrates may be inclined to mereye, that what the impyre of Godd's most sacrate worde did worke in your harts, without precept or law appoynted by man, be not now hindred and pulled aback againe by rigour of a law*» ¹⁾. Daarom was Knox ook afgeweken van het algemeene gebruik in Engeland en het voorschrift van Cranmers «*Order of the Communion*», in Maart 1549 ook in het toen ingevoerde «*Book of common prayer*» opgenomen, om het avondmaal in knielende houding te ontvangen. «*Kneeling in that actioun, appering to be joyned with certan dangears no less in manteyning superstitioun than in using Christ's holy institutioun with other gestures than either he used or commanded to be used, I thought good amongst you to avoide, and to use sitting at the Lord's Table, which ye did not refuse, but with all reverence and thanksgiving unto God for his treuthe, knowing, as I suppose, ye confirmed the doctrine with your gestures and confessioun*» ²⁾.

Merkwaardig is het stuk, door Lorimer gevonden gelijktijdig met bedoelden brief, en dat ons een denkbeeld geven kan van de een-

1) Lorimer, p. 259.

2) Lorimer, p. 261. Lorimer vindt hierin de eerste sporen van Puriteinsche praktijk in de Engelsche kerk: „Here, then was the very beginning of Puritan practice in the Church of England in the administration of the Lord's supper.” p. 31.

voudige, van het *Book of common prayer* geheel afwijkende liturgie, door Knox te Berwick gevolgd. Het stuk is getiteld: «*The practies of the Lorde's Supper yewsed in Bervike - upon - Twyed by Johne Knoxe, preacher to that congregation in the Churche there.*» Ongelukkigerwijze echter is dit stuk slechts een fragment, waaraan een belangrijk gedeelte ontbreekt. De liturgie is zeer eenvoudig. Na eene preek over Joh. 13—16 wordt door «the principall mynester» het votum uitgesproken: «In the name of the Father, and of the Sonne, and of the Holye Gost. Amen.» Dan wordt een formuliergebed gedaan, waarna gelezen wordt het toepasselijke gedeelte van 1 Cor. 11 «with the declaration of the Apostell's mynd upon the same place, for certyffynge [certifying] the consciences of suche as shall use the Lord's Table without supersticion.» Daarop wordt «declared, what persons be unworthy to be partakers thereof», waarna een gemeenschappelijk formuliergebed volgt in den vorm eener schuldbelijdenis. Vervolgens wordt een gedeelte van het evangelie gelezen, waarin Gods genade het duidelijkst op den voorgrond treedt, «and thereafter ought the minester openlye prononce to suche as unfaynydlye repent and belyve in Jesus Christ, to be absolvyd from all dampnacion, and to stand in the favor of God»; tevens moeten dan door den prediker gebeden worden gedaan niet alleen voor hen, maar ook voor anderen. Daarop volgt dan een formuliergebed voor de gemeente, waarin voornamelijk wordt gebeden, dat God hen bevrijden moge van «wolves and hyerd servants» en hun geven «good and faithfull mynesters.» Daarop volgen de woorden «A Prayer for the Queen's [schrijffout voor «the King's»] Majestic» en hiermee breekt het fragment plotseling af. Opmerkelijk is, dat in deze gebeden niet de minste overeenstemming heerscht met die van het *Book of common prayer*, dat Knox toch te Berwick goed moet hebben gekend. Waarschijnlijk is dit formulier dus het reeds vroeger door Knox opgestelde formulier ten gebruike bij het avondmaal te St. Andrews.

De hypothese van Lorimer, dat de ook reeds door Laing in 1550 geplaatste «*Summary on the Lord's Supper*» 1) van Knox de «declaration» is, die op het voorlezen van 1 Cor. 11 moest volgen, is niet onwaarschijnlijk en wij willen het daarom ook in

1) *Works*, III, p. 73—75. Laing plaatst het stuk in 1550, omdat het zoowel in het manuscript van M' Crie, dat hij gebruikte, als in het oudste gedrukte exemplaar voorkomt verbonden met de in 1550 door Knox gehouden rede *Vindication that the Mass is idolatry.*

dit verband bespreken. In dit stuk, hoewel het niet uitmunt door helderheid, is de invloed van Calvijn duidelijk te bespeuren. Van Christus wordt gezegd, dat Hij in het avondmaal «gives unto us *him self*, to be receaveit *with faith*, and *not with mouth*, nor yit by transfusion of substance. But so through the vertew of the *Halie Gaist*, that we being fed with his flesche, and refreicheit with his blude, may be renewit both unto trew godlines and to immortalitie.» Merkwaardig genoeg echter wilde Knox op het punt van het avondmaal het gevoelen van andersdenkenden niet bepaald veroordeelen. Feitelijk toch kiest hij geen partij noch tegenover de Lutherschen, noch, ongetwijfeld tegen zijne bedoeling, tegenover de Roomschen, als hij zegt: «And as concerning theis wordis, *Hoc est corpus meum*, «This is my bodie», on whilk the Papistis dependis so much, saying, That we must neidis beleive that the breid and wyne be transsubstantiated into Chrystis bodie and blude; *We acknowledge that it is no artikill of our faith whilk can saif us, nor whilk we ar bound to beleive upon pane of eternall dampnatioun.* For yf we suld belcive that his veric naturall bodie, both flesche and blude, wer *naturallie* in the bread and wyne, that suld not save us seing many beleif that, and yit receave it to thair dampnatioun. For it is not his presence in the bread that can save us, but his presence in our hartis through faith in his blude, whilk hath waschit out our synnis, and pacifeit his Fatheris wraith towardis us. And again, yf we do not belcive his bodilie presence in the bread and wyne, that sall not dampn us, but the absence out of our hart throw unbeleif.»

Deze woorden klinken ons zeker zonderling uit den mond van den geduchten bestrijder van de mis. Wat er uit blijkt is, wat we ook straks nog nader zien zullen, dat bij Knox de *formeele* reden, waarom hij de mis als afgoderij bestreed, nl. dat zij niet was bevolen in de H. Schrift, zwaarder woog dan de *materieele* reden, waarom zij door de overige hervormers voornamelijk bestreden werd, nl. dat zij was creatuurvergoding. Waarschijnlijk zag zich ook de man van de letter, van «the plain Word of God», juist op dit punt door de Roomsche tegenstanders het meest in moeilijkheid gebracht. Hij gevoelt dan ook terstond de tegenwerping, die zij maken zullen, en laat daarom volgen: «Now, yf thai wald heir object, that though it be trewth, that the absence out of the breid culd not dampn us, yit ar we bound to beleive it *because of Godis Word*, saing, «This is my bodie», whilk who beleiveth not as muche as in him lyith, maketh

God a lier; and thairfoir, of ane obstinat mynd not to beleive his Word, may be oure dampnatioun.» To this we answer, That we beleive Godis Word, and confess that it is trew, but not so to be understand as the Papistis *grosslie* affirme. For in the Sacrament we receave Jesus Christ *spirituallie*, as did the Fatheris of the Old Testament, according tot St. Paulis saying.» Knox wil dus blijkbaar op de exegetische kwestie niet ingaan, verklaart de exegese der Roomschen eenvoudig voor onjuist, maar gaat terstond tot de dogmatische omschrijving over.

Intusschen zou het ons wel zeer moeten verwonderen, indien men een radicalen hervormer als Knox te Berwick maar kalm zijn gang had laten gaan. Dit geschiedde dan ook niet. In het begin van 1550 werd Knox door Cuthbert Tonstall, den bisschop van Durham, gedagvaard voor het «Council of the North for Public Affairs» om verantwoording te doen van zijne bestrijding van de mis als afgoderij. Hij verscheen daarop voor genoemd gerechtshof in Newcastle, en hield daar den 4^{den} April 1550 «in presence of the Consale and Congregatioun, amangis whome was also present the Bisschops of Dureham and his Doctouris» eene verdedigingsrede, «*his Confessioun why he affirmed the Masse Idolatrie*»¹⁾.

Men zou hier licht de bij de hervormers gewone bestrijding van de mis, als aanbidding van hetgeen geen aanbidding verdient en dus afgoderij, verwachten, doch ten onrechte. Ook hier vinden wij weer hetzelfde standpunt als in Knox' dispuut te St. Andrews, dat we ook bij zijn leerling Balnaves waarnamen. De *formeele* maatstaf ter beoordeeling, of iets afgoderij is, nl. de vraag, of het al of niet expresselijk door God in Zijn Woord is bevolen, staat ook hier op den voorgrond. Aanstonds bij het begin zijner rede spreekt Knox zijn formeel beginsel ten aanzien van alle afgoderij uit in eene duidelijk geformulcerde stelling, die hij dan ten grondslag neemt voor zijn eerste syllogisme, waardoor hij hoopt te bewijzen, dat de mis afgoderij is: «*All wirschipping, honoring, or service inventit by the brain of man in the religioun of God, without his own express commandment, is Idolatrie: The Mass is inventit be the braine of man, without any commandement of God: Thairfoir it is Idolatrie*»²⁾. Om zijne eerste stelling te bewijzen gaat hij dan weer evenals te St. Andrews eenvoudig uit van het O. T. ische: «Unto my Word sall ye add

1) Zie deze rede *Works*, III, p. 33—70.

2) p. 34.

nothing; nothing sall ye deminische thairfrom, that ye mycht observe the preceptes of your Lord God» (Deut. 12 : 32), waaraan dan expressselijk de vermaning wordt toegevoegd: «*Whilk wordis ar not to be understand of the Decalogue and Law Morall onlie, but of statutis, rytis, and ceremonies; for equall obedience of all his Lawis requyreth God*»¹⁾. Dit wordt dan uitvoerig geïllustreerd door de voorbeelden van Saul, die, hoewel hij geen Leviet was, toch offerde te Gilgal en daarom niettegenstaande zijn «*gud zeall or gud intent*» werd gestraft, en van Nadab en Abihu, die vreemd vuur op het altaar brachten, hetgeen de Heer hun niet bevolen had. De tegenwerping, dat de Kerk toch wel macht heeft om een eeredienst in te richten, zooals zij het geschikst acht voor den dienst van God, beteekent niets, want Knox zou gemakkelijk genoeg kunnen bewijzen, dat wat de Papisten de Kerk noemen niet de ware Kerk is, maar nu wil hij alleen vragen of de Kerk dan niet gebonden is «to this perpetuall precept.» En als men antwoordt van neen, dan wil hij weten, wie het dan heeft afgeschafft. Immers, Jezus Christus zelf heeft het bevestigd door te zeggen: «Mijne schapen hooren Mijne stem en eenen vreemdeling zullen zij geenszins hooren, maar zullen van hem vlieden», en wat wil dit anders zeggen dan: «to admit none uthir doctrine, worshipping, nor honoring of God than hath proceidit furth of his awne mouth; as he him self testifieth, saying, «All that is of the veritie, heir my voyce.» And Paule sayith, «The Kirk is foundit upon the fundatioun of the Prophettis and Apostilis»; whilk fundatioun, no doubt, is *the Law and the Evangile*. So that it may command nothing that is not contanit in *ane of the two*; for yf so it doith it is removit from the onlie fundatioun, and so ceaseth to be the trew Kirk of Chryst»²⁾. Daarbij wordt dan onder meer gewezen op het voorbeeld van Mozes zelf, die, hoewel hij zoo hoog stond, toch geen enkele ceremonie mocht voorschrijven, die hem niet bevolen werd, terwijl ook het woord tot de gemeente van Thyatira (Openb. 2 : 24 en 25) in herinnering wordt gebracht. Het koningschap van Jezus in zijne Kerk wordt ontwikkeld geheel in den zin der O. T. ische theocratie. Vol verontwaardiging vraagt Knox, of Jezus Christus dan geen Koning is in Zijne Kerk. Dat zal immers niemand ontkennen. Welnu, maar dan is het ook Zijn ambt niet

1) p. 38.

2) p. 41.

alleen Zijne onderdanen te beschermen, maar ook om wetten vast te stellen, welke wetten Zijne onderdanen alleen hebben te bewaren en niet die van vreemde vorsten. Daarom is het de plicht der Kerk op Zijn Woord te letten «*and whair he maketh end of speiking or law giving here to rest*» 1).

Hier oppert Knox echter de voor hem moeilijke tegenwerping, dat de Kerk toch wel macht heeft om wetten te maken blijkens hetgeen geschied is op het apostelconvent te Jeruzalem. Doch als men de daar gegeven geboden maar goed beschouwt, dan zal men spoedig bemerken, zoo meent Knox, dat de apostelen wel degelijk voor hunne handelwijze een «*express commandement of Jesus Chryst*» hadden. Immers het was slechts een gebod «*for a time.*» For that it wer not a perpetuall precept *declareth this day, when no man holdeth the eating of suche thingis sin.*» En het geschiedde om de Joden en Heidenen tot meer vriendschappelijken omgang te brengen en omdat men toch begreep, dat de Joden niet gemakkelijk zouden inzien, dat het eten van die bopaalde spijzen geene zonde was, «*for diffiell it is to pull furth of the hairt that whilk is plantit by Godis awn Word*». En het «*express commandement*» voor deze handelwijze der apostelen was immers het laatste en nieuwe gebod, dat Jezus Zijnen discipelen gegeven had, nl. «*dat zij elckander zouden liefhebben, gelijk Hij hen lief gehad heeft.*» Maar bovendien «*greatlie, it is to be mervalit that men do not advert, that the buke of Godis Law, that is, of all his Ordinances, Testament, Promeis, and exhibition thairof, was seallit and confermit in the dayis of the Apostillis: the effect and contentis thairof promulgat and publischit; so that maist extreame impietie it is to make any alteratioun thairin.*» 3) Want immers de Roomsche priesters hadden toch niet den Geest der wijsheid en der kennis in dezelfde mate als de apostelen, en de Kerk van Christus was toch niet «*left imperfyt*» na de dagen der Apostelen?

Vervolgens gaat Knox dan aanwijzen, dat de Mis niet in Gods Woord bevolen is, hetgeen dan in het kort uit de geschiedenis wordt aangetoond. Hun *Canon Missae* is niet van de apostelen zooals zij beweren, want Knox zal gaarne bewijzen, dat daarin voorkomen «*imperfectioun of sentences, ungodlie invocations, and diabolicall conjurations*». «*O! it was so holie, it mycht not be spokin planelie*

1) p. 41.

2) p. 45.

3) p. 46.

as the rest, but secretlie it behoved to be whisperit! That was not evill devysit, for yf all men had hard it, men wold have espyit the vanitie thairof.» ¹⁾ En dan wat de «wijdingswoorden» betreft, noch Jezus, noch de apostelen hebben ooit de woorden, die Hij sprak, «wijdingswoorden» genoemd. En zelfs deze woorden hebben zij veranderd, want zij zeggen: «Accipite et mandicate *ex hoc omnes*. Hoc est enim corpus meum,» etc.

Hiermee is dan het eerste en voor Knox het voornaamste syllogisme afgehandeld. Pas in de tweede plaats wordt nu de mis naar een minder formeelen maatstaf beoordeeld en een tweede syllogisme opgesteld: «*All honoring or service of God, whairunto is addit a wickit opinioun is abominatioun. Unto the Masse is addit a wickit opinioun. Thairfor it is abominatioun.*» ²⁾

Wij lezen bij de profeten, dat God de offers van het volk haatte. En toch waren die offers de «verie commandements of God.» Waarom haatte God ze dan? Jesaja geeft er de reden van op, als hij zegt: «*Thay haif chosin thame in thair awn wayis.*» Whairby the Prophet meant and understude, that *thei had addit unto theme ane opinioun, whilk maid thame to be abominable befoir God.* This opinioun was, as in the same Prophet and diverse utheris may be spyt, That be working of the *externall work*, thai mycht *purchase the favour of God*, and *mak satisfacioun for thair synnis* by the same sacrifices.» En de profeten getuigen juist, dat geen uitwendig werk van zonde reinigt, daarom is het duidelijk dat «*a wickit opinion,*» gevoegd bij eenige ceremonie, haar maakt tot afgoderij. Want — en in deze stelling geeft Knox dan een *materieelen maatstaf* aan — : *Idolarie is not onely to wirschip the thing whilk is not God, but also to trust or leane unto that thing whilk is not God, and hath not in it self all sufficiencie.*» Daarom noemt ook Paulus gicrigaards afgodendienaars, omdat zij hun vertrouwen stellen op hunne rijkdommen.

De «wickit opinioun» nu, die aan de mis is verbonden, is «*that the Masse is a Sacrifice and oblatioun for the synnes of the quick and the deid; so that remissioun of synnis undoubtedlie was belevit by that same actioun and work presentlie done by the Preist.*» Dit wordt dan weerlegd vooral door aanhaling van Hebr. 10 : 14, «*met ééne offerande heeft Hij in eeuwichcid volmaakt degnen, die ge-*

1) p. 49.

2) p. 51.

heiligd worden», en van vs. 26. Daarna wordt de tegenwerping, dat het hetzelfde offer is, maar «*iteratit and renewit*», met denzelfden brief weerlegd, daar in dit geval Christus' dood niet zou zijn «*the onlie and sufficient sacrifice*» voor de zonden. Tegenover het «*memorial sacrifice*» plaatst Knox het woord van Paulus in Rom. 8 : 34. En bovendien, kan er wel een grootere godslastering zijn, dan te zeggen dat God de weldaad, die Hij in Zijnen Zoon aan de menschheid gaf, zou hebben vergeten?

Nog eene andere tegenwerping wordt geopperd, nl. dat de mis zou zijn «*sacrificium applicatorium, a sacrifice whairby thay do and may apply the merittis of Chrystis passion unto synneris*». 1) Dat is al een zeer trotsch gezegde, want, «*then may ye mak peace with God at your pleasure*». Doch Gods Woord getuigt het tegendeel, dat het alleen van God afhangt. Meermalen verbiedt God zelfs zijne profeten voorbidding te doen voor het volk, daar het in afgoderij leeft, «*and he manifestlie shewith, that nothing may appease him but *trew repentance and conversion* agame unto God.*» Maar daarover hebben de priesters nooit gesproken. Zij hebben altijd maar gezegd: «*Kom naar de mis en koop u met uw geld en goed de vergeving uwer zonden.*»

Ten slotte wordt nu nog een argument uit het ongerijmde bijgebracht. Knox wil dan een oogenblik veronderstellen, dat de mis wel een offer is, maar «*if in your Masse ye offer Jesus Chryst for sin, than necessarilie in your Masse must ye neidis kill Jesus Chryst,*» want immers de vergeving der zonden wordt in de Schrift soms aan het vergieten van Zijn bloed toegeschreven, soms aan Zijnen dood, en soms aan het geheele offer, dat Hij door Zijn lijden bracht. Zoo maken zij dan zichzelf volgens hunne leer tot «*slayeris of Jesus Chryst.*»

In de derde plaats zal Knox nu nog aantonen, dat men niet mag voorgeven, dat de mis hetzelfde is als het avondmaal des Heeren. 2) Integendeel, hij zal bewijzen, dat het is «*express contrarie to it*» en «*blasphemous to the death of Jesus Chryst.*»

Vooreerst «*contrarie in institution,*» want het avondmaal is ingesteld tot eene herinnering aan de weldaden, die wij door Jezus Christus en door zijnen dood hebben ontvangen, m. a. w. aan Gods *genade* in Jezus Christus, Zijnen Zoon. Daarentegen de mis is een

1) p. 58.

2) p. 63.

offer «for doing of the whilk sacrifice, God is *bound* not onlie to remit our synnis, but also to gif unto us whatever we will ask. And that sall testifie dyvers Massis celebratit for dyvers caussis: sum for peace in tyme of wars, sum for raine, sum for fair weather; yea, and (allace, my hart abhorreth sic abominatioun) sum for sickness of bestiall.» «The supper of the Lord is the *gift* of Jesus Chryst, in whilk we suld laude the infinite mercie of God. The Masse is a Sacrifice whilk *we offer* unto God, for doing whair of we alledge God suld love and commend us.» In het avondmaal belijden wij, dat wij schuldenaars zijn tegenover God en niet in staat Zijne oneindige weldaden te vergelden. Bij de mis daarentegen beschouwen wij God als een schuldenaar tegenover ons voor het offer, dat wij Hem aanbieden.

Verder wordt gewezen op het verschil in de bediening van het avondmaal en van de mis. Zoowel wat het zitten van allen aan ééne tafel en de kleeding van den priester betreft, als ook wat het gebruik van brood en wijn door allen aangaat.

Daarna resumeert Knox nog éénmaal alle genoemde verschilpunten tusschen het avondmaal en de mis, en vat daarop ten slotte zijne geheele rede samen in deze woorden: «Consider now, belovit Brethren, what hath the frutis of the Masse bene, evin in his greatest puritie. The Masse is nothing; but the inventioun of man, set up *without all authoritie of Godis Word*, for honoring of God; and thairfoir it is Idolatrie. Unto it is addit a vane, fals, deceavable, and *maist wickit opintoun*; that is, that by it is obteanit remissioun of synnis: And thairfoir it is abominatioun befoir God. It is *contrarious unto the Supper of Jesus Chryst*, and hath takin away boith the rycht use and remembrance thair of, and thairfoir it is *blasphemous to Chrystis death*. Mantane or defend the Papisticall Masse who so list, this honour and service did all whilk useit the same.» ¹⁾ En hij eindigt zijne rede met de ernstige vermaning om toch «to flie from that Idolatrie, rather than from the present death.»

Gaarne zou hij nog gesproken hebben over de «diversitie of Sacrifice», nl. over de dooding van het vleesch, waarvan Paulus spreekt, en over het priesterschap aller geloovigen, doch de tijd en de «wickednesse [feebleness] of myne owne flesh» verhinderden hem dit te doen.

Wanneer wij deze rede van Knox vergelijken met Calvijns bestrij-

1) p. 69

ding van de mis in zijne *Institutie*, dan treft ons zoowel een eigenaardig verschil als eene sterke overeenstemming. Het verschil merken wij op in het eerste gedeelte van Knox' rede, de overeenstemming in het laatste. Wij wezen er reeds op, hoe juist het eerste gedeelte het meest karakteristiek is voor Knox, hoe we daarin hetzelfde beginsel op den voorgrond zien treden als bij zijn eerste optreden in St. Andrews, het beginsel van de letter van Gods Woord, zooals Knox het uitdrukt: «the *express* Word of God» of «the *plane* Word of God.» Op het *formeele* valt hier de nadruk, de formeel zoo zuiver mogelijke overeenstemming met Gods Woord. En dat is het ook, wat Knox maakt tot dien krachtigen, radicalen Hervormer. Daardoor was een maatstaf aan de hand gedaan, die ook niet het geringste schikken of plooiën duldde. Waar die maatstaf werd aangelegd, moest het wel komen tot de meest radicale reformatie. Maar tevens ligt in dit beginsel eene zekere bekrompenheid, die hare schaduwzijden had voor het karakter der Schotsche hervorming. Op deze wijze toch werd alles even belangrijk en even principieel. Eeredienst en kerkregeering kregen even groote beteekenis als de leer. Voor *indifferentia* was hier, in onderscheid met Calvijn, geene plaats. Het uiterlijke trad daardoor van zelf naast het andere teveel op den voorgrond. Zoo moesten wel door dit *puriteinsche beginsel* van de volstrekte ontkenning van een gebied der *indifferentia* de vele latere afscheidingen worden voorbereid, alsook de heftige strijd, die al spoedig de Schotsche Kerk beroerde, over liturgie en kerkregeering. Ook in de Schrift zelf stond alles op ééne lijn. Het perspectief ontbrak. Men miste het historische inzicht. Het onderscheid zoowel als het rechte verband tusschen de oude en de nieuwe bedeeling werd niet verstaan, en zoo kwam men er toe om O. T. ische toestanden en voorschriften eenvoudig over te brengen op de nieuwe bedeeling. De Schrift werd als wetboek tegenover den mensch gesteld. ¹⁾ Hierdoor kreeg de Schotsche reformatie dat theocratische en eenigszins wettische karakter, dat de Schotsche Kerk steeds bleef kenmerken.

Dat bij Calvijn het Schriftgezag in anderen, ruimeren zin werd opgevat, behoeft geen betoog. Zijne verhouding tot de Engelsche Kerk is bekend. Hij erkent een gebied der *indifferentia* in zake den eeredienst

1) „The *buke of Godis Law*, that is of all his Ordinancis, Testament, Promeis, and exhibition thairof, was seallit and confermit in the dayis of the Apostillis.” III. p. 43. Zie boven, bl. 57.

en de kerkregeering. Een enkel voorbeeld, dat hij in dit opzicht vrijer dacht dan Knox, moge dit toelichten. Het is aan ons onderwerp ontleend. Calvijn zegt, sprekende over de bediening van het avondmaal: «Caeterum quod ad externum actionis ritum spectat, in manum accipiant fideles, necne: *inter se dividant, aut singuli, quod sibi datum fuerit, edant: calicem in diaconi manu reponant, an proximo tradant: panis sit fermentatus, an azymus; vinum rubrum an album; nihil refert. Haec indifferentia sunt et in ecclesiae libertate posita. Quamquam certum est, veteris ecclesiae ritum fuisse ut omnes in manu acciperent. Et Christus dixit: Dividite inter vos.»*¹⁾ Dit zou Knox volgens zijn eerste syllogisme niet hebben kunnen onderschrijven. Gelukkig kon hij toen in zijne editie van Calvijns *Institutie* deze woorden nog niet lezen. Het is dan ook volkomen in overeenstemming met Knox' beginsel, als wij lezen in de later mede door Knox opgestelde «*Forme of prayers and ministration of the Sacramentes used in the Englische Congregation at Geneva*» in het gedeelte, dat over het avondmaal handelt: «This done, the Minister breaketh the breade, and delivereth it to the pople, who distribute and devide the same amongst theinselves, accordinge to our Saviour Christes commandement, and in likewise geveth the cuppe.»²⁾

Merkten we in het eerste gedeelte van Knox' rede, dat handelt over den *formeelen* maatstal ter beoordeeling van de mis als afgoderij, geenerlei overeenstemming met Calvijn op, in het tweede gedeelte, waarin de *materieele* gronden worden aangevoerd, des te meer. Ja, hier vinden we niet alleen sterke overeenstemming van gedachten, maar ook zeer bepaald eene opvallende *litterarische afhankelijkheid* van Calvijns *Institutie*. De wijze van argumenteeren bij Knox in dit gedeelte en bij Calvijn is geheel dezelfde. Dezelfde tekst uit den brief aan de Hebreëen (9 : 26) wordt in hetzelfde verband als bewijplaats aangehaald. Het meest opvallend is wel de redeneering over het dooden van Christus bij de mis, die wij evenzoo bij Calvijn vinden, soms bijna letterlijk. Knox zegt: «If in your Masse ye offer Jesus Chryst for sin, than necessarilie in your Masse must ye neidis *kill Jesus Chryst*» «Advert to what fyne your awn desire sall bring yow, evin to be slayeris of Jesus Chryst. Ye will say, ye never prentendit sic abominatioun. *I disput not what ye intendit, but I onlie*

1) Calvini *Institutio*, Lib. IV, cap. XVII, 43.

2) *Works*, IV, p. 196.

schaw what absurditie doith follow upon your awne doctrine.» 1) Calvijn zegt in de edities zijner *Institutie* van 1539—1554: «Si Christus singulis missis sacrificatur, eum singulis momentis mille in locis crudeliter interfici oportet» *An ipsum interficere instituant, non respicimus; tantum ostendere animus est, quale absurdum consequatur ex impio ac scelesto eorum dogmate.»* 2) Men vergelijk ook: «But the Masse singeth ane other song, whilk is, that every day, by that oblatioun offerit by the Priestis, is sin purgeit and remission obteanit,» 3) met: «*Missae sacrificium longe aliam cantilenam canit: Christum oportere quotidie sacrificari, ut aliquid nobis commodet.»* 4) Ook de offerande van de dooding des vleeschcs en het priesterschap aller geloovigen wordt door Calvijn in dit verband op dezelfde wijze besproken als door Knox, bij beiden met verwijzing naar den brief aan de Romeinen, terwijl beiden er ook den nadruk op leggen, dat zij de mis in haren besten vorm bestrijden en niet de misbruiken als b.v. «het verkoopen van missen.» Bij beiden wordt er verder op gewezen, dat God geen priester aanneemt, dan die door Hem is geroepen, zooals Aäron. Nog is een sterk punt van overeenstemming de geheele ontwikkeling van de tegenstelling van Mis en Avondmaal als gift van den mensch en gift van God, door Calvijn aldus geformuleerd: «*Quantum interest inter dare et accipere, tantum a sacramento coenae sarificium differt,»* terwijl hij geheel in den zin van Knox laat volgen: «*Atque haec quidem miserrima hominis ingratitude est, quod ubi agnoscenda erat divinae bonitatis largitas, gratiaequae agenda, in eo Deum sibi debitorem facit.»* 5)

Uit deze gegevens, die nog met andere kunnen worden vermeerderd, zien we dus, dat Knox blijkbaar niet pas later na zijn verblijf te Genève onder Calvijns invloed is gekomen, maar dat hij reeds aanstonds bij het begin van zijne reformatorische loopbaan een leerling van Calvijn is geworden. Wishart heeft hem waarschijnlijk op de geschriften van den Zwitserschen hervormer geweest. En Knox heeft de *Institutie* niet alleen gelezen, maar aanstonds, zooals we nu bemerken, ijverig bestudeerd. Die *Institutie* bleef voor hem de groote

1) *Works*, III, p. 62 sqq.

2) *Corpus Reformatorum, Calvini Opera*, vol. I. p. 1026 sqq. (Vg. de editie van 1559, Lib. IV, cap. XVIII, 5).

3) p. 66.

4) C. R. I, p. 1027 (cf. Lib. IV, cap. XVIII, 7).

5) C. R. I, p. 1027 (cf. Lib. IV, cap. XVIII, 7).

bron, waaruit hij zijne kennis aangaande de reformatie putte. Terstond had Calvijns machtige geest, die in zoo menig opzicht met Knox' geestesrichting overeenstemde, beslag op hem gelégd en deed van het begin af aan zijnen invloed gevoelen. Toch was Knox eene te krachtige persoonlijkheid om niet, naast al wat hij van Calvijn leerde en overnam, toch zijne persoonlijke eigenaardigheden te behouden en daarvan ook aan de Kerk, die hij reformeerde, iets mee te deelen.

Merkwaardig is het, dat in dit tweede gedeelte van Knox' rede, waarin toch de *materieele* gronden tegen het misoffer worden aangevoerd, zelfs met geen enkel woord de leer der *transsubstantiatie* wordt aangevallen. Dit was de meest voor de hand liggende bestrijding geweest van de mis als afgoderij. Dit toch was eigenlijk het groote, cardinale punt, waarom de hervormers altijd spraken van de mis als afgoderij, veel meer dan de *formeele* grond door Knox aangevoerd. Daarom moet het ons wel zeer verwonderen, dat Knox daarvan zelfs volstrekt geen gewag maakt in een expresselijk gehouden rede om de afgoderij der mis aan te toonen. Het is ons een vernieuwd bewijs, hoezeer voor Knox' bewustzijn in den strijd tegen Rome aanstonds het *formeele* op den voorgrond trad. De *formeele* overeenstemming met Gods Woord, dat was de eerste maatstaf ter beoordeeling van de Roomsche Kerk, die Knox aangreep. Dat was een gemakkelijke, duidelijke maatstaf, geschikt voor den man van de daad, voor den radicalen hervormer. Het *formeele* beginsel der hervorming, het beginsel van het Schriftgezag, hem waarschijnlijk door Wishart, die onder den invloed der Zwitsersche reformatie stond, vooral ingeprent, had zich geheel van hem meester gemaakt, zoodat de *materieele* beginselen daarbij op den achtergrond traden. Hij had dit beginsel overeenkomstig zijn aanleg tot zijn uiterste consequentie ontwikkeld en op de spits gedreven, en reeds bij zijn eerste dispuut te St. Andrews zien wij hem het Schriftgezag opvatten in den zin van het gezag der «*expressit wordis*». En ook nu in zijne rede te Newcastle gaat hij er weer van uit. Het eerste, geheel zelfstandige deel zijner rede is geheel aan de ontwikkeling van dit beginsel gewijd. Pas in de tweede plaats voert hij de *materieele* gronden aan en bestrijdt hij de «*wicket opinioun*» met de mis verbonden, waarbij echter zelfs met geen enkel woord wordt gerept van het voornaamste materieele argument der hervormers tegen de mis, nl. de creatunrvergoding bij de aanbidding der hostie.

Terwijl bij Luther het *materieele* beginsel beslist de overhand had,

bij Calvijn *formeel* en *materieel* beginsel in evenwicht met elkander stonden, trad bij Knox het *formeele* beginsel zeer beslist op den voorgrond. Hierin ligt een voornaam verschil tusschen hem en Calvijn. Calvijn staat vrijer tegenover de Schrift, omdat hij zich bindt aan den inhoud, niet aan de letter. Daardoor staat hij ook vrijer tegenover de verschillende openbaringen der reformatie. Zijn blik is ruimer. Hij kan verdraagzaam zijn tegenover de Lutherschen en mild in zijn oordeel over de Engelsche Kerk. Zoodra het *formeele* het wint van het *materieele*, kan dit niet. Vandaar dat Knox krachtens zijn beginsel zeer onverdraagzaam moest zijn, hetgeen in den aanvang de reformatie in Schotland ten goede kwam, daar zij nu plotseling radicaal werd doorgevoerd, doch in lateren tijd leidde tot menigen onnoodigen strijd en herhaalde afscheidingen van de Kerk. Opmerkelijk is dan ook, dat juist het tweede, *materieele* gedeelte van Knox' rede over de mis bijna geheel door Calvijn is geïnspireerd, terwijl alleen het eerste, *formeele* gedeelte geheel zelfstandig is.

Dat Knox in deze geheele rede het gewone argument tegen de mis als afgoderij wegens de aanbidding der hostie zelfs met geen enkel woord noemt, zal ook wel daarin zijne oorzaak vinden, dat hij zich op dit punt tegenover Rome het zwakst gevoelde krachtens zijn eigen beginsel van het letterlijke woord. Evenals in zijn «*Summary on the Lord's Supper*», zoo ook hier, in deze exegetische kwestie sprak hij zich liefst niet uit.

De afloop van deze verantwoording van Knox, die men echter geen verantwoording in den gewonen zin kan noemen, daar zij volgens Knox' bericht plaats had voor de «*Congregation*», was eer gunstig dan schadelijk voor hem. Althans men liet hem verder rustig zijn gang gaan in Berwick en er werden hem geene nieuwe hinderpalen meer in den weg gelegd. Integendeel, deze verantwoordingsrede, gehouden in tegenwoordigheid van de hoogst geplaatste personen in het noordelijk gedeelte van Engeland, werd de oorzaak, dat de aandacht meer op hem werd gevestigd en hij als krachtig bestrijder van de Roomsche dwalingen steeds meer naam begon te krijgen. In het volgend jaar werd hij door het «*Privy council*» als prediker aangesteld in dezelfde stad, waar hij zich nu had verantwoord.

Uit den tijd van Knox' verblijf te Berwick dateert waarschijnlijk nog een ander geschrift van hem, nl.: «*A Declaration of the true na-*

ture and object of Prayer». 1) Dit is geheel een praktisch, geen dogmatisch geschrift. Waarschijnlijk is daarin de korte inhoud van preeken, door Knox te Berwick gehouden, weergegeven. Knox had meer de gewoonte zijne preken, die hij improviseerde, daarna op te schrijven en dan uit te geven, zooals ook uit een ander geschrift, zijn «*Exposition upon Christ's temptations*», blijkt.

Deze verhandeling draagt uit den aard der zaak een geheel ander karakter dan de vorige en is daarom uitnemend geschikt om het beeld, dat wij ons van Knox' persoonlijkheid vormden, aan te vullen. Hierin zien wij Knox niet tegenover zijne tegenstanders, maar onder zijne vrienden, onder degenen, die met hem eenzelfde geloof beleden. Hier treedt niet de polemicus op, maar de «minister of the small and dispersit flock of Jesus Chryst.» Hier slaan wij een blik in zijn innerlijken mensch, in dat rijke, vrome gemoedsleven van Knox. Hij verkondigt geene waarheden, die buiten hem staan, maar in wat hij zegt, leeft zijne ziel. Men gevoelt het, Knox had recht om te schrijven «*A Declaration on the true nature and object of Prayer.*» De grondtoon van dit geschrift is diepe ernst en innige vroomheid, gelijk die van alle dergelijke geschriften van Knox. Eigen rijke levenservaring en een vroom overdenken der H. Schrift deden Knox schrijven, gelijk hij schreef. Knox was geen groot denker als Calvijn, geen theoloog. Hij was de man van de daad, van wien Carlyle zoo terecht schrijft: «*This Knox cannot live but by fact.*» 2) Daarom zijn ook bijna al zijne geschriften van praktischen, paraenetischen aard. In het eenige dogmatische geschrift, dat hij schreef, «*On predestination*», is hij niet in zijn ware kracht. Hij treedt daarin niet zelfstandig op, maar geeft eenvoudig terug, wat hij van Calvijn heeft gelcerd, dien hij dan daarin ook telkens citeert. Om Knox' persoonlijkheid te leeren kennen leze men niet zijn «*On Predestination*», maar zijne in forschen toon gestelde zendbrieven tot opwekking en aansporing aan Schotland en Engeland en zijne stichtelijke stukken,

1) De oudste editie, die overbleef, is van 1554, toen het uitgegeven werd tegelijk met „*A confession or Prayer*” na den dood van Eduard VI en „*A godly Letter to the Faithfull.*” Lorimer (*Knox and the Church of England*, p. 23) plaatst het echter in 1549 of 1550, daar er volstrekt geene toespelingen in voorkomen op den dood van Maria, terwijl die in zijn „*Godly Letter*” juist zoo menigvuldig zijn. Bovendien zijn Knox' woorden: „O England, let thy intestine battle and domestical murder provoke thee to purity of life” alleen toepasselijk op de jaren 1549 en 1550, toen er in de westelijke en oostelijke districten opstanden uitbraken.

2) Carlyle. *On heroes, hero-worship and the heroic in history*, London Chapman, 1839, p. 137.

bestaande uit vroeger gehouden preken. Knox las zijnen bijbel niet in de eerste plaats als dogmaticus, maar eenvoudig als christen. Hij wist uitnemend bijbelsche verhalen praktisch te verklaren en toe te passen op zichzelf en zijne hoorders. Hij wist altijd in zijnen bijbel analogiën te vinden voor de gebeurtenissen van zijnen tijd. De Psalmen en de krachtige redenen der profeten waren naast de evangeliën zijne liefkoosde lectuur. Vooral voor deze *Declaration* waren de Psalmen zijn leerboek, zooals hij zelf zegt.

Het geschrift is gericht: «Unto the small and dispersit flock of Jesus Chryst.» Het begin karakteriseert reeds den aard van het geschrift, zoowel als de persoonlijkheid van den schrijver: «How necessarie is the rycht Invocation of Godis name (otherwysc called perfyte Prayer) becumeth no Christian to misknaw, scing it is the verie branche whilk springeth furth of trew Faith, whair of yf anny man be destitute, notwithstanding he be indewit with whatsoever other vertewis, yit in the presence of God is he reputit for no Christiane at all.» Want evenmin als vuur zonder hitte kan zijn, noch een brandende lamp zonder licht, zoo min kan waar geloof zijn zonder vurig gebed. Doch velen noemen gebed, wat in de oogen van God geen gebed is. Dat is de reden, waarom hij over het gebed wil handelen. Wat waar gebed is, omschrijft hij dan aldus: «Who will pray, must knowe and understand that *Prayer is ane earnest and familiar talking with God, to whome we declair oure miseries, whois support and help we implore and desyre in our adversities, and whome we laude and praise for oure benefittis receaved. So that Prayer conteaneth the exposition of our dolouris, the desyre of Godis defence, and the praising of his magnificent name, as the Psalmis of David cleirly do teache.*»

Voor Knox waren de Psalmen waarlijk een spiegel van zijn eigen leven. De volgende aanhaling moge hier dienen als proeve van zijn praktisch Schriftgebruik en van het persoonlijk karakter, dat zijne prediking droeg, hetzij hij het direct uitsprak of niet: «The fourth Rule necessarie to be followit in Prayer is, *A sure hoip to obtene what we ask.* As David, in the vehement persecutioun of Saule, huntit and chasit from everie hold, fearing that ane day or uther he suld fall into the handis of his persecutouris, efter he had complainit that no place of rest was left to him, vehemently prayit, saying: «O Lord! whilk art my God, in whome I onlie trust, save me frome thame that persecut me, and delyver me frome my enemyis. Lat not this man (meanying Saule) devoure my lyfe, as a lyoun

doith his prey; for of none seik I confort but of thee alone.» In the midst of their anguishes the gudness of God susteanit him, that the present tribulation was tollerabill, and the infallibill promises of God so assured him of delyverence, that feir was partlie mitigat and gone, as planelie appeareth to suche *as diligentie marketh the process of his prayeris*. For efter lang menassing and threatnying maid to him of his enemye, he concludeth with theis wordis, «The dolour whilk he intendit for me sall fall upon his own pate and the violence whairwith he wold haif oppressit me sall cast down his awn heid. But I will magnifie the Lord according to his justice, and sall praise the name of the Most Hiest.» *This is not written for David onlie, but for all suche as sall suffer tribulatioun to the end of the world.* For I, the wrytter heirof (lat this be said to the laude and prais of God allone), in anguishe of mynd and vehement tribulatioun and afflictionn, called to the Lord, when not only the Ungodlie, but evin my faithfull Brether, yea, and my awn self, that is all natural understanding, judgeit my cause to be irremeadable: And yit in my greatest calamitic, and when my pains wer most cruell, wold His eternall wisdome that my handis suld wryt far contrarie to the judgement of carnall reason, whilk His mercie hath proved trew.» ¹⁾

Hij laat zien, hoe God aan Zijne bevelen Zijne beloften verbindt, inzonderheid aan het bevel om te bidden. «To this commandment he addeth his maist undoutit promess in many places.» Hierbij wordt dan op de overeenstemming van O. en N. T. op dit punt gewezen en aangetoond, hoe dezelfde lijnen door de gansche Schrift heenloopen, terwijl telkens weer de nadruk erop wordt gelegd, dat men de Schrift toch te lezen heeft met toepassing op zichzelf: «Theis most comfortable wordis doith the Lord speik not to carnall Israell onlie, but to all men soir oppressit, abyding Godis delyverance.» ²⁾

Elders komt weer sterk het persoonlijk karakter zijner prediking uit en men gevoelt er iets van, hoe hard de leerschool des gedulds op de Fransche galeien was geweest voor eenen vurige van geest als Knox, wanneer hij spreekt over de berusting in Gods wil bij het gebed: «O Christiane Brethrene, I wryt be experience, but the Spreit of God calleth back the mynd to obedience, that albeit it doith desyre and abyd for delyverance, yit suld it not repyne aganis the gudwill of

1) p. 89 sqq. Vg. boven, bl. 42.

2) p. 92.

God, but incessantly ask that it may abide with patience: How hard this battell is, no man knoweth but he which in himself hath suffered tryell.» ¹⁾ En wederom: «The cause that I am so long and tedious in this matter is, for that I know how hard the battell is betwix the spreit and the Flesche, under the heaue cross of affliction, whair no worldlie defence, but present death doith appear. I know the grudging and murmuring complainentes of the flesche; I know the anger, wrath, and indignation which it consaueith aganis God, calling all his promissis in doubt, and being reddie everie hour utterlie to fall frome God. Aganis which restis onlie faith, provoking us to call earnestlie and pray for assistance of Godis Spreit; whairin if we continew, oure maist desperat calamities sall he turne to gladness, and to a prosperous end. To thee, o Lord, allone be prais, for with experience I wryte this and speak.» ²⁾

Ook uit dit geschrift blijkt ons intusschen, hoe nauw Knox zich reeds in dezen tijd bij Calvijn aansloot en hoezeer hij bij zijn schrijven door Calvijns *Institutie* werd geïnfluenceerd. Men vergelijkte slechts de exegese, die Knox geeft van Ps. 86 : 2 en van Jes. 38 : 3 met die van Calvijn in het hoofdstuk zijner *Institutie*, getiteld: «*De Oratione*». Knox zegt: «Theis wordis ar not spoken of men glorious, neither yit trusting in thair awn workis. *But heirin thair testifie thame selues to be the sonis of God, by regeneratioun; to whome he promisseth alwayis to be mercifull, and at all tymes to heir thair prayeris.*» ³⁾ Bij Calvijn lezen wij: «*talibus loquendi formulis nihil sibi aliud volunt, quam ex ipsa regeneratione, servos Dei se ac filios testari, quibus ipse fore se propitium recipit.*» ⁴⁾ Over het geheel is er vooral in het eerste gedeelte van dit geschrift van Knox eene sterke overeenkomst met bovengenoemd hoofdstuk van Calvijn, althans wat den inhoud betreft, de uitwerking draagt geheel den stempel van Knox' individualiteit. Zoo zijn bv. de vijf «*Rules, necessarie to be followit in Prayer*», door Knox genoemd, alle te vinden bij Calvijn, hoewel in eenigszins andere volgorde. De plaats uit Ambrosius, door Knox aangehaald, ⁵⁾ is door hem blijkbaar van Calvijn overgenomen. Knox heeft het plan gehad aan het einde

¹⁾ p. 100.

²⁾ p. 101.

³⁾ p. 88.

⁴⁾ *Corp. Ref. Op. Calv.* vol. 1, p. 906. cf. *Calvini Institutio*, ed. 1559, Lib. III, cap. XX, 10

⁵⁾ p. 97. cf. *Inst.* III, XX, 21.

van dit geschrift, evenals Calvijn aan het einde van zijn hoofdstuk «*De Oratione*», eene verklaring te geven van het *Gebed des Heeren*. Hij zegt, sprekende over het ernstige verlangen om datgene te verkrijgen, waarom men bidt: «And in sic cassis do a great number offend, principallie the mychtie and ryche of the earth, who, for a common custome will pray this part of the Lordis Prayer, «*Give us this day our daylie breid*», that is, a moderat and reasounable sustentatioun; and yit thair awn hartis will testific that thai neid not so to pray, seing thai abound in all worldlic solace and felicitie. I meane not that ryche man suld not pray this part of prayer, but I wold thai understude what thai aught to pray in it, (*whairof I intend efter to speik*,) and that thai ask nothing whairof thai felt not thame selves mervellous indigent and neidfull.»¹⁾ Wij vinden echter in dit geschrift verder niets over deze bede, maar bij Calvijn wordt zij juist uit dat oogpunt toegelicht. Evenals zijn *Exposition upon Psalm VI*, door Knox in twee gedeelten geschreven, was dus ook dit geschrift bestemd om nog door een tweede stuk gevolgd te worden. Dit plan kwam echter niet tot uitvoering.

Nog terwijl Knox prediker was te Berwick, kwam hij in kennis met eene Engelsche familie, waarmee hij later in zeer nauwe betrekking zou treden, de familie Bowes. Terwijl Richard Bowes of Aske kapitein was van het dicht bij Berwick gelegen Norham Castle, hield zijne vrouw en zijne overige familie menigmaal verblijf in Berwick. En zoo kwam Knox met Mrs. Bowes, die reeds vóór dien tijd de reformatorische gevoelens was toegedaan, in aanraking. Knox, die later haar schoonzoon werd, bleef gedurende zijn gansche leven tot haar in de meest intieme betrekking staan en wij danken daaraan eene correspondentie, die een verrassend vriendelijk licht werpt over het karakter van dezen geweldige onder de hervormers. Wij kunnen hare persoonlijkheid en Knox' verhouding tot haar niet beter schetsen dan met zijne eigene woorden in de voorrede van een brief aan haar, dien hij kort na haren en even vóór zijn eigen dood uitgaf:

«The caus that I adde this unperfyte letter to the former discourse is, That they, whome Sathan hath not blinded by invy, may see and understand what a troubled conscience craves into the day of battell. Becaus that God now in his mercy hath put end to the battell of my deare mother, Maistress Elizabeth Bowes, before that he put end to my wretched lyfe, I could not cease but declare to the worlde what was the caus of our great familiaritie and long acquentance;

¹⁾ p. 89.

whiche was nether fleshe nor bloode, but a troubled conscience upon hir part, which never suffered her to rest but when she was in the company of the faithful, of whome (fra the first hearing of the word at my mouth) she judged me to be one.

Now, seing her battell is ended, and I am upon the point shortly to follow, this I leave to the posteritie for discharge of my conscience, and to the instruction of her children; That in Scotland, England, France, and Germanie, I have heard the complaintes of divers that feared God, but of the lyke conflict as she susteyned, fra the tyme of hir first acquentance, and long before (as her owen mouth, offer then once confessed to me), till this hour, I have not knowen. For her tentation was not in the fleshe, nor for anything that apperteyned to fleshe (no, not when she was in greatest desolation), but it was in spirite; For Sathan did continually buffette her, that remission of sinnes in Christ Jesus apperteyned nothing unto her, be reason of her former idolatrie and other iniquities; for the which, notwithstanding any worldlie comfort, I have sene her (not for a starte, but in long continuance) powre furth teares, and send to God dolorous complaints, offer then ever I heard man or woman in my lyfe. Her company to me was comfortable (yea, honorable and profitable, for *she was to me and myne a mother*); but yet it was not without some croce; for besydes trouble and fasherie of body susteyned for her, *my mynde was seldome quyet, for doing somewhat for the comfort of her troubled conscience*; wherof this rude letter is the least, and of basest argument, amongs many which ly besyde me, and so must do be reason of my inabilityie in mo sortes then one.» ¹⁾

Knox was de voortdurende raadsman en trooster dezer vrome, maar zwakke en twijfelmoedige vrouw. Met al hare nooden en al hare zorgen kwam zij bij hem. En altijd had hij een vriendelijken raad of een bemoeidigend woord. Nooit was het hem te veel. Altijd hoorde hij weer met hetzelfde geduld en dezelfde belangstelling naar de klachten dezer stille in den lande over haren inwendigen, geestelijken strijd, die maar niet wilde wijken. Daar is een stille sympathie tusschen deze twee zoo verschillende personen, wonderlijk, intuïtief, «fra the first hearing of the word at my mouth.» Deze betrekking was «nether fleshe nor bloode, but a troubled conscience upon hir part»; en ook voor hem was die vriendschap «honorable and profitable, for she was to me and myne a mother.»

1) *Works*, vol. VI, p. 513 sqq.

Het is een lieflijk beeld in de geschiedenis van Schotlands hervormer, wanneer wij hem, den door allen geduchten strijder, temidden van zijn groote reformatiewerk telkens weer zien staan aan de zijde van deze neergebogene ziel om met de teederste sympathie te luisteren naar hare bekommernissen en uit den schat zijner eigene vrome levenservaring haar altijd nieuwen troost te bieden. Als hij niet persoonlijk bij haar was in zulke dagen van beproeving, dan waren zijne gedachten bij haar. Hij, de krachtige man, Schotlands onvertsaagde strijder, leed met haar mede met al de fijngevoeligheid eener vrouw. Een enkele brief moge van deze teedere betrekking tusschen hem en Mrs. Bowes getuigenis geven. Den 1sten Maart 1553 schreef hij haar van uit Londen:

«*Grace and Mercy.*

«Ocirle belovit Mother, with my verie hartlie commendatioun: This last of Februar bypast I rossavit fra yow and fra my deirest Spouse letteris, whilk, when I read, partly did trubill me, knawing your continewall anguische. But, Mother, thair is no danger of everlasting death; Ye lack not faith, as divers tymes I have written unto yow; but now is weak and infirme in faith, whilk God permittis into yow of verie love, for greater caussis than our carnell judgement can understand. But ane thing I will baldlie speik; not flattering yow, that your infirmitie has bene unto me occasioun *to serche and try the Scripture mair neir than ever I culd do for my awn caus*, and yit I have susteanit trubill baith in saule and bodie. Fear not, Mother, that the cair of yow passis fra my hart.

«Na! He to whome nothing is secreit, knawith that I never present my self be Jesus Chryst befor the throne of my Fatheris mercie, but thair also I commend yow; and seldome it is that utheriswys ye pass fra my remembrance. The verie instant hour that youre letteris was presentit unto me, was I talking of yow, be reassone thrie honest pure wemen wer cum to me, and compleanying thair great infirmitie, and wes schawing unto me the greit assaltis of the enemy, and I was opinnyng the cause and commodities thereof, whereby all oure eis wypit at anis [weept at onc time], and I was praying unto God that ye and some utheris had bene thair with me for the space of twa hours, and evin at that instant came youre letteris to my handis; whairof ane part I red unto thame, and ane of thame said, «O, wald to God I mycht speik with that persone, for I persave that thair be ma tempted than I.» I wryt na lie unto

yow, but the verie treuth of oure communicatioun what tyme I
ressavit youre letteris.

«Rejois, Mother, and abyd pacientlie the day of oure finall delyverance,
when all bitterness salbe removeit, and we possessit in the fruitioun
whairfoir now we grone and thrist. Cum, Lord! and tarie not.

«At Londoun, the 1 of Marche 1553.

«Your Sone,

«Johne Knox.» 1)

Nog voordat Knox Berwick verliet, verloofde hij zich met de
dochter van Mrs. Bowes, Marjory, die echter waarschijnlijk door te-
genstand van haren vader pas zes jaren later zijne vrouw werd. In
Mei of Juni 1551 vertrok Knox naar Newcastle, waar hij als predi-
ker werkzaam bleef tot het voorjaar van 1553, evenwel met tamelijk
lange tusschenpoozen wegens verblijf in Londen aan het hof van
Eduard VI of in andere gedeelten van Engeland, waar hij als pre-
diker heengezonden werd.

De voornaamste bronnen voor Knox' verblijf te Newcastle zijn de
door Lorimer ontdekte «*Letter to the Congregatioun of Berwik*» 2) van
1552 en de «*Epistle to the Inhabitants of Newcastle and Barwike*» 3)
van 1558, door Knox geschreven te Genève.

Uit dezen laatsten brief blijkt, dat Knox ook te Newcastle voort-
ging het avondmaal te bedienen volgens den eenvoudigen ritus van
St. Andrews en Berwick. «How oft», zegt hij, «have ye bene par-
takers of the Lord's Table, prepared, used, and ministred in all sim-
plicitie, not as man had devised, *neither as the King's proceedings
dyd alowe*, but as Chryst Jesus dyd institute, and as it is evident
that Sainct Paule did practise?» 4)

Wat zijn wandel onder hen betreft, evenmin als een Paulus tegen-
over de Corinthiërs, ontzag hij zich te verklaren, dat zijn geweten
tegenover hen vrij was, dat hij zich van geen ding bewust was, al
beleed hij ook, dat hij daardoor niet gerechtvaardigd was: «God is
wilnesse, and I refuse not your own judgements, how simple and
uprightly I conversed and walked amongst you: thogh in his pre-
cence I was and am nothing but a masse of corruption, rebellion,

1) III, p. 379.

2) Lorimer, p. 251—265.

3) *Works*, V, p. 475—494.

4) V, p. 480.

and hypocrisie; yet as concerning yow and the doctrine taught amongst yow, as then I walked, so nowe do I write in the presence of Him who onely knoweth, and shal reveale the secretes of all hartes, that neither for feare dyd I spare to speake the simple truthe unto yow; neither for hope of worldly promotion, dignitie, or honour, dyd I willingly adulterate any parte of God's Scriptures, whether it were in exposition, in preaching, contention, or writing.»¹⁾

Knox' prediking in dezen tijd kunnen wij leeren kennen uit den brief, dien hij op het einde van 1552 schreef aan de gemeente van Berwick. Hij noemt daarin de hoofdpunten zijner leer op, daar er verschillende geruchten in omloop waren gekomen, dat hij op sommige punten zou zijn veranderd. Uit dien brief kunnen wij dus zien, wat in Knox' prediking in dezen tijd vooral op den voorgrond stond, wat hij beschouwde als de «chief and principall poyntes» der reformatorische leer. De eerste drie punten, die hij noemt, het vooropstellen van de genade Gods, de Christologie en de rechtvaardigmaking door het geloof, heeft hij zoowel met Luther als met Calvijn gemeen. Daarop volgt echter een punt, waarin wij den leerling der Zwitsersche reformatie herkennen.

Knox stelt nl. mede op den voorgrond «*a holye and godlye conversatioun,*» en spreekt expresselijk het anathema uit over de tegenovergestelde leer: «*if anye denye goode warkes to be profitable, as not necessar to a trew Christiane professioun.*» Niet alsof Luther dat punt niet volgaarne zou hebben onderschreven, maar het op den voorgrond stellen ervan is karakteristiek voor de Zwitsersche reformatie. De Gereformeerden waakten er voor, dat naast de leer der *rechtvaardigmaking* die der *heiligmaking* niet in de schaduw trad. Naast *religieuze* werkten bij de Zwitsersche reformatoren ook *krachtige zedelijke* motieven.²⁾ Vandaar in de Gereformeerde Kerken in onderscheiding van de Luthersche eene strenge handhaving der *tucht*.³⁾ Vandaar het erkennen door de Gereformeerden tegenover de Lutherschen van den *usus didacticus*, niet alleen *elenchicus*, van de wet.⁴⁾

1) V, p. 480. 2) D. Chantepie de la Saussaye. *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst*. Rotterdam 1863. bl. 37, 45, 115 en vv.

3) Dat Knox ook op de *tucht* in dezen tijd reeds strengen nadruk wenschte te leggen, hoewel die in de Engelsche Kerk zeer veronachtzaamd werd, blijkt ook uit dezen brief, waar hij schrijft: „Latt manifest contemptuors of God and of godlines be rebuked of yow, and convicked by those that beare authoritie, lest, by permissioun and sufferance, at length iniquitie become so familiar that God espye it *to be the sin of the citie*, and so poure doun plagues without meator in his hot displeasor, because none is found that unfeynedlie regardeth the Lords indignatioun.” Lorimer, l.c. p. 284.

4) Vg. bv. de tweërlei behandeling van de wet als *kenbron der zonde* en als *regel voor het christelijke leven* in het eerste en in het derde deel van den *Heidelbergchen Catechismus*.

Dat Knox hier dit punt als vierde hoofdpunt van zijne evangelieprediking opnoemt, is niet aan toevallige locale omstandigheden te danken. Integendeel, het is een karakteristiek punt van Knox' prediking en van zijne geheele reformatie. Het leven overeenkomstig Gods wil wordt door hem in al zijne geschriften sterk op den voorgrond geplaatst, al bestrijdt hij daarnaast even sterk al wat aan de Roomsche leer der goede werken zou kunnen doen denken. Hij laat het evangelie niet opgaan in de leer der rechtvaardigmaking door het geloof, zooals Hamilton gedaan had. Hij spreekt niet als Hamilton uitsluitend van «the Gospel» in engeren zin als zijnde de inhoud van «the Word of God» 1) maar van «Godds holie law and testament.» Evenwel plaatst hij die twee vaak min of meer «unvermittelt» naast elkaar, en loopt zijn godsdienst juist door dit »unvermittelte» gevaar wettisch te worden. 2)

Er is in Knox' prediking iets, dat sterk herinnert aan de profeten van het O. Testament. Gods heiligheid, die geene zonde ongestraft kan laten, staat sterk op den voorgrond. Rampen worden aangekondigd, indien men van Gods geboden afwijkt. Indien een ongeluk het land treft, dan is het, omdat men gezondigd heeft. Knox' strijd gaat bovenal tegen de zonde als zoodanig. Uit alle lijden, ook uit het lijden van Christus en van de uitverkorenen heeft men te leeren «*how odious syn is in the syght of our hevinlie Father, whose justice is so inviolable yat it most nedes require a satisfioun of all fleshe whair offence is committed.*» 3) Want immers 'de zonde is «the onlye cause expressed by his holic worde of all calamities that apprchended all fleshe.» 4) En van de uitverkorenen zegt hij: «if thair syns be manifest, most commonlie they are called to manifest repentance, and do suffer in the fleshe punishment and plagues; which plagues, albeit they be no wyse satisfactorye for man's iniquitie (for yat is propire only to the passioun of him that never offended), yet do they teache us how sevierlye God doth punishe syn, evin in his elect and chosen vessellis, that by thair examplis admonished we may also lerne to haith in ourselves the crymes and vices which God haith declared

1) Zie boven, bl. 9. Vg. bl. 47.

2) „I never taught unto yow nor unto anye others my auditory that doctrine, as necessary to be beleved, which I did not fynd written in Godds holie law and testament” (Lorimer, p. 257). Vg. in zijn *Vindication on Mass*: „whilk fundatioun, no doubt, is *the Law and the Evagile*” (zie boven bl. 56) en de uitdrukking „*like of Godis Law*, that is, all his Ordinances, Testament, Promeis, and exhibition theirolf” (zie boven bl. 57). Vg. ook de telkens in Knox' geschriften voorkomende uitdrukking: „*strict commandement*” of „*express commandement*” of „*plague precept*”.

3) Lorimer, p. 252.

4) p. 251.

himself to haite in his most especiall servants. Flatter not yourselves, beloved brethren, God is immutable, and what he has punished in one age, realme, natioun, citie or person, this same most his just judgments haite and punish in everie realme, natioun, or person that in like manner offended or transgressed. *Knowledge of godliness without will to live a godlie life is a testimonie and seale of just condemnation.*» 1) Zoo is de grondtoon van Knox' prediking en uit dit oogpunt bezag hij voortdurend de tijdsomstandigheden, op dezelfde wijze als de profeten van Israël, die hij ook bij voorkeur hiërbij aanhaalde.

Nadat Knox de hoofdpunten zijner leer, zoowel te Berwick als te Newcastle heeft opgenoemd, spreekt hij ook nog over de ceremoniën. Dit gedeelte van den brief is vooral belangrijk, omdat eruit blijkt, dat Knox zelf gevoelde, dat zijn beginsel van het Schriftgezag toch ten slotte niet zoo absoluut kon zijn, als hij het in zijne *Vindication on Mass* had voorgesteld, dat er ten slotte in den eeredienst toch wel *«things of smaller weight»* bestonden. Hij had daarom te Newcastle in dit opzicht iets toegegeven en zich uitgesproken in den zin, waarin hij nu aan de gemecnte te Berwick schreef. Men had hem verweten, dat hij uit vrees toegegeven had en hiertegen verdedigt hij zich nu. Hij had het alleen gedaan om de eenheid der Kerk te bewaren, den band der liefde tot de broeders niet te schenden en om geen conflict uit te lokken met de overheid, waar hiertoe geen onoverkomelijke noodzakelijkheid bestond. Blijkbaar geeft Knox echter zeer met tegenzin en slechts *«for a tyme»* toe, en ongetwijfeld openbaart zich juist hier weer de groote invloed van Calvijn, die alleen een man als Knox er toe brengen kon op dit punt althans een weinig van zijn beginsel af te wijken. De redeneering toch, die Knox hier volgt, die hij later echter wel nauwelijks meer zou hebben overgenomen, is geheel in den geest van Calvijn gesteld.

«Bot as for ceremonies or rites,» zoo laat hij zich hooren, *«things of smaller weyght I am not minded to move contentioun, so yat with conscience, and without reproche of my former doctrine, I may avoid the same. To tueche the poynnt, kneeling at the Lord's Supper I have proved by doctrine to be no convenient gesture for a table, which has been gevin in that actioun to suche a presence of Christ as no place of Godd's Scriptures dothe teache unto us. And thairfor kneeling in that actioun, appering to be joined with certan dangears no less*

1) Lorimer, p. 253.

in manteyning superstitioun than in using Christ's holye institution with other gestures than either he used or commanded to be used, I thought good amongst yow to avoid and to use sitting at the Lord's Table, which ye did not refuse, but with all reverence and thanksgiving unto God for his treuthe, knowing, as I suppose, ye confirmed the doctrine with your gestures and confessioun. And this day yet, with a testimonie of good conscience, I signifie unto you that as I nother repent nor recant that my former doctrine, so do I (for divers causes long to rehearse) muche preferre sitting at the Lord's Table either to kneeling, standing or goyng at the actioun of that mysticall souper. But because I am but one, having in my contrair *magistrates, commone order, and judgements of manye lerned*, I am not mynded for maintenance of that one thing to gainstand the magistrates, in all other and *chief poynts* of religioun aggreing with Christ and with his true doctrine, nor yet to break nor truble common order, thought meet to be kept for *unitie* and peace in the congregatiouns for a tyme. And least of all intend I to dampne or lyghtlye regarde the *grave judgments of suche men as unfeignedlie I feare, love and will obey in all things by them judged expedient to promote God's glorie — these subsequents granted unto me*», en dan volgen verschillende voorwaarden. Vooreerst, dat de magistraat zou verklaren, dat het knielen niet om eenige bijgeloovige reden geschiedde, «*as that they have done*», voegt Knox erbij, «*if ministers were willing to do thair dewties,*» ¹⁾ en dat het slechts zou geschieden «*for a time.*» Voorts, dat men het knielen alleen zou beschouwen als eene verordening van menschen en niet noodzakelijk bij het avondmaal behoorende. En eindelijk, dat «*my fathers, whome I feare and honor*» zijn geweten niet zouden bezwaren door het hem ten kwade te duiden, dat hij bij de bediening van het avondmaal meer getracht had Christus na te volgen dan wat eenig mensch later had bevolen te doen. ²⁾

Als men hem deze voorwaarden toestaat, dan zal hij «*with patience beare that one thing; daylie thirsting and calling unto God for reformation of that and others.*» Het is geen vrees voor straf, die hem ertoe brengt om op dit punt wat toe te geven, «*but the onlye*

1) Dit ziet ongetwijfeld op de bij de 2de uitgave van het *Book of common prayer* gevoegde „*Declaration on Kneeling*”. Zie beneden.

2) p. 261 sq.

feare, that *Christian charitie* be violated and broken.» Want, hoewel hij gemakkelijk zou kunnen aantoonen, dat *zitten* bij het avondmaal de voorkeur verdient boven *knielen*, zoo zou er toch, als de overheid, die geen overtreding van «a common order» mag dulden, hem naar de wet zou straffen, tegen de «*Christian charitie*» worden gezondigd, «*other by me that for so smal a mater obstinatie wuld gainstand suche magistrates as professes themselves earnest promoters of Christs gospel, or elles by them that, persuaded by some manlye rasons of certain danger to follow if common order should not universallie be kept in the realme, should trouble the bodie or stope the mouth of him that to his knowledge hath spoken nothing but Christis plane veritie.*»

Bovendien kan hij ook nog ter geruststelling van de gewetens van zijne oude gemeeteleden te Berwick aanvoeren, dat zij wel, indien zij worden «*compelled by rigour of a law*» om de eenvoudige ritus van het avondmaal op zij te zetten, daarin kunnen toegeven zonder *daarmee hunne vroegere handelwijze te veroordeelen*, «*for when ye followed and received Christis sempill institutioun sitting at table, thair was no law (except the statute of that Roman Antichrist).*» Daarom als zij nu door een «*especiall commandement of your uppar powars*» worden gedwongen om de «*commone order*» te volgen, dan mag niemand hen deswege van afval van Christus beschuldigen, nl. «*if, first ye rejoiss not that ye are called back againe to a gestuir that is joyned with dangers in that actioun. Secondlie, if oppenlie ye professe that what ye do now, as it proceedeth nether of your will pleasure nor electiouns, so do ye not appear or allow the same, but onlye doith bear and suffer it for obedience unto magistrates, and peice be kept amongst the congregatiouns; thristing and praying, in the mean season, that God of his great merey for Chryst his Sons saik please so to move and illuminatt the harts and ees of magistrates and rulers that they mott understand and see Christis institutioun to be most perfitt and men's devises and wisdom in maters of religion ever to have displeased God; that by contemplation thereof they may studie to eradicat and pull out all such plants as the hevinlie Father hath not planted. And, lastly, yf hating in your harts all superstitionn and ydolatry, ye likewise oppinlie protest.*»

Toch smart het Knox zoozeer, dat men de oude ritus van hen wil wegnemen, dat hij, als hij daardoor «*that order which Godd's treuth hath planted among yow*» zou kunnen bevestigen, liever den

dood zou willen ondergaan, dan dat zij in hunne gewetens zouden worden verontrust. Maar ziende, dat door zijnen tegestand de magistraat veeleer tegen hen zou worden aangeziet, zoo getuigt «the consail of all godliye» en ook «the testimonie of my owin conscience», dat het beter is dit ééne te dragen dan den magistraat te weerstaan. Maar in elk geval moeten zij wachten met iets te veranderen, totdat zij zullen zijn «*especiallie commanded by such as haith autoritie.*»¹⁾

Uit dit gedeelte van Knox' brief blijkt reeds, hoezeer hij in dezen tijd het gezag van de overheid hoog hield. Nog beter moge zijn gevoelen in deze blijken uit wat hij zegt op een andere plaats van dezen zelfden brief. Deze plaats is eenig in de geschriften van Knox. Het is moeilijk er hem in te herkennen. De groote invloed, dien Calvijns *Institutie* op dit punt zelfs op een man als Knox in die dagen nog uitoefende, blijkt hier met verrassende duidelijkheid. Later echter, na slechts weinige jaren, zou op dit punt althans de leerling van Major het bij Knox met beslistheid van den leerling van Calvijns winnen. Knox herinnert daar de inwoners van Berwick opzettelijk eraan, dat zij gehoorzaamheid verplicht zijn aan de overheid, zelfs aan slechte overheden: «*Remembering alwayes, beloved bretherne, that dew obedience be given to magistrates, reulers and princes, without tumult, grudge or seditioun: for, how wicked yat euir themselves be in life, or how ungodlie that euir thair precepts or commandements be, ye most obey thame for conscience sake; except in cheif poynts of religioun; and than aught ye rather to obey God nor [than] man; not to pretend to defend Godds treuthe or relligioun (ye being subgetts) by violence or sweirde, but patiently suffering what God shall please be laid upon yow for constante confessioun of your fayth and believe.*»²⁾ Hier wordt dus het recht tot opstand, zelfs om der wille van den godsdienst, beslist ontkend. Knox poneert hier een geheel ander beginsel dan hij in zijne latere geschriften en tegenover Maria Stuart zou verdedigen. Het is hetzelfde beginsel, dat wij ook vonden bij Balnaves in zijn *Treatise on Justification*,³⁾ en dat ook door Calvijns met zooveel nadruk in zijne *Institutie* is ontwikkeld.

De verplaatsing van Knox van Berwick naar Newcastle bracht eene groote verandering in zijne positie. Terwijl hij in de grensstad

1) p. 263.

2) p. 259.

3) Zie boven, bl. 45, noot 3.

een meer beperkten kring van werkzaamheid had gehad, kwam hij hier meer in aanraking met het openbare leven. Het duurde dan ook niet lang, of de aandacht van Eduard VI werd op hem gevestigd en reeds op het einde van 1551 werd hij tot kapelaan des konings benoemd. Het gevolg van deze benoeming was, dat ook hij op zijne beurt ¹⁾ meermalen voor het hof moest preeken en zodoende ook voor de Engelsche Kerk een man van invloed werd, waarvan nog, gelijk wij zien zullen, de sporen zijn te vinden in het *Book of common prayer*, terwijl hij tevens nu en dan als reizend prediker werd uitgezonden om verschillende plaatsen van Engeland te bezoeken.

In den zomer van 1552 vergezelde hij waarschijnlijk den hertog van Northumberland op diens reis door het Noorden van Engeland in zijne hoedanigheid van «General Warden of all the Marches towards Scotland». Knox verhaalt ons namelijk in zijn «*Godly Letter to the Faithful in London, Newcastle, and Berwick*», dat hij voor hem preekte «in no places nor one.» En hoewel hij tegenover hem evenmin als tegenover de anderen verzweeg, wat hij meende te moeten zeggen, ook aangaande den dood van den hertog van Somerset, bleef hij toch in dezen tijd op goeden voet met Northumberland, die hem later aanbeval voor het bisdom van Rochester, welke zaak echter aanleiding gaf, zooals we later zien zullen, tot eene minder goede verstandhouding tusschen deze twee mannen. In den herfst van 1552 moest Knox voor het eerst zijne preekbeurten vervullen voor het hof.

Dit verblijf van Knox te Londen is zeer merkwaardig geworden om den invloed, dien hij toen heeft uitgeoefend op den vorm van een bepaald gedeelte van het *Book of common prayer*, dat velen aanstoot gaf. ²⁾ Juist in dezen tijd toch was de tweede druk van het *Book of common prayer* ter perse, maar nog niet in het licht verschenen. Volgens Parlementsbesluit zou het den 1sten November in werking moeten treden. In verband met deze voor de Engelsche Kerk zoo belangrijke gebeurtenis hield Knox in deze dagen voor Eduard VI en zijn hof een preek tegen het in het *Prayerbook* voorgeschreven *knielen* bij het avondmaal. Uit een brief van Crammer aan het *Privy Council*, gedateerd 7 October, blijkt, dat Knox' preek

1) Eduard VI benoemde zes kapelaans, waarvan er om beurten twee aan het hof moesten zijn, terwijl de vier anderen naar verschillende streken werden gezonden om te preeken. Zie Strype, *Ecclesiastical Memorials*, vol. II, p. 521 (aangehaald bij Lorimer, l.c. p. 79).

2) Het is de verdienste van Lorimer in zijn bovengenoemd werk de desbetreffende feiten het eerst aan het licht te hebben gebracht. Zie aldaar p. 98—137.

indruk gemaakt had, zoodat sommige leden van dien raad zelfs verlangd hadden, dat Cranmer alsnog zou raadplegen met den bisschop van Londen, met Petrus Martyr en anderen «and weigh the said prescription of kneeling; whether it be fit to remain as a commandment, or to be left out of the Book.» Cranmer zegt dan, dat hij aan het bevel des konings zal gehoor geven, hoewel hij doet opmerken, dat die zaak bij het opstellen van het boek reeds voldoende is overwogen en dat het boek ook reeds is goedgekeurd door het Parlement, zoodat hij den raadsleden in overweging geeft te bedenken, wat het zegt, nu weer «without Parliament» daarin veranderingen te gaan brengen. Hij hoopt ook, dat zij zich niet zullen laten leiden door «these glorious and unquiet spirits», die niets dulden, dat niet naar hun eigen zin is. Want als men naar hen wil luisteren, kan men elk jaar het *Book* wel herzien.

Wel zeggen zij, te knielen wordt niet bevolen in de Schrift «and whatsoever is not commanded in the Scripture is against the Scripture, and utterly unlawful and ungodly.» Doch deze stelling wordt door Cranmer afgewezen: «But this saying is the chief foundation of the error of the Anabaptists and of divers other sects. This saying is a subversion of all order as well in religion as in common policy.» Want als dat waar is, dan kan er geen enkele «form of service» worden vastgesteld, omdat alles reeds voorgeschreven is in de Schrift. Cranmer zal gaarne tegenover zoo iemand bewijzen, dat zijne leer onwaar is, en niet alleen onwaar, «but also seditious, and perilous to be heard of any subjects, as a thing breaking the bridle of obedience and loosing them from the bond of all princes' laws» 1).

Cranmer wees hier met juistheid de verkeerde strekking van Knox' beginsel aan, indien het tot zijne uiterste consequentie werd doorgevoerd. Doch naast dit beginsel leefde in Knox, nog versterkt door de studie van Calvijn, een even krachtig, kerkelijk beginsel, dat zich reeds aanstonds bij zijne roeping tot het predikambt 2) had geopenbaard, en dat een heilzaam tegenwicht bood tegen het eerstgenoemde beginsel en hem er voor bewaarde dit in Anabaptistischen zin door te voeren. Hoe deze twee beginselen in Knox met elkander in heftigen strijd konden komen, kunnen wij zien uit den boven geciteerden

1) Lorimer, p. 103.

2) Zie boven, bl. 51 vv.

brief aan de gemeente van Berwick en uit de houding, die Knox zelf ook daarna aannam tegenover de Engelsche Kerk ten opzichte van hare ceremonieele gebruiken.

Intusschen had toch de actie van Knox tegen het geïncrimineerde voorschrift van het *Prayerbook* ten gevolge, dat de uitgave ervan voorloopig werd gestaakt. Tevens deed zich voor Knox eene nieuwe gelegenheid voor om nogmaals al zijn invloed te doen gelden tegen bedoeld voorschrift. Den 20sten October nl. werden Knox en eenige anderen door het *Privy Council* verzocht de door Cranmer opgestelde *Confessie* na te zien. Knox maakte van de gelegenheid gebruik om met medewerking zijner vrienden, zoo spoedig mogelijk, vóór den 1sten November, tegen één artikel dier confessie, getiteld «*De Libro Ceremoniarum Ecclesiae Anglicanae*», zijne bezwaren aan het *Privy Council* bekend te maken. Hij deed dit in een stuk, dat door Lorimer is ontdekt en uitgegeven 1), en dat wel is waar noch datum, noch onderteekening draagt, doch waarvan de inhoud blijkbaar aan Knox, als den voornaamsten auteur althans, doet denken 2), terwijl het stuk zelf door Lorimer ook werd gevonden bij andere geschriften van Knox. Blijkens het begin is het een antwoord op den brief van het *Privy Council* aan Knox van den 20sten October, tevens met toespelingen, naar het schijnt, op den boven geciteerden brief van Cranmer.

In dit stuk, door Lorimer «*Confession on Kneeling*» betiteld, wordt eene opzettelijke verontschuldiging aangevoerd, dat men nog slechts één artikel van de confessie had behandeld, omdat men met het andere stuk, dat over de andere artikelen zou handelen 3), nog niet was klaar gekomen. Wegens het belang van het onderwerp zond men echter deze «*Confession on Kneeling*» reeds vooruit. Blijkbaar had men dus de bedoeling door dit stuk, zoo mogelijk, nog verandering te brengen in het bedoelde artikel van het *Prayerbook*, dat den 1sten November reeds in werking zou moeten treden.

De bestrijding in dit stuk van den door het *Prayerbook* voorgeschreven ritus komt in hoofdzaak neer op hetgeen Knox over deze zelfde zaak een paar weken later schreef aan de gemeente van Berwick in den boven reeds geciteerden brief. Ook hier wordt de nadruk er op gelegd, dat «neither the example of Christ nor yet

1) Lorimer, p. 267—274.

2) Zie de bewijzen hiervoor bij Lorimer. p. 275 sq.

3) Dit stuk is verloren gegaan.

any *express commandment* of his sacred word asured them of [against] evel doing», en voorts er op gewezen, dat de Roomschen terecht zullen zeggen: «Your *kneeling*, which you have of us, hath no more firmament in Godde's worde than our ceremonies that ye have abolyshed» 1), dat de afgoderij er stilzwijgend door zal worden in de hand gewerkt, omdat die ceremonie «feedythe the same in the heartes of men», en dat men zoodoende gedwongen wordt gemeenschap te oefenen met diegenen, die in hun hart Roomsch blijven, «to bowe and knele amonge the mydst of idolatours» 2).

Den 27sten October werd er eene vergadering gehouden van het *Privy Council* en dat de «*Confession on Kneeling*» althans gedeeltelijk hare uitwerking niet miste, kunnen wij zien uit de notulen dier vergadering, waarin wij lezen: «At Westminster, the XXVII day of October, 1552. A Letter to the Lord Chancellor, to cause to be joined unto the *Book of Common Prayer* lately set forth a certain *declaration* signed by the King's Majesty, and sent unto his Lordship touching the kneeling at the receiving of the Communion» 3).

Nadat dus door Knox' krachtigen tegenstand de uitgave van het *Prayerbook* een maand lang was gestaakt, kon zij nu worden voortgezot. Verschillende exemplaren waren echter reeds geheel afgedrukt, zoodat men genoodzaakt was daarin de bedoelde «*Declaration on Kneeling*», op een afzonderlijk vel gedrukt, *in te voegen*. Nog bestaan er zulke exemplaren, waarvan de pagineering verraadt, dat de «*Declaration on Kneeling*» later is ingevoegd.

In deze «*Declaration*», waarschijnlijk door Cranmer opgesteld, wordt geheel op de wijze, zooals Knox dat verlangde in zijn brief aan de gemeente te Berwick 4), expresselijk verklaard, dat het knielen niet in bijgeloovigen zin wordt bedoeld: «Lest yet the same kneeling might be thought or taken otherwise, we do declare that it is not meant thereby that any *adoration* is done, or ought to be done, *either unto the sacramental bread and wine there bodely received, or to any real and essential presence there being of Christ's natural flesh and blood. For as concerning the sacramental bread and wine, they remain still in their very natural substances, and therefore may not be adored,*

1) p. 270.

2) p. 269.

3) p. 269.

4) Zie boven, bl. 77.

for that were idolatry to be abhorred of all faithful Christians; and as concerning the natural body and blood of our Saviour Christ, they are in heaven, and not here; for it is against the truth of Christ's true natural body to be in more places than in one at one tyme» ¹⁾.

Als men deze «*Declaration*» met de «*Confession on Kneeling*» vergelijkt, dan ziet men, dat door de verklaringen, daarin vervat, aan de voornaamste bezwaren van Knox c. s. werd tegemoet gekomen. Al werd de ceremonie zelve niet veranderd, alle misverstand werd uitdrukkelijk afgesneden. Zoo handhaafde Knox dus door zijn krachtig protest het Protestantsche karakter der Engelsche liturgie. Dat men het grootte gewicht dezer «*Declaration*» ook van Roomsche zijde uitnemend begreep, blijkt wel uit de woorden, achttien maanden later, in April 1554, gesproken bij het dispuut van Latimer te Oxford door Dr. Weston, één zijner opponenten: «*A runagate Scot did take away the adoration or worshipping of Christ in the Sacrament, by whose procurement that heresy was put into the last Communion Book; so much prevailed that one man's authority at that time*» ²⁾. Later werd deze «*Declaration*» een tijd lang uit het *Prayerbook* weggelaten, doch ten slotte toch weer opgenomen, bleef zij tot op dezen tijd «*the Black Rubric*» voor de romaniseerende richtingen in de Engelsche Kerk ³⁾.

Ook de «*Articles*» van de *Confessie* werden «*in some part altered*» ⁴⁾ aan den koning en daarna aan Cranmer teruggezonden, die met de gemaakte veranderingen genoegen nam. Deze veranderingen waren echter slechts weinige. De belangrijkste was, dat in art. 38 (later 35) de woorden, die Knox het meest moesten hinderen, werden geschrapt, nl. deze: «*et quoad ceremoniarum rationem, salutari evangelii libertati, si ex sua natura ceremoniae illae estimantur, in nullo repugnant sed probe congruunt, et eandem in compluribus imprimis promovent*», terwijl overigens het artikel in dien zin werd gewijzigd, dat van de

1) *The two liturgies, with other Documents set forth by authority in the reign of King Edward the Sixth*, Parker Society 1844 (aangehaald bij Lorimer, p. 120).

2) Foxe, *Acts and monuments*, vol. VI, p. 510 (aangehaald bij Lorimer, p. 134).

3) Lorimer, p. 135.

4) In de notulen van het *Privy Council* leest men: „At Westminster, the 20th November, 1552. A letter was ordered to be sent to the Archbishop of Canterbury, with the *Articles* heretofore drawn and delivered by him to the King's Majesty, which being since that time considered by certain of his Highness' chaplains and others, are in some part altered; and therefore returned to him to be considered, so as, after the perfecting of them, order may be given for the putting of the same in due execution.” *Council Book*, vol. III, p. 645 (aangehaald bij Lorimer, p. 124).

ceremoniën in betrekking tot de «salutaris evangelii libertas» niet meer werd gewaagd, maar alleen van het *Book of common prayer* in zijn geheel werd getuigd, dat het niet streed met de «salutaris evangelii doctrina.» Zoo werd ook in de «Articles» eene verandering gebracht ten opzichte van de ceremoniën, geheel in den geest van de «Confession on Kneeling.» Uit het feit, dat Knox op geen enkel punt eenige verandering trachtte te brengen in de leer der «Articles», maar zich alleen richtte tegen de ceremoniën, blijkt wel voldoende, dat hij ten opzichte daarvan geheel eenstemmig dacht met de hoofden der reformatie in Engeland.

Van Knox' verder verblijf te Londen is ons weinig bekend. Hij bleef er nog tot December van dat jaar. In dezen tijd maakte hij waarschijnlijk kennis met de families Locke en Hickman, rijke koopliedenfamilies te Londen, met wie hij later correspondentie bleef voeren. En door zijn verblijf aan het hof, en door zijnen omgang met verschillende personen in Londen was Knox in de gelegenheid om goed op de hoogte te komen van Englands politieken, zoowel als kerkelijken toestand. Zijne waarnemingen deden hem echter geene goede voorgevoelens koesteren omtrent Englands toekomst. Hij gevoelde, dat er was, niettegenstaande uitwendigen bloei, «something rotten in the state of England.» Hij zag, dat sinds den val van Somersset eene voor de reformatie minder gunstige richting begon veld te winnen en invloed te krijgen onder de regeerende personen, niettegenstaande de jonge koning zelf de reformatie van harte was toegedaan.

Knox vertrouwde de raadslieden van de kroon niet, wat hij in zijne preeken ook geducht liet merken. Daarbij kwam de zwakke gezondheid van den vorst, die Knox dagelijks in de gelegenheid was op te merken, terwijl in de verte voor hem het dreigende beeld opdoemde eener katholieke erfprinses van de kroon. Geen wonder, dat hij de toekomst donker inzag. Herhaaldelijk zinspeelde hij er dan ook op in zijne preeken, en ook in zijne latere brieven aan Mrs. Locke en Mrs. Hickman herinnert hij haar aan zijne sombere voorspellingen, vroeger in haren vertrouwden kring gedaan, toen alles uiterlijk zoo goed scheen te gaan, zoodat wie oppervlakkig de dingen gadesloeg, niets zou hebben gemerkt van eenig dreigend onheil. Knox echter zag dat alles met diepe smart, gelijk hij later schreef aan Mrs. Locke, hoe somtijds «my hart was opinet and compellit in your presence to be mair plane in suche matteris as efter hath cum to pass, then ever

I was to any. For ye remember, as I suppois, how efter great angusche and sorrow of hart, whilk many dayis I susteanit, at last I was compellit, with weiping tearis, to oppin unto yow that whilk almaist no man culd haif beleiffit. Ye remember my judgement and what communicatioun we had upon the same And when I remember that all sic admonitionis I ussit when na apeirance thair was of suche trubillis, as efter hath ensewit, and mair aboundantlic sall ensew; when all these things I call to mynd, I can na uthirwyse judge, but that God usit our familiaritie and communicatioun for that present, as a preparative for a scharper medicine» ¹⁾. Het dreigende gevaar stond hem altijd voor oogen, ook te midden van de grootste blijdschap: «in prosperitie, in the middis of mirth, my hart quaikit for the sorrowis to cum» ²⁾.

Ook kwam er in dezen tijd eene ongunstige verandering in Knox' verhouding tot den hertog van Northumberland, toen den machtigsten staatsman van Engeland. Deze had bewerkt, dat aan Knox, dien hij op zijne reis door het Noorden van Engeland als een voortreffelijk prediker had leeren kennen, het bisdom van Rochester werd aangeboden, wel is waar met politieke en zelfzuchtige oogmerken, doch tevens als een blijk van genegenheid tegenover Knox. De uitslag echter van deze bemoeiingen viel Northumberland niet mede. Knox schijnt hem onaangename waarheden gezegd te hebben. Knorrig schreef Northumberland den 7^{den} December van uit Chelsey aan den staatssecretaris Cecil: «Master Knox being here to speak with me, saying that he was so willed by you; I do return him again, because I love not to have to do with men *which be neither grateful nor pleasable*. I assure you I mind to have no more to do with him but to wish him well» ³⁾. Zoo had Knox dus den bisschoppelijken zetel, die hem werd aangeboden, afgeslagen, ongetwijfeld om bezwaren tegen de inrichting en de gebruiken der Engelsche Kerk, redenen voor een conscientieus man als Knox afdoende om eene invloedrijke positie prijs te geven, doch voor iemand als Northumberland onbegrijpelijk.

Spoedig daarop vertrok Knox weer naar Newcastle, na eerst nog

1) „To Mistress Locke and Mistress Hickman, Merchandis wyffis in Londoun.” *Works*, IV, p. 220.

2) „To his loving Sister, Mistres Anne Locke.” *Works*, IV, p. 238.

3) Lorimer, p. 151.

den boven reeds besproken brief aan de gemeente van Berwick te hebben geschreven. Met Kerstmis preekte hij weer in Newcastle. Deze preek bracht hem in moeilijkheden, zooals hij zelf verhaalt in zijne «*Admonition to the professors of God's truth in England.*» Hij had gezegd, dat wie tegen het evangelie waren, dat toen in Engeland werd verkondigd, tevens waren «*secrete traytours to the Croune and commonwealth of Englande*», omdat zij naar niets meer verlangden dan naar den dood des konings. «*How these my wordes at that tyme pleased men, the crymes [accusations] and action intended agaynste me dyd declare.*» En toch zijn immers zijne woorden door de uitkomst wel gebleken waarheid te zijn. Die beschuldigingen kwamen van den kant van Lord Wharton, de «*Deputy of the Northern Borders*», en van Brandling, «*Major*» van Newcastle. Doch de zaak werd spoedig bijgelegd ten gevolge van een brief van Northumberland aan Cecil, waarin hij hem een brief zond van «*poor Knox, by the which you may perceive what perplexity the poor soul remaineth in at the present*», en hem verzocht voor zijn ouden beschermeling Knox, dien hij nog niet kon vergeten, op te komen.

Temidden van zijne drukke ambtsbezigheden vond Knox toch ook tijd tot studie. In een brief aan Mrs. Bowes verhaalt hij, dat hij, juist toen hij haren brief ontving, bezig was «*in contemplating Mathowis Gospell*», waarbij hij «*revolved sum maist godlie expositioun, and, amangis the rest, Chrisostome.*» Uit een anderen brief vernemen wij, dat hij een bepaalden dag afzonderde voor studie en gebed, doch wij willen dien brief hier laten volgen, daar hij ons een blik doet slaan in Knox' intieme leven; hij is gericht aan Mrs. Bowes: «*I think it best ye remane till the morow, and sa sall we commoun at large, at efter none. This day ye knaw to be the day of my studie and prayer unto God; yit gif your trubill be intollerabill, or gif ye think my presence may releas your pane, do as the Spreit sall move yow, for ye knaw that I wilbe offendit with nothing that ye do in Godis name. And O How glaid wald I be to feid the hungrie and gif medicene to the seik! Your messinger faund me in bed, efter a sair trubill and maist dolorous nyght, and sa dolour may compleane to dolour when we twa meit. But the infinit gudness of God, who never dispyseth the petitionis of a sair tubillit hart, sall, at his gud pleasure, [free us from these] panis that we presentlie suffer, and in place thair of, sall croun us with glorie and immortalitie for ever. But, deir sister, I am evin of mynd*

with faithfull Job, yit maist sair tormentit, that my pane sall have no end in this lyfe. The power of God may, aganis the purposis of my hart, alter sic thinges as apeiris not to be alterit, as he did unto Job; but dolour and pane, with soir anguishe, cryis the contrair. *And this is mair plane than ever I spak*, to lat yow knaw, ye have ane fellow and companyoun in trubill: and thus, rest in Christ; for the heid of the Serpent is alredie brokin doun, and he is stinging us upon the heill. Fra Newcastle, 1553. In greit haist, Your Brother, Johne Knox» 1). Knox was in dezen tijd zeer lijdende, in verschillende brieven klaagt hij er over. Trouwens zijn vermoeden werd wel bevestigd, ook later hooren wij hom nog telkens klagen in zijne brieven over de «wickednesse [feebleness] of myne owne flesh», «the pain of my head and stomach.» De ontberingen op de galeien hadden zijne gezondheid voor goed geknakt.

In het voorjaar van 1553 werden Knox weer nieuwe moeilijkheden in den weg gelegd, doch welke deze moeilijkheden waren, is niet met zekerheid te zeggen, daar de berichten schaarsch zijn. Blijkbaar echter waren zij van zeer ernstigen aard. Uit een brief aan Mrs. Bowes vernemen wij, dat hij bevel gekregen had van den graaf van Westmoreland «to repair unto him, as I will answer at my perrel [peril]» 2). Zelfs geen dag uitstel, hetgeen hij verzocht wegens eene preekbeurt, werd hem vergund. Intusschen liep deze zaak beter af, dan zij zich eerst had laten aanzien 3). Den 23sten Maart kon Knox van uit Newcastle aan Mrs. Bowes schrijven: «This assault of sathan hes been to his confusioun, and to the glorie of God.» Toch zag hij de toekomst maar donker in, want hij voegde er tevens aan toe: «I luke but ane day or uthir to fall in thair handis; for mair and mair rageth the memberis of the Devill aganis me.» 4).

Terstond na Paschen, in April, ging Knox wederom naar Londen, waar hij thans voor de tweede maal voor het hof moest preeken. De positie van Knox was nu eene veel minder gunstige dan toen hij er de eerste maal preekte. Northumberland, die toen nog zijn beschermer was, herinnerde zich nog altijd het onderhoud te Chelsey. De predikers begonnen hem te hinderen met hunne toespelingen op

1) *Works*, III, p. 352.

2) l. c. p. 357.

3) In den brief van 23 Maart heet het van zijn vorig schrijven, dat het was „written unto you at sic tyme as many thocht I never sult wryt efter to man. Haynous wer the delationis laid aganis me, and many are the leis [lies] that ar maid to the Consall.”

4) III, p. 364.

de politieke gebeurtenissen van hunnen tijd. Zelfs in het Parlement, dat jaar in Maart gehouden, had hij zich daarover geuit tegenover Cranmer. De geestelijkheid ging buiten haar gebied, als zij zich aanmatigde in hare preeken de handelingen van hare meerderen te beoordeelen. «You bishops», had hij gezegd, «look to it at your peril. Take heed that the like happen not again, or you and your preachers will suffer for it together» 1). Juist na dit incident in het Parlement moest Knox voor het hof optreden. Northumberland zou wel gewild hebben, dat de hofpredikers hunne tong zouden hebben laten besprenkelen met «the halie watter of the Court», maar Knox was daar de man niet naar, al moest hij zijne onverschrokkenheid dan ook met de ongunst van machtigen bekoopen.

Knox zelf geeft ons een levendig beeld van de verhouding van de predikers tot het hof en van hunne prediking in zijn «*Godly letter to the Faithful in London, Newcastle and Berwick*» van 1554. Van den koning zegt hij daar: «We had ane King of sa godlie dispositioun towardis vertew and the treuth of God, that none from the begynning passit him: (and to my knowlege, none of his yeiris did ever matche him in that behalf, gif he mycht haif bene lord of his awn will).» Doch, helaas, velen wilden niet hooren naar het Woord Gods. Ook de vermaningen, die God zond door eene vreemde ziekte, die onder het volk uitbrak, werden in den wind geslagen. Integendeel, men bespote en minachtte de predikers, die daarop wezen, en diegenen onder de kapelaans des konings, «*whose toungis wer not temperat with the halie watter of the Court; planelie to speak, wha culd not flatter aganis their conscience, and say all wes weill, and na thing neidit Reformatioun.*» Welk een eerbied men hun betoonde? «Assuredlie, evin suche as be the wickit Princes of Juda wes gevin to Jeremia.»

Er was bijna niemand onder die predikers, die voor den koning optraden, «but he did prophesie and planelie speake the plagues that ar begun and assuredlie sall end.» Daar was Mr. *Grindall* 2), die duidelijk den dood des konings voorspelde en klaagde over de hovelingen, die de predikers van Gods Woord met verwijten overlaadden, en Mr. *Lever* 3), die de plagen, die spoedig over het rijk zouden komen

1) Lorimer, l. c. p. 170.

2) Tijdens Elizabeth was hij achtereenvolgens bisschop van Londen, aartsbisschop van York en daarna van Canterbury.

3) Hij was één van 's konings kapelaans, voegde zich in Frankfort bij de partij van Coxe, werd later bisschop van Durham, doch werd wegens non-conformiteit afgezet.

en het met verwoesting bedreigen, voorspelde; en Mr. *Bradford* 1), die ook de meest trotschen niet spaarde, maar hun Gods wraak verkondigde, omdat zij het Woord Gods wederstonden, hen vermanende zich te spiegelen aan den hertog van Somerset, «who became so cold in hearing Godis Word», dat hij kort voor zijne gevangenneming niet eens de moeite wilde nemen om te gaan «from his gallerie to his hall» om een preek te hooren; en eindelijk Mr. *Haddon* 2), die de oorzaken aanwees van de vroegere plagen en zeide, dat er nog ergere zouden volgen, tenzij men spoedig berouw toonde. «This then, and mekill [much] mair I herd planelic spokin, efter that the haill Counsaile had said, Thay wald heir no mo of thair sermonis; thay wer but indifferent fellowis; yea, and sum of thame eschameit not to call thame prating knaves» 3).

Dat Knox bij de hier genoemden niet achterstond, waar het gold zijn tekst toepasselijk te maken op toestanden aan het hof onder Eduard VI, vernemen wij uit zijne «*Admonition to the professors of God's truth in England.*» Hij spreekt daarin over zijn «laste sermon», die hij hield voor het hof. Hij sprak over de woorden: «Die met mij het brood eet, heeft tegen mij de verzenen opgeheven.» Naar aanleiding daarvan zeide hij, dat dit meestal gezien werd, dat de vroomste vorsten «hadde officers and chief counsellours moste ungodlye, conjured enemies to Goddes true religion, and traitours to their princes.» Niet dat hunne goddeloosheid dadelijk openbaar werd, neen, eerst hielden zij hunne slechtheid verborgen, zóó «*that by worldly wisdom and policie, at length they attained to high promotions.*» Dit kon men zien uit de geschiedenis van Achitophel, Sebna, en Judas. En waarom hadden nu David en Hiskia toegelaten, dat zulke slechte mannen als Achitophel en Sebna tot zoo hoog aanzien waren opgeklimmen? Eenvoudig omdat zij «so abounded in worldlye wysedome, foresight, and experience, touchinge the government of a commonwealth», dat hun raad onmisbaar scheen, dat de staat hen niet scheen te kunnen ontbeeren. Of anders, omdat zij hunne slechtheid zoo

1) Den 1sten Juli 1555 stierf hij te Smithfield den marteldood.

2) Berocmd om zijne welsprekendheid en geleerdheid, was hij eenigen tijd president van Magdalene College te Oxford. Tijdens Elizabeth was hij „Master of Requests.” Zijne Latijnsche redevoeringen en brieven werden na zijn dood uitgegeven in 1567. Toen men de koningin vroeg, wien zij als geleerde den voorkeur gaf, Haddon of den Schotschen geleerde Buchanan, antwoordde zij: „Buchananum omnibus antepono, Haddonum nemini postpono.” Vg. Laing, III, p. 177, note 3.

3) *Works*, III, p. 175 sq.

goed verborgen wisten te houden, dat niemand haar kon bemerken, totdat zij zoo duidelijk aan den dag trad, dat iedereen het zag. «And that was most evident by Achitophel and Sobna; for of Achitophel it is written, that he was David's most secrete counsailour; and that by cause his counsel in those dayes was lyke the oracle of God. And Sobna ¹⁾ was unto good Kynge Ezechias *somtyme comptroller, somtyme secretary, and last of al treasurer*; to the which offices he had never bene promoted under so godly a prince, yf the treason and malice which he bare against the Kinge, and against Goddes true religion, hadde been manyfestly knowen. No, quod I, Sobna was a crafty foxe, and could shewe suche a faire countenance to the Kinge, that neither he nor his counsail coude espie his malicious treason; but the prophete Esias was commaunded by God to go to his presence, and to declare his traitorouse herte and miserable ende. Was David, sayd I, and Ezechias, princes of great and godly giftes and experience, abused by crafty counsailers and dissemblyng hypocrites? What wonder is it then, that a yonge and innocent Kinge be deceived by craftye, covetouse, wycked, and ungodly counselours? *I am greatly afrayd, that Achitophel be counsailer, that Judas beare the purse, and that Sobna be scribe, comptroller, and treasurer.* This and somewhat more I spake that day, not in a corner (as many yet can wytnesse), *but even before those whome my conscience judged worthy of accusation*» ²⁾.

De toespelingen in deze preek lieten aan duidelijkheid niets te wenschen over. Men kan er zich alleen over verbazen, dat de deftige leden van het *Privy Council* en de andere hooggeplaatste Engelsche staatslieden zich op zulk eene wijze de les lieten lezen. Alleen neme men hierbij in aanmerking, dat de publieke opinie en het algemeene gebruik in die dagen aan den kansel een dergelyk recht van kritiek gaven, als in onze dagen op hare wijze door de dagbladpers wordt uitgeoefend ³⁾.

Het was de laatste preek geweest, die Knox voor den koning

1) Met „Sobna” bedoelt Knox Sir William Paulet, die in 1551 markies van Winchester werd en daarna achtereenvolgens het ambt van „Comptroller”, „Secretary” en „Lord Treasurer” bekleedde, eene functie, die hij ook tijdens Maria bleef vervullen. Hij had zich aan Cranmer verklaard voor Jane Grey, doch toen Cranmer in September 1553 in den Tower was geworpen, nam hij zitting onder zijne rechters. Vg. Laing, vol. III, p. 283, note 1.

2) *Works*, III, p. 280 sqq.

3) Zie hierover Froude, *History of England*.

gehouden had. Het hof ging spoedig daarna naar Greenwich, waar Ednard op zijn laatste ziekbed werd geworpen. In dezen tijd werd voor de tweede maal een eervol ambt in de Engelsche kerk aan Knox aangeboden. Den 2^{den} Februari namelijk was door het *Privy Council* aan Crammer een brief gericht om aan Knox aan te bieden de predikantsplaats Allhallows in Londen. Knox echter sloeg andermaal dit aanbod af. Hiermede nam echter het *Privy Council* geen genoegen en riep hem ter verantwoording.

Daarop verscheen Knox den 14^{den} April voor het *Privy Council*. Men vroeg hem, waarom hij voor de benoeming had bedankt. Hij antwoordde, dat «his conscience did witness to him that he might profit more in some other place than in London; and farther, that Northumberland had given a contrary command». Men vermoedde echter terecht, dat dit niet de eenige redenen waren, en vroeg daarom «whether he thought that no Christian might serve in the *Ministry* of England according to the rules and laws of the realm?» Waarop hij ten antwoord gaf, dat, tenzij er vele dingen werden hervormd, geen «*minister*» zijn ambt voor God naar behooren kon vervullen, omdat geen predikant in Engeland had «*authority to divide and separate the lepers from the whole*», hetgeen toch was «a chief point of his office.» Evenwel weigerde hij niet zoodanige functie te bekleeden, «as might appear to promote God's glory in utterance of *Christ's Gospel* in a mean [small] degree.» In de derde plaats werd hem gevraagd, waarom hij niet *knielde* bij het avondmaal. Hierop antwoordde hij, dat «*Christ's action in the Sacrament was most perfect; that it was most sure to follow his example; that Kneeling was man's addition or imagination*». «In this last question there was great contention between the whole table and him. There were present the Bishops of Canterbury and Ely, the Lord Treasurer, the Earls of Bedford, Northampton, Shrewsbury, the Chamberlain, both the Secretaries, and others. After long reasoning, it was said to him that they were sorry to know him of a contrary mind to the common order. *He answered that he was more sorry that the common order should be contrary to Christ's institution. He was dismissed with some gentle speeches, and willed to advise with himself if he would communicate according to that order*» 1).

1) Knox zelf gaf een verslag van dit verhoor in een brief, die echter verloren gegaan is, doch waarvan een excerpt is bewaard in Calderwood's *History of the Kirk of Scotland*, Wodrow Society, vol. I, p. 280—281. (vg. Lorimer, p. 175).

Knox had zich dus blijkbaar nog niet geschikt naar de verordeningen van het *Book of common Prayer*, hoewel hij de gemeente van Berwick geschreven had, dat zij zich zonder tegen hun geweten te handelen konden onderwerpen, indien zij daartoe een expres bevel ontvingen van «the upper powers.» Deze zaak is niet recht duidelijk. Had Knox zelf nooit een bevel ontvangen om in Newcastle het *Prayer-book*, dat reeds den 1sten November van het vorige jaar in werking was getreden, in te voeren? Of had hij zich tegen zulk een bevel tot nu toe met goed gevolg weten te verzetten? Of is hij na November 1552 te Newcastle alleen als prediker, «preacher», werkzaam geweest («in utterance of Christ's Gospel») zonder er het avondmaal te bedienen, hetgeen hij toch te Berwick en ook in den eersten tijd te Newcastle ¹⁾ wel gedaan had? Het laatste is wel het meest waarschijnlijk. In elk geval blijkt uit zijn verhoor wel, dat hij ook te Newcastle in geen geval de volle functie van «minister» van de Engelsche Kerk vervulde.

Intusschen hoe een en ander zich ook moge hebben toegedragen, uit het verhoor en uit zijn volhardend weigeren om «to communicate according to that order» blijkt wel, dat Knox op dit punt eenigszins met zichzelf in tweestrijd verkeerde. Aan den éénen kant moest hij het wel beschouwen als «a thing of smaller weight», en waarin men zich dus kon voegen naar het geheel om de eenheid der Kerk niet te verbreken, maar aan den anderen kant kon hij er zelf toch maar niet toe overgaan om dat beginsel in praktijk te brengen en kwam zijn beginsel van het Schriftgezag in letterlijken zin er tegen op, zoodat hij voor zichzelf er toch maar niet toe komen kon zich te onderwerpen aan een «common order», die hij toch niet anders kon beschouwen dan als zijnde «against Christ's institution.» Het was dezelfde strijd van die twee beginselen in Knox, dien we ook in den geheelen toon van den brief aan de gemeente van Berwick opmerken. Een toegeven feitelijk om het beginsel van de eenheid der Kerk, door Calvijn zoo sterk geponeerd, doch tegelijk een zich niet helder bewust zijn van dat beginsel en een gevoel van onvoldaanheid wegens dat andere beginsel van «the plain Word of God.» Vandaar ook eene inconsequentie in de gedragslijn, die Knox zelf volgde.

Niettegenstaande Knox' non-conformiteit behield het *Privy Council* hem toch in zijnen dienst, doch gaf hem geen vaste standplaats,

1) Zie boven, bl. 73.

maar zond hem als reizend prediker naar Buckinghamshire, waar hij geruimen tijd bleef. Hij was er nog, toen Eduard VI den 7den Juli stierf, een door Knox lang verwachte slag, maar die hem daarom niet minder ontzette dan de anderen. Enkele dagen daarna, Zondag den 16den Juli, preekte hij in Amersham.

«O Englande!» zoo riep hij uit, «now is Goddes wrath kyndled againste thee. Nowe hath he begonne to punyshe, as he hath threatened a longe whyle, by his true prophetes and messengers. He hath taken from thee the crowne of thy glorie, and hathe leste thee without honoure as a body without a heade. And this appeareth to be onely the begynnyng of sorrowes, whiche appeareth to encrease. For I perceave that the herte, the tounge, and the hande of one Englyshe man is bente agaynst another, and division to be in the whole realme, whiche is an assured signe of desolation to come.» Als Engeland naar de stem des Heeren wil hooren, dan zal het nog genade vinden in Zijne oogen «and the estate of thy commonwealth shall be preserved. But, O Englande, Englande! yf thou obstinatly will return into Egypt; that is, yf thou contracte mariage, confederacy, or league, with such princes as do mayntayne and advaunce ydolatrie, (*suche as the Emperoure, which is no less enemy unto Christe then ever was Nero*); 1) yf for the pleasure and frendshippe (I saye) of suche princes, thou returne to thyne olde abominations, before used under the Papistrie, then assuredly, O Englande! thou shalte be plagued and brought to desolation, by the meanes of those whose favoures thou scekest, and by whome thou arte procured to fall from Christ, and to serve Antichrist» 2).

Slechts weinige dagen daarna zag Knox zijne sombere voorgevoelens al werkelijkheid worden, toen hij na den val van Jane Grey te Londen getuige was van de kroning van Maria. Te midden van het algemeene vrecgdebetoon deed hij zijne onheilsprofetieën hooren «in Londone in mo places nor ane, when fyreis of joy and ryottous banketting wer at the proclamatioun of Marie, your Quene» 3). Hij kon niet anders, hij moest profeteeren van de plagen, die komen zouden. Want immers «the Word of God planelie speikis, that gif a man sall heir the curses of Godis Law, and yet, into his heart, sall promise to himself

1) Op grond van deze zinsnode werd Knox later in Frankfort van majesteitsschemis beschuldigd.

2) *Works (Admonition to England)*, III, p. 308 sq.

3) *Works*, III (*Godly Letter*), p. 168.

felicitee and gude luck, thinking that he sall haif peace, albeit he walk after the imaginatiounis of his awn will and heart; to sic a man the Lord will not be mercifull, but his wrath salbe kendillit aganis him, and he sall distroy his name under Heaven «*What men then can ceis to prophesie*» 1)? En de uitkomst, zoo kon hij later schrijven, had hem niet in het ongelijk gesteld. «Gif men will not speik, yit sall the stanis and tumber of thai places crye in fyre, and sall beir record that the treuth was spokin, and sall absolve me in that behalfe in the day of the Lord» 2).

Doch voor dezen profect was geen plaats in Londen. Den 26sten Juli yinden wij hem in Carlisle, vanwaar hij een brief schreef aan Mrs. Bowes, waarin hij haar mededeelde, dat hij haar wilde bezoeken, doch voor het oogenblik nog verhinderd was. Vermoedelijk ook uit dezen tijd is een brief aan Mrs. Bowes «*fra Carleill, this Friday, efter sermone, 1553.*» Knox maakte waarschijnlijk in dezen tijd eene reis als reizend prediker door het Noorden evenals hij door Buckinghamshire gedaan had, doch nu zeker wel niet op autoriteit van het *Privy Council*, maar op eigen verantwoordelijkheid.

Den 16den Augustus bleek het, dat het althans vooreerst nog niet zoo onveilig was voor Protestanten in Engeland, als men bij Maria's troonsbeklimming vreesde. Er werd dien dag eene proclamatie door Maria uitgevaardigd, waarbij tot nader order tolerantie werd verleend aan allen, «*forbidding her Protestant and Catholic subjects to interrupt each others' services*», echter met de bijvoeging «*and prohibiting at the same time all preaching on either side without license from herself*» 3). Knox evenwel die nog altijd zijne koninklijke vergunning had om te preeken, meende daarin wel voldoende waarborg te bezitten en ging nu naar Kent om daar gedurende eenigen tijd te arbeiden.

Dat Knox intusschen in dezen tijd de wettigheid van Maria's bestuur nog niet ontkende en in geen geval opstand wilde, blijkt uit het gebed, dat hij toen placht te bidden en dat later werd uitgegeven tegelijk met zijn *Declaration on Prayer*. Het slot van dit gebed luidt aldus: «*Take not from us the light of thy Evangely, and suffer thou no Papistrie to prevaile in this realme. Illuminate the harte off our Sovereigne Lady Quene Marie with pregnant giftes of thy Holy Ghoste. And inflame*

1) l. c. p. 169. Vg. Amos 3 : 8.

2) l. c. p. 168.

3) Lorimer, l. c. p. 184.

the hartes of her Counsayl with thy trew feare and love. *Represse thou the pryde of those that wold rebelle*; and remove from all hartes the contempte of the Worde . . . ; and let thy Gospell be preached with boldness in this Realme . . . , let us never revolte, nor turne back to Idolatrie agayne. Mytigate the hartes of those that persecute us; and let us not faynt under the Crosse of our Saviour, but assist us with the Holy Ghoste, even to the ende» 1).

Den 20sten September schreef Knox aan Mrs. Bowes: «I ressavit your letters as I returnit fra Kent», waarschijnlijk bedoelende naar Londen, omdat hij vandaaruit zijne reizen begonnen had. Blijkbaar had zij hem geschreven over eene onaangename woordenwisseling met haren echtgenoot over het voorgenomen huwelijk hunner dochter. Mr. Bowes was niet ingenomen met de verbintenis zijner dochter met iemand als Knox en nu te meer niet na de laatste groote veranderingen in Engeland op politiek en kerkelijk gebied. Knox is daarom van plan, zoo schrijft hij, straks zelf tot hen te gaan, waarschijnlijk naar Berwick. Al zal de reis ook vol gevaren zijn, hij zal zich noch door vrienden, noch door vijanden van zijn voornemen laten afbrengen. Intusschen werkt hij nog maar in Londen, zolang hij er nog werken kan 2).

Zoo lang mogelijk bleef Knox dan ook nog te Londen, waarschijnlijk bij de families Locke en Hickman. In dezen tijd begon hij op te stellen zijn «*Exposition upon Psalm VI*» en waarschijnlijk ook zijn «*Godly letter to the faithful in London, Newcastle and Berwick*». Den 6^{den} November schreef hij aan Mrs. Bowes, blijkbaar van uit Londen, waar hij een onderhoud gehad had met haren zwager Robert Bowes over zijn huwelijk met Marjory. Dat gesprek had hem gekrenkt en geheel terneer geslagen 3); er zou, zoo meende hij, nu wel

1) *Works*, III, p. 107.

2) *Works*, III, p. 376.

3) „Amangis utheris his maist unpleasing words”, zoo schreef hij, „whill that I was about to have declarit my hart in the haill matter, he said: „*Away with your rethoricall reassonis!* for I will not be persuadit with thame.” God knawis, I did use no rethorick nor collourit speach; but wald haif spokin the treuth, and that in maist simpill maner. *I am not a god oratour in my awn caus*; but what he wald not be content to heir of me, God sall declair to him a day till his displeasure, unles he repent. It is supponit, that all the matter comes by yow and me. I pray God that youre conscience wer quyet and at peace; and I regaird not what countrey consume this my wickit carkas; and war not that na manis unthankfulnes sall move me (God supporting my infirmitie) to ceas to do profit unto Chrystis congregatioun, *that dayis suld be few that England suld gif me breid*. And I feir, when all is done, I salbe driven to that end; for I can not abyde the

niets van zijn huwelijk komen; het eenige, dat hem troostte in zijne bittere droefheid, drukte hij uit in het opschrift van zijn brief: «The Lord sall put end to all dolouris at his gud pleasur.»

Intusschen werd het voor hem in Londen hoe langer hoe gevaarlijker. Maria begon hare aanvankelijk verdraagzame houding geheel te wijzigen. In November werd bij parlamentsacte de mis hersteld. Tegen den 20sten December werden de Protestanten vogelvrij verklaard en aan de straffen tegen ketters blootgesteld. Knox trok zich daarom tegen het midden van December terug naar Newcastle, waar hij onbevreesd voortging dagelijks te preeken, voorzoover zijne kwaal het hem toeliet. Den 22sten December schreef hij vandaaruit aan Mrs. Bowes. Aangaande zijn plan om te Berwick te komen was hij nu in het onzekere, blijkbaar omdat hij vreesde na zijn onaangenaam onderhoud met Robert Bowes door zijne komst de zaak eer erger dan beter te maken, in elk geval zou hij nog eenigen tijd moeten wachten om te reizen, daar hij nog zeer lijdende was 1).

Zoo lang hij maar eenigszins kon, toonde Knox, dat het waarlijk zijn gebed tot God was, dat het evangelie «with boldness» in Engeland mocht gepredikt worden. Door geen ziekte, door geen gevaar liet hij zich weerhouden. Want hij had Engeland lief gekregen en noode scheidde hij ervan. «Somtyme», schrijft hij den 6^{den} Jan. 1554 aan Mrs. Bowes, als hij haar het eerste gedeelte van zijn *Exposition upon Psalm VI* toezendt, «somtyme I have thought that impossible it had bene, so to have removed my affection from the Realme of Scotland, that any Realme or Nation coulde have bene equall deare unto me. But God I take to recorde in my conscience, that the troubles present (and appearing to be) in the Realme of England, are double more dolorous unto my hert, then ever were the troubles of Scotland.» 2)

Het begon intusschen ook in Newcastle hoe langer hoe onveiliger voor Knox te worden. Zijn dienaar, die brieven zou overbrengen naar

disdanful hattred of thais of whome not onlie I thocht that I might have craveit kindnes, but also, to whome God hath bene be me mair liberall than they be thankfull. But so must men declair thame selves. Afflictionis dois trouble me at this present: but yit I dout not to overcum, be Him wha will not leif comfortles his afflictit to the end; whais Omnipotent Spreit rest with yow. Amen." *Works*, III, p. 378.

1) *Works*, III, p. 355. Bij dezen brief voegt hij dit postscriptum: „I may not answer the places of Scripture, nor yit wryt the *Expositioun of the Sixth Psalme*, for everie day of this weik must I preache, if the wickit carkas will permit.”

2) III, p. 133.

Mrs. Bowes, werd op reis gegrepen en de brieven onderschept om te zien, of er geen voldoende grond voor beschuldiging tegen Knox in te vinden was. Knox zelf deed nog eene poging zijne voorgenomen reis naar Berwick te volbrengen, doch het gerucht van zijne komst had zich te spoedig onder het volk verspreid, zoodat zijne vrienden hem aanraadden zijne reis niet voort te zetten, maar zich naar eene plaats aan de kust terug te trekken om vandaar naar het vasteland uit te wijken. Met tegenzin liet Knox zich daartoe overhalen. 1)

Kort daarop, den 6den Januari, zond hij aan Mrs. Bowes het eerste gedeelte van zijn *Exposition upon Psalm VI* met een begeleidend schrijven, waarin hij afscheid van haar nam met deze woorden: «I can not expresse, the payne which I thinke I might suffre to have the presence of yow, and of others that be lyke troubled, but a few daies. But God shal gather us at his good pleasure: Yf not in this wretched and miserable life, yet in that estate where death maie not dissever us.» 2)

Spoedig daarop nam Knox voor goed afscheid van het hem zoo lief geworden Engeland en schepte zich in naar Dieppe, waar hij den 20sten Januari in veiligheid aankwam.

§ 3. VERBLIJF OP HET VASTELAND.

Zoo was Knox dan nu te Dieppe aangekomen als een eenzame balling met eene onzekere toekomst voor zich. Of hij daar in den vreemde eenig middel van bestaan zou vinden, wist hij niet. Doch hij twijfelde niet, God zou ook daarin voorzien. «In everie realme and nation», zoo schreef hij aan Mrs. Bowes, «God will steir up

1) „The cause moveing me that for a tyme I wald have bene close,” zoo schreef hij aan Mrs. Bowes van uit zijn schuilplaats, „was, that I purposit (gif sa had bene possible) to have spokin with my Wyfe, whilk now I persave is na thing apeirand, whill [is not apparent until] God offer sum better occasioun. *My brethren, partlie be admonitioun, and partlie be teiris, compellis me to obey sumwhat contrair to my awn mynd*; for never can I die in a mair honest quarrell, nor to suffer as a witnes of that treuth whairof God hes maid me a messinger, whilk with hart I beleive maist assuredlie, the Halie Gaist beiring witness to my conscience, and with mouth, I trust to God, to confes, in presence of the world, the onlie doctrine of lyfe. Notwithstanding this my mind, gif God sall prepar the way, I will obey the voices of my brethrene, and will gif place to the furie and rage of Sathan for a tyme. And sa can I not espy how that either of yow boith I can speik at this tyme. But gif God pleis preserve me at this tyme, whairof I am not yit resolved, then sal thair lak in me na gud will that ye may knaw the place of my residence, and farther of my mynd.” *Works*, III. p. 370.

2) III. p. 133.

sum ane or other to minister theis thingis that appertene to this wreachit lyfe. And yf men will ceiss to do thair office, yet will He send his ravenis; so that, in everie place, perchance I may find sum featheris to my bodie» 1). Hij bleef ongeveer eene maand lang te Dieppe. Van dit verblijf te Dieppe is ons alleen bekend, dat hij toen schreef het tweede gedeelte van zijn «*Exposition upon the syxt Psalm of David*» 2), dat hij bij zijn vertrek vandaar met nog een laatsten afscheidsgroet aan Mrs. Bowes zond «upon the very point of my journey, the last of Februari 1553» 3), en zijn «*Godly letter sent too the fayethfull in London, Newcastle, Barwyke, and to all other within the realme off Englande, that love the cominge of oure Lorde Jesus.*» 4)

Het eerste dezer twee geschriften, dat geheel van praktischen, stichtelijken aard is, behoeft hier niet opzetteijk te worden besproken. Het is geheel geschreven op de wijze van zijne *Declaration on Prayer*. Het doel van het geschrift wordt op den titel eigenaardig weergegeven: «*An Exposition upon the syxt Psalm of David, wherein is declared his crosse, complayntes and prayers, most necessarie too be red of them, for their singular comforte, that under the banner of Christe are by Satan assaulted, and feele the heavy burthen of synne, with whiche they are oppressed*» en een latere uitgever noemde het «*A Fort for the afflicted.*» Ook hier vinden wij wederom de telkens bij Knox terugkeerende gedachte, dat het hoofddoel van alle beproeving en smart is «to provoke in Godis electe a hatred of synne, and unfeyned repentaunce of the same, which cause, yf it were rightnouslie considred, were sufficient to make all spirituall and corporall troubles tollerable unto us.» 5)

De *Godly Letter* is de eerste van eene reeks brieven van vermaning en vertroosting, die Knox van het vasteland tot zijne vrienden in Engeland en Schotland richtte. Reeds in Londen had hij met deze *Godly Letter* een begin gemaakt en hij voltooide haar nu te Dieppe en zond haar tegelijk met zijne *Exposition upon Psalm VI* naar Engeland. Den 8sten Mei werd de *Godly Letter* in druk gegeven.

Geheel deze brief is geschreven in dien eigenaardigen, krachtigen, profetischen toon, die Knox eigen was. Men hoort crin den onver-

1) III. p. 119.

2) III. p. 119—156.

3) III. p. 156. Bedoeld is 1554, daar het jaar toen gerekend werd te beginnen den 25sten Maart.

4) III. p. 165—215.

5) III. p. 125.

tsaagden getuige tegen «something rotten in the state of England» voor het hof van Eduard VI, den vurigen prediker van Ammersham, den somberen boetgezant van Londen op den dag der krooning van Maria. Het zijn waarlijk niet de zwakke verzuchtingen van een eenzamen balling, die wij hier beluisteren, maar het is de forsche taal van den profeet, die profeteert, omdat hij profeteeren moet. 1)

Reeds de aanvang geeft geen onzeker geluid. Als hij denkt aan de geduchte bedreigingen, die God uitspreekt tegen volken, aan welke het evangelie is aangeboden, maar die het minachtend van zich hebben gewezen, «so doith the haille poweris of bodie and saull, trembill and schaik for the plagues that ar to cum.» Tot de onverschilligen wil hij zich nu niet wenden, maar tot hen «that unfeanedlie mournis for the great shipwrack of Godis trew religion.» Het doel van zijn schrijven is om hen te vermanen, «that evin as ye purposis and intend to avoyd Godis vengeance, baith in this lyfe and in the lyfe to cum; that sa ye avoyd and flie, as well in bodie as in spreit, all fellowship and societie with Idolateris in thair idolatrie.»

Er zullen nog meer plagen komen over Engeland, dan er nu reeds gekomen zijn, en dat binnen korten tijd, tenzij waarachtig berouw het voorkome. Die voorspellingen zullen wel velen mishagen, maar ook vroeger heeft hij de straffen, die komen zouden, voorspeld. Men denke aan Berwick, aan Newcastle, aan Windsor, aan Londen op den krooningsdag van Maria. En dat alles is vervuld. En nog mag hij niet ophouden van meerdere plagen te profeteeren, want hij ziet, dat men, hoewel den vloek van Gods wet hoorende, toch wandelt naar de inbeeldingen van zijn eigen hart. En dat de plagen de geloovigen het eerst treffen, moet hen niet verwonderen, want «het oordeel begint altijd van het huis Gods», en «the vengeance and plagues of God do appertene to all inobedient, howbeit he begyn to punische whair his graces hes bene offerit and obstinatelie refuseit.» Daarom voorspellen ook de profeten eerst plagen tegen Juda en Israël en daarna tegen de omliggende en de verder verwijderde volken: Moab, Ammon, Egypte, Babylonië.

Er waren stemmen genoeg opgegaan tijdens den vromen Eduard VI om te waarschuwen, maar er was geen berouw gevolgd. Grindal, Lever, Bradford, Haddon, zij allen hadden stoutmoedig getuigd voor het hof, doch men had niet naar hen gehoord, hen veeleer met min-

1) „What man then can cease to prophesie.” III. p. 169.

achting bejegend. 1) En nu was het Engeland gegaan na den dood van Eduard VI als Juda na den dood van zijnen vromen koning Josia. Toen viel Juda ook af en toen men niet naar de stem van den profeet Jeremia wilde hooren, volgde ook ten laatste de ondergang van het rijk.

Uitvoerig staat Knox dan in dit verband stil bij de verdere geschiedenis van Juda na Josia en bij verschillende profetieën van Jeremia en licht die praktisch toe met directe toepassing op den toestand van Engeland. Engeland was zelfs nog ondankbaarder dan Juda toen, want «from Jerusalem many passit at the admonition of the Prophet (Jerem. 21), leaving all that they had rather than thay wald abyde the danger of Godis plagues that wer threatned. Godis Prophetis hes threatnit and cryit many plagues to fall upon England, but I hear not of many that preparis to fitt: God grant that thay repent not!» En in Jeruzalem waren prinsen en edelen, die Jeremia verdedigden, «but how many of the nobilitie of England boldlie speikis in the defence of Godis messengeris, is easie to be tald!» In Jerusalem was nog een Abedmelech, die Jeremia verdedigde en hem zoo van de doodstraf redde, maar in Engeland? In Jerusalem werd Jeremia in zijne gevangenis nog op last des konings gevoed, maar in Londen worden Gods gezanten aan den honger overgeven en wreed behandeld. En daarom, terwijl Jeruzalem Gods straf niet ontging, zal Engeland daarvan bevrijd blijven? «No, Deir Brethrene, gif ydolatrie continew as it is begun, no moir may England eschape Godis vengeance, nor [than] God himself may lose his Justice.»

En daarom voor henzelven en voor hunne nakomelingschap bezweert hij hen toch de afgoderij te vermijden, want anders zullen zij met de afgodendienaars vergaan, evenals de geheele stam Benjamin omkwam met de echtbrekers, hoewel zij niet allen echtbrekers waren (Ri. 20). «Pharao was not drownit allane (as in *ane uther Treatise* 2) I have planelie writtin) neither yit eschapit Jonathan when God punissit Saule his father.» En waarom? De apostel geeft het antwoord: omdat niet alleen zij die ongerechtigheid bedrijven schuldig zijn, «but also suche as consentis to the same» (Rom. 1 : 32), doch daarover zal hij later uitvoeriger handelen.

Doch behalve dat het beide voor ziel en lichaam heilzaam is de afgoderij te vermijden, indien wij dit niet doen, dan ontkennen wij ook, dat wij *in verbond met God* zijn, en wij toonen geen geloof te hebben,

1) Zie boven, bl. 89 vv.

2) Deze *Treatise* is verloren gegaan.

«and so must He, of his Justice, expressit in his Word, *deny us to pertene to him or his kingdome.*» En wat is het geheele leven van een mensch dan anders dan «a heip of miseries», dat de zoodanigen, die niet in verbond met God zijn, leidt tot een eeuwig verderf. «*This is the league betwixt God and us, that He alone shall be our God, and we shall be his people: He shall communicate with us of his graces and goodness: We shall serve him in body and spirit: He shall be our safeguard from death and damnation: We shall seek to him, and shall flee from all strange Gods. In making which league, solemnedly we swear never to have fellowship with any religion, except with that which God hath confirmed by his manifest Word.*» ¹⁾ God blijft ten allen tijde en voor alle natiën dezelfde en evenals Hij in Israël de afgoderij haatte, zoo haat Hij haar nog. En *afgoderij* doet Gods toorn zoozeer ontsteken, «*that it is never quenched till the offender is, and all that they possess, be destroyed from the earth; for He commandeth themselves to be stoned to the death, their substance to be burnt, and, if any city offend, that it shall altogether be destroyed without mercy.*» ²⁾ Dit schijnt wel streng en onmeedoogend, maar als men op de oorzaak let, dan ziet men daarin Gods groote genade tegenover ons, want daardoor verklaart Hij zich een vijand van onze vijanden. «*For all those that would draw us from God (be they Kings or Queens), being of the Devil's nature, are enemies unto God, and therefore will God that in such cases we declare ourselves enemies unto them*» ³⁾. Because He wald that we sould understand how odious is ydolatrie in his presence, and how that we cannot keip *the league betwixt him and us* inviolate gif we favour, follow, or spair idolateris; *Lord! open our eyes that we may understand the great necessitie of this thy precept. Amen.*» Als wij Gods voorschriften gehoorzamen, dan betoont God ons Zijne genade, maar zoo niet, zoo wij mede instemmen in de afgoderij, dan zullen wij afgehouden worden als onnutte ranken van den wijnstok. O, indien wij willen staan in het verbond, dan moeten wij de voetstappen volgen van Abraham, die, op Gods bevel zijn vaderland verliet, omdat het verontreinigd was met afgoderij.

Maar, zal men vragen, moeten wij dan alle afgodendienaars gaan dooden? «*That were the office, dear Brethren, of every Civill Magi-*

1) p. 191.

2) p. 193.

3) p. 193. Deze laatste volzin komt alleen voor in het MS. van M' Crie en werd bij den druk weggelaten.

strate within his realme.» Doch zij hebben alleen alle gemeenschap met de afgoderij te vermijden «as well in bodie as in saule.» David deed dit ook (Ps. 16 : 4), en kende niet «sic schyftis as warldlie wyse men ymagine now-a-dayis, that thai may keip thair hartis pure and cleane unto God, howbeit thair bodies dance with the Devill» ¹⁾. Hij wil nu niet antwoorden op tegenwerpingen «seing that partlie in *another Letter* ²⁾ I haif answerit the same,» en hij hoopt het ook later nog uitvoeriger te doen ³⁾.

Bovendien, waar geloof eischt belijdenis, want «met het hart geloofft men tot rechtvaardigheid en met den mond belijdt men tot zaligheid.» Knox is niet strenger in dit opzicht dan de Schrift, want Jeremia zegt ook tot hen, die òf reeds gevangenen waren in Babel, òf spoedig zouden gevangen genomen worden: «Gij zult tot hen zeggen: de goden, die noch hemel noch aarde gemaakt hebben, zullen van den aardbodem vergaan.» En hierbij moet opgemerkt worden, «*as that singular instrument of God, Johne Calvin, maist diligentlie noteth,*» dat dit het eenige vers is, dat in het Chaldeeuwisch is geschreven «as that the Prophet wald constrain thame to change thair naturall toung, and in plane wordis, declair the hatred and alicnatioun whilk thay had aganis all ydolis and wirschipping of false goddis» ⁴⁾.

Ook ter wille van de liefde tot kinderen en nakomelingschap zal men alle gemeenschap met afgoderij moeten vermijden. Want de eenige wijze om onze kinderen gezegend en gelukkig achter te laten is, dat wij ze goed onderwezen in den waren dienst van God achterlaten. Want de ware kennis Gods wordt niet met den mensch geboren, «*but he must have Scolemasteris to traine him up in that which he lacketh. The chiefe Scolemaster (the Holy Ghost excepted) of the age following, is the workes, practises, and the life of the forefathers. And experience dois so teache us, that so bound and adiect ar the childrene to the workis and practises of thair fatheris, (and speciallie yf it be in ydolatrie,) that skarslie can the power of God, speikand be his awn Word, (as the Prophetis oft complayne,) ryfe or pluck any aback frome thair fatheris futestepis.*»

1) Vele Protestanten voegden zich in de dagen van Maria voor het uitwendige naar de Roomsche Kerk om vervolging te ontgaan, eene praktijk in verschillende brieven van Bradfurd, Hooper en Latimer veroordeeld. Laing, III, p. 195, note 1.

2) Deze brief, wellicht dezelfde als bovengenoemde „*Treatise*”, is verloren gegaan.

3) In zijn *Admonition to the professors of God's truth in England.*

4) p. 201.

De zon nu heeft haren geregelden loop, zij gaat nooit terug van het westen naar het zuiden, en als zij ondergaat, dan zijn wij van haar licht beroofd, totdat zij den volgenden dag weer in het oosten opkomt. Maar zoo gaat het ook met het licht des evangelies, het heeft zijn bepaalden tijd, waarin het schijnt voor koninkrijken en natiën, daarom zegt Christus: «Terwijl gij het licht hebt, geloof in het licht.» Waar het licht Gods wegens de ondankbaarheid der menschen is weggenomen, daar is het tot op dezen dag nog niet hersteld. Getuige Israël, Azië, Afrika, Griekenland, Rome. Dat men zich toch spiegele aan die volken! God heeft niet alleen de eerste overtreders gestraft, maar ook hunne nakomelingschap. «I speik to yow, O naturall Fatheris: Behold your children with the eye of mercie, and considder the end of thair creatioun. Crueltie it wer to saif yourselves and dampne thame. But O, more than crueltie and madness that cannot be expressit, gif, for the pleasure of a moment, ye depryve yourselves and your posteritie of that eternall joy that is ordanit for thame that continew in confessioun of Chrystis name to the end, which assuredlye ye do, yf without resistance altogether, ye returne to idolatrie again. Gif naturall lufe, fatherlie affectioun, reverence of God, feir of torment, or yit hoip of lyfe, move yow, then will ye gane stand that abominabill ydoll; quhilk gif ye do not, then, allacc! the sunne is gone down, and the lycht is quyte lost; the trompet is ceissit, and ydolatrie is placeit in quyetnes and rest. But gif God sall strenthen yow, (as unfeanedlie I pray that his Majestie may,) then is thair but ane darke mistye cloude overspred the sunne for ane moment, whilk schortlie sall vanische, so that the beames efter sal be sevenfold mair brycht and amiabill nor thai wer befoir. Your patience and constancie sall be a louder trompet to your posteritie, than wer all the voyces of the prophetis that instructit yow: and so is not the trompet ceissit sa long as any baldlie resisteth ydolatrie. And thairfoir, for the tender mercies of God, arme yourselves to stand with Chryst in this his schort battell. Fly from that abhominable idoll, the maintainers whereof shall not escape the vengeance of God. Lat it be knawin to your posteritie, that ye wer Chrystianis and not ydolateris; that ye learnit Chryst in tyme of rest, and baldlie professit him in tyme of trubill»

«O, dear Brethrene, remember the dignitie of oure vocation: you haif followit Christ; you haif proclamit warre against ydolatrie; you

haif laid hand upon the treuth, and hes communicate with the Lordis tabill. Will ye now suddanlie slyde back? Will ye refuse Christ and his truth, and mak paction with the Devill and his discevable doctrine?..... The battail shall appeare strang, which ye are to suffer, but the Lord hymselfe shall be your comfort. Flic from ydolatrie, and stand with Chryst Jesus in this day of his battell, whilk sal be schort and the victorie everlasting! For the Lord himself sall cum in our defence with his michtie power; He sall gif us the victorie when the battell is maist strang; and He sall turn our teares into ever lasting joy. He sall consume oure enemyis with the breath of his mouth, and he sall lat us see the destruction of thame that now ar maist proude, and that maist pretendeth to molest us. Frome God alone we abyde redemptioun.»

We gaven een meer uitvoerig verslag van deze *Godly Letter* om iets te doen gevoelen van dien eigenaardig profetischen toon, waarin dit stuk is gesteld en die op al dergelijke geschriften van Knox zulk een karakteristieken stempel drukt. Hij spreekt waarlijk, omdat hij tot spreken gedrongen wordt, niet van zichzelf, maar in zijn krachtig profetisch zelfbewustzijn, omdat hij zich van God geroepen weet. Het is niet alleen zijn «simple and plaine Admonitioun», maar «yca, rather the warning of the Holie Ghost» 1).

Niet alleen Knox' wijze van optreden, maar ook de inhoud van dien brief herinnert weer aan het O. Testament. Over geheel dezen brief, gelijk over zijne andere brieven van deze soort ligt eene sterk O. Testamentische kleur. Ook hier vinden wij weer, hoewel nu op een ander punt, diezelfde overbrenging zonder eenige restrictie van geboden voor Israël op tegenwoordige toestanden, die wij in zijne *Vindication on Mass* hebben opgemerkt. Wederom datzelfde theocratiese, datzelfde identificeren van Oud en Nieuw Verbond. De afgodendienaars moeten uitgerooid worden. God wil, dat wij de afgodendienaars haten zullen. Wij moeten ons hun, hetzij het koningen of koninginnen zijn, als vijanden verklaren. Dit beginsel kon echter in de gegeven omstandigheden licht tot bedenkelijke toepassing leiden. Daarom werd een gedeelte van dezen volzin bij het in druk geven geschrapt. Nog kon men echter licht tot private

1) Vg. *Works*, IV, p. 457 en 517.

executie overslaan van het gebod tegen de afgodendienaars. Daarom werd er nog eens aan herinnerd, evenals Knox dit reeds in een brief aan Mrs. Bowes, toen hij nog in Engeland was, had gedaan ¹⁾, dat dit straffen voor afgoderij niet van het enkele individu, maar van den burgerlijken magistraat moet uitgaan. Toch bleef dit eene moeilijkheid. Dit laatste stond niet zoo letterlijk in Gods Woord als het eerste en niet icdereen was geneigd het geval van Jehu bv. als eenen expresselijk door Gods gezant geroepene als een gansch bijzonder geval aan te merken. Ook bij Knox zelf was die leer van het gezag der overheid, zooals later nog meer blijken zal, niet zoo bijzonder hecht; Majors lessen waren door hem nog niet vergeten en het viel hem moeilijker dan Calvijn op dit punt zoo streng te onderscheiden tusschen eene bijzondere en eene algemeene roeping en tusschen de taak van de overheid als zoodanig en van het enkele individu, gelijk Knox, profeet als hij was, over het algemeen minder gevoel had voor de rechten van het geheel tegenover het individu dan Calvijn. Knox was op dit punt in het onzekere, «the expressed Word of God» gaf hem hier geen licht, de exegeese van Calvijn kon hem hier waarschijnlijk niet altijd bevredigen, en hij moest zich toch ook ervoor wachten, dat hij Cranmers voorspelling aangaande het beginsel van «the expressed Word of God» niet waar maakte ²⁾. Spoedig zou hij echter in de gelegenheid zijn op dit punt met de Zwitsersche hervormers van gedachten te wisselen en bovenal met Calvijn, «that singular instrument of God», wiens naam wij in dezen brief voor het eerst bij Knox ontmoeten.

Den laatsten Februari ³⁾ verliet Knox Dieppe om te gaan «whither God knaweth.» ⁴⁾ De gegevens voor deze periode van Knox' leven zijn zeer schaarsch. Hij zelf zegt in zijn «*Comfortable Epistle to his afflicted brethren in England,*» geschreven den 10^{den} Mei van uit Dieppe: «My awn estait is this; since the 28th of Januar ⁵⁾ I have travellit through all the congregationis of Helvetia, and hes reasonit with all the Pastouris and many other excellentlie learnit men upon sic matters as now I can not commit to wrytting: gladlie I wold

1) *Works*, III, p. 396.

2) Zie boven, bl. 81.

3) Zie boven, bl. 99.

4) III, p. 215.

5) Knox rekent hier blijkbaar van zijn aankomst te Dieppe af, hoewel hij pas den laatsten Februari van Dieppe vertrok om de hier bedoelde reis te ondernemen.

be tounge or be pen utter the same to Godis glorie. Gif I thoct that I myght have your presence, and the presence of sum other assured men, I wald jeopard my awn lyfe to let men see *what may be done with a saif conscience in theis dolorous and dangerous dayis*; but seing that it can not be done instantlie without danger to utheris than to me, I will abyd the tyme that God sall appoynt. But heirof be assureit, *that all is not lawfull nor just that is statute be Civill lawis, nether yet is everie thing syn befoir God, whilk ungodlie personis alledgeis to be treasons*; but this I superceid to mair oportunitie, gif be any meanis I may, I intend to speak with yow or it be lang.»¹⁾ Knox had dus blijkbaar in Zwitserland aan verschillende godgeleerden raad gevraagd in zake de politieke en kerkelijke belangen van Engeland.

Dit bericht van Knox zelf kan nog door enkele brieven van anderen aangevuld worden. Terecht namelijk heeft Laing²⁾ bij een brief van Bullinger aan Calvijn van 26 Maart 1554, waarin deze schrijft: «*Quid Scoto isti a te nobis commendato responderimus, hisce inclusi*», gedacht aan Knox, daar deze juist in dien tijd in Zwitserland de verschillende godgeleerden heeft bezocht en de bedoelde vragen allen van dien aard waren, als waarop Knox in zijn boven aangehaalden *Comfortable Epistle* doelt.³⁾

Er is echter in de correspondentie van de Zwitserse hervormers nog een vroegere brief te vinden, waarin wordt gesproken over een zekeren «Scotus», ongetwijfeld denzelfden als die van Bullingers brief. Wij bedoelen een brief van Calvijn aan Viret, dien Laing niet schijnt gekend te hebben en die uitgegeven is in het *Corpus Reformatorum*⁴⁾ en in eene Engelsche vertaling in de *Editio Philadelphica*⁵⁾. In dezen brief schrijft Calvijn aan Viret, toen predikant te Lausanne: «*Frater hic natione Scotus, quo consilio Tigurum petat, libere, ut spero, tibi exponet. Ajunt ipsum, sub Rege Eduardo fidelem strenuamque*

1) *Works*, III, p. 235.

2) III, p. 219.

3) Dat bedoelde „Scotus” Goodman zou zijn geweest, zooals Rev. Hastings Robinson (*Original Letters relative to the English Reformation*) vermoedde (zie *Corp. Reform.*), is onmogelijk, want Goodman was een Engelschman en was ook in dezen tijd nog niet in Schotland werkzaam geweest; vg. *Dictionary of national Biography*, edited by Leslie Stephen, in voce.

4) *C. R. Opera Calvinii*, vol. XV, 1876, p. 18.

5) Uitgegeven door M. R. Gilchrist te Philadelphia (1858) uit de nalatenschap van Jules Bonnet, als vervolg van de *Editio Edinburgensis* (Zie *Corp. Ref.*).

operam ab eo navatam esse, quum docendi munus obiret. Mihi non vacavit eum ut optassem excipere. Verum quod nunc officio meo defuit, in reditu sarcietur.» Deze brief is gedateerd in het *Corpus Reformatorum* «7 calendas Martii 1554.» Volgens dezen datum zou Knox dus den 23sten Februari van Calvijn naar Viret zijn gegaan met dezen aanbevelingsbrief en met het voornemen om vandaar naar Zurich te gaan tot Bullinger. Den 28sten Februari echter schreef hij, gelijk wij boven 1) zagen, een brief van uit Dieppe, hetgeen in dit geval onmogelijk wordt. In eene noot bij genoemden datum schrijft echter de uitgever van den brief in het *Corpus Reformatorum*: «Versio anglica nescio qua de causa 9 Martii exhibet.» Doch dit geschiedde blijkbaar, omdat de Engelsche uitgever gelezen heeft: «7 idus Martii 1554». 2) En dit is ongetwijfeld de juiste lezing, want deze datum past volkomen bij de overige gegevens.

Knox is dus van Dieppe terstond naar Genève gereisd, sprak Calvijn daar slechts korten tijd en ontving van hem den 9^{den} Maart den boven geciteerden aanbevelingsbrief voor Viret. Hij reisde daarop naar Lausanne, waar hij Viret en ook Beza 3) zal hebben ontmoet en met hem zal hebben gesproken over dezelfde kwesties, waarover hij Calvijn reeds had geraadpleegd. Daarna ging hij naar Zurich, sprak daar Bullinger, aan wien hij door Calvijn eveneens aanbevolen was en van wien hij schriftelijk antwoord ontving op zijne «*Questiones*», welk antwoord Bullinger in den bovengenoemde brief van 26 Maart aan Calvijn ter inzage zond. Knox keerde tegelijkertijd weer naar Calvijn terug, doch verzocht hem ook toen geen *schriftelijk* advies, hetgeen dezen wel wat schijnt gehinderd te hebben.

De in het Latijn gestelde «*Questiones*» 4), waarover Knox Bullinger geraadpleegd had, waren alle van politieken aard, nl: of een *kind*, nog te jong om te regeeren, na zijns vaders dood toch «*jure nativitatis*» als een wettig magistraatspersoon moet worden beschouwd en daarom «*jure divino*» moet worden gehoorzaamd; of eene *vrouw* «*jure divino*» over een rijk mocht regeeren en ook de heerschappij aan haren man mocht overdragen; of men gehoorzaamheid verschuldigd is aan een magistraat, die den afgodendienst handhaaft en den waren godsdienst

1) Zie boven, bl. 99.

2) Waarschijnlijk heeft het MS. de verkorte schrijfwijze, zoodat men licht *cal.* kon lezen in plaats van *id.*

3) Brief van Beza aan Calvijn van uit Lausanne, 10 Maart 1554. *C. R.* XV, p. 75.

4) *Works*, III, p. 221—226.

verbiedt, en of die overheidspersonen, die nog in het bezit waren van steden en vestingen, dat goddelooze geweld van zichzelf en de hunnen zouden mogen afweren.

Bullingers antwoord hierop luidde aldus: hij moet voor een wettig koning gehouden worden, «*qui secundum leges patrias non iniquas ordinatus est*», zooals b.v. in het geval van Eduard VI; de vrouw moet volgens Gods wet in onderworpenheid zijn en niet heerschen, maar als eene vrouw, «*legibus et ritibus regni permittentibus vel jubentibus*», als koningin is erkend, dan «*periculosum erit*» voor de vromen om zich tegen politieke verordeningen te verzetten, vooral omdat het evangelie «*haereditarium jus et regnorum leges politicas*» niet schijnt af te schaffen en wij ook niet lezen «*Philippum jure evangelii deturbasse Candacem a regno Ethiopiae*. En indien de vorstin geene Debora is, maar eene goddelooze koningin, dan hebben de vromen een voorbeeld te hunner vertroosting in het geval van Athalia. God zal de onrechtvaardige regeeringen «*suo tempore*» omverwerpen «*per suos, quos ad hoc instruit facultatibus, ut olim Jerubbaal et Machabaeos et Joiadas*.» Of zulk eene koningin de heerschappij aan haren man mag overdragen, zullen zij het best kunnen beslissen, «*qui leges et ritus regni noverunt*.»

Calvijn kon zich blijkbaar met de antwoorden, die Bullinger gegeven had, goed vereenigen. Reeds den 29sten April zond hij aan Bullinger het volgende antwoord: «*Responsum quod Scoto dedisti ego libenter inspexi. Mecum his de rebus colloquutus erat antequam ad vos veniret. Ego, ut in sermone familiari, libere exposueram quid sentirem: non ultra institit, ac ne in reditu quidem petiit quidquam a me perscribi. Summa porro verborum meorum cum scripto vestro congruebat. Nam et de hereditaria regnorum successione eodem fere modo disserui. In altero capite, an evangelium manu armata asserere liceat, nihil prorsus fuit dissidii. De muliebri imperio sic loquutus sum, quum a legitimo naturae ordine abhorreat, inter Dei vindictas numerandum esse. Et tamen hac quoque in parte extraordinariam interdum Dei gratiam fulgere, quia viris socordiam exprobrans feminas non virili modo sed heroico spiritu praeditas excitat, sicuti in Debora illustre cernitur exemplum. Verum quamvis nihil aliud quam mera confusio appareat, nihil me permittere testatus sum hominibus privatis quam ut gemant. Esse enim gynaecocratiam male compositam tyrannidi similem, quae ferenda est donec divinitus tollatur. Si quis religionis causa exortus fuerit motus, pronunciaui ni-*

hil mihi videri melius vel tutius quam quiescere quousque *peculiaris vocatio* affulgeat. Petendum igitur potius a Deo *spiritum moderati-
onis et prudentiae*, qui *in articulo* succurrat, quam agitandas otiosas disputationes. Atque in hac parte tractanda fui *copiosior*, quia in rebus turbulentis quantum sibi licentiae optimi quique indulgeant non ignoro, dum tempestatibus abrepti in meridie caecutiunt. Benedictus sit Dominus qui non aliter linguas nostras gubernavit quam si ex composito res inter nos acta foret.» 1)

Zoo had Knox dan nu den raad der Zwitsersche godgeleerden ingewonnen op die punten, die ongetwijfeld na zijne vlucht uit Engeland bij hem voortdurend hoofd en hart hebben bewogen. Dat hij voldaan was over de antwoorden, die hij had ontvangen, laat zich met reden betwijfelen. Het is zeker niet toevallig, dat hij Calvijn niet om een schriftelijk antwoord op de door hem gestelde vragen verzocht. Bullingers minder scherp geformuleerd antwoord liet in elk geval voor iemand als Knox meer vrijheid van handelen over dan dat van Calvijn, hoezeer dan ook beider opinies in den grond niet mogen verschild hebben. Dat «*hominibus privatis*» niets anders veroorloofd was «*quam ut gemant*» volgens Calvijn, kan bij Knox reeds in dezen tijd (wij zullen later zien, dat hij zich ook op dit punt nog verder heeft ontwikkeld) moeilijk in goede aarde gevallen zijn. En dat Calvijn juist bij het behandelen van dit punt «*copiosior*» was, heeft hem zeker nog veel minder aangemoedigd een schriftelijk antwoord te verlangen.

Nadat Knox dan zijne reis door Zwitserland had volbracht, ging hij weer terug naar Dieppe om daar nieuwe berichten in te winnen aangaande den toestand van Engeland en Schotland. Zoodra hij daar kwam, schreef hij den 10^{den} Mei «*An Epistle to his afflicted brethren in Engeland*» 2) en den 31sten Mei «*A comfortable Epistle sente to the afflicted church of Chryst, exhortyng them to beare hys crosse wyth pacience.*» 3) Beide brieven zijn vaak woordelijk gelijk en zullen dus wel tegelijkertijd verzonden zijn naar verschillende gedeelten van Engeland.

In beide brieven is de toon minder somber dan in Knox' eerste brief uit Dieppe. Blijkbaar heeft zijne reis naar Genève en de andere Zwitsersche gemeenten hem weer meer moed gegeven. Ook voor Engeland,

1) *C. R.* vol. XV, p. 125.

2) III, p. 231—236.

3) III, p. 239—249.

althans voor de broeders in Engeland, ziet hij nu de toekomst hoopvoller in. Het was waarlijk «a comfortable Epistle», die hij hun nu schreef. Terstond in den aanvang blijkt dit. Hoewel hij nog ernstige plagen voor Engeland vreesde, zoo voegde hij er toch aanstonds bij: «so can I not but rejoyce, knowing that Godis most mercifull providence is no less carefull this day over his weake und feeble servantes in the Realme of Englande» dan in de dagen die aan de cindelijke oplossing van het Joodsche rijk met de verwoesting van Jerusalem voorafgingen. Hoe was de toestand van Christus' Kerk tusschen Zijnen dood en Zijne opstanding, en van Zijne opstanding tot de uitstorting van den H. Geest, en van dien tijd tot de verwoesting van Jeruzalem? Welnu, «thys assuredly is my hope and expectation, that like as Chryste Jesus appeared to hys Disciples, when ther was nothyng in theyr hearts but anguishe and desperation: and like as he preserved and multiplied their number under the most extreme persecution: So shall he do to his afflicted flocke within the Realme of England thys daye, in spite of all his enemyes».

Deze vergelijking met den toestand der eerste gemeente wordt dan verder uitgewerkt. De voornaamste troostgrond is deze, dat evenals toen zoo ook nu «neyther can our infirmities nor daylye desperacion hinder or let Christ Jesus to returne to us agayne.» En voorts troost hij zichzelf en hen hiermede, dat Gods wraak zekerlijk komen zal over hunne onderdrukkers, want «sufficiently they have declared the malice of their myndes.» Maar welk soort van plagen over hen zullen komen en «whom God shal appointe to execute hys vengeance upon them», dit laat hij over «to his good pleasure and further revelation.» Maar lang zal het niet meer duren.

Voor twee dingen echter hebben de broeders op hunne hoede te zijn. Vooreerst om niet te zijn «revengers of your awn cause», maar de wraak aan God over te laten. En in de tweede plaats om die blinde, wreede en kwaadaardige tyrannen niet te haten met een vleeschelijken haat, maar van Christus te leeren om te bidden voor hunne vervolgers. «And note well that I saye, we may not hate them with a carnal hatred; that is to say, only because they trouble our bodyes; For there is a spiritual hatred, which David calleth a perfecte hatred, whyche the Holy Ghoste engendereth in the hartes of Godis elects, against the rebellious contemners of his holy statutes. And it is, when we more lament that God's glorye is suppressed, and that Christes flocke is defrauded of their wholesome foode, than that oure bodies are

persecuted.» Met dezen haat was Jeremia beziel, toen hij bad: «Laat mij uwe wraak zien over uwe vijanden, o Heer! (Jer. 17 en 18)». Met dezen haat mögen wij tyrannen haten en ernstig bidden om hunne ternederwerping, hetzij het koningen of koninginnen, vorsten of prelaten zijn. Zulke gebeden verhoort God ook, zooals wij zien bij David, Jeremia en andere profeten, die met hun eigen oogen zagen de gedachte wraak, die God uitstortte over de wreede tyrannen hunner dagen. Zulk een wraak zullen ook nu velen, die nu nog zuchten onder wreede bisschoppen, zelf zien komen «upon the pestilent Papistes within the Realme of England». Daarom hope men ook tegen hoop, «for so assuredly as God is immutable, so assuredly shall he styr up one Jehu or other to execute hys vengeaunce upon these bloude-thursty tyrauntes and obstinate idolators.»

Blijkens het boven reeds aangehaalde citaat 1) uit dezen brief wilde Knox nog niet «commit to wrytting», hetgeen hij met de verschillende Zwitsersche theologen had verhandeld over bepaalde «matters», nl. zijne politieke «Questiones». De waarschuwing om geen «revengers of your awn cause» te zijn is blijkbaar eene herinnering aan de gesprekken met Calvijn en Bullinger, die trouwens in het verband tamelijk mat klinkt. Later spreekt Knox wel meermalen over de bedoelde kwesties, doch zonder daarbij iets uit zijne gesprekken met Calvijn en Bullinger erover mee te deelen. Dat Bullinger althans zich niet beslist tegen allen weerstand verklaard had, was hem voldoende om zijne eigene theorie op dit punt verder te gaan ontwikkelen en in latere geschriften aan te toonen, dat het niet alles «lawful» was, wat door burgerlijke wetten was vastgesteld, en voorts aan te wijzen «what may be done with a saif conscience in theis dolorous dayis.» Voor zoover ons bekend is, zond hij echter ook nimmer het schriftelijk antwoord van Bullinger aan de broeders in Engeland of in Schotland over, wel een bewijs, dat ook het kalmeerende, hoewel minder scherp geformuleerde antwoord van Bullinger al niet veel meer dan dat van Calvijn Knox zal hebben voldaan, allerminst in zake de vrouwenregeering. Blijkens zijn brief vestigde hij zijn hoop stellig op een Jehu, en ook in latere geschriften komt hij daarop telkens weer terug. Het beeld van Jehu bleef hem steeds voor oogen staan.

Knox schijnt gedurende de maanden Mei, Juni en Juli te Dieppe gebleven te zijn. Of hij daar gedurende dien tijd predikte, is ons niet bekend. Hij zal zeker naar eene betrekking gezocht hebben

1) Zie boven, bl. 106.

ergens op het vasteland, die hij echter pas op het einde van dit jaar vond door zijne beroeping tot predikant te Frankfort.

Den 20sten Juli schreef hij weer een nieuwen zendbrief naar Engeland, getiteld «*A faithfull admonition unto the professours of Gods truthe in Engeland.*» ¹⁾ Dit geschrift is eene toepasselijke behandeling van de geschiedenis van de verschijning van Jezus aan de discipelen in den storm. «*Videat Anglia*» zoo had Knox daarbij in zijnen bijbel aangetoekend, en vroeger had hij er ook eens in Engeland over gepraekt. En zoo wil hij dan ook nu de broeders naar aanleiding van deze geschiedenis troosten in hunnen druk. Immers juist deze geschiedenis is zoo bijzonder toepasselijk op hen. Want er blijkt uit, dat God zelden een groot werk doet ter vertroosting zijner Kerk, of spoedig daarop komt smart, vrees en moeite over hen, die God als Zijne dienstknechten heeft gebruikt; «and also tribulation most commonly followeth that Church where Christe Jesus is moste truly preached.» Na de wonderbare spijziging volgt de storm op zee.

Wij lezen, dat Christus na het groote wonder zoowel de *schare, die Hij gevoed had*, als de *discipelen, de uitdeelaers van het brood*, wegzond en hen blootstelde aan beproeving. Waarom? Johannes zegt: omdat de *schare* Hem koning wilde maken; dus omdat zij iets vleeschelijks bij Hem zochten, «*a worldly and carnal liberty*», om hun dus te toonen, dat zij, die Hem wilden volgen, moesten lijden om Zijns naams wil. En de *discipelen*, omdat zij volgens Markus *niet gelet hadden op het wonder met de brooden* en dus door lijden beter onderrecht moesten ontvangen.

Zoo was het nu ook in Engeland gegaan «*under that electe and chosen vessel of God to glorie and honour Edward VI*», men had van Christus een aardschen koning willen maken, en daarom zijn zij nu ook verstrooid. Ook de predikers, de uitdeelaers van het brood, hebben schuld. Knox kent zijn eigen schuld het best en daarom wil hij alleen zichzelf beschuldigen. Hij heeft niet genoeg gedaan in die dagen, toen hij aan hongerige zielen het brood mocht uitdeelen, dat Christus hem zoo overvloedig gaf. Men had toen geklaagd, dat hij te duidelijk de fouten van ieder in het bijzonder aanwees, maar nu gevoelde hij, dat hij ook daarin nog getrouwer had moeten zijn. Ook had hij zich niet zoo lang op ééne plaats bij vrienden moeten op-

1) III. p. 263—330.

houden, maar meer op verschillende plaatsen het evangelie moeten verkondigen.

Ook daarin is die geschiedenis toepasselijk voor Engeland, dat nu de storm en de angst der discipelen zooveel langer duurde dan bij dien anderen storm, toen Jezus sliep in het schip. Ook vroeger is er menige storm over Engeland heengegaan, maar nooit zoo hevig als nu. Eerst door de «Syxe Bloudye Articles» 1), dan door den dood van Somersset 2). Tegenwind, veroorzaakt door den duivel, en voorspoed hadden elkaar afgewisseld, want men was nog niet gekomen op het midden van de zee. De transsubstantiatie was met groote kracht in haar ijdelheid blootgelegd door de pen van «*that reverend father in God, Thomas Cranmer.*» En God gaf het Parlement stoutmoedigheid en kennis om «the rounde clipped God» weg te nemen en te bevelen, dat gewoon brood zou gebruikt worden aan de tafel des Heeren, en verdere bijgeloovige gebruiken af te schaffen, uitgezonderd het *knielen*. Toen was het schip midden in de zee, en toen stak dan ook plotseeling de geweldige storm op met den dood van Eduard VI.

Men moet zich nu ook niet verwonderen, dat de goddeloozen, «wyly Winchester 3), dreaming Duresme 4) and bloody Bonner» 5) hoewel wetende, dat zij niets vermogen tegen de waarheid Gods, nogthans niet ophouden met te woeden tegen Christus en Zijne Kerk. Want zij zijn evenzeer onderworpen aan den duivel, hun vorst en vader, als de golven der zee onderworpen zijn aan den wind, die ze opzweept. Zoo groot is de macht van den duivel, die daarom genoemd wordt «de vorst en god dezer wereld, de vorst der duisternis, die werkt in de kinderen der ongeloovigheid». Doch ook dit alles kan de duivel niet maar werken naar eigen goedvinden, evenmin als dat verwekken van dien storm op zee. Het geschiedt alles slechts onder de toelating Gods. En daarin juist vindt Knox zijn eenigen troost in deze dagen bij al wat hij uit Engeland hoort. God laat het alles toe om de vroegere ongehoorzaamheid Zijner kinderen te straffen, maar nadat Hij zal hebben «corrected us a lytle», zal Hij de onderdrukkers «shut up in their caves againe.» Maar «the thyrd watch

1) In 1539 uitgevaardigd door Hendrik VIII.

2) Januari 1552.

3) De bisschop van Winchester, Gardiner.

4) De bisschop van Durham, Tonstall, voor wien Knox zijn *Vindication on Mass* uitsprak. Zie boven, bl. 55.

5) Bonner, bisschop van Londen.

is not yet ended: Remember that Christe Jesus came not to his Diciples till it was the fourth watch». 1)

God wil, dat eerst de beproevingen zoozeer de overhand nemen, dat men van niemand hulp verwacht dan van Hem alleen. Hij laat de vijanden van Zijne uitverkoren Kerk alleen daartoe zoozeer woeden, dat hun haat en zonde openbaar worde. Wie had vroeger niet gehoord van Lady Mary, dat zij ingetogen was en meedogend en iemand, die Engeland liefhad. Waren zij en hare raadslieden vroeger gestorven, dan zou hunne boosheid en wreedheid niet zoo duidelijk aan de wereld openbaar geworden zijn. Want wie zou hebben gedacht, dat eene vrouw, die zichzelf «the most blessed Virgine» laat noemen, zoozeer zou dorsten naar het bloed van onschuldigen? Wie zou gedacht hebben, dat Maria was «false, dissembling, unconstant, proud, and a breaker of promyses»? En nu, is zij niet gebleken te zijn «an open traitresse to the Imperiall Crown of England, contrary to the juste lawes of the Realme, to brynge in a straunger, and make a proude Spaniarde kynge, 2) to the shame, dishonoure, and destruction of the nobilitie; to the spoyle from them and theirs of their honoures, landes, possessions, chief offices and promotions; to the utter decaye of the treasures, commodities, navie, and fortifications of the Realme; to the abasyng of the yeomanry, to the slavery of the communaltie, to the overthrowe of Christianitie and Goddes true religion; and, finally, to the utter subversion of the whole publieke estate and common wealth of Englande? Let Northfolke and Suffolke, let her owne promyse and proclamation 3), let her fatheris testament, let the cytie of London, the auncient lawes and actes of Parliamentes before established in Englande, be judges betwixte myne accusation and her most traytourus iniquitie» 4). Wie ziet nu niet in, «that under an Englyshe name she beareth a Spaniardes herte?» 5) Maar

1) p. 288.

2) Door haar in Januari 1554 voorgesteld huwelijk met Philips II, dat den 25sten Juli 1554 werd voltrokken, toen tevens bij parlamentsacte aan Philips de titel van koning van Engeland werd verleend.

3) Volgens Foxe, schrijver van een Engelsch martelaarsboek („*Actes and Monumentes*”), beloofde Maria bij den dood van Eduard VI aan de Protestanten van Suffolk, in antwoord op hunne petitie, dat zij de publieke uitoefening van den Protestantschen godsdienst niet zou verhinderen (Laing, III, p. 296, note 1). Knox voegt erbij, dat zij ook beloofd had aan de inwoners van Norfolk, Suffolk en Londen, dat zij geen vreemdaling zou hwen. III, p. 296; vg. nog boven, bl. 95.

4) p. 295.

5) p. 296.

daarom hebben Gardiner en zijne volgelingen het zoo gerechtelijk toegelaten, dat een Spanjaard zou heerschen over Engeland, omdat, evenals die helsche natie alle andere in trots en hoererij overtreft, zij ook om hunne afgoderij en ijdele paapsche en duivelsche ceremoniën terecht de zonen des bijgeloofs kunnen genoemd worden. Doch zoo moeten dan de zonen des duivels hunne goddeloosheid openbaren, opdat, als de wraak Gods komt, die niet zal achterblijven, alle tong zal belijden, dat Hij rechtvaardig is in Zijne gerichten. Daarom mogen de tyrannen een tijdlang woeden en rijkdom en voorspoed genieten.

Ten slotte wijst Knox er op, dat het middel, waardoor Christus Jezus de vrees der discipelen doen wijken, is *Zijn Woord alleen*. De natuurlijke mensch zou iets anders, het eene of andere groote wonder gewild hebben tot dadelijke vertroosting. Doch de eerste troost in druk is altijd Gods Woord en belofte evenals bij de beproevingen van Abraham, Izaäk, Jacob, Mozes, David en Paulus.

Daarom hebben ook de geloovigen in Engeland thans te bedenken dat het *Woord-Gods* niet alleen datgene is, waardoor hemel en aarde geschapen zijn, maar ook de kracht Gods tot zaligheid voor een ieder, die gelooft; de heldere lamp voor den voet van wie van nature in duisternis wandelen; het leven voor wie dood zijn door de zonde; een troost voor dezulken, die in beproeving zijn; een vaste burcht voor degenen, die zwak zijn; wijsheid en groote zaligheid voor hen, die het liefhebben. Dan zullen ook zij de stem van hunnen Heiland vernemen: «Wees welgemoed, Ik ben het, vrees niet.» De uitverkorenen nu herkennen niet alleen de stem van hunnen Herder, maar trachten ook zooals Petrus met ernst haar te gehoorzamen en te volgen met gevaar van hun eigen leven. Want dat is juist het verschil tusschen de kinderen Gods en de verworpenen. Dezen weerstaan altijd Gods gezanten en haten Zijn Woord evenals de Israëlitien, die, tegen het woord van Jeremia in, naar Egypte gingen. Ook vroeger na den dood van Eduard VI daarover sprekende te Ammersham, had hij de plagen, die over Engeland zouden komen aangekondigd, nl. de omverwerping van den waren godsdienst en het inhalen van vreemdelingen om over Engeland te regeeren. En nu was het geschied, en evenals bij de Israëlieten zouden de plagen nog erger worden, tenzij zij zich bekeerden.

Wat nu de belofte betreft, is het duidelijk, dat zij, die Gods eeuwige waarheden en genade verachten, in hun verdriet geen troost kunnen

ontvangen van Gods gezanten en ook hunnen raad, al is die nog zoo goed, niet kunnen volgen, maar God geeft hen over aan hun eigen ijdelheden tot hun verderf. Daarentegen zij, die eerbied hebben voor Gods Woord, worden door de macht en kracht daarvan getrokken om te gelooven, te volgen en te gehoorzamen aan wat God beveelt, al is het nog zoo in strijd met hun eigen begeerten.

En Gods Woord werkt niet alleen op enkele personen als Abraham, Mozes, Elia en anderen, maar ook wel op meerderen tegelijk in één oogenblik, bv. toen de Leviëten op Mozes' woord tegen hun eigen natuur in 3000 Israëliëten, die zelfs tot hunne nabestaanden behoorden, doodden wegens hunne afgoderij met het gouden kalf (Ex. 32). Zoo ook, toen Jeremia de Jeruzalemmers beval tot de Chaldecen over te gaan, hetgeen ook was tegen hun eigen natuur in (Jer. 21 en 38). Voorts toen de Nineviëten op de prediking van Jona en de 3000 bij Petrus' eerste prediking zich bekeerden. Uit deze voorbeelden kan men ook zien, dat Gods Woord «draweth his electe after it, against *worldlye appearaunce, agaynst natural affections, and agaynst cyvill statutes and constitutions*», en voorts, dat zij, die Gods gezanten gehoorzamen, «never lacketh juste rewarde and recompensation» ¹⁾.

Ten laatste, wat het einde betreft van Petrus' daad, moet nog worden opgemerkt, dat Petrus' vrees daaruit voortkwam, dat hij meer zag op de hinderpalen van zijn weg dan op de almacht van Hem, die hem tot zich geroepen had. Zoo moeten ook de geloovigen in Engeland nooit vergeten, hoewel de storm hevig is en zij Hem nu wegens de duisternis niet zien, dat Christus het is, die hun bevolen heeft tot Hem te komen. Vrees en ongeloof zijn de oorzaken, waardoor Gods uitverkorenen beginnen zwak te worden en te zinken. Dit zien wij bij Petrus, om ons te leeren, dat «lyvelye fayth maketh man bold, and is able to carye us thorowe suche perelles [perils] as be unscapable [not to be escaped] to nature. But when fayth beginneth to faynt, then beginneth man to syncke downe in every daunger» ²⁾.

Het zinken van Petrus, «which was secret knowledge and privie admonition that he after should denye Christe», diende om hem van zijn ijdel trots te genezen, want «such synnes can never be fullye corrected and reformed tyll they be felte, knowen, and confessed.»

1) p. 313.

2) p. 315.

Het was noodzakelijk, dat hij bij ondervinding de zwakheid van 's menschen natuur zou leeren kennen. Als hij die niet had leeren kennen, zou hij niet zulk een goede herder voor 's Heeren kudde geweest zijn, «but he should have bene as presumptuouse a boaster of his owne strength as the Papistes are of their free wyll.» Doch het is voor ons een troost, dat als wij roepen in onze nooden evenals hij, wij ook verhooring zullen vinden.

Maar eindelijk blijkt ons hier ook, dat in Gods uitverkorenen ook in hun grootste vrees en gevaar overblijft «*some smal sparke of faith*», dat zich op de eene of andere wijze openbaart, ook al merkt de terneergeslagene zelf het niet terstond. Bij Petrus blijkt het uit zijn roepen: «Heere, help mij.» En dan wordt ook openbaar, hoe nabij God steeds is om te helpen, wie geloovig tot Hem roept. Dat bewijzen tal van voorbeelden uit de Schrift en dat hebben dus ook de broeders in Engeland steeds voor oogen te houden.

Ook wie door vrees zich heeft laten verleiden Christus te verloochenen door de mis bij te wonen, vervalle daarom niet in wanhoop, maar smeke veeleer om genade, bedenkende, dat God allen onder de zonde besloten heeft, opdat Hij allen genadig mocht zijn. Doch daarmee is de afval en verloochening niet goedgekeurd. Neen, dit geldt alleen hun «*that rather offendes by weakness and infirmitie then of malice and set purpose*». Zij mogen gedachtig zijn, dat zelfs de discipelen vluchtten en Christus in hun hart verloochenden. En toch werden ook zij niet voor altijd verworpen.

Terecht zegt men: het geloof was niet geheel in hen uitgebluscht, en dat is het juist, wat Knox de bekommerden wil doen opmerken, dat noch vrees, noch gevaar, noch twijfel, noch afval «*maye utterlye destroye and quench the fayth of Goddis elect*», maar dat in hen altijd nog overblijft «*some roote and sparke of faith*», ook al gevoelen zij het niet en kunnen zij het in hunnen angst niet onderscheiden.

Hoe zal men dan weten, in wie die *wortel des geloofs* overblijft en in wie niet? Men kan niet over anderen oordeelen, maar ieder kan gemakkelijk oordeelen over zichzelf. «*For the roote of faith is of that nature, that long it wyll not be ydel, but of necessitie, by processe of tyme it wyll sende forthe some braunches that maye be sene and felte by the outwarde man, yf it remayne lyvely in the herte*», evenals bij Petrus, toen hij in den nood begon te roepen. Roept men waarlijk zonder huichelarij om hulp gelijk Petrus, is men

waarlijk treurende over «the great abominations that now overflowe the Realme of England», gelooft men waarlijk, dat Christus de ziel kan verlossen en het ook wil volgens Zijne belofte, dan is het een teeken, dat men *niet geheel zonder geloof* is. Dan zal God Zijn machtige hand uitstrekken om hen te bevrijden «from the very throte and bottome of hell», maar door welke middelen, dat komt hun niet toe te vragen.

Maar dit wordt van ons geëischt, dat wij zulke middelen, als God ons zal aanbieden om de afgoderij te vermijden, dan ook zullen aangrijpen, ook al is het, dat zij «partly disagree to our affections.» Ook zullen niet plotseling, en door één enkel middel, alle geloovigen in Engeland van de afgoderij worden bevrijd. Er zijn verschillende middelen: sommigen zullen den marteldood sterven, anderen als pelgrims weggaan uit hun land om in den vreemde beroofd en verlaten rond te zwerven, anderen zullen kunnen blijven en gelegenheid vinden om gevoed te worden met Gods heilig Woord zonder hunne knieën voor Baäl te buigen.

Biedt God ons een of ander middel aan, dat wij het dan niet weigeren, wetende, dat Hij duizend middelen heeft om te bevrijden. En daarom roepe men Hem aan onder belijdenis van zonden om Zijne reddende genade. «He shall sende *Jehu* to execute hys juste judgementes againste ydolatours, and against suche as obstinatly defendeth them. *Jesabel* herselfe shall not escape the vengeance and plagues that are prepared for her portion. The flatterers and the maintainers of her abominations shal drink the cuppe of Goddes wrath with her.» 1) Eenmaal zal dit zeker geschieden en daarom hebben zij met geduld de bevrijding des Heeren te verbeiden en intusschen zich te wachten voor alle besmetting met afgoderij. «Wathe and praye, resist the Devel, and rowe againt this vehement tempest». Dan zal de Heer komen te hunner vertroosting en met blijdschap zullen zij roepen: «Ziet, hier is onze God, wij hebben Hem verwacht en Hij heeft ons gered.»

Zoo vertroostte Knox zijne broeders in Engeland temidden van hunne verdrukkingen. Hij wist het, de Heer zou zeker uitkomst geven. Die toon klinkt ook in deze *Admonition* voortdurend door evenals in de beide vorige *Comfortable Epistles*. Het is niet meer de sombere boetprediking, die we in den *Godly Letter* vernamen, toen Knox nog

1) p. 329.

onder den onmiddellijken indruk verkeerde van hetgeen zoo juist in Engeland was geschied. Neen, het zien van den voortgang, dien de hervorming in Zwitserland en Frankrijk maakte, had hem blijkbaar meer moed gegeven voor de goede zaak ook in Engeland. Intusschen is er van invloed van zijne gesprekken met Calvijn en Bullinger weinig te bespeuren. Integendeel, zijn toon is er eer heftiger op geworden. Zeker droegen de berichten, die Knox uit Engeland ontving, van telkens nieuwe, hevigere vervolgingen daartoe het hare bij. Ook al wilde hij de middelen, waardoor God verlossing schenken zou, aan Hem overlaten, toch kon hij niet laten telkens weer aan Jehu te denken. Zijne overwegend O. Testamentische vorming bracht hem daartoe, gelijk hij over het geheel het N. T. meer las in het licht van het Oude dan het Oude in het licht van het Nieuwe, inzonderheid van Luk. 9 : 54—56. Merkwaardig is, dat hij ook in deze *Admonition* daarop weer terugkomt. Ook lezen we hier voor het eerst van een gedrongen worden tot gehoorzaamheid aan de woorden van Gods gezanten ook «*agaynst cyvill statutes and constitutions*». Calvijn zou deze woorden zeker met een bedenkelijk gelaat gelezen hebben. Ook droegen de heftige beschuldigingen tegen Maria en de wraakgebeden tegen de tyrannen niettegenstaande Knox' exegetische van «perfyt hatred» er zeker niet toe bij om de geloovigen den indruk te geven, dat hun niets anders veroorloofd was «*quam ut gemant*». ¹⁾ Ook in de latere geschriften van Knox zullen wij zien, dat hij deze lijn steeds meer doortrekt en zich dus in dit opzicht hoe langer hoe verder van Calvijn verwijderd.

In Augustus of September keerde Knox van Dieppe weer naar Genève terug om er echter wederom slechts korten tijd te vertoeven. Den 24sten September toch ontving hij, te Genève zijnde, eene beroeping tot predikant van de Engelsche vluchtelingengemeente te Frankfort am Main ²⁾. Knox nam die beroeping aan en vertrok in October daarheen om zijne nieuwe bediening te aanvaarden.

Te Frankfort wachtte hem geen aangename werkkring ³⁾. Kort

1) Vg. boven, bl. 109.

2) In Juni 1554 waren verschillende Engelsche vluchtelingen te Frankfort aangekomen en hadden zich daar geconstitueerd tot eene gemeente.

3) Zie een uitvoerig verslag in *A brieff discours of the Troubles at Franckford*, uitgegeven zonder naam van den schrijver in 1575, misschien geschreven door William Whittingham, een van Knox' collega's te Frankfort. Het is uitgegeven door Laing bij de *Works of Knox*, vol. IV, p. 9—40. Ook Knox zelf stelde een kort verhaal op alleen van de gebeurtenissen in Maart 1555, hetgeen echter door hem niet in druk werd gegeven, te vinden bij Laing, vol. IV, p. 42—49.

vóór zijne aankomst toch ontstond er een twist in de gemeente over de liturgie. De gemeente had namelijk getracht zich in gemeenschap te stellen met de andere Engelsche vluchtelingen te Straatsburg en te Zurich. Die van Zurich hadden hierop echter geantwoord, dat zij niet naar Frankfort wilden komen, tenzij zij waarborg hadden, dat de liturgie van Eduard VI daar zou worden gebruikt, omdat zij niet den schijn op zich wilden nemen door verandering der liturgie hunne Engelsche broeders, die er den marteldood voor stierven, te veroordeelen. De gemeenteleden van Frankfort schreven daarop wederom, dat hun de kerk, welker gebruik zij met de Fransche vluchtelingengemeente deelden, alleen op deze voorwaarde door de overheid was afgestaan, dat zij zich zooveel mogelijk aan de liturgie van de Fransche gemeente zouden aansluiten, hetgeen zij daarom ook hadden gedaan ¹⁾. De Zurichers waren echter door dit antwoord nog niet tevreden gesteld en schreven weer aan die van Straatsburg, dat ook zij er bij de Frankfortsche gemeente op zouden aandringen, dat zij toch het door Eduard VI ingevoerde *Book of common prayer* zouden gebruiken.

Juist toen de twist ook in de gemeente zelf al tamelijk hoog gelooopen was, kwam Knox te Frankfort aan. Men besloot Calvijn over de zaak te hooren, en daartoe zonden Knox en eenige andere gemeenteleden hem eene beschrijving in het Latijn, grotendeels eene vertaling, van het *Prayerbook*. Calvijn trachtte in zijn antwoord van 18 Januari 1555 zooveel mogelijk de beide partijen tot elkander

1) Den 1sten Sept. 1554 verscheen de *Liturgia Sacra, seu Ritus Ministerii in Ecclesia peregrinorum Francofordiae ad Moenum*, geteekend door den Franschen predikant Valerandus Pollanus en door de ouderlingen der Fransche vluchtelingengemeente benevens door eenige Engelschen, waaronder Whittingham, „totius Ecclesiae suae nomine.” Laing, IV, p. 145. Deze liturgie was met kleine wijzigingen dezelfde als de door Valerandus Pollanus in 1551 te Londen voor de Fransche vluchtelingengemeente van Straatsburg, die wegens het *Interim* vandaar naar Engeland was gevlucht, uitgegevene „*Liturgia Sacra, seu Ritus Ministerii in Ecclesia Peregrinorum profugorum propter Evangelium Christi Argentinae*”, waarin Pollanus eenvoudig de reeds sinds jaren in de gemeente bestaande gebruiken weergaf, verklarende „ne verbum quidem a me effingi, sed quasi interpretem ea tantum fidelissime narrare, quae ibi geruntur”, welke liturgie dus misschien nog teruggebracht moet worden tot de door Calvijn in 1539 aan de Straatsburgsche Fransche vluchtelingengemeente gegevene kerkordening. Vg. Dr. J. W. F. Gobius du Sart, *De geschiedenis van de liturgische geschriften der Ned. Herv. Kerk op nieuw onderzocht*, Utrecht 1886, p. 16 sq. De Frankfortsche kerkordening van 1554, die voor een groot deel letterlijk gelijk is aan de Geneefsche „*Forme des Prieres et chantz ecclesiastiques etc.*” van 1542, is uitgegeven door Richter, *Evangelische Kirchenordnungen des 16en Jahrhunderts*, Weimar 1846, II, S. 149 sq.

te brengen. Hun twist heeft hem zeer bedroefd. Wat hem betreft, «*in rebus mediis, ut sunt externi ritus, facilem me ac flexibilem praebeo*», maar daarom acht hij het toch nog niet altijd nuttig «*stultae eorum morositati, qui nihil de consuetudine sua remittunt, obsequi.*» Hij heeft in de Anglicaansche liturgie, zooals men hem die heeft beschreven, «*multas tolerabiles ineptias*» gevonden. In den beginne mag men die onzuiverheden wel dragen, maar later moet men toch naar verbetering trachten. En nu men geroepen wordt ergens anders eene Kerk in te richten en men vrij is om die vorm te kiezen, die het meest dient tot opbouwning der gemeente, nu begrijpt hij niet «*quid sibi velint, quos faccis Papisticae reliquiae tantopere delectant*». Zoo te hangen aan wat men gewoon is, is kinderachtig en dwaas, maar aan den anderen kant moet men ook tegenover de zwakheid van sommigen niet «*ultra modum rigidi*» willen zijn. En wat het gerucht in Engeland betreft, alsof zij afgevallen zouden zijn, dat behoeven zij niet te vreezen, want veel meer zullen hunne vrienden in Engeland daardoor den diepen afgrond zien, waarin zij zijn geraakt, wanneer zij de vluchtelingen zien «*progredi ultra medium cursum*», waarvan zij zijn teruggevallen. 1)

Dit schrijven van Calvijn maakte zooveel indruk, dat men besloot althans naar verzoening te trachten. Eene commissie werd daarom benoemd, die eene nieuwe liturgie zou opstellen, bestaande uit Knox, Whittingham, Gilby, Foxe en Cole. Deze commissie stelde op de later zoo genoemde *Order of Geneva*. 2) Deze *Order* vond echter zooveel tegenstand, dat men besloot haar niet aan te nemen, maar eene nieuwe commissie te benoemen, bestaande uit Knox, Whittingham, Parry en Lever. Aan deze commissie gelukte het eindelijk eene *Order* op te stellen, waarmede ten slotte beide partijen genoegen namen en waarin men met verwijdering van sommige gedeelten, die den meesten aanstoot gaven, zich zoo nauw mogelijk aan het *Prayer-book* aansloot. Tevens werd besloten met toestemming der geheele gemeente, dat deze *Order* tot het einde van April zou worden gevolgd, en dat, als er in dien tusschentijd eenig verschil mocht rijzen, dit zou worden beslist door vijf geleerde mannen, nl. Calvijn, Musculus, Martyr, Bullinger en Viret.

Zoo was dan nu de vrede in de gemeente weer hersteld en tot

1) IV, p. 51—53.

2) Deze *Order* werd nl. later door Knox gebruikt in zijne gemeente te Genève.

teeken van de algemeene verzoening werd aanstonds het avondmaal gevierd volgens de nu vastgestelde *Order*. Niet lang echter duurde de eensgezindheid. Den 13^{den} Maart toch kwamen weer vele vluchtelingen uit Engeland onder leiding van Dr. Coxe, den vroegeren leermeester van Eduard VI, in Frankfort aan. Zoodra de nieuw aangekomenen de godsdienstoefening der Frankfortsche gemeente bijwoonden, begonnen zij reeds aanstonds den dienst te storen door telkens op de woorden van den predikant de gebruikelijke antwoorden van het *Prayerbook*, die men in Frankfort geschraapt had, te laten hooren. Toen de ouderlingen der gemeente hen daarover berispten, antwoordden zij eenvoudig, «that they woulde do as they had done in Englande, and that they would have the face of an English churche.» Den volgenden Zondagmorgen beklom zelfs één van Coxe's partij buiten medeweten van de gemeente den kansel en las de litanie, terwijl Coxe c. s. antwoordden. Hiermede was dus de verordening, waaromtrent men overeengekomen was, geschonden. Knox, die juist dien middag moest preeken, hield natuurlijk eene ernstige rede tegen het drijven van de partij van Coxe, waarbij hij tevens er den nadruk op legde, «that amonge many thinges whiche provoked God's anger againste Englande, *slacknes to reforme Religion* (when tyme and place was graunted) was one» 1). En als sommigen beweerden, dat er in de Engelsche Kerk niets was overgebleven, dat hervorming behoefde, dan zou hij het tegendeel bewijzen «*by the wante of Discipline*» en de moeilijkheden, die Mr. Hooper had te verduren gehad, en verschillende andere zaken in het *Prayerbook*, alsook het geven van meer dan ééne beneficie aan éénen persoon. Deze preek gaf veel ergernis aan de tegenpartij, «*especially to suche as had many livinges in Englande*».

Den volgenden Dinsdag zou de zaak uitvoerig besproken worden in eene algemeene vergadering van de geheele gemeente. Coxe c. s. drongen erop aan ook als gemeenteleden toegelaten te worden. Velen echter waren er tegen, omdat zij nog niet de artikelen, die op de tucht betrekking hadden, hadden ondertekend, en omdat sommigen zich in Engeland hadden gecompromitteerd door ter mis te gaan, en ook omdat men eerst de twistzaak wilde beslist hebben. Op aandringen van Knox echter werd hun ten slotte toch stemrecht gegeven gelijk de anderen. Doch toen zij zoover waren,

1) IV. p. 33.

overstemden zij met hunne andere begunstigers de partij van Knox geheel, en verboden hem zelfs te prediken en zich verder met de zaken der gemeente in te laten.

Dit wekte natuurlijk heftige toorn op bij een groot deel der gemeente. Whittingham deed zijn beklag over het gebeurde bij één der leden van den Frankfortschen Senaat, die bewerkt had, dat hun de kerk voor hunne godsdienstoefeningen was afgestaan. Na vele onderhandelingen beval ten slotte de Senaat, dat men zich geheel zou conformeeren naar de liturgie der Fransche vluchtelingengemeente. Coxe e. s. onderwierpen zich nu en zoo werd dus die liturgie ingevoerd.

Intusschen zat echter de partij van Coxe niet stil, maar bleef zinnen op middelen om Knox uit Frankfort te verdrijven «to the ende they might withe more ease attaine the thinge whiche they so greedely sought, whiche was the placinge of their Booke» ¹⁾. Men ontzag zich niet daartoe zelfs van het lage middel gebruik te maken om Knox aan te klagen bij den magistraat wegens den heftigen toon, waarop hij zich in zijne «*Admonition*» had uitgelaten over den Keizer, zijnen zoon Philips II, en Maria, Englands koningin. ²⁾ De Senaat, die Knox niet wilde veroordeelen maar toch ook eene aanklacht «*Laesae Majestatis Imperatoriae*» niet ter zijde durfde leggen, temeer daar juist in Augsburg rijksdag werd gehouden, liet daarop Knox in stilte weten, dat hij ter voorkoming van moeilijkheden wel zou doen Frankfort te verlaten.

Den 25sten Maart nam Knox te zijnen huize van de hem trouw gebleven gemeenteleden afscheid en vertrok den volgenden dag naar Genève. Eenige dagen later, den 5^{den} April, richtte Coxe een schrijven tot Calvijn, waarin hij hem op apologetische wijze een en ander mededeelde van wat er in de gemeente was geschied, tevens zijne verontschuldigungen aanbiedende, dat hij hem pas zoo laat schreef, «when the matter is altogether brought to a termination» ³⁾. In zijn antwoord op dit schrijven, hoewel weer in den gewonen bezadigden toon gesteld, laat Calvijn toch niet na hen ernstig over hun drijven te onderhouden. Terwijl hij de eene partij had aangeraden wat toe te geven, «so it offended me that there was nothings graunted or relented on your partes.» Maar inzonderheid geeft hij zijn misnoegen te kennen

¹⁾ p. 38.

²⁾ Vooral baseerde men zijne aanklacht op de zinsnede: „*Suche as the Emperour, which is no lesse ennemie unto Christe then ever was Nero*”. III, p. 308. Zie boven, bl. 94.

³⁾ IV, p. 55.

over hunne ergerlijke behandeling van Knox: «But certainly, this one thinge I cannot keepe secret, that Mr. Knox was, in my judgement, nether godly nor brotherly dealt withall; if he were accused by the subtill suggestion of certeine, it had byn better for them to have taried still in their owne lande, then unjustly to have brought into farr countries the fierbrande of crueltie, to set on fier those that woulde not be kindled.» 1)

Nadat Knox eenmaal verwijderd was, slaagde de partij van Coxe er hoe langer hoe meer in allerlei hervormingen in haren geest in de Frankfortsche gemeente in te voeren. Vooreerst werd de «*Order of Discipline*» afgeschaft, zonder dat men er een nieuwe voor in de plaats stelde. En ten slotte, in Augustus 1555, wist Coxe zelfs van de overheid vergunning te verkrijgen om het *Prayerbook* in te voeren. Nu was voor de andere partij de maat vol gemeten, en zij besloten zich uit Frankfort terug te trekken. Een gedeelte ging onder leiding van Foxe 2) naar Bazel en een gedeelte begaf zich naar Genève, waar zij zich den 1sten November als gemeente constitueerden en Knox en Goodman, een collega van Knox uit Frankfort, tot predikanten verkozen, terwijl Gilby, ook één der Frankfortsche vluchtelingen, voor Knox, die juist eene reis naar Schotland had ondernomen, intusschen den dienst zou vervullen.

Reeds vroeger echter, aanstonds na Knox' vertrek uit Frankfort, zijn hem verschillende gemeenteleden gevolgd. Reeds den 10den Juni toch verzocht Calvijn den raad van Genève om eene kerk ten gebruike der Engelschen af te staan. Dit verzoek werd den 24sten October herhaald, nadat tengevolge van Coxe's maatregelen te Frankfort in September met Goodman en Whittingham weer vele Frankfortsche gemeenteleden waren aangekomen. Daarop werd hun tezamen met de Italiaansche vluchtelingen eene kerk in gebruik gegeven 3). In dien tusschentijd echter, vóórdat de vluchtelingen zich nog als gemeente hadden geconstitueerd, heeft Knox hen waarschijnlijk reeds als hun prediker gediend.

Het scheen wel, alsof nu eindelijk voor Knox eens een meer rustige tijd zou aanbreken. Met een zekerem tegenzin toch en niet dan op

1) Vertaling volgens „*A brief Discours.*” Laing, IV, p. 59.

2) Schrijver van een Engelsch martelaarsboek „*Actes and Monumentes.*”

3) Laing, VI, *Preface*, p. XXXIV. Vg. ook Roget, *Histoire du peuple de Genève*, Genève 1871—1881, tome IV, p. 328.

het sterke aandringen van Calvijn had hij het vorige jaar de beroeping naar Frankfort aangenomen. En nu was hij dan weer in het voor hem zoo begeerlijke Genève terug, waar zich thans een geschikte werkkring voor hem opende, terwijl hij tevens gelegenheid zou vinden door persoonlijk omgang met den grooten man, dien hij reeds zoo lang als zijn leermeester vereerde, en door steeds meerdere studie van zijne geschriften en van die der andere hervormers zichzelven te vormen. De tijd van rustige Schriftstudie aan de hand der hervormers, inzonderheid van Calvijn, waarnaar hij in St. Andrews reeds had verlangd ¹⁾, scheen nu voor hem gekomen. Op bijna vijftigjarige leeftijd zette hij zich nog met jeugdigen ijver aan de studie van het Hebreeuwsch om toch maar het hem zoo dierbare O. T. in het oorspronkelijke te kunnen lezen.

Knox kwam te Genève, toen Calvijn er juist in zijn volle kracht was. Toen hij het vorige jaar voor het eerst Calvijn had ontmoet, was juist de strijd nog hangende over het excommunicatierecht in de zaak van Berthelier, wien men het avondmaal had ontzegd, doch die van deze uitspraak van het consistoire in appel gekomen was bij de overheid. Nog was men onder den indruk van het proces tegen Servet, die den 3^{den} September 1553 op den brandstapel was gestorven. De discussie naar aanleiding hiervan over het recht om kettters te dooden was zeer levendig. In Februari 1554 verscheen Calvijns «*Defensio orthodoxae fidei de Trinitate adversus prodigiosos errores M. Serveti; ubi docet jure gladii coercendos esse haereticos*». In Maart zag van tegenovergestelde zijde het licht: «*De haereticis an sint persequendi*» door Martinus Bellius, een pseudonym. Daarop werd weer in September geantwoord door Beza met zijn «*De puniendis haereticis*». Intusschen waren in Februari 1554 de voor Calvijn over het algemeen gunstige antwoorden ingekomen van de verschillende Zwitsersche Kerken in zake het excommunicatierecht. In October verzoende Berthelier zich weer met het consistoire. En eindelijk werd in Januari 1555 de strijd over het excommunicatierecht door den raad der tweehonderd geheel ten gunste van Calvijn beslist ²⁾, terwijl in Februari dit alles nog werd bekroond door de verkiezingen voor den raad, waarbij de Calvinistische partij de overwinning behaalde.

Toen Knox dus in Maart 1555 weer te Genève kwam, vond hij er

1) Zie boven, bl. 30.

2) Roget, *Histoire du peuple de Genève*, IV, p. 187 sq.

Calvijn op het toppunt van zijne macht. Nog slechts ééne overwinning en de tegenstand van de anti-calvinistische partij te Genève was voor goed gebroken. Die overwinning viel juist in den tijd, toen Knox te Genève vertoefde. Zij vond plaats tengevolge van het oproer van 16 Mei, veroorzaakt door de partij van Ami Perrin, eerst een begunstiger van Calvijn, maar in deze dagen zijn heftigste tegenstander. Dit oproer mislukte geheel. Velen werden gevangen genomen en in de uiterst gestrengde processen, die volgden, veroordeeld, terwijl vele anderen een schuilplaats zochten op het grondgebied van Bern, zoodat van dien tijd af aan de anti-Calvinistische partij te Genève voor goed was ten onder gebracht ¹⁾.

Zoo was dan nu na langen, vaak heftigen strijd in Genève de reformatie geheel in den geest van Calvijn doorgezet. Hij had niet alleen de rechten der Kerk tegenover de overheid weten te handhaven, maar ook thans bestond die overheid zelf uit mannen, die geheel in zijnen geest wenschten te regeeren. En de tegenpartij, die hem zoo menigmaal bij zijne plannen belemmerend was in den weg getreden, was nu tot een minimum gereduceerd, waarvan hij niets meer te duchten had. Welk een verschil tusschen het Genève van 1538, dat Calvijn uitdreef, en het Genève van 1555, dat hem eerde als zijn eersten burger! En waarlijk niet alleen een uiterlijk, maar ook een innerlijk verschil tusschen het losbandige, lichtzinnige, zedclooze Genève van 1538 en dat van 1555, dat toch uit eigen vrije keuze Calvijns geestverwanten op het kussen bracht, terwijl zij wisten, dat onder Calvijns régime de zonde zeker nimmer licht zou geacht worden! Hier had Schotlands toekomstige reformator voorwaar een school, waarin hij leeren kon, wat reformeeren was.

Geen wonder, dat Knox verlangde binnen de muren van dit hem zoo sympathieke gereformeerde Genève eenigen tijd rustig zich aan zijne studiën te kunnen wijden. Na de kleingeestige kibbelarijen te Frankfort met hen, die nog zoo aan die «*reliquiae faecis Papisticae*»

1) Roget, *Histoire du peuple de Genève*, IV, p. 267. „Au fond, cette échauffourée [du 16 mai] qui n'avait pas duré beaucoup plus d'une heure, si elle avait été très-bruyante, n'avait causé de dommages sérieux à personne et semblait ne laisser ni vainqueurs ni vaincus. Des émeutes bien plus terribles sont consignées dans les annales de Genève. Ce pendant il est certain qu'il n'y a pas d'événement dans l'histoire intérieure de notre cité, qui ait entraîné des conséquences aussi graves et aussi étendues. Le parti gouvernemental trouva dans la bagarre du 16 mai l'occasion de démolir ses adversaires, et dès le lendemain il procédait d'une main impitoyable à cette œuvre d'extirpation que devait couronner un succès complet.”

gehecht waren, en na de smadelijke behandeling, die hij van hunnen kant had moeten ondervinden, was dit verblijf in de stad van Calvin een ware weldaad voor hem. Niet lang echter kon hij ervan genieten. Nog slechts enkele maanden was hij te Genève, of er kwamen brieven, waarin hij met aandrang werd verzocht om toch zijn vaderland te komen bezoeken. Wij kunnen ons voorstellen, dat hij niet zonder strijd aan die uitnoodiging gehoor gaf. Inzonderheid Mrs. Bowes, aan wie hij, zooals we reeds zagen, zeer gehecht was, drong er sterk bij hem op aan, dat hij toch zou overkomen. Ten slotte besloot hij dan ook te gaan, hoewel blijkbaar niet zonder aarzeling. «Albeit my jurney toward Scotland, belovit Mother», zoo schreef hij later van uit Schotland aan Mrs. Bowes, «was *maist contrarious to my awn judgement*, befoir I did interpryse the same, yit this day I prais God for thame wha was the cause externall of my resort to theis quarteris; that is, I prais God in yow, and for yow, whome he maid the instrument to draw me *frome the den of my awin ease (yow allane did draw me frome the rest of quyet studie)* to contemplat and behald the fervent thrist of oure brethrene, nyght and day sobbing and gronyng for the breid of lyfe.» 1).

In Augustus begaf hij zich op reis en kwam in Schotland aan «in the end of the harvest» 2).

1) IV, p. 217.

2) I (*History of the reformation*), p. 245.

HOOFDSTUK III.

Tweede optreden van Knox in Schotland. Voortgang der reformatie.

In Schotland waren na de inname van het kasteel van St. Andrews in 1547 voor de hervormingsgezinden treurige jaren gevolgd. Tot hen, die met de galcien gevankelijk waren weggevoerd, behoorden mede de aanzienlijkste en ijverigste Protestanten. De positie van de in Schotland overgebleven Protestanten was na de nederlaag van de mannen van St. Andrews zoo ongunstig mogelijk. De clerus trachtte natuurlijk van zijne overwinning gebruik te maken tot eene zoo mogelijk algcheele onderdrukking der ketterij. Daar intusschen Engeland met de troonsbeklimming van Eduard VI voor alle verdrukte Protestanten eene veilige schuilplaats bood, namen velen van de meest beslist en daarheen de wijk, zoodat het in de eerstvolgende jaren wel scheen, alsof de reformatorische beweging in Schotland langzamerhand hare volkomene uitdooving naderde. Daarbij kwam, dat spoedig wederom de oorlog met Engeland de gemeenschappelijke inspanning van alle krachten in Schotland eischte. Kort na de overgave van St. Andrews toch rukte een Engelsch leger Schotland binnen en legerde zich in de nabijheid van Preston, daar Somerset aan den Schotschen adel eenige voorstellen wilde doen betreffende de vroeger gegevene belofte ¹⁾ aangaande een toekomstig huwelijk tusschen Maria Stuart en Eduard VI. Toen deze onderhandelingen mislukten mede volgens Knox door het achterhouden van een brief door den bisschop van St. Andrews, rukte het Engelsche leger op Leith aan. Bij Pinkey Cleugh kwam het den 10^{den} September 1547 tot een treffen, waarbij de Schotten eene geduchte nederlaag leden, terwijl er aan hunne zijde 10.000 man sneuvelden. Plunderend trokken de Engelschen daarop

1) *Works of Knox*, I (*History of the reformation*), p. 209. Zie ook boven, bl. 13.

terug, terwijl zij verschillende sterke punten bezet bleven houden, zelfs het geheel noordelijk gelegen Broughty Craig, een fort in de nabijheid van Dundee, vanwaaruit zij deze stad voortdurend bleven bestoken.

Het gevolg van den noodlottigen slag bij Pinkey-Cleugh was, dat weer voor langen tijd alle toenadering tusschen Schotland en Engeland was afgesneden ¹⁾, terwijl daarentegen de band met den ouden bondgenoot Frankrijk er weer des te vaster door werd. Daar zat men dan ook niet stil. Zoodra men er hoorde van de verliezen, door de Schotten bij Pinkey-Cleugh geleden, werd oene vloot uitgerust, die het volgend jaar in Schotland aankwam. Ook van Fransche zijde kwam men nu met dezelfde voorstellen als vroeger van Engelsche zijde, men wilde namelijk, dat Maria Stuart de toekomstige bruid zou zijn voor den Franschen Dauphin. En nu, nog onder den indruk hunner nederlaag tegenover de Engelschen, betoonden de Schotten zich meer bereidwillig, en den 7^{den} Juli 1548 werd in de abdij van Haddington een Parlement gehouden, waarin door de drie stenden des lands een besluit in genoemden zin werd genomen, tevens inhoudende, dat de jeugdige koningin terstond naar Frankrijk zou worden gevoerd wegens het gevaar, waarin zij zich bevond door de telkens herhaalde invallen der Engelschen ²⁾. Dit geschiedde dan ook en op het einde van Juli reeds werd Maria Stuart naar Frankrijk overgebracht, «to the end that in hir youth she should drynk of that lycour, that should remane with hir all hir lyfetyme, for a plague to this realme, and for hir finall destructioun» ³⁾.

Nadat nog gedurende eenigen tijd de oorlog zonder veel kracht werd gevoerd, vooral van Fransche zijde, daar zij nu toch «had gottin the bone for the which the dog barked», werd ten laatste, den 24sten Maart 1550, een vredesverdrag gesloten tusschen Engeland, Frankrijk en Schotland. Daarop begaf de koningin-moeder, Maria Guise, zich naar Frankrijk om hare dochter te bezoeken met velen van de voornaamste edelen in haar gevolg. Ruim een jaar bleef zij aan het Fransche hof en maakte zich dien tijd ten nutte om te intrigeeren tegen den regent, den graaf van Arran, nu hertog van Chatelherault, zoodat zij later zelf het regentschap in handen kreeg. Op hare

1) Zie boven, bl. 50, noot 4.

2) Zoodra het verdrag was geteekend, werd de regent door den Franschen koning tot hertog van Chatelherault gemaakt.

3) *Works of Knox*, I. p. 218.

terugreis, in October 1551, bezocht zij het hof van Eduard VI en werd door hem luisterrijk en vriendschappelijk ontvangen.

Reeds aanstonds na haren terugkeer schijnt zij eene meer verdraagzame politiek tegenover hare Protestantschgezinde onderdanen te zijn gevolgd om alzoo tegenover den regent meer invloed te krijgen. Terwijl toch in 1548 nog verschillende Protestanten waren verbannen, werden in Juli 1550 verschillende gevangenen van St. Andrews in Frankrijk losgelaten, terwijl hun ook vergund werd naar hun vaderland terug te keeren, «in hatterent [hatred] of the Duke», zooals Knox er bij voegt. 1) Intusschen stierf in datzelfde jaar Adam Wallace, een Protestant, tijdens hare afwezigheid als een slachtoffer van den haat van den clerus in Schotland op den brandstapel. Van andere martelaars lezen we echter in deze jaren niet. Voor het oppervlakkige oog scheen de reformatorische beweging welhaast haar einde te naderen, zoodat zelfs een provinciaal concilie van den clerus in 1551 zich er op beroemde, dat de ketterij, «which had formerly spread through the kingdom, was now repressed, and almost extinguished.» 2)

Ook de clerus was namelijk sinds de gebeurtenissen te St. Andrews er op bedacht geweest althans iets te doen ter hervorming van die misbruiken, waarvoor de oogen nu waren open gegaan, om tevens alzoo te zekerder de nieuwe ketterij te onderdrukken. In November 1549 was daartoe in Edinburg een provinciaal concilie gehouden «for the reformation of the church and the extirpation of heresy» 3), in 1551 en 1552 nog door twee andere concilies gevolgd. Verschillende bepalingen, o. a. aangaande het preeken en zelfs het invoeren van een voor het volk verstaanbaren *Catechismus*, werden wel gemaakt, maar niet of zeer gebrekkig uitgevoerd. Het waren meer reformatorische maatregelen in naam dan inderdaad, zoodat feitelijk alles bij het oude bleef. 4)

Intusschen zou het weldra blijken, dat de eens met zooveel kracht opwakende reformatorische beweging toch nog niet gansch was ingesluimerd en dat de woorden van het concilie van 1551 slechts ijdele grootspraak bevatten. Zoodra men begon te bemerken, dat de koninginmoeder toonde eene meer verdraagzame houding tegenover reformatorisch-gezinden aan te willen nemen, openbaarde het zich wel, dat

1) I. p. 233.

2) Wilkins, *Concilia*, IV, p. 72 (aangehaald bij M'Crrie, *Life of Knox*, I, p. 167).

3) Wilkins, *Concilia*, IV, p. 46 (aangehaald bij M'Crrie, l. c. I, p. 163).

4) Zie hierover M'Crrie, l. c. note X en Y.

er nog altijd velen waren in Schotland, in wier hart de nieuwe leer onuitroeibare wortels had geschoten. Inzonderheid echter de troonsbestijging van Maria, die voor de Engelsche Protestanten zoo noodlottig werd, kwam Schotland ten goede. Velen, die tijdens Eduard VI naar Engeland waren gevlucht, keerden nu terug. Ook van elders kwamen nu de vluchtelingen weer terug naar hun vaderland op het gerucht van de meer verdraagzame houding, die Maria Guise, inzonderheid toen het haar in April 1554 gelukt was den hertog van Chatelherault uit het regentschap te verdringen en zelf regentes te worden, scheen te willen aannemen tegenover de Protestanten.

Vooraf William Harlow, een Edinburger, die in 1554 uit Engeland terugkeerde, begon met veel stoutmoedigheid te prediken. Ook John Willock 1), toen te Emden vertoevende, maakte van daaruit eene verkenningsreis naar Schotland in 1555, daarna weer in 1556, om eindelijk in 1558 voor goed naar Schotland te komen. Zoodra de predikers wat meer vrijheid kregen, begon ook aanstonds de beweging weer meer het hoofd op te steken. Op allerlei plaatsen begon men weer als van ouds zich te verzamelen om den eenen of anderen prediker te hooren. De punten in kwestie werden weer druk besproken, de bijbel en andere verboden boeken, nu oogluikend toegelaten, werden weer ijverig gelezen. Ongetwijfeld was het mede het gerucht van de weer oplevende reformatorische beweging in Schotland, dat ook Knox in 1555 deed besluiten zijn vaderland te gaan bezoeken.

Natuurlijk werd Knox in Schotland door de hervormingsgezinden met open armen ontvangen. Na eerst Mrs. Bowes te Berwick te hebben bezocht, ging hij naar Edinburg en nam daar zijn intrek bij een zekeren James Symc, in wiens huis hij het eerst, hoewel nog in zeer beperkten kring en zeer in het geheim, het evangelie bracht om straks op andere plaatsen voor steeds grootere scharen te prediken. Uit een paar zijner brieven uit den tijd van zijn bezoek in Schotland, die ons zijn bewaard gebleven, kunnen we eenig denkbeeld krijgen van zijne werkzaamheid en van de blijdschap, die zijn hart vervulde, toen hij zag welk een vurig verlangen velen in zijn vaderland bezielde om toch het evangelie te hooren. In den boven reeds aangehaalden brief aan Mrs. Bowes van 4 November 1555 schrijft hij nog: «Gif I had not sene it with my eyis in my awn contrey, I culd not have believit it. I praysit God when I was with yow, perceaving

1) Zie boven, bl. 50.

that in the middis of Sodome, God had ma Lottis than one, and ma faithfull dochteris than tua. *But the fervencie heir doith fer exceid all utheris that I have sene*; and thairfoir ye sall pacientlie beir, althocht I spend heir yit sum dayis; for depart I can not, unto sic tyme as God quenche thair thrist a littill. Yea, Mother, thair fervencie doith sa ravische me, that I can not but accuse and condemp my sleuthfull coldnes. God grant thame thair hartis desyre!» ¹⁾

En in een anderen brief, die, hoewel ongedateerd, ongetwijfeld tot dezen zelfden tijd van Knox' verblijf in Schotland behoort, schrijft hij met een geliefkoosd krijgshaftig beeld: «The trumpet blew the ald sound thrie dayis together, till privat houssis of indifferent largenes culd not conteane the voice of it. God for Chryst his Sonis sake grant me to be myndfull *that the sobbis of my hart hath not bene in vane*, nor neglectit in the presence of his Majestie. O! sueit war the death that suld follow sic fourtie dayis in Edinbrugh, as heir I have had thrie.» ²⁾

In den eersten tijd van zijn verblijf te Edinburg bij James Syme sprak Knox natuurlijk nog maar voor een zeer beperkten kring, opdat het niet te veel gerucht zou geven in de stad. Doch toen hij daarna op eene reis door Schotland verschillende meer afgelegen streken bezocht, had hij meer gelegenheid om velen onder zijn gehoor te verzamelen. Nadat hij in Edinburg met verschillende van de voornaamste hervormingsgezinden had gesproken, werd hij door hen verzocht op hunne verschillende landgoederen te komen om daar te prediken. Erskine of Dun noodigde hem het eerst uit tot zulk een bezoek op zijn landgoed Dun in het graafschap Angus, dicht in de nabijheid van Montrose, waar door hem vroeger eene school was gesticht. ³⁾ Nadat Knox aldaar ongeveer een maand had vertoefd, begaf hij zich naar Calder-house, een landgoed in West-Lothian, de provincie, waarin Edinburg was gelegen.

Dit verblijf van Knox te Calder-house was vooral daarom merkwaardig, omdat hij bij die gelegenheid o.a. den graaf van Argyle en diens zoon Lord Lorne, en ook James Stuart, den halven broeder van Maria Stuart, die later als graaf van Murray zoo beroemd is geworden in de geschiedenis der Schotsche reformatie, ontmoette.

1) *Works*, IV, p. 217.

2) *IV*, p. 218.

3) Zie boven, bl. 15.

Knox deelt ons mede, dat zij zijne leer niet alleen goedkeurden, maar ook «wished it to have bein publict,» zoodat we wel kunnen vermoeden, dat toen reeds menig woord tusschen deze mannen zal zijn gewisseld over de mogelijkheid eener besliste doorzetting der reformatie en over de wegen, die daartoe moesten worden ingeslagen.

Daarop ging hij weer naar Edinburg, waar hij dien winter meestal in verschillende woningen predikte, terwijl hij in het begin van 1556 zich naar de meer westelijk gelegen provincie Kyle begaf, de oude verblijfplaats der Lollarden, waar de bevolking de reformatie zeer genegen was. Vandaar ging hij naar het landgoed Finlayston, waar hij met Paschen, den 5^{den} April, met den graaf van Glencairn en diens familie het avondmaal vierde.

Vervolgens keerde hij nog eenmaal terug naar Calderhouse en daarop naar Dun, waar inzonderheid vele edelen van de provincie Mearns aan het avondmaal deelnamen, en «band thame selfis, to the uttermost of thare poweris, to manteane the trew preaching of the Evangell of Jesus Christ, as God should offer unto thame preachearis and oportunitie». 1)

Bij deze verschillende gelegenheden had Knox er vooral op aangedrongen, dat men zich toch zou onthouden van eene praktijk, die in de laatste jaren vele Protestanten in Schotland uit vrees voor den clerus hadden gevolgd, nl. om, hoewel innerlijk de mis als afgoderij verwerpende, toch uiterlijk aan de plechtigheden bij de viering der mis deel te nemen. Tegen zulk eene halfslachtigheid kwam Knox met kracht op. Daar men zich echter niet zoo aanstonds van het verkeerde ervan liet overtuigen, werd opzettelijk eene vergadering belegd, waar deze zaak in tegenwoordigheid van verschillende vrienden zou worden besproken. Ook John Willock was er tegenwoordig. Eveneens William Maitland of Lethington, de later zoo beroemde Schotsche staatsman. Zelfs deze laatste, die overigens er niet van hield de lijnen al te scherp te trekken, erkende ten slotte, nadat hij Knox had gehoord, «that our schiftis will serve nothing befoir God, seing that thei stand us in so small stead befoir man.» Vooral had men zich willen verdedigen met het voorbeeld van Paulus (Hand. 21). Doch Knox had geantwoord, vooreerst dat Paulus' daad volstrekt geen overeenkomst had met hun gaan naar de mis, omdat geloften te doen

1) I, p. 251.

soms Gods bevel was en nooit afgoderij, maar ook in de tweede plaats «*I greatly doubt whither eyther James's commandiment or Paule's obedienee proceedede frome the Holy Ghost.*» Want immers, terwijl hij zoo handelde, viel hij in een grooter gevaar, dan hij nog ooit had doorstaan, «*whareof it was evident, that God approved nott that meane of reconciliatioun; but rather that he plainelie declaired, that evill should not be done that good mycht come of it.*» Evill it was to Paule to confirme those obstinat Jewes in thare superstition by his exampill; worse it was to him to expone him self, and the doctrin which befor he had tawght, to sklander and mockage; and tharefoir, (concluded the said Johnne,) that the fact of Paule, and the seqwell that tharof followed, appeired rather to feght against thame that wold go to the Messe, than to geve unto thame any assurance to follow his example, onless that thei wold, that the lyk truble should instantlyc apprehend thame that apprehended him, for obeying worldly wyse counsall.» ¹⁾

Intusschen kon het werk van Knox in Schotland niet verborgen blijven voor de Roomsche geestelijkheid. De monniken brachten het eerst het bericht van Knox' prediken in verschillende deelen van Schotland aan bij de bisschoppen. Het gevolg was, dat Knox werd gedagvaard om den 15^{den} Mei voor den clerus te verschijnen in de Dominicanerkerk te Edinburg. Knox begaf zich tegen den bedoelden dag naar Edinburg, evenwel, naar de gewoonte dier dagen bij processen ²⁾, vergezeld van vele vrienden, waaronder verscheidene edellieden, die aldus toonden het, zoo noodig, voor Knox te willen opnemen. De clerus, hierdoor afgeschrikt, vernietigde de dagvaarding, en in plaats dus den 15^{den} Mei voor zijne rechters te verschijnen, predikte Knox op dien dag en ook nog gedurende negen volgende dagen voor een grooter gehoor dan ooit tevoren te Edinburg in de ruime woning van den bisschop van Dunkeld, Robert Creighton ³⁾.

Zoo nam de belangstelling in de zaak der hervorming door Knox' krachtige prediking meer en meer toe. Steeds onverschrokkener kwamen de Protestanten voor hunne gevoelens uit. Zoo bleek dus, hoe het zoo lang sluimerende vuur slechts eene opwekking noodig had om weer met volle kracht op te vlammen en om zich heen te grijpen. Toen alzoo steeds meerderen zich onder Knox' gehoor

1) I, p. 248.

2) Zie boven, bl. 5.

3) I, p. 251.

schaarden, waaronder ook verscheidene mannen van naam als Argyle, Glencairn, James Stuart, Marshall, Lethington, Erskine of Dun, drongen ten laatste Glencairn en Marshall er bij Knox op aan, dat hij een formeel verzoekschrift tot de regentes zelve zou richten om de reformatie ter hand te nemen.

Gaarne voldeed Knox aan dit verzoek en schreef daarop in Mei 1556 zijn «*Letter to the Queen Regent*»¹⁾. Het is merkwaardig, welk een kalme, eerbiedige toon er in dit geschrift heerscht. In dit opzicht is er eene groote tegenstelling tusschen dit en de andere geschriften van Knox. Blijkbaar had de houding, die de regentes totnogtoe tegenover hem aangenomen had ook na zijne dagvaarding door den clerus, hem hoop gegeven, dat ook zij evenals zoovele van hare onderdanen zich nog wel eens ten gunste der reformatie zou kunnen uitspreken. «*I have looked rather for the sentence of death*», zoo schrijft hij haar, «*then to have written to your Grace in these last and manifest wicked dayes*». Het is een wonder, dat al de slechte geruchten, die haar ongetwijfeld aangaande hem als gevaarlijken ketter zijn overgebracht, haar hart nog niet in haat hebben doen ontvlammen. Maar geloofd zij de Heer, die «*hath so quenched the fyre of displeasure in your Grace's harte (whiche of late dayes I have understood) that Sathan is frustrate of his enterpryse and purpose*». Dit is hem tot grooten troost geweest, niet zoozeer om zijns zelfs wil als om de groote weldaad, die hij verzekerd is, dat zij van God zal ontvangen, als zij nu ook tegenover anderen, die reeds op hoogst onrechtvaardige wijze zijn of nog zullen worden beschuldigd, evenzoo zal handelen, «*as that your Grace hath begonne towards me and my moste desperate matter*»²⁾.

Merkwaardig klinkt ons vooral het begin van dezen brief tegen uit den mond van iemand als Knox. We zien eruit, welk een grooten invloed de loop der gebeurtenissen ook bij hem uitoefende op den toon van zijn schrijven. Het verblijf in Schotland, waar men hem gedurende zoo geruimen tijd ongestoord had laten prediken, en ten slotte de mislukking van de plannen van den clerus hadden hem blijkbaar verzoenend en kalm gestemd. Hij begint dan met te wijzen op de wonderbare bewaring van Gods kinderen in den strijd, die God hun hier te strijden geeft. Want «*their victory standeth not in resis-*

1) *Works*, IV, p. 75—84.

2) p. 77.

ting but in suffering.» En daarom is het zoo wonderlijk, dat zij toch nog bewaard kunnen blijven. Want Christus beval de discipelen hunne zielen in lijdzaamheid te bezitten. «And the same foresaw the Prophet Ysay, when that he paynteth furth all uther battell to be with violence, tumulte, and blud-schedding; but the victorie of Godis pepill to be in quyetnes, sylence, and hoip; meanyng, that all utheiris that obtene victorie, do inforce thame selves to resist thair adversaries, to sched blude, and to murther.» Maar zoo doen de uitverkorenen Gods niet, «but all thingis thai *sustene* at the commandement of Him who hath appoyntit thame to *suffer*», omdat zij weten, dat zij dan alleen overwinnen, als alle menschen meenen, dat zij onderdrukt zijn, «for in the cross of Chryst alwayis is includit a secreit and hid victorie, never weill knawin till the sufferer appeir altogether to be (as it wer) exterminat.» ¹⁾

Maar nu beweegt God menigmaal het hart van hen, die de macht hebben Zijn volk te onderdrukken, om het uit medelijden te redden, zooals bij de Egyptische vroedvrouwen, Pharao's dochter, Nebukadnezar en vooral bij Cyrus. Dit medelijden nu en deze gunst, «shewedde to his afflicted flocke, if they be contynewed, and be not changed into crueltye», zijn de zekere teekenen, dat men eeuwige genade heeft ontvangen van dien God, die door Zijnen heiligen Geest de harten daartoe beweegt. Daarom hoopt hij, dat ook zij, de regentes van Schotland, zal voortgaan Gods kinderen gunst te bewijzen.

Hoewel hij is «a man of base estate and condition», zoo is het toch zijn plicht haar daarop te wijzen. De godsdienst, die de menschen nu te vuur en te zwaard verdedigen, is als een vergiftige beker, waarvoor hij haar moet waarschuwen. Zij denkt misschien, dat «*the care of religion is not committed to Magistrates, but to the Bishoppes and Estate Ecclesiastical, as they terme it*», maar dat is niet waar. Want evengoed als wanneer zij verkeerde rechters handhaaft, zoo zal zij ook voor de handhaving van valsche bisschoppen verantwoordelijk zijn.

Op de groote menigte, die den Roomschen godsdienst aanhangt, moet zij zich niet beroepen, want van oude tijden af is het meeren-deel afvallig geweest. In zake van den godsdienst, moet eenvoudig «*the playne Worde of God*» ²⁾ rechter zijn, en daarin zegt God: «niet

1) p. 75.

2) p. 80.

wat goed is in uwe oogen, zult gij doen, maar wat de Heer uw God u heeft bevolen.» Terecht zou men van haar mogen vragen de bevordering van allerlei deugden en het straffen van allerlei ondeugden, hetgeen ook «wryters illuminated onely with the light of nature» van goede vorsten verlangen. Maar «*vain it is to crave reformation in manners, where the religion is corruptit.*» Daarom zijn ook de vrome koningen Josia, Hiskia en Josaphat begonnen met den godsdienst te reformeeren. Als zij dus met Christus wil regeeren over haar rijk, dan heeft zij ook zorg te dragen voor Zijnen godsdienst, «*the whiche this daye within your realme is so deformed, that no part of Christes ordinances remayn in thair first strength and original puritie.*» Dit is echter minder moeilijk te bewijzen dan gevaarlijk om te zeggen. En toch is hij niet bang dit te doen, omdat hij zoozeer begeert, naar «*the Salvation of my brethren, and illumination of your Grace.*» En hij wil dit gaarne niet alleen met woorden maar metterdaad bewijzen, «*if I maye purchase the libertie of tounge but fortye dayes only.*»

Het schijnt wel eene gevaarlijke zaak om in godsdienstige dingen iets te hervormen en hij weet ook wel, «*that your Grace's power is not so fre as a publik reformation perchance woulde requyre.*» Maar als zij bedenkt, dat het eeuwige leven bestaat in de ware kennis van God en van Zijnen Zoon Jezus Christus en «*that trewe knowledge hath annexed with it Goddes worshippinge and honor*», dan zal zij doen, zooveel zij kan. Wel is waar kan zij niet «*hastely abolishe all superstition, neither yet remove from offices unprofitable pastors, which onely fede themselves, the which to publique reformation are requisite and necessary*», maar zij kan toch het woeden der bisschoppen tegen de ware leden van Christus' lichaam tegengaan en «*with all carefull diligence ye will study how that the trewe worshippinge of God maye be promoted.*»

Doet zij dit niet, dan zal zij ondervinden, dat God alleen beschikt over de koninkrijken en dat Hij eert, die Hem eeren, maar licht acht, die Hem versmaden. De strijd, waartoe Knox haar oproept, is wel zwaar, maar als zij naar Gods bevelen hoort evenals Josia hoorde naar de vermaningen der profeten, dan zal haar strijd met dubbele zegeningen worden bekroond.

Deze brief werd door den graaf van Glencain aan de regentes overhandigd. Doch het schrijven van Knox vond weinig weerklank in het hart van de zuster der Guises, die alleen met politieke doeleinden

in de laatste jaren eene meer verdraagzame houding tegenover de hervormingsgezinden had aangenomen. «Please yow, my Lord, to reid a pasquill,» met deze woorden gaf zij den brief aan den bisschop van Glasgow over. Deze minachtende wijze van handelen wekte zeer den toorn van Knox op en werd waarschijnlijk mede de oorzaak, dat hij later een tweede uitgave gaf van dezen brief, maar nu vermeerderd met heftige «additions.»

Intusschen kwamen er brieven voor Knox van de Engelsche gemeente te Genève, waarin hij met aandrang verzocht werd weer tot hen terug te keeren. Zooals reeds is medegedeeld, hadden zij hem als hunnen ouden leeraar in November van het vorige jaar, toen de gemeente zich als zoodanig had geconstitueerd aanstonds tot hunnen predikant gekozen, terwijl Gilby alleen voor eenigen tijd, gedurende zijne afwezigheid, als zijn plaatsvervanger werd aangesteld. Doch nu begon de gemeente hare rechten te laten gelden, «*commanding him in Goddis name, as he that was thare chosin pastor to repayre unto thame for thare conforte*», zoo lezen we in Knox' *History* 1). Knox zelf zag waarschijnlijk ook wel, dat de tijd nog niet rijp was voor een meer ingrijpend optreden in Schotland en dat hij dus beter deed zich voorloopig nog terug te trekken naar het kleinere arbeidsveld in zijne gemeente te Genève. En waar hij dan, afscheid nemende van bijna alle gemeenten, waar hij tevoren had gepredikt, de broeders vermaande te volharden in gebed, in onderzoek der Schrift en onderlinge bijeenkomsten, voegt hij er bij «*unto such tyme as God should geve unto us grettar libertie*», blijkbaar die «grettar libertie» willende afwachten, alear hij het groote werk zou beginnen, waartoe ook hij zelf ongetwijfeld in deze dagen steeds meer zijne roeping heeft gevoeld. Aanstonds toch, toen de graaf van Argyle er bij hem op aandrang, dat hij Schotland niet zou verlaten, hoewel hij «*wold nott att that tyme stay for no requeast*», beloofde hij hun: «*That yf God so blessed their small begynnynes, that thei continewed in godlynes, whensoever thei pleased to command him, thei should fynd him obedient*,» maar nu wilde hij toch nog eenmaal die gemeente gaan bezoeken, «*which the wickedness of men had compelled him to leave.*»

Vóór zijn vertrek schreef hij nog eene «*Exposition upon Christ's temptations in the wilderness*», 2) een praktisch geschrift in den trant zijner *Admonition*, maar in veel minder heftigen toon, waarin hij hoofd-

1) I, p. 253.

2) *Works*, IV, p. 95—114. Knox was van plan er later nog iets aan te voegen (p. 114), doch hij schijnt dit plan niet te hebben volvoerd.

zakelijk weergeeft eenige door hem tijdens dit verblijf in Schotland gehouden preeken ¹⁾.

Ook behooren zeer waarschijnlijk tot dezen tijd van Knox' verblijf in Schotland zijne «*Answers to some questions concerning Baptism, etc.*» ²⁾ Wat den Roomschen Doop betreft, daarover wordt geheel gesproken in den geest van Calvijn, alleen is Knox nog wat sterker in zijne uitdrukkingen van afkeuring. De Roomsche Doop is niet de ware Doop, die Jezus instelde, maar «*ane adulteratioun and prophana-tiouu of the same*» en moet daarom door al Gods kinderen vermeden worden. Immers er zijn verschillende dingen aan toegevoegd en ook bij den Doop «*the Word is not preachit.*» Bovendien door den Roomschen Doop te gebruiken keurt men hunne leer goed, omdat men zodoende gemeenschap men hen houdt. Daarom «*whasoever offireth thair childrene to the papisticall baptisme, offireth thame to the Diville.*» Moeten dan wij, die dien Doop eenmaal ontvingen, herdoopt worden? Neen, want de Geest der wedergeboorte heeft ons van die bezoedeling gereinigd. Wij veroordeelen dien Doop en erkennen alleen de instelling van Christus. En dat is voor God en menschen voldoende «*without iteratioun of the signe; for be faith, and not be externall signis doith God purge oure hartis, und our plane and continewall confessioun mair serveth to me than that we suld be rebaptisit.*» ³⁾ Bovendien, «*in verie deed, the malice of the divill culd never altogidder abolische Chryst's institutioun, for it was ministred unto us: «In the name of the Father, of the Sone, and the Halie Gaist.» En toch had men er «for that tyme» geen nut van, omdat het was «adulterat», maar nu heeft de Geest van Christus het gereinigd door geloof en die Geest veroorzaakt nu, dat «*the effect of that sacrament*» in ons werkt zonder herhaling van het uitwendige teeken.*

Daarop worden dan de dwalingen der Anabaptisten zoowel als van hen, die meenen, dat voor de wedergeborenen geene sacramenten noodig zijn, bestreden. Zij, die eenmaal gedoopt zijn, moeten niet zoo «*rin to the externall signe of baptisme,*» maar hunne toevlucht nemen tot «*the effect and significatioun of baptisme, that is, that of frie grace and mercie thei ar ressavit in the houshold of God.*» En om dat voor de wereld te betuigen behooren zij, wanneer er gelegenheid

1) Brief aan Mrs. Locke van 9 Dec. 1556. „First I taucht it, befor I did wryt it.” *Works*, IV, p. 240.

2) *Works*, IV, p. 119—128.

3) p. 120.

voor is, toe te treden tot de tafel des Heeren. De doop geschiedt maar éénmaal, omdat hij is een zegel en «the seall anis ressavit is durabill, and neideth not to be iterat» 1) en omdat zij is «the signe of our *first entrance*,» terwijl het avondmaal meermalen plaats heeft, omdat het is «the *declaratioun of our covenant*, that be Chryst Jesus we be *nurissit, manteanit, and continewit* in the league with God our Father.» 2)

In de tweede plaats wordt gehandeld over het *zich onthouden van bloed* als zijnde bevolen door de apostelen 3). Dit gebod was echter slechts «temporal,» want men deed het alleen om het geweten van een ander niet te kwetsen, zooals blijkt uit 1 Cor. 10 en uit den brief aan de Romeinen, waar de apostel betuigt, dat niets op zichzelf onrein is. En Jezus zelf heeft ons geweten van allen twijfel ontheven door te zeggen: «niet wat in den mond ingaat, ontreinigt den mensch.»

Eindelijk wordt nog gesproken over de *tienden* 4). Zij behooren niet «*be the law of God*» aan de *priesters*, want wij hebben nu geen Levietisch priesterschap meer, maar zij behooren «*by law positive, gift, custome*» aan de *vorsten* en door hun bevel aan de «Men of Kirk.» Toen zij voor het eerst werden gegeven, geschiedde dat met een ander doel dan waarvoor zij nu worden gebruikt, zooals de wet zelf uitwijst. Want vooreerst moesten zij, die als «distributors» van het kerkegoed werden beschouwd, er zelf voldoende onderstand van genieten en voorts het overige gebruiken voor armen, vreemdelingen, weduwen en weezen, tot onderhoud van de «*Ministeris of the kirk*,» en eindelijk voor de «*repairing of the kirkis*,» hetgeen echter door de trotsche bisschoppen en prelaten geheel wordt verzuimd.

Als laatste vaarwel aan zijne Schotsche vrienden schreef Knox nog kort vóór zijn vertrek den 7^{den} Juli 1556 «*A Letter of wholesome counsel.*» 5) In dit geschrift vat hij nog eens tezamen de vermaningen, die hij tot hen tijdens zijn verblijf in Schotland had gericht inzonderheid betreffende hunne onderlinge bijeenkomsten en het getrouw onderzoek der H. Schrift.

Vooreerst wijst hij hen dan op de noodzakelijkheid van «*the exercise of God's mooste sacred and holy Woorde*,» want immers zonder dat «*neither shal knowledge encrease, godlines appeare, nor*

1) p. 122.

2) p. 125.

3) Vg. boven, bl. 57.

4) Vg. boven, bl. 35.

5) *Works*, p. 133—140.

fervencye contynewe amongest you.» Men zij gedachtig aan het voorschrift van Mozes voor de Israëlieten in Deut. 6 : 6—9 en ook aan wat hij hun elders beveelt, om nl. «te gedenken aan de wet Gods om die te doen, opdat het hun en hunne kinderen wel zou gaan in het land, dat de Heer hun God hun geven zou.» En indien nu reeds de wet «remembered and rehearsed of purpose to do it» zulk eene «corporall benediction» met zich bracht, hoeveel te meer het evangelie, dat door Paulus genoemd wordt eene «reuke des levens ten leven», waarbij hij het dus vergelijkt met welriekende kruiden, «whose nature is, the more that they be touched or moved, to send forth their odour more pleasant and delectable». Wel zijn er ook heden ten dage, die, evenals de Israëlieten walgden van het manna, omdat zij elken dag hetzelfde aten, zoo ook nu na enkele gedeelten der Schrift gelezen te hebben zich aanstonds begeven «to prophane authors and humain lectures.» En ook Gods uitverkorenen zelf kunnen soms voor een tijd in die verzoeking vallen, maar het is onmogelijk, dat zij daarin tot het einde toe zouden blijven, want in hen moet zich openbaren eene begeerte om te eten van het brood, dat uit den hemel is nedergedaald, en te drinken van het water des leven. En dat kunnen zij niet dan door middel van geloof, en «Faythe looketh ever to the will of God revealed by the Word, so that Faith hath both her beginning and continuance by the Word of God.»

Menigmaal worden Gods uitverkorenen in zulk eene slavernij gehouden, dat noch het brood des levens voor hen kan worden gebroken, noch de vrijheid hun wordt geschonken om zich te oefenen in Gods heilig Woord, maar dan zullen zij beginnen te klagen over hunne vorige zonden en te roepen in hunne harten «(and openly where they dare) for free passage of the Gospel». Deze honger en dorst is een bewijs van het leven hunner ziel. Hun zal het onderzoek van Gods Woord niet vermoeien, want zoo noodig spijs en drank is voor het lichamelijke leven, «so necessary is also to the lyfe everlastinge the perpetuall meditation, exercyse, and use of Goddes holye Worde.»

In de tweede plaats wordt er op gewezen, dat dat onderzoek ook niet zoo verborgen moet plaats hebben, dat er geen getuigen bij zouden mogen zijn. Neen, want men heeft zijn eigen huis te besturen naar Gods Woord. «*Within your own houses, I say, in some case, ye are bishoppes and kynges; your wyfe, chyldren, servauntes and familie are youre bishopryke and charge.*» Van hen zal verantwoording worden gevraagd, of zij in deze getrouw zijn geweest. Daarom

moeten alle huisgenooten deelnemen «in reading, exhorting, and in making common prayers», hetgeen liefst éénmaal per dag moet geschieden. Maar «above all thynges, deare Brethren, study to practise in life that which the Word of God commaundeth».

Voorts, omdat Paulus de «congregation» noemt «the bodie of Christ», waarvan ieder een lid is, «teaching us therby that no member is of sufficiency to susteyne and feade it selfe without the helpe and support of another», is het noodig, dat er tot onderzoek der Schrift «assemblies of brethren» zullen worden gehouden. Paulus geeft de «order» daarvoor aan, daarom zal Knox er niet met veel woorden over spreken. Liefst houde men die «assemblies» éénmaal per week. Men beginne met eene schuldbelijdenis en een gebed om den bijstand van den Geest des Heeren. Vervolgens leze men een gedeelte der Schrift. Daarna, als iemand eenige «exhortacion, question, or doubt» heeft, dat hij vrijuit spreke, doch met gematigdheid, «either to edifie or to be edified.» Zoo zal door hooren en lezen en vergelijken «the hole body of the Scriptures¹⁾ become familiar.» Is er iets onduidelijk, men schrijve dat op, vóórdat de «congregatioun» uiteengaet, opdat men daarover eenen of anderen uitlegger hoore. Wat Knox zelf betreft, hij zal liever vijftien uren besteden aan het uitleggen der Schrift voor hen, dan een half uur aan eenige andere zaak. Voorts moeten zij bij het lezen van de Schrift telkens een boek van het O. T. verbinden met één van het N. T., want «it shal greatly comforte yow to heire that harmony and weill-tuned song of the Holie Sprite speiking in oure fatheris frome the beginning. It shall confirme yow in theis dangerous and perilous dayes to behold the face of Chryst Jesus his loving spous and church, frome Abel to himselfe and frome himself to thys day, in all ages to be one.»¹⁾ Men leze vooral veel de Profeten en de brieven van Paulus. Ten slotte na de «exhortation» eindige men met dankgebed en gebeden voor vorsten en magistraten, voor den vrijen loop van het evangelie en voor de bevrijding der vervolgte broederen, vooral in Frankrijk en Engeland, en voorts voor al wat men zelf in het bijzonder behoeft.

Als zij zoo zichzelf oefenen, zal Knox den Heer loven voor hunne gehoorzaamheid. En omdat hij op dit oogenblik niet verwacht, dat zij het tegenovergestelde zullen doen, «I will use no threatnynges», want het is zijn vaste hoop, dat zij zullen wandelen als kinderen

1) Vg. boven, bl. 18 en 46 vv.

des lichts temidden van een verkeerd geslacht, dat zij zullen zijn als sterren temidden van de duisternis, als tarwe temidden van het onkruid, en dat zij zullen behooren tot het getal van de wijze maagden, dagelijks hunne lampen vullende met versche olie en alzoo verbeidende de toekomst des Heeren.

Zoo wekte Knox in dit laatste schrijven zijne broeders nog eenmaal op om zich toch zoo nauw mogelijk aan elkaar aan te sluiten en onderling gemeenschap te oefenen. De gemeente is «*the bodie of Christ*» en daarom *mogen* de enkele leden niet afzonderlijk blijven staan, zij hebben elkander noodig. Deze gedachte, door de Gereformeerden altijd met zoo bijzonderen nadruk op den voorgrond gesteld, vormt ook de hoofdgedachte van dezen laatsten «*wholesome counsel*,» dien Knox zijnen broeders vóór zijn heengaan gaf. Als zij zich dien «*wholesome counsel*» maar steeds goed voor oogen hielden, dan zou de Schotsche reformatorische beweging niet weer na eene korte opwaking insluimeren om misschien nooit meer te ontwaken, maar dan zou zij zich concentreeren tot eene «*Congregation*», het begin eener *Schotsche Gereformeerde Kerk*.

Hierin ligt de groote beteekenis van dit verblijf van Knox in Schotland. Zijn optreden in de verschillende deelen des lands had alom eene krachtige opwaking ten gevolge van de reeds zoo geruimen tijd kwijnende reformatie in Schotland. Vooral door zijn krachtig polemiseeren tegen de halfslachtige praktijk van het zich uiterlijk voegen naar de Roomsche Kerk bewaarde hij het reformatorisch beginsel voor verzwakking, straks geheele uitwissching, en bewerkte tevens eene formeele afscheiding van de Roomsche Kerk. Maar nu trachtte hij ook te zorgen voor de verdere concentrering, en alzoo voor de verdere doorwerking der beweging. Het predikcn was hem niet genoeg. Een enkele ontvangen indruk is niet voldoende, zij legt niet genoeg beslag op den mensch. Knox drong daarom op echt Gereformeerde wijze aan op onderzoek der Schrift, ja, op studie der Schrift, en wel van «*the hole body of the scriptures*,» op vergelijking van verschillende bijbelplaatsen, ook van O. en N. T., op aanteekening van datgene, dat men niet begreep. Dit onderzoek moest met ernst en met ijver plaats hebben. En ook het moest vooral in vereeniging met anderen plaats hebben, eerst in het *huisgezin*, «*the bishopryke*» van elken huisvader, en voorts in de «*assemblies*». Zoo moest de gemeenschap worden versterkt. Men moest zich leeren gevoelen als leden van één lichaam. Het eene lid had het andere

noodig. Aller begeerte moest zijn «to edifie» en «to be edified».

En de Schotten hebben Knox' «wholesome counsel» opgevolgd, zoodat zij na weinige jaren den man, met wien hen nu weer nieuwe, vastere banden verbonden, konden terugroepen om in zijn vaderland het groote werk van de eindelijke volkomene doorzetting der reformatie te voltooiën. Tot zoolang echter zou Knox nog te Genève een tamelijk rustigen tijd van voorbereiding genieten. Kort vóór zijn vertrek daarheen huwde hij Marjory Bowes en zond haar met zijne schoonmoeder Mrs. Bowes vooruit naar Dieppe, waarheen hij haar weldra volgde. In Augustus 1556 kwam Knox te Dieppe ¹⁾ en reisde spoedig daarop naar Genève. Terstond na zijn vertrek uit Schotland dagvaardde de clerus hem voor de tweede maal, waaraan hij nu natuurlijk geen gehoor meer kon geven. Toen hij niet verscheen, werd hij door de geestelijkheid veroordeeld en in efigie verbrand.

1) Zie den brief van Knox aan eenige zusters te Edinburg van 8 Aug. 1556. *Works*, IV, p. 222.

HOOFDSTUK IV.

Terugkeer naar het vasteland.

In September 1556 kwam Knox weer bij zijne oude gemeente aan. ¹⁾ Met verlangen hadden zijne gemeenteleden zijne komst verwacht en ook hij zelf had zeer begeerd zijne oude, trouw gebleven vrienden uit Frankfort weer te zien. Intusschen hadden zij zich tijdens zijne afwezigheid in November van het vorige jaar als gemeente geconstitueerd, nadat hun door den raad van Genève eene kerk ten gebruike was afgestaan. Ook hadden zij al spoedig daarna, in Februari 1556, hunne liturgie, tevens eene korte kerkorde bevattende, uitgegeven onder den titel «*Forme of prayers and ministration of the Sacraments, etc. used in the Englishe Congregation at Geneva*» ²⁾, benevens eene Engelsche vertaling van den *Catechismus Genevensis* en eene berijming van verschillende Psalmen.

Deze «order» was dezelfde, die vroeger te Frankfort door Knox in vereening met Whittingham, Gilby, Foxe en Cole was opgesteld, doch toen werd verworpen ³⁾. Eene voorrede ⁴⁾ ging eraan vooraf, gericht tot de broeders in Engeland, waarin dezen tot standvastigheid werden aangespoord en uitgenoodigd om zich toch bij de vluchtelingengemeenten te Emden, Wezel, Frankfort of Genève te voegen. Voorts bieden zij hun deze «order» aan als «a forme and order of a reformed church, lymited within the compasse of God's Woorde.» Zij is goedgekeurd door Calvijn en andere geleerden en daarop door hen in ge-

1) Den 13den September werden Knox, zijne vrouw en zijne schoonmoeder ingeschreven als leden der Engelsche gemeente te Genève. *Livre des Anglois*, aangehaald bij Laing, VI, *Preface*, p. XXXIV.

2) IV, p. 157—214. Tegelijkertijd verscheen eene Latijnsche vertaling dezer liturgie, waarschijnlijk van de hand van Whittingham.

3) Zie boven, bl. 122.

4) p. 157—168.

bruik genomen. Verder wordt nog gesproken over de ceremoniën, die afgeschaft zijn, over het preeken, over het zingen, en eindelijk wordt de reden opgegeven, waarom zij den *Catechismus Genevensis* liever gebruiken dan eenige andere, nl. omdat zij geen enkelen zoo goed achten en ook omdat zij zouden wenschen, dat alle Kerken «*wolde agree in one kinde of doctrine and confession of faith*», opdat ook hunne nakomelingschap daardoor te nauwer aan die belijdenis zou worden verbonden, ziende dat zij niet alleen de leer is van éénen mensch, «*but the consent of the whole Christian Church*». Daarom konden zij het best dezen catechismus gebruiken, die reeds om zijn groote verdiensten in het Hebreuwsch, Grieksch, Latijn, Fransch, Italiaansch, Spaansch, Duitsch en Engelsch vertaald is.

Na de voorrede volgt dan «*The Confession of our Faith*» (p. 169—173), eene eenvoudige omschrijving van de twaalf geloofsartikelen, en vervolgens eene korte *kerkorde* (p. 174—178), beschrijvende de wijze van verkiezing en de plichten van predikanten, ouderlingen en diakenen¹⁾. De predikanten moeten niet zijn «*lordes or rulers, as Peter saith, over the flock*». Daarom bestaat hun «*chief office*» in het prediken van het Woord en het bedienen der Sacramenten. «*So that in consultations, judgementes, elections, and other political affairs, his counsel, rather then autoritie, taketh place*». Heeft de «*Congregation*» om eene rechtmatige reden besloten iemand te excommuniceren, dan moet de predikant het vonnis uitspreken.

Bij verkiezing van een predikant wordt «*the whole Congregation*» bijeen geroepen en aangespoord «*to advise and consider who may best serve in that rowme and office*». Als er keus is, «*the Church*»²⁾

1) In eene noot wordt dan ook gesproken geheel op de wijze van Calvijns *Institutie* over „*a fourthe kinde of Ministers*”, nl. de „*Teachers or Doctors, whose office is to instructe and teache the faithfull in sownde doctrine*” en die ervoor waken moeten, dat de zuiverheid van het evangelie niet verdorven wordt, maar wegens hunne „*dispersion and exile*” kunnen zij die nu niet aanstellen. „*To terme 't by a worde more usuall in these our days, we may call it the Order of Schooles*”. Opdat er zaad gezaaid worde voor de toekomst, is het noodig: dat er „*Scholes be erected and Colledges mayntayned*”, opdat de jeugd daarin worde opgeleid tot de vreeze des Heeren, opdat zij waardige leden mogen blijken te zijn van Christus. „*whether 't be to rule in Civill policie, or to serve in the Spirituall ministerie, or els to lyve in godly reverence and subjection*”. Vg. boven, bl. 17.

2) In de *Frankforter kerkordening* van 1554 (zie boven, bl. 121) goldt de regel, dat de *predikanten en ouderlingen* „*duos aut plures proponunt, quos ipsi idoneos censent. Nec tamen Ecclesiam cogunt ex his propositis eligere (nemini etenim jus suffragii eripitur). Tantum viderit ut idoneum aliquem tantae functioni eligat. Atque ea potissimum de causa proponunt aliquot ipsi seniores, ne plebs forte aberrat affectuum impetu, aut ignorantia et iudicii inopia*”. Richter, II, p. 159. In de Geneefsche „*Ordonnances ecclésiastiques*” vindt men de bepaling

appoynte two or thre, upon sume certayne day, to be examined by the Ministers and Elders». Nadat dit onderzoek heeft plaats gehad, maken zij aan de gemeente bekend, wien zij geschikt achten. Daarna krijgt de gemeente minstens acht dagen tijd om naar zijn «life and manners» te informceeren. Wordt in dien tijd iets tegen hem ingebracht, «wherby he may be founde unworthy by lawfull probations», dan wordt een ander «presented». Wordt er niets ingebracht, dan houdt één der predikanten des morgens eene toepasselijke preek en daarna «presenteth hym agayne to the Church.» Daarna heeft des namiddags de verkiezing plaats. Ook bij de verkiezing der ouderlingen en diakenen wordt op dezelfde wijze gehandeld. Van de ouderlingen wordt gezegd, dat hun ambt bestaat, «in governing with the rest of the ministers», en dat «in assemblyng the people, nether they withoute the ministers, nor the ministers without them, may attempt any thing.» Elken Donderdag moesten voorts de predikanten en ouderlingen in hunne vergadering of «Consistorie» onderzoek doen naar verschillende misbruiken in de gemeente, «but chieffie amongst theym selves.»

Na deze kerkordening volgen verschillende gebeden voor gemeentelijk gebruik en formulieren voor den Doop, voor het Avondmaal, voor de huwelijksinzegening, voorts enkele verordeningen aangaande het ziekenbezoek en de begrafenis, en eindelijk eene uitvoerige beschrijving van het doel der kerkelijke tucht en de wijze van haar toe te passen. Geschiedt er iets verkeerd, dan moet het aangebracht worden bij de «Ministers and Seniors, to whome the policie of the church doth apperteine.» Moet men voortgaan tot excommunicatie «which is the greatest and last punishment belonging to

„que les *Ministres* eslisent premierement celui qu' on devra mettre en l'office, l'ayant fait assavoir à nostre petit Conseil: apres, qu' on l'y presente: et s'il est trouvé digne, qu'il y soit receu et accepté: lui donnant tesmoignage pour le produire finalement au peuple en la predication, afin qu'il soit receu *par consentement* commun de la compagnie des fideles". Richter, I, p. 342.

Merkwaardig is, dat in 1561 een predikant van Cosne a/d Loire zich bij Calvijn beklagt over iemand, die allerlei verkeerde opinies onder het volk brengt o. a. „leur faisant croire que c'est au peuple et non à autrre d'estire et recevoir les ministres", terwijl den 27sten April 1562 op de derde Fransche nationale synode te Orléans een geschrift werd veroordeeld, verschenen te Lyon in 1561, van een zekeren Jean Morelli, „Parisien, reçu bourgeois de Genève", waarin deze „avait émis l'opinion que les elections des pasteurs se doivent faire par le peuple." Toen Morelli niet wilde herroepen, werd hem het avondmaal ontzegd. Roget, *Histoire du peuple de Genève*, tome VI, Genève 1881, p. 160 en p. 216.

the spirituall Ministerie», dan mag men niets doen «*without the determination of the whole Church*». Ten slotte volgen dan nog eenige gebeden voor huiselijk gebruik en «a prayer made at the First Assemblée of the Congregation», nadat deze «Order» was goedgekeurd.

Verschillende gedeelten dezer «Order» zijn woordelijk overgenomen uit de «*Forme des Prieres et chantz ecclesiastiques etc.*» van Genève van 1542 ¹⁾, nl. groote gedeelten van het avondmaalsformulier, ongeveer het geheele huwelijksformulier, gebed en dankzegging bij het eten en een klein gedeelte van het avondgebed. Voorts is in de «Order of discipline» het eerste gedeelte, dat over het wezen der tucht handelt, wat den inhoud, soms ook wat de woorden betreft, geheel uit de *Institutie* overgenomen. Het overige is oorspronkelijk.

Deze «*Order of Geneva*» is waarschijnlijk reeds spoedig na hare uitgave te Genève naar Schotland overgezonden en daar in gebruik gesteld naast het *Book of Common prayer* van Eduard VI, dat in verschillende gedeelten van Schotland in de jaren vóór Knox' laatste optreden werd gebruikt, ²⁾ doch dat door deze «*Order of Geneva*», in Schotland als «*Our Buke of Common Ordour*» bekend en ook als zoodanig alleen, zonder vermelding van het *Book of common prayer*, in het *First book of discipline* van 1560 genoemd, ³⁾ spoedig werd verdrongen. ⁴⁾

Toen Knox dus in September 1556 te Genève kwam, vond hij daar in zijne gemeente alles reeds geregeld en wel geheel in zijnen geest,

1) De veronderstelling zou voor de hand liggen, dat bedoelde gedeelten eigenlijk uit de Frankfurter kerkorde van 1554 (zie boven, bl. 121) zijn overgenomen. Doch bij nauwkeurige vergelijking blijkt, dat niet de Frankfurter kerkorde, maar de „*Forme des Prieres etc.*” is ten grondslag gelegd. Zie bv. het gedeelte vóór het gebed bij het avondmaal; Laing IV, p. 194 te vergelijken met *Corp. Ref. Opera Calvini*, VI, p. 200 en Richter, *Evangelische Kirchenordnungen*, II, p. 153.

2) Laing, VI, p. 277 sq. Vg. ook beneden, bl. 156.

3) *Works of Knox*, vol. II, p. 210 en 239.

4) Op de „General Assembly” van Dec. 1562 werd besloten „that ane uniforme Ordour salbe takin and kept in the Administratioun of the Sacraments, and Solemnizatioun of Mariages, and Buriale of the Dead, according to the *Book of Geneva*.” In 1564 werd de „*Order of Geneva*” met nog verschillende meest aan de Geneefsche liturgie ontleende gebeden als „*The Buke of Common Ordour*” door de Schotsche Kerk aangenomen tegelijk met de vertaling van Calvijns *Catechismus* en eene Engelsche *Psalmberijming*. Later stond deze editie bekend als „*Knox's Psalms and Liturgy*.” (Laing, VI, p. 277 sq.). Zie dit „*Buke of Common Ordour*” bij Laing, vol. VI, p. 293—360, later nog met verschillende gebeden en de *Confessie* der Geneefsche academie vermeerderd, p. 361—380.

immers volgens eene kerkorde, aan welker opstelling hijzelf ongetwijfeld een groot aandeel had gehad. En nu volgde ook eindelijk voor hem eene meer rustige periode van zijn leven. Twee jaren lang, alleen onderbroken door eene reis naar Dieppe, bleef hij te Genève werkzaam temidden eener gemeente, die hem trouw aanhing, en aan welker zorg hij zich thans van harte kon wijden. Tevens had hij nu de zoo gewenschte gelegenheid om de «qyct studie», waarin Mrs. Bowes door haar aandringen op zijne komst naar Schotland hem had gestoord, weer op te vatten en om zich alzoo verder voor te bereiden voor de groote taak, die hem straks wachtte in zijn vaderland, en waarnaar hij zelf ook blijkens zijne correspondentie verlangend bleef uitzien.

Neen, hij had niet voor goed afscheid genomen van Schotland. Dat had hij bij zijn heengaan duidelijk doen blijken, ¹⁾ en van uit Genève bleef hij dan ook steeds correspondeeren met zijne vrienden in Engeland en Schotland, hen vermanende en vertroostende en in moeilijke gevallen raad gevende. Hoezeer hij intusschen zijne vrijheid te Genève en de toestanden aldaar op prijs stelde, blijkt ons bv. uit zijn brief aan Mrs. Locke te Londen van den 9den Dec. 1556, waarin hij schrijft: «Wer it not that partlie ye ar impeidit be impyre of your heid, and partlie be so gud occasioun as God hath now offrit yow to remane whair ye ar, in my hart I wald haif wishit, yea and can not cease to wish, that it wold pleas God to gyd and conduct your self to this place, whair I nether feir nor eschame to say is the maist perfyt schoole of Chryst that ever was in the erth since the dayis of the Apostillis. In other places, I confess Chryst to be trewlie preachit; but maneris and religioun so sinceirly reformat, I have not yit sene in any uther place». ²⁾

Daar er slechts weinige brieven van Knox uit dezen tijd zijn overgebleven, zijn de berichten aangaande deze periode zijns levens zeer schaarsch. Dat hij, die zoozeer met Calvijn overeenstemde, zijn grooten leermeester veel zal hebben gesproken, mogen wij met reden vermoeden. Evenwel komt zijn naam in de correspondentie van Calvijn met zijne vrienden uit dezen tijd niet voor en het verwondert ons eenigszins, wanneer wij later uit een brief van Calvijn aan Cecil ³⁾ bemerken, dat hij bijna een jaar lang geen kennis heeft gedragen van de uitgave van

1) Zie boven, bl. 139.

2) *Works*, IV, p. 240.

3) Calvinus Cicellio 1559, ws. einde Maart. *Corp. Ref. Op. Calvini*, vol. XVIII, p. 490.

Knox' «*First blast against the monstrous regiment of women.*» Hoe de persoonlijke verhouding tot Calvijn echter moge geweest zijn, dit is zeker, dat Knox te Genève een zeer diepen indruk ontving van Calvijns reformatiewerk, zooals we reeds hoorden uit zijn brief en zooals we later nog meer bemerken, als wij zien, hoe hij in Schotland optreedt.

Hoezeer Knox altijd ook van uit zijn rustigen werkkring te Genève het oog bleef richten op Schotland, blijkt ons uit een brief aan Mrs. Guthrie te Edinburg van 16 Maart 1557. Daarin schrijft hij: «My awn motion and daylie prayer is, not onlie that I may visit you, but also with joy I may end my battell amangis you. And assure your self of that, that *when ever a greater number amang yow sall call upon me then now hath bound me to serve thame, that be his grace it sall not be the feir of corporall punishment, nether yit of the death temporall, that sall impeid my cuming unto yow*». 1) Daarop had ook ongetwijfeld de brief betrekking, dien hij bij dezen insloot, gericht tot de edellieden, die hij bij zijn laatste bezoek in Schotland had leeren kennen. Hij verzocht Mrs. Guthrie dien brief 2) wel aan zijn adres te willen bezorgen: «I have written ane larger letter to the gentilman of my last acquentance within that contrie, whilk partlie come be your acquentance and occasioun, and I have joynit it with theis your letteris, that by yow it may cum mair surelie to his handis. I pray yow tak pane in that behalf. The matter is suche, that I wald all suld understand of it: thairfoir do as ye think expedient». 3)

Inmiddels kwamen er steeds meerdere Engelsche vluchtelingen naar Genève. Ook Mrs. Locke volgde den dringenden raad op, dien Knox haar in den boven aangehaalden brief gegeven had. Den 8sten Mei 1557 kwam zij naar Genève met haren man, die echter slechts weinige dagen later overleed 4).

De edelen intusschen waren Knox reeds voorgekomen. Eenigen tijd na zijn brief aan Mrs. Guthrie, in Mei 1557, werd hem door James Syme en James Barron, twee burgers van Edinburg, de eerste ons reeds bekend door Knox' verblijf bij hem tijdens zijn bezoek aan Schotland, de tweede een magistraatspersoon van Edinburg, een brief overgebracht van de Schotsche edelen, gedateerd 10 Maart 1557.

1) *Works*, IV, p. 247.

2) Deze brief is verloren gegaan.

3) *Works*, IV, p. 248.

4) *Livre des Anglois*, aangehaald in *Works*, IV, p. 240, note 1.

De brief was onderteevend door den graaf van *Glencairn*, Lord *Lorne* (later graaf van *Argyle*), Lord *Erskine* (later graaf van *Mar*) en *James Stuart* (later graaf van *Murray*). Zij melden hem, dat de geloovigen in Schotland standvastig zijn gebleven in het geloof, waarin Knox hen heeft verlaten, en een groot verlangen betoonen om hem weer te zien en te hooren. Daarom verzoeken zij hem «in the name of the Lord» om weer naar Schotland terug te keeren. «And albeit the Magistratis in this country be as yitt but in the staite ye left thame, yit at the maiking heirof, we have na experience of any mair crueltie to be used nor was befoir; but rather we have beleve, that God will augment his flock, becaus we see daily the Freiris, ennemyes to Christis Evangell, in less estimatioun, baith with the Quenis Grace, and the rest of the Nobility of our realme. This in few wordis is the mynd of the faithfull, being present, and otheris absent. The rest of our myndis this faithfull berare will schaw yow at length.» ¹⁾

Na met zijne eigene gemeente, met Calvijn en andere predikanten geraadpleegd te hebben, die hem antwoordden: «That he could nott refuse that Vocatioun, onless he wald declair him self rebellious unto his God, and unmercyfull to his contrie» ²⁾, besloot Knox aan de uitnoodiging gehoor te geven en gaf dus ten antwoord aan de gezanten, dat hij zou komen «so sone as he mycht put ordour to that dear flock that was committed to his charge.» Op het einde van September begaf hij zich op reis en kwam den 24sten October te Dieppe aan. Daar wachtte hem echter eene bittere teleurstelling. Daar toch ontving hij «contrare letteris», waarvan hij ons in zijne *History* den inhoud niet heeft bewaard, doch die blijkens zijn antwoord er op, dat hij ons wel meedeelt, de strekking hadden om hem de reis naar Schotland af te raden.

Groot was de teleurstelling, maar ook de toorn van Knox bij het ontvangen dezer brieven en hij sprak dit dan ook in zijn antwoord aan de edelen duidelijk uit. Den 24sten October, zoo schreef hij, was hij overeenkomstig zijne belofte te Dieppe aangekomen met het vaste voornemen om bij de eerste de beste gelegenheid naar Schotland te varen. Doch daar waren hem twee brieven gebracht «not verray pleasing to the flesche», die hem genoopt hadden «to stay for a tyme.» De eene was aan hemzelve gericht door een geloovigen

1) *Works*, I, p. 267.

2) *Works*, I, p. 268.

broeder, die hem meedeelde, dat er eene nieuwe beraadslaging op handen was om nog eene finale conclusie te nemen aangaande die zaak, die men zich eerst al voorgenomen had, en dat Knox daarom te Dieppe maar moest wachten tot de beslissing. De andere was niet aan Knox zelf, maar aan een ander gericht met de opdracht om Knox mee te deelen, dat de schrijver de, zoo het heette, meest vurigen in deze zaak had gesproken, maar «that into none did he fynd such boldness and constancie, as was requisite for such ane interprise, but that some did repent thareof etc.» 1)

Die brieven hadden hem geheel verbijsterd en ook bedroefd. Immers hij had over de bedoelde onderneming geraadpleegd de vroomste en geleerdste mannen van Europa «to the effect that I mycht have thare judgementis and grave counsalles, for assurance alsweall of your consciences as of myne, in all interprises» 2). En nu zal na zoo lange beraadslaging nergens iets van komen. Dat zal uitloopen tot beschaming òf voor hen òf voor hemzelve. Want òf het zal den schijn hebben, dat hij zoo «mervelouse vane» was om zich te bekommeren over velerlei, terwijl het volstrekt niet noodig was, òf zij, die hem ertoe aanzetten, zullen blijken geheel verstoken te zijn geweest van alle rijp overleg, toen zij hem het eerst nitnoodigden. Sommigen zullen het misschien eene kleine zaak achten, dat hij zijn huis en gemeente ervoor verlaten heeft, maar hij niet. Om wereldlijk voordeel zou hij niet zoovele ernstige mannen hebben laten weenen, als nu bij zijn vertrek het geval was geweest. En als hij nu terug komt en men hem vraagt, waarom hij zijn voorgenomen reis niet heeft voortgezet, wat zal hij dan antwoorden? De oorzaak van zijn droefheid is niet zijne eigene teleurstelling, maar veel meer de plagen en straffen Gods, die zekerlijk over hen en alle inwoners van dat ongelukkige eiland zullen komen, tenzij dat God door de vrijheid des evangelies hen uit hunne slavernij bevrijdt.

En die straffen zullen niet alleen bestaan in het eeuwige vuur hiernamaals, maar ook in de slavernij en ellende, die nu zullen komen over henzelve, hunne kinderen, onderdanen en nakomelingschap «whome ye have betrayed, (in conscience, I can except none that bear the name of Nobilitie) and presentlie do feight to betray thame and your Realme to the slavrie of strangeris.» Want «the

1) *Works*, I, p. 269.

2) Men denke hierbij natuurlijk aan dergelijke kwesties, als hij vroeger aan Bullinger en Calvijn had gesteld over het recht van weerstand enz. Zie boven, bl. 108 vv.

war begunes zal hun verderf zijn, tenzij er nog bij tijds een geneesmiddel worde gevonden ¹⁾).

Sommigen zullen zijne woorden scherp en onbescheiden vinden, maar een waar vriend kan geen vleier zijn, vooral waar het geldt de redding van ziel en lichaam beide, en dat niet van een of twee personen, maar van een geheel rijk en eene geheele natie. Als iemand hun aanraadt uit vrees voor gevaren, die mochten volgen, om hun eerste voornemen op te geven, dan moet zoo iemand door hen als hun doodelijke vijand beschouwd worden, want zoo is hij bezig hen te scheiden van de gunst Gods, daar hij zodoende Zijne wraak en Zijne geduchte plagen over hen inroept, omdat hij wil, dat zij wereldsche rust de voorkeur zullen geven boven de eere Gods, en de vriendschap der goddeloozen boven het heil hunner broederen. Knox was niet onwetend, zooals hij ook *in zijne vroegere brieven* geschreven had, *dat geduchte moeilijkheden zouden volgen op hunne onderneming*, maar immers hoe vreugdevol en vertroostend zijn die tegenspoeden, die de mensch ondervindt bij de vervulling van Gods wil, geopenbaard in Zijn Woord. Want immers de onoverwinnelijke kracht Gods zelf ondersteunt naar Zijne belofte hen, die in eenvoudigheid Hem gehoorzaam zijn. Al Farao's list kon niet verhinderen, dat Israël zich vermenigvuldigde en al zijne woede kon Mozes niet verderven. God is één en onveranderlijk en de Kerk van Christus heeft nog dezelfde belofte van bescherming, als Israël had van vermenigvuldiging, en voorts «no less caus have ye to enter *in your formar interprise*, then Moses had to go to the presence of Pharao; for your subjectis, yea, your brethrein ar oppressed, thare bodyis and saules haldin *in bondage*; and God speaketh to your consciences, (onles ye be dead with the blynd world), that yow awght to hasard your awin lyves, (be it against Kingis or Emperouris), for thare deliverance; for only for that caus ar ye called Princes of the people, and ye receive of your brethrein *honour, tribute, and homage* at Goddis commandiment; *not be reasson of your birth and progenye, (as the most parte of men falslie do suppose,)* but by ressoun of your office and dewtie, which is to vindicat and deliver your subjectes and brethrein from all violence and oppressioun, to the uttermost of your power» ²⁾.

1) Met de „strangeris” worden de Franschen bedoeld, daar de hier besproken oorlog, uitgebroken in Juli 1557, door Schotland voornamelijk ter wille van Frankrijk tegen Engeland was ondernomen. Zie beneden, bl. 160, noot 3.

2) *Works*, I, p. 272.

Dat men daarom ernstig beraadslage over «the pointes of that Letter, which I directed to the hole Nobilitie,» dan zal hun geweten eenmaal zelf getuigenis geven, «that the Reformatioun of religioun and of publict enormities, doith appertene to mo [more] then to the Clargie, or cheaf reularis called Kingis.» ¹⁾

Zoo sprak Knox de vertsaagde edelen aan, blijkbaar de vier personen, die hem de uitnoodiging hadden gezonden; innumers hij onderscheidde dezen brief van een anderen «to the hole Nibilitie,» welke laatste echter, toen Knox zijne *History* schreef, reeds verloren was gegaan. Ook schreef hij nog, naar hij ons meedeelt, aan verschillende edellieden afzonderlijk, als de Lairds van Dun en van Pittarrow.

Deze brieven van Knox misten hunne uitwerking niet. Op nieuw werd er beraadslaagd en nu vast besloten om bij het eens opgevatte voornemen te blijven, om namelijk niet te dulden dat de afgoderij bleef heerschen en aan de inwoners van het rijk het eenige voedsel voor hunne zielen werd onthouden, de ware prediking van het evangelie van Christus. En om zich vaster aaneen te sluiten werd nu door verschillende edelen een *verbond* gesloten, waarvan eene acte werd opgemaakt, den 2^{den} Dec. te Edinburg werd ondertekend door de graven van Argyle, Glencairn en Morton, Lord Lorne, Erskine of Dun e. a. Het was het eerste van de in de verdere Schotsche kerkgeschiedenis zoo menigvuldige *covenants*.

Men verklaarde tegenover het woeden van den antichrist, die het evangelie van Christus en Zijne «*Congregatioun*» zocht te vernietigen, het zijn dure plicht te achten zich daartegen te verzetten, en men beloofde daarom al zijne macht, ja, ook zijn leven ervoor over te zullen hebben «to manteame, sett forward, and establish the most blessed word of God and his *Congregratioun*.» «Onto the quhilk holy woord and congregatioun we do joyne us, and also dois forsaike and renance the congregatioun of Sathan, with all the superstitious abominatioun and idolatrie thareof: And moreover, shall declare ourselfis manifestlie ennemies thairto, be this oure faithfull promesse befor God, testified to his *Congregatioun*, be our subscriptionis at thir presentis.» ²⁾ Vandaar ook dat de Protestantische Lords later genoemd werden de «*Lords of the Congregation*.» Blijkens de laatste woorden werd dit verbond

1) *Works*, I, p. 269—272.

2) I, p. 273.

dan ook geteekend ten overstaan van de vertegenwoordiging der Schotsche Protestantsche Kerk.

Even voordat bedoeld verbond werd geteekend, werden aan Knox weer brieven geschreven door de Protestantsche Lords om hem uit te noodigen nu toch naar Schotland te komen, terwijl tevens door hen een schrijven aan Calvijn werd gericht om dezen te verzoeken, «that by his autoritie he wold command the said Johnes anes [once] agane to visit thame». Deze brieven schijnen echter nog teruggehouden te zijn of onderweg vertraging te hebben ondervonden, waardoor zegt Knox niet; hij deelt ons alleen mede, dat ze hunne bestemming niet bereikten vóór November 1558.

Zoodra genoemd verbond gesloten was, begon men meer actief op te treden. Het klinkt eenigszins vreemd, wanneer we in Knox' *History* lezen, dat o. a. het volgende door de verbonden edelen werd besloten: «First, it is thought expedient, divised, and ordeaned, that in all parochines of this Realme the Commoun Prayeris be redd owklike [weeklie] on Sounding, and other festuall dayis, publictly in the Paroche Kirkis, with the Lessonis of the New and Old Testament, conforme to the ordour of the Book of Common Prayeris. 1) And yf the curattis of the parochines be qualified, to cause thame to reid the samyn; and yf thei be nott, or yf thei refuse, that the maist qualifeid in the parish use and read the same. Secoundly, it is thought necessare, that doctrin, preacheing, and interpretatioun of Scriptures be had and used privatly in qwyet houssis, without great conventionis of the people tharto, whill afterward that God move the Prince to grant publict preacheing be faithfull and trew ministeris.» 2)

Dat men geene macht had om althans het eerste artikel geheel tot uitvoering te brengen, spreekt wel van zelf. Bedoeld is zeker, dat ieder alreeds op zijn eigen grondgebied 3) genoemde maatregel zou ten uitvoer brengen, terwijl de uitvoering voor «all parochines of this Realme» vooreerst nog wel tot de «pia vota» moest blijven behooren, waarvan men echter de verwezenlijking als gemeenschappelijk doelwit steeds voor oogen zou blijven houden en op alle wijzen zou bevorderen.

Inmiddels bleef Knox nog eenigen tijd te Dieppe wachten op nadere

1) Bedoeld is het Engelsche *Book of common prayer*, reeds zeer spoedig echter verdrongen door de „*Order of Geneva*.” Zie boven, bl. 149.

2) I, p. 275.

3) Door de weinige centraliseering van het gezag in Schotland waren de edelen op hun eigen gebied vrij wel soeverein. Vg. boven, bl. 3 vv.

tijding uit Schotland. Tevens schijnt hij daar als prediker dienst gedaan te hebben naast Delaporte, vroeger predikant te Rouen, die vóór korten tijd te Dieppe gekomen was om daar André de Sequéran op te volgen, die slechts enkele maanden in de waarschijnlijk in 1557 gestichte gemeente van Dieppe is werkzaam geweest. In dezen tijd predikte Knox o. a. ook te La Rochelle, waar hij zijne stellige verwachting uitsprak, dat hij binnen 2 of 3 jaren nog openlijk in de St. Giles Church te Edinburg zou preeken. Ook te Lyon schijnt Knox in dezen tijd vertoefd te hebben. Althans één zijner brieven van 1557, hoewel zonder naderen datum, is uit Lyon geschreven.

Hoeczeer Knox deelnam in den druk zijner Fransche geloofsgenooten, blijkt ons uit eene vertaling, die hij den 7^{den} December in het licht zond, van een geschrift ter verdediging van verschillende Protestanten, die in September te Parijs in de rue St. Jacques waren gevangen genomen, terwijl zij eene bijeenkomst hielden. Knox verzag deze vertaling nog van verschillende toevoegsels en eene voorrede en gaf haar uit onder den titel «*An Apology for the Protestants at Paris.*» 1)

Intusschen wachtte Knox nog maar steeds tevergeefs op nader bericht uit Schotland. Den 1sten December schreef hij weer een brief «*To his brethren in Schotland,*» 2) waarin hij zegt, dat hij sedert Mei *verscheidene brieven* aan hen heeft geschreven, maar tot op dit oogenblik geen enkel antwoord ontvangen, zeker door de «*trubillis of theis wickit tymes.*» Waarschijnlijk omdat hij vreest, dat ook zijn vroeger schrijven hen niet heeft bereikt, wil hij maar «*renew sumwhat of my former rude wrytting,*» waarvan hij dan den inhoud weergeeft, voornamelijk bestaande in waarschuwingen tegen sommige ketterijen, bepaaldelijk van de *Anabaptisten*. Hij spoort hen aan dat zij toch zullen leven overeenkomstig hunne leer om toch geene aanleiding te geven aan *scheurmakers* [Anabaptisten], die ten onrechte hunne leer veroordeelen, omdat het leven van sommigen niet goed is, en die zich goddelooslijk *afschieden* van de Kerk des Heeren en het gebruik der *sacramenten* afschaffen 3) en in *private samenkomsten* bijeenkomen. Men hoede zich voor zulke dwaalleeraars, die intusschen voor de leer der vrije genade Ariaansche en Pelagiaansche dwalingen invoeren van eene rechtvaardigheid niet alleen door het geloof, maar ook door de

1) IV, p. 297—347.

2) IV, p. 261—275.

3) Vg. boven, bl. 140.

werken, die Gods *wijsheid, almacht en vrije verkiezing* en daarmee feitelijk God zelf verwerpen. Als God toch geene macht heeft alles te verhinderen, als God niet alles bestuurt, ja, alle dingen vooruit bepaalt, dan is God geen God meer. Hij zal dit later nog uitvoeriger behandelen. 1) Men late daarom vooral geen enkel prediker zonder onderzoek toe. Een prediker, die niet goed *leeft*, is nog minder gevaarlijk (omdat God Zijn Woord dan toch nog door laat werken tot troost van velen), dan iemand, die eene *verkeerde leer* brengt, want dat richt verwarring aan en brengt allerlei onheil met zich, het woekert voort. Knox blijft intusschen goede hoop koesteren, dat zij bij de ware leer zullen blijven.

Eenigen tijd daarna, den 17^{den} December, schreef Knox weer een brief naar Schotland, thans «*To the Lords and others professing the Truth in Scotland*». 2) De toon in dezen brief is heel wat kalmer dan in dien van October. Knox spreekt zelfs, vreemd genoeg, met geen enkel woord, evenmin als in dien van 1 December, over zijne teleurstelling en ook niet over zijne verdere plannen. Hij spoort hen alleen aan om toch te volharden en voort te zetten, wat zij hebben begonnen. Hij wijst hen op dat woord: «de vreeze des Heeren is het beginsel van alle wijsheid.» Wie begint met God te vreezen, dien wordt wijsheid toegevoegd «and othir graces, necessarie and profitabill not onlie to the receaver but also to uthcris», zoowel in geestelijke als in tijdelijke dingen. En die vreeze Gods openbaart zich o. a. vooral daarin, dat zij, de «reularis, comfortoris en menteaneris of uthcris,» hooren naar de voorschriften van Gods gezanten. Dan zal het hun en hunne onderdanen goed gaan. Zoo hoorde Farao naar Jozef, en zijn volk werd gevoed in de dagen van den hongersnood, zoo hoorde Nebukadnezar naar Daniël, en hoewel hij eerst viel, zoo werd hij later toch weer verhoogd en hersteld. Daarentegen wie niet hoort, zooals de trotsche Farao tegenover Mozes, en Zedekia tegenover Jeremia, die wordt gestraft.

Hij schrijft hun deze dingen niet zoozeer om hen te onderwijzen, als wel om hen aan te sporen en te bemoedigen om toch voort te gaan met het goede werk, dat zij zich eens hebben voorgenomen. Zij waren van plan om «in the cause of Chryst» alles te wagen. «*This matter ye haif communicattitt with me, and I, as I must ans-*

1) In zijn *On Predestination*.

2) IV, p. 276—286.

wer in the presence of the Lord Jesus, hath gevin unto yow *suche consall* as his Halie Spreit assurcit me is for the manifestatioun of Godis glorie, and also to your eternall comfort, whatsoever flesche and blude do judge in the matter; as in my *former letteris* moir fullie is expressit». ¹⁾ Maar alle moeite is tevergeefs, als de vreeze des Heeren niet in hunne harten woont. Want stormen zullen er komen en dan, als zij niet op de eenige rots Christus Jezus gebouwd zijn, zullen zij vallen. Vleesch en bloed moeten overtuigd zijn van eigen zwakheid om bekrachtigd te kunnen worden door een ander. Daarom, als God zijne beste soldaten ten strijde zendt, laat hij hen eerst alle vertrouwen op zichzelf en op de wapenen van eenig menschenkind verliezen om hen daarna op te richten en hen te doen opstaan in het moedig vertrouwen op Zijne kracht en op de vrije belofte Zijner genade.

Zoo deed Hij met Petrus en met Paulus. En zoo doet Hij meestal ook geruimen tijd met hen, die Hij er voor bestemd heeft om Zijn verdrukte volk te verlossen, opdat zij toch niet zullen roemen in het vleesch, zooals bv. met Mozes, die 40 jaren lang verbannen was, ook met Gideon en David, die gedurende hunne jeugd in een eenvoudigen en geminachten staat waren. Als ook zij, Schotlands edelen, iets hebben geleerd van dien Geest der nederigheid en der ootmoedigheid, dan zal ook hun werk zoo voorspoedig zijn, dat zij ten laatste zullen genoemd worden «the blissit of the Lord.» Dan zullen zij ook bij de nakomelingschap in gezegende gedachtenis gehouden worden.

Doch hij wil hen nu niet langer daarover onderhouden, maar hij wil hun alleen nog melden, welke geruchten hij gehoord heeft «wilk is this, that *contradictioun and rebellioun* is maid to the Authoritie be sum in that realme». Zijn geweten duldt niet, dat hij op dit punt hun zijn raad onthoudt, ja, zijn bevel, dat hij hun geeft in de vreeze Gods en in de verzekerdheid Zijner waarheid «whilk is, that nane of yow that seik to promote the glorie of Chryst do *suddanlic disobey or displeas the establissit Autoritie in thingis lawfull*; neither yit, that ye assist or fortifie suche as for thair awn particular cause and warldlie promotioun wald trubill the same. But in the bowellis of Chryst Jesus I exhort yow, that with all simplicitie and lawfull obedience, joynit with boldnes in God, and with open confessioun of your faith, *ye seik the favours of the Autoritie*, that by

1) IV, p. 282.

it (yf possible be) the cause in whilk ye labour may be promotit, or at the leist not persecuted; whilk thing, efter all humill requeist yf ye can not atteane, then, with oppin and solempn protestatioun of your obedience to be gevin to the Autoritie in all thingis not planelie repugnyng to God, ye lawfullie may attempt the extreamitie, whilk is, to provyd, whidder the Authoritie will consent or no, that Chrystis Evangell may be trewlie preachit, and his halie Sacramentis rychtlie ministerit unto yow, and to your brethren, the subjectis of that Realme».

Verder hebben zij het recht, ja zijn verplicht om hunne broeders tegen vervolging en tyrannie te verdedigen, zij het ook tegen prinsen of keizers, met al hunne macht, altijd zonder *wettige gehoorzaamheid te weigeren* en zonder hen bij te staan, die staan naar de hoogste macht en naar wereldsche eer. «I mene of him ¹⁾ wha in the beginning of his autoritie and government began to profess Chrystis treuth, but suddanlie slyding back, became ane cruell persecutour of Chrystis memberis, a manifest and oppen oppressour of all trew subjectis, and a manteaner of all mischevous men; in whilk horribill vyces he and his factioun ²⁾ and assisteris, I mene his neirest kinesmen, cheifest consall to this day, do continew, and malign according to thair power, whilk God of his just judgement sall schortlie suppress.» Want niet alleen het bloed der martelaren Wishart, Wallace e. a., maar ook van hen die onrechtvaardig, onder den naam van civiele misdadigers, zijn gedood, zal tot den Heer roepen, totdat de wraak wordt uitgestort voornamelijk over hem, die toen regeerde, tenzij een ongeveinsd en spoedig berouw de oordeelen Gods voorkome. Men vermijde daarom alle bondgenootschap met dat geslacht.

Wat hij hun nu geschreven heeft «to gif lawfull obedience to the Autoritie» is volstrekt niet in strijd met wat hij hun vroeger ³⁾

1) Knox bedoelt James Hamilton, hertog van Chatelherault, den vroegeren regent van Schotland, die eerst de hervorming had begunstigd, daarna weer onder invloed van zijn broeder John Hamilton, bisschop van St. Andrews, tot de katholieke partij overging, doch die in dezen tijd weer uit oppositie tegen de regentes tot de Protestanten scheen over te hellen. Vg. boven, bl. 12 vv. en 130 vv.

2) De Hamilton-partij. De Hamiltons waren ééne der aanzienlijkste Schotsche familien, die meestal de zaak der katholieken begunstigde, doch over 't geheel conc zeer dubbhartige rol in Schotlands geschiedenis speelde. Zie Froude, *History of England*, vol. VII.

3) Deze vroegere brief, waarschijnlijk dezelfde, als waarvan in den brief van 27 October sprake is (zie boven bl. 155), is verloren gegaan. De oorlog, door Knox bedoeld, is de oorlog met Engeland, die in Juli 1557 was uitgebroken en die men hoofdzakelijk ter wille van Frankrijk had ondernomen. Vandaar dat Knox hun in October schreef aangaande dien oorlog: „The warr begune shalbe your destructioun” en voorts, dat zij door dien oorlog het rijk verraadden en het brachten onder de „slavrie of strangeris” (zie boven bl. 153).

schreef «*twiching the warre begun*», want er is een groot onderscheid tusschen «*lawfull obedience*» en een vreesachtig vleien van vorsten of een «*injust accomplishment of thair desyres in thingis whilk be requyrit or devysit for the distructioun of a commoun-welth.*»

Zoo schreef Knox den 17^{den} December. Van zijne overkomst naar Schotland geen woord. Het schijnt, dat hij, daar hij maar geen antwoord ontving en dus in volkomen onzekerheid bleef verkeerden, terwijl hij tevens hoorde de geruchten van oorlog en opstand en verwarring in Schotland, zijn plan om zijn vaderland te bezoeken langzamerhand maar heeft laten varen. Immers hij had nu geene voldoende zekerheid, of zijne tegenwoordigheid in Schotland wel verlangd werd en ook wel waarlijk nuttig kon zijn. Ook de kwade roep, waarin het evangelie kon komen, wanneer hij zich juist nu in een tijd van verwarring en opstand naar Schotland begaf, weerhield hem. Het kwam hem beter voor eerst nog maar eens af te wachten evenals in 1556, toen hij ook op de roepstem zijner gemeente te Genève weer uit Schotland was vertrokken om te wachten, totdat de tijd beter rijp zou zijn voor een meer ingrijpend optreden.

Hij zelf vergunt ons iets te zien van de motieven, die hem er toe brachten voorloopig nog weer naar Genève terug te keeren, hoewel deze zaak hem zelf ook nog niet volkomen duidelijk was. Hij was blijkbaar in tweestrijd geweest, niet wetende wat te doen. Den 16^{den} April schreef hij er over aan eenige zusters te Edinburg: «*The cause of my stop do I not to this day clearlie understand*». Hoewel hij niet zoo aanmatigend wil zijn om zichzelf in ijver en vroomheid met Paulus te vergelijken, denkt hij toch wat dit geval betreft onwillekeurig aan dien apostel, hoe hij zich niet schaamt te belijden voor de gemeente te Thessalonica, dat hij zeer begeerig was geweest hen te bezoeken, hen, die zijne tegenwoordigheid in hunnen druk zoozeer behoefden, *maar dat de Satan hem had verhinderd*. Zoo is het hier blijkbaar ook gegaan, hoewel niet alle oorzaken van zijn terugblijven hem duidelijk zijn.

In dien vroegeren brief heeft Knox hun dus ongetwijfeld afgeraden hunne toestemming tot dien oorlog te geven. Waarschijnlijk was het dus mede tengevolge van den invloed van Knox, dat in November 1557 de edelen plotseling weigerden tegen de Engelschen op te trekken (zie beneden hoofdstuk V). Misschien stond die raad van Knox aangaande den oorlog met Engeland ook in verband met de „*enterprise*” ten gunste der reformatie, waarvan in den brief van 27 Oct. sprake is (zie boven bl. 153 vv.), en waarop ook in de boven (bl. 153) geciteerde woorden uit dezen brief wordt bedoeld.

Wat die oorzaken betreft «I maist suspect my awn wickitnes, wha am not worthie of sa greit a joy and comfort, as to heir Chryst Jesus trewlie preachit, whair my hart maist thirteth, be reasone of my former unthankfulnes.» En daarom, om die ondankbaarheid te straffen kan het zijn, dat God den Satan toegelaten heeft «to put in my mynd sic cogitationis, as did impeid my journey toward you at this present.» Hij hoorde namelijk van verwarring in het rijk en toen begon hij zichzelf af te vragen: «*Sall Chryst, the author of peace, concord, and quyetnes, be preachit whair weir is proclamit, seditioun engenderit, and tumultis appeir to ryse? Sall not his Evangell be accusit, as the caus of all calamitie whilk is lyke to follow? What comfort canst thou have to sie the one half of the pepill ryse up aganis the other; yea, to jeopard the anc, to murther and destroy the other, but above all, what joy it be to thi hart to behald with thi eyis thi native contrey betrayit in the handis of strangeris, whilk to na manis judgement can be avoydit, becaus that thay wha aught to defend it, and the libertie thairof, ar sa blind, dull, and obstinat, that thay will not sie thair awn destructioun?*»

Deze en dergelijke overleggingen verontrustten hem zoozeer, dat hij zoowel «without comfort» alsook «without consall» was. Toch is niets van dat alles eene voldoende verontschuldiging voor hem, waarom hij niet «suld hasard all for the manifestatioun of Chrystis glorie»; want als de apostelen daarop gezien hadden, zouden zij Christus nooit gepredikt hebben. En daarom «I knaw that na cogitaciounis can excuse me befoir God; for my conscience beireth record, that the salvatioun of my bretheren aucht to be sa deir unto me, that it aught to be socht with the hasard of all that is on earth. But, allace! as the woundit man, be he never sa expert in phisick or serurgerie, can not suddanlie mitigate his awne pane and dolour, na mair can I the feir and greif of my hart, althoght I am not altogether ignorant what is to be done».

Het kan ook wel zijn, dat de «*doubtis and cald wryttings of some brethrene*» hem een weinig ontmoedigden, want zoo listig is de satan, dat hij zelfs Gods uitverkorenen soms als instrumenten gebruikt om ertoe mede te werken, dat de prediking van het evangelie een tijdlang wordt tegengehouden. Evenwel zal deze misstap hun worden vergeven, omdat hij niet voortvloeyde uit haat tegen Christus, want «I am certainlie persuadit, that whatsoever my brethrene did wryt, did proceed of lufe asweill towardis me, as toward the commoun actioun

whilk befoir was intended»; maar toch heeft de satan waarschijnlijk (onder de toelating Gods) misbruik gemaakt van «*either thair simplicitie and zeall or els my feir and weaknes*» om zijne reis tegen te houden. Het meest echter beschuldigt hij zichzelf en verzoekt hen daarom God voor hem te bidden om zijne zonden niet te gedenken en hem zoo te besturen door Zijnen Geest «*that fra hence furth I may sa behave my self within his Kirk, that my lyfe be na sclander to that doctrine whilk I profess*». Ook hij zal voor hen bidden, dat zij zoo mogen toenemen in geloof, ijver, liefde en lijdzaamheid, dat geene aanvallen van den satan, vrees voor den dood, of beloften voor dit voorbijgaande leven hen doen afvallen van hun geloof. Als ook zij God daarom blijven aanroepen, dan «*whatsoever shall becum of my wreckit karcas*», is hij er vast van overtuigd, dat Hij, die bevolen heeft, dat Zijn evangelie aan alle volken zou worden verkondigd, het goede werk, onder hen begonnen, ook zal voleindigen ¹⁾.

Deze brief is geschreven «*frome our toun*», dus uit Genève. Knox was dus in het voorjaar van 1558 weer naar zijne gemeente teruggekeerd ²⁾, niet zonder innerlijken tweestrijd en onzekerheid, zooals we uit dezen brief bemerken. Hij had een voorgevoel van de groote roeping, die hem in Schotland wachtte, zooals hij ook te La Rochelle zijne vaste hoop reeds had uitgesproken, dat hij binnen twee of drie jaren nog het evangelie in de St. Giles te Edinburg zou verkondigen. Doch nu was het nog niet de geschikte gelegenheid om naar Schotland te gaan. Hij moest eerst nog afwachten, hoewel hij blijkens den aangehaalden brief bij zijn terugkeer naar Genève reeds bijna berouw had, dat hij toch maar niet doorgereisd was naar Schotland.

Intusschen was het hem hoe langer hoe duidelijker geworden, dat langs vreedzaamen weg, zooals in Engeland onder Eduard VI, de hervorming in Schotland niet zou kunnen worden ingevoerd. Uit zijn laatsten brief aan de Lords blijkt dit reeds; zoo mogelijk, ja, moet men de regeering trachten te winnen, maar blijft deze hardnekkig weigeren, dan moet men ook tegen haren zin de goede zaak maar doorzetten. ³⁾ Eerst had Knox nog gehoopt, dat het langs vreedzamen weg zou kunnen geschieden. Vandaar zijn eerbiedig en

1) IV, p. 248—253.

2) Den 16den December van het vorige jaar was hij weer tegelijk met Goodman als predikant der Engelsche gemeente te Genève herkozen.

3) Zie boven, bl. 160.

bezadigd schrijven aan de koningin-regentes in 1556. 1) Het was geheel gesteld in den geest van Calvijn en Bullinger. Hij had zich toen nog laten leiden door de antwoorden, die hij van hen ontvangen had 2) op die vragen, die bij hem reeds lang hoofd en hart bewogen, betreffende de regeering van vrouwen en het recht van weerstand in bepaalde gevallen. In de jaren, die volgden, had hij echter gezien, dat de toestand er niet beter op geworden was. Zijn eerbiedig smeekschrift was met een: «Please yow, my Lord, to reid a Pasquill» tot den bisschop van Glasgow ter zijde gelegd. 3) Door de koningin-regentes was wel is waar een tamelijk verdraagzame politiek gevolgd tegenover de Protestanten, maar toch was er door haar geen enkele stap gedaan om de reformatie ook maar eenigszins te bevorderen. Hare verdraagzame houding kwam blijkbaar geheel voort uit welbegrepen eigenbelang. En wat Engeland betreft, daar waren de vervolgingen onder Maria's regeering steeds heviger geworden. Nu was Knox te Dieppe geweest, waar opnieuw de treurige berichten uit Engeland en Schotland waren bevestigd. In Frankrijk had hij verschillende plaatsen bezocht en had daar vertoefd op het tooneel van den strijd. Hoe geheel anders dan in het rustige Genève, waar Calvijns woord thans wet was!

Dat alles, het deed Knox besluiten om te zeggen, wat hij te zeggen had. Het brandde hem op de lippen. Hij kon niet langer zwijgen, inzonderheid over dat punt, dat voor hem reeds zoo lang kwestieus was geweest, en waarop hij zich met het antwoord van Calvijn en Bullinger maar niet kon vereenigen, het recht van vrouwenregeering. En zoo gaf hij dan in het begin van 1558 te Genève uit zijn: «*First Blast of the trumpet against the monstrous regiment of women.*» 4)

In dit geschrift, dat waarschijnlijk reeds te Dieppe is opgesteld, neemt Knox op zich te bewijzen, dat de regeering eener vrouw is «*repugnant to nature; contumelie to God, a thing most contrarious to his reveled will and approved ordinance; and finallie, the subversion of good Order, of all equitie and justice.*» Hij zal elke dezer stellingen bewijzen door getuigenissen aan te halen, ontleend aan Gods

1) Zie boven, bl. 136 vv.

2) Zie boven, bl. 108 vv.

3) Zie boven, bl. 139.

4) *Works*, IV, p. 365—420.

ordinantie in de *natuur*, aan Zijnen duidelijk in Zijn *Woord* geopenbaarden wil en eindelijk aan de *oudste vrome schrijvers*.

Merkwaardig is de groote belesenheid, die Knox in dit geschrift in onderscheiding met al zijne andere geschriften, waarin citaten, behalve uit den bijbel, zoo uiterst zeldzaam zijn, ten toon spreidt. Men bemerkt het aanstonds, dat hij hier een onderwerp behandelt, dat zijn geest veel heeft beziggehouden en waarover hij veel heeft gelezen. 1) Met zorgvuldigheid wordt elke van de drie genoemde stellingen door hem achtereenvolgens ontwikkeld. Enkele proeven mogen dienen om eenig denkbeeld te geven van Knox' rede-nertrant. Wat zou Aristoteles, die de Lacedaemoniërs berispt, omdat hunne magistraten zich te veel door hunne vrouwen lieten leiden, wel gezegd hebben, wanneer hij eens een Parlement had kunnen zien, waar eene vrouw te midden van de mannen is gezeten met eene kroon op het hoofd, of als hij zulk eene vrouw had zien rijden, van mannen omringd, van het Parlement naar haar paleis, wederom met de koninklijke kroon op het hoofd, terwijl zwaard en scepter voor haar uit worden gedragen ten teken van hare macht, — voorzeker, zulk een gezicht zou hem zoozeer hebben verbaasd, dat hij zou geroemd hebben, dat de heele wereld in Amazonen 2) was veranderd geworden en dat er zulk eene metamorphose had plaats gehad, als waarvan de dichters verhalen bij de medgezellen van Ulysses, of ten minste, dat, hoewel de uiterlijke vorm was gebleven, toch de harten van zulke mannen geheel waren «changed frome the wisdom, understanding, and courage of men, to the foolish fondnes and cowardise of women.» Ja, hij en meer van deze heidensche schrijvers, die nog maar alleen door het licht der rede bestraald werden, zouden ongetwijfeld zeggen, dat waar vrouwen toegelaten worden tot de regeering, «that there must nedes vanitie be preferred to vertue, ambition and pride to temperancie and modestie; and finallie, that avarice, the mother of all mischeffe, must nedes devour equitie and justice». 3)

Daarom wordt ook in de Romeinsche wet aan de vrouwen verboden «ne pro aliis postulent», d. i. om als advocaten voor anderen op te treden, want éénmaal had men Calpurnia verlof gegeven om voor

1) Herhaaldelijk geeft Knox citaten uit Aristoteles' *politica*, uit het *Corpus juris* en uit verschillende geschriften van Tertullianus, Justinus, Augustinus, Ambrosius, Chrysostomus en Basilius Magnus; ook Cicero wordt een enkele maal genoemd.

2) Hierbij voegt Knox deze aantekening: „Amazones were monstrous women, that could not abide the regiment of men, and therefore killed their husbandis. Reade Justine.”

3) p. 375.

den Senaat hare zaak te bepleiten, maar op het laatst begon zij zoo onbeschaamd en lastig te worden, «that by her babling she troubled the hole Assemblée.» Vandaar, dat toen die wet werd gemaakt.

Eigenlijk zijn de mannen, die eene vrouw toelaten tot de regeering, d. w. z. «the Nobilitie both of England and Scotland», zoo verblind en ontaard, dat de stomme dieren in dit opzicht nog boven hen staan; «for no man ever sawe the lion make obedience, and stoupe [stoop] before the lionesse.» ¹⁾ In allerlei opzichten staan de vrouwen beneden de mannen. «Wold to God the examples were not so manifest to the further declaration of the imperfections of women, of their naturall weaknes and inordinat appetites!» Er zouden geschiedenissen bij te brengen zijn van vrouwen, die gestorven zijn alleen «for sodein [sudden] joy», en van andere, die zichzelf hebben vermoord louter «for unpacience», en weer van andere, die zoo begeerig waren naar de heerschappij, dat zij daarvoor de kinderen hunner eigene zonen, ja zelfs hunne eigene kinderen en echtgenooten hebben vermoord. ²⁾

Maar ook is het heerschen der vrouw tegen den geopenbaarden wil van God, die haar zelfs in haar volkomensten staat, bij de schepping, eene ondergeschikte plaats gaf naast den man. Hierbij worden dan de verschillende desbetreffende plaatsen uit den bijbel besproken, alsook de tegenwerpingen der tegenpartij weerlegd. Bij het voorbeeld van Debora wordt er op gewezen, dat zij haar recht niet wegens hare geboorte, maar door eene bijzondere roeping uitoefende en voorts uitvocrig beschreven de «antithesis betwixt the former matrones and our Jesabelles». ³⁾ Een en ander wordt dan nog bekrachtigd door tal van aanhalingen uit de kerkvaders, bv. door het woord van Tertullianus tot de vrouwen in zijn *De Habitu Mulierum*: «Dost thou not knowe that thou art Heva? Thou art the porte and gate of the Devil», waarbij Knox dan als kanttekening de vermaning voegt: «Let Women hearken what Tertullian, ane olde Doctor, saith». ⁴⁾

Daarom moeten regeerende vrouwen onvoorwaardelijk worden afgezet. Daardoor worden zij van geen enkel recht beroofd, want zij hebben krachtens de Wet Gods geen erfrecht op den troon. Ook de magistraten, die namens haar regeeren, zijn natuurlijk onwettige magistraten, zij zijn

1) p. 393 en 396.

2) p. 376.

3) p. 404 en 405.

4) p. 381.

«adulterous and bastard officers before God.» 1) Is dus door de blindheid van den adel en van de stenden eene vrouw tot de regeering toegelaten, dan behooren zij «to retreat that which unadvisedly and by ignorance they have pronounced; and ought, without further delay, to remove from authority all such persones as by usurpation, violence, or tyrannie, do possesse the same». 2) Immers, zoo deed Juda ook met Athalia. En dat is de plicht «aswell of the Estates as of the *People* that has bene blinded.» In de eerste plaats behooren zij «to remove frome honor and autoritie that monstre in nature.» Maar vervolgens ook, als iemand die goddeloosheid wil verdedigen, «they ought not to feare first to pronounce, and then after to execute against them *the sentence of death.*» Vreest iemand zijn *eed van gehoorzaamheid* te schenden, dien hij aan «suche monstres» heeft gedaan, dat hij dan bedenke, «that as the beginning of their othes, proceding from ignorance, was sinne, so is the obstinate purpose to kepe the same nothing but *plaine rebellion against God.*» 2)

Het behoeft ons zeker niet te verwonderen, dat Elisabeth aan Knox het schrijven van deze *First Blast* moeilijk kon vergeven. 3) De uitgave ervan kon ook al op geen ongelukkiger oogenblik plaats gehad hebben. Immers, wat Knox bij het schrijven ervan allerminst kon vermoeden, geschiedde korten tijd daarna. Nog in hetzelfde jaar toch, den 17^{den} November 1558, stierf Maria, en haar dood bracht eene geheele omkeering teweeg in de toestanden in Engeland. Hare zuster Elisabeth volgde haar op, die aanstonds het Protestantisme in haar rijk krachtig bevorderde, en zoo werd de *First Blast* een steen des aanstoots voor haar, voor wie Knox zijn geschrift zeker het minst van allen had bestemd. Ook Calvijn zelfs moest mede in de ongunst van Elisabeth deelen, daar de uitgave van de *First Blast* te Genève had plaats gehad, hoewel de inhoud ervan naar Calvijns eigen getuigenis hem pas veel later ter oore kwam. 4)

Dat Calvijn echter niet met Knox' beginselen, in de *First Blast* neergelegd, instemde, is ons reeds genoegzaam bekend uit het door

1) p. 414.

2) p. 416.

3) Zie beneden.

4) Zie beneden. Ongeveer tegelijkertijd met de *First Blast* verscheen van de hand van Goodman, Knox' collega, een geschrift getiteld „*Obedience to superior powers*”, waarin dezelfde stellingen werden verdedigd als door Knox. Ook Whittingham en Gilby stemden met Knox in.

hem vroeger gegeven antwoord op enkele vragen van Knox, ¹⁾ en zal ook later nog blijken uit zijnen brief aan Cecil. Ook uit een brief van Hotoman, den 12^{den} December 1558 uit Straatsburg geschreven, blijkt ons, dat Calvijn zeer bepaald zijne afkeuring had uitgesproken over eenige pas verschenen «libelli,» waarmede ongetwijfeld Knox' *First Blast* en Goodman's *Obedience to superior powers* worden bedoeld. ²⁾

Ook reeds enkele maanden tevoren had Goodman Calvijn geraadpleegd over eenige «propositiones» en over een zeker «libellus.» Deze «propositiones» hadden ook betrekking op dergelijke kwesties als in de *First Blast* en *Obedience to superior powers* worden behandeld. Calvijn had blijkbaar aan Goodman op diens «propositiones» een zeer gereserveerd antwoord gegeven. Het bedoelde «libellus» was waarschijnlijk Goodman's *Obedience to superior powers*. ³⁾

Dat zich intusschen ook al spoedig bij de Engelsche ballingen oppositie vertoonde tegen Knox' *First Blast*, blijkt ons uit zijnen brief aan John Foxe te Bazel. ⁴⁾ Deze had blijkbaar in afkeurenden zin aan Knox erover geschreven. Knox antwoordde hem daarop den 18^{den} Mei 1558, dat hij niet wilde verontschuldigen zijn «*rude vehemencie and inconsidered affirmations, which may appear rather to proceed from coler then of zeal and reason,*» maar overigens, hij was niet gewoon de wereld op eenigerlei manier met zijne woorden te vleien; «*to me it is enough to say that black is not whit, and*

1) Zie boven, bl. 190 vv.

2) Hotoman spreekt in dien brief zijne blijdschap uit over de veranderingen, die in Engeland hebben plaats gehad, en laat dan volgen: „*Omnes lactati sunt tuis literis in quibus aperte testatus es libellos illos tibi non placere. In disputatione de Gynaeocratia praedudicium huic piae reginae fiebat. Sed spero rem omnem extinctum iri.*” *Corpus Reformatorum, Op. Calv.* vol. XVII, p. 397.

3) Den 20sten Augustus schrijft Goodman aan Petrus Martyr te Zurich, nadat hij hunne handelwijze te Frankfort heeft verdedigd en Martyrs raad gevraagd heeft in een zekere zaak, de ceremoniën betreffende: „*D. Calvini censuram, cui non immerito plurimum tribuis, antequam in lucem prodit libellus. petu, easque illi quas ad te mittebam propositiones ostendi: quae tametsi duras, iis potissimum qui in honore praeficiuntur, existimavit, et propterea caute tractandas, veras nihilominus fuisse confessus est.*” (*Corp. Ref. Op. Calv.*, Vol. XVII, p. 297). Zeer waarschijnlijk bedoelt Goodman met dit „libellus” zijn *Obedience to superior powers*, hoewel het vreemd is, dat Calvijn dan van de ongeveer gelijktijdig verschijnende *First Blast* niets vernam. Hij zelf toch verklaarde later aan Cecil pas een jaar na de uitgave daarvan kennis te hebben gekregen en volgens Laing verscheen *Obedience to superior powers* ongeveer gelijktijdig met de *First Blast* (VI, p. 352).

4) Zie boven, bl. 122 en 125.

*man's tyrannye and foolishnes is not Goddes perfite ordinance, which thinge I do, not so much to correct common welthes as to delyver my own conscience, and to instruct the consciences of som semple, who yit I fear be ignorant in that matter».*¹⁾ Het volgend jaar werd Knox' geschrift beantwoord door John Aylmer, één der Engelsche ballingen te Straatsburg,²⁾ die daardoor Elisabeth gunstig hoopte te stemmen tegenover de Engelsche vluchtelingen. De titel van dit geschrift luidde: «*An Harborowe for Faithfull and Trewe Subjectes, agaynst the late blowne Blaste, concerninge the Government of Wemen: wherin be confuted all such reasons as a straunger of late made in that behalfe, with a breife exhortation to Obedience.*»

Intusschen liet Knox het niet bij zijn *First Blast* blijven. Hij had nog veel meer te zeggen. Enkele maanden na de *First Blast* verscheen daarom te Genève eene nieuwe editie van zijn «*Letter to the Queen Regent*»,³⁾ thans aanmerkelijk vermeerderd met verschillende «*additions.*»⁴⁾

In eene korte voorrede geeft Knox aan de koningin-regentes te kennen, welke reden hem ertoe gebracht heeft om zijnen brief aan haar opnieuw, nu vermeerderd, uit te geven. Die reden is de «*most cruell Sentence*», die de bisschoppen over hem en zijne leer hebben uitgesproken, toen hij in 1556 Schotland juist had verlaten⁵⁾. Omdat dit onrecht niet alleen hem geldt, maar ook is begaan tegen «*the eternall truthe of Christes Evangile*», daarom kan hij niet nalaten zoowel aan haar als aan hen te verklaren, dat hij door hun tyrannieek vonnis zoo weinig vervaard is, «*that in place of the picture (if God impede not my purpose) they shall have the bodie to justifie that doctrine which they (members of Satan) blasphemouslie do condemne*». Tevens geeft hij H. M. te kennen, «*that from them, their sentence, and tyrannie, and from all those that list mainteine them in the same, I do Appeale to a laufull and generall Counsell, besechinge your Grace to take in good part that I call you for witnesse, that I have required the libertie of tonge, and my cause to be hard before your Grace and the bodie of that realme, before that any such*

1) *Works*, V, p. 5.

2) Hij werd later bisschop van Londen.

3) Zie boven, bl. 136 vv.

4) *Works*, 1V, p. 431-460.

5) Zie boven, bl. 145.

processe was laid against me, as this my Lettre directed to your Grace doth testifie» ¹⁾).

Daarop volgt dan de brief, woordelijk gelijk aan dien van 1556, met de tusschengevoegde «additions» bij wijze van verklaringen van het vroeger geschrevene. De toon dezer «additions» verschilt over het geheel aanmerkelijk van den brief zelf. Men bemerkt er duidelijk uit, hoezeer Knox' stemming door de ondervinding der laatste jaren is veranderd. De man, die de «trumpet» reeds aan den mond heeft gezet, is aan het woord. Het bezadigde smeekschrift van weleer klinkt nu hier en daar veeleer als een ultimatum vóór de oorlogsverklaring. Overwegingen, zooals hem nog te Dieppe hadden tegen gehouden ²⁾, zijn thans, nu hij weer te Genève is, geheel op den achtergrond gedrongen. Als men hem en anderen zou willen beschuldigen van «authors of sedition, raisers of tumultes, violatours of common orders etc.» te zijn, dan luidt nu zijn antwoord in één der «additions»: «I answer with the Prophet Isaie, «That all is not reputed before God sedition and conjuration, which the foolish multitude so estemeth»; nether yet is everie tumult and breach of publike order contrarie to Goddes commandement. For Christ Jesus himselfe, comming to ryve the spoile from the strong armed, who before did kepe his house in quietnes, is *not commen to send peace but a Sworde*, and to make a man disassent from his father, &c. *His Prophetes before him, and Apostles after him, feared not to breake publike orders established against God, and in so doing, to move, as it were, the one-half of peoples, nations, and cities against the other*» ³⁾).

Knox beschuldigt thans niet alleen de valsche bisschoppen en slechte raadlieden der kroon, maar ook de regentes zelve, als hij het haar in ondubbelzinnige woorden toeroept: «The avarice and crueltie, *aswell of your selfe* as of such as be in authoritie, may be knowen by the factes: for fame carieth the voices of the poore, oppressed by *intolerable taxes*, not onlie to us here in a strange countrie, but, I am assured, to the eares of the God of hostes» ⁴⁾). De rampen, die de koningin-regentes getroffen hebben, het sterven binnen zes uren tijds van hare twee zonen en spoedig daarop van haren echtgenoot,

1) IV, p. 432. Zie boven, bl. 138.

2) Zie boven, bl. 162. Vg. ook bl. 18, 20, 79, 136 en 137

3) p. 442.

4) p. 450.

zijn straffen, die God haar toegezonden heeft vanwege hare zonden, inzonderheid vanwege hare afgoderij. Want zooals uit het boek der Koningen blijkt, is vooral het uitroeien der nakomelingschap een straf Gods voor de afgoderij ¹⁾. Ook roept het bloed van Abel, d. i. het bloed van alle ware getuigen van Christus, dat door wreede tyrannen is vergoten, om wraak, die zekerlijk komen zal niet alleen over die tyrannen zelf, maar ook over hen, «that maintein those tyrannes in their tyranny, or that do consent to their beastlie crueltie» ²⁾.

Als men zijne leer ketterij noemt, zooals men in boven bedoeld vonnis gedaan heeft, dan geve men hem gelegenheid zich te verantwoorden. Dat is het juist, wat hij vroeger gevraagd heeft en ook nu nog vraagt: «Our Petition is, that our doctrine may be tryed by the playn Word of God, that libertie be granted to us to utter and declare our myndes at large in everie article and poynt which now are in controversie; which if ye denie, geving eare to Christes ennemies, (who condemne his doctrine for heresie), ye shall drink the cup of Goddes vengeance with them» ³⁾. Telkens weer komt hij daarop terug ⁴⁾, gelijk hij het ook reeds in de voorrede van den brief had gevraagd. Maar men wil niet naar hem hooren. Evenals koning Jojakim het boek van Jeremia verbrandde, zoo heeft ook de regentes zijnen brief geminacht en er niet naar willen hooren, want zij heeft hem met een verachtelijk: «My Lord, will ye reade a Pasquill»? aan één harer prelaten gegeven. En toch had hij dien brief geschreven met de getuigenis eener goede conscientie, «that I did it in the feare of my God, and by the motion of his Holie Spirit (for the request of faithfull brethren in thinges lafull and apperteining to Goddes glorie, I can not but judge to be the voice of the Holie Ghost)». Maar daarom dan ook dreigt Knox haar nu, «that if no more ye esteme the admonition of God nor [than] the Cardinalles do the scoffing of Pasquilles, that then he shall shortlie send you messagers [messengers] with whom ye shall not be able on that maner to jest» ⁵⁾.

Zoo sprak Knox tot H. M. de Koningin-regentes van Schotland, Maria Guise. Doch thans stelde hij zich niet gelijk de eerste maal tevreden met een brief aan de regentes alleen. Het was niet te

1) p. 454.

2) p. 436.

3) p. 437.

4) p. 443, 455, 459.

5) p. 458.

verwachten, dat de nu met «additions» vermeerderde brief een gunstiger onthaal zou vinden dan de eerste. En toch, Knox wilde gehoord worden, men zou notitie nemen van zijn appel «from the cruell sentence of the Bishoppes». En daarom liet hij nog twee geschriften volgen, het eene gericht tot de «Lords», het andere tot de «Commonalty» van Schotland. Wilde de regentes hem dan niet hooren, dan zouden ten minste de edelen hem hooren, en wilden dezen ook niet, dan ten minste «het volk achter den adel», Schotlands burgerij.

In Juli 1558 verscheen dan te Genève «*The Appellation of John Knoxe from the cruell and most injust sentence pronounced against him by the false bishoppes and clergie of Scotland*», 1) volgens het opschrift gericht «*To the Nobilitie and Estates of Scotland*». Daar Knox in dit geschrift uitvoeriger dan in eenig ander zijne godsdienstig-politieke beginselen heeft neergelegd, is het noodig hierbij meer in het bijzonder stil te staan.

Na eene inleiding, waarin hij verklaart niet alleen om zijns zelfs wil, maar allermeest uit eerbied voor Gods eenige waarheid, van hen «as of lafull powers by God appointed» herstel van onrecht te vragen, legt hij voor hen in het kort zijne zaak bloot, en wijst hen daarna op hunne verplichtingen niet alleen ten opzichte van henzelfen, maar ook in het algemeen ten opzichte van de *handhaving van den waren godsdienst*.

Hij heeft tijdens zijn verblijf in Schotland niets anders geleerd, dan dat men, geloovende in Christus Jezus, had te strijden tegen de zonde en te allen tijde ernaar te jagen om God te verheerlijken door zulke goede werken, als Hij voor Zijne kinderen bereid heeft om daarin te wandelen. En voorts, dat wie Christus verloochent voor de menschen, ook eenmaal door Hem zal worden verloochend. En daarom had hij gezegd, dat allen, die de hope des eeuwigen levens koesteren, hebben te vermijden alle bijgeloof, ijdelen godsdienst en afgoderij: «*Vain religion and idolatrie I call whatsoever is done in Goddes service or honour, without the expresse commaundement of his own Worde*». 2)

Hij meende, dat deze zijne leer geheel overeenkomstig Gods heilige Schriften was en nu hebben «your fals Bishoppes and ungodlie Clergie» hem als ketter veroordeeld en als zoodanig het doodvonnis over hem

1) *Works*, IV, p. 467—520.

2) p. 468.

uitgesproken en als getuigenis daarvan hem in effigie verbrand. Van dat onrechtvaardige en wreede vonnis nu komt hij in appel, en dat wil hij den edelen bekend maken, «*to a lafull and generall Council* 1); to suche, I meane, as the most auncient lawes and canones do approve to be holden», terwijl hij hun, de edelen, die God heeft aangesteld tot vorsten over het volk en daarom tot verdedigers van onschuldigen binnen hun gebied, verzoekt om hem en allen die door «*those cruell beastes*» worden vervolgd in hunne bescherming te nemen, «*till the controversies that this day be in Religion be lafully decided*». Zij weten wel, dat niet hij alleen, maar eveneens het grootste gedeelte van Duitschland en Zwitserland, de koning van Denemarken, de adel van Polen en vele andere gereformeerde steden en Kerken «*appeal from the tyrannie of that Antichrist, and most earnestly do call for a lafull and general Council, wherin may all controversies in Religion be decided by the auctoritie of Goddes most sacred Worde*». Daarop nu beroept ook hij zich en ook al doet hij het eenvoudig en met minder plechtstatigheid, zoo hoopt hij toch, dat zij hem zullen schenken «*such equitie as God by his Worde, ancient Lawes, and determinations of most godlie Councils, graunte to men accused or infamed*».

Gods Woord nu wil, dat niemand zal ter dood veroordeeld worden, of hij moet ten overstaan van twee of drie getuigen schuldig bevonden zijn. De oude wetten eischen, dat een beschuldigde, hoe vreeselijk de beschuldiging ook zij, zich zal verdedigen. En de vrome concilies verlangen, «*that nether byshopp nor person ecclesiasticall whatsoever, accused of any crime, shall sit in judgement, consultation, or counsil, where the cause of such men as do accuse them is to be tried*». Knox verlangt dus, dat zijne leer zal onderzocht worden en getoetst aan het Woord van God en dat de bisschoppen «*be removed from judgement in our cause*», omdat zij zelf in staat van beschuldiging gesteld zijn, 2) en voorts, dat de stenden van het rijk ook hen zullen dwingen te antwoorden «*to such crimes as shall be laid to their charge, for not righteously instructing the flock committed to their cares*». 3)

Twee bedenkingen zullen gemaakt worden, nl. of zijn appel wel wettig is, *daar hij als ketter is veroordeeld*, en of de stenden wel ge-

1) Vg. boven, bl. 169.

2) nl. door Knox' brief aan de regentes.

3) p. 470.

houden zijn hem, die hunne hulp inroept, te beschermen, ziende dat de *bisschoppen*, die in zaken, den godsdienst betreffende, aanspraak maken op het bezit van alle autoriteit, door hun vonnis hem reeds hebben veroordeeld. Beide zal Knox bewijzen, zoowel dat zijn appel is «most lawfull and just», als ook dat zij, als zij weigeren hem te verdedigen, zichzelf verklaren «rebellious to God, maintainers of murderers, and shedders of innocent blood.»

Volgens de burgerlijke wet (want hunne kanonieke wet is «accursed of God») kan hij appeleeren, omdat hij door de bisschoppen is gedagvaard, toen hij niet meer onder hunne jurisdictie was, maar «in a free citie» ¹⁾ het evangelie verkondigde. Voorts omdat hem geen kennis gegeven werd van de dagvaarding, en omdat hij geen vrijen toegang tot Schotland kon hebben, daar hij tevoren reeds door hunne onrechtvaardige tyrannie eruit was verbannen. Eindelijk omdat zij geene onpartijdige rechters konden zijn, daar hij hen tevoren reeds *in staat van beschuldiging had gesteld* in zijnen brief aan de regentes «and had intended against them all crimes, offering my selfe, with *hasard of life*, to prove the same». ²⁾

Maar dat alles is nog niet zijn «cheve ground» en tot deze wil hij zich nu bepalen, nl. hij zal bewijzen, dat het wettig is voor Gods profeten en de predikers van Christus Jezus «*to Appeall from the sentence and judgement of the visible Church to the knowledge of the temporall Magistrate, who by Goddes law is bound to hear their causes, and to defend them from tyrannie.*» ³⁾

Dit blijkt immers uit de geschiedenis van Jeremia (Jer. 26), die ook ten onrechte door de priesters was ter dood veroordeeld en toen bescherming zocht bij de vorsten, bij den burgerlijken magistraat. Ook Paulus beriep zich tegenover de beschuldiging der overpriesters op den keizer. Hij zou ook nog kunnen wijzen op Ambrosius, die alleen in Milaan wilde terechtstaan, waar de geheele Kerk zijne prediking had gehoord, en op Athanasius, die zich niet wilde onderwerpen aan een concilie, waar mannen, die tegen Gods waarheid samenzwoeren, zitting zouden hebben. Maar omdat «*the Scriptures of God are my only foundation and assurance, in all matters of weight and importance,*» acht hij de twee genoemde voorbeelden voldoende om het recht van zijn beroep op de edelen te bewijzen. Niemand vinde het aanmatigend,

1) Bedoeld is Dieppe. Zie boven, bl. 145.

2) Zie boven, bl. 133 en 169.

3) p. 472.

dat hij zich met Jeremia en Paulus vergelijkt, want de zaak is precies dezelfde; «neither ought you, my Lordes, judge your selves lesse addetted and bound to me, calling for your support, then did the Princes of Juda think them selves bound to Jeremie, whome for that tyme they delivered, notwithstanding the sentence of death pronounced against him by the visible Church.» 1)

Dit wat betreft *het recht van zijn appel*. Hij hoopt, dat ook de edelen het zullen erkennen en hem dus in bescherming zullen nemen, «that by you assured I may have accesse to my Native countrie 2), which I never offended,» om alzo de gelegenheid te hebben om openlijk «in the presence of the whole realme» zijne «Confession» af te leggen aangaande de verschillende punten, waarover de strijd loopt, terwijl hij tevens verlangt, dat zij dan ook krachtens de autoriteit, die God hun verleende, hen, die zoo langen tijd zichzelf en hen, die aan hunne zorg zijn toevertrouwd, hebben misleid, zullen noodzaken zich te verantwoorden tegenover de beschuldigingen, die hun zullen worden ten laste gelegd.

Doch nu wil hij ook nog bewijzen, *dat hij niet meer van hen vraagt, dan wat hun dure plicht is*, en dat dus zijn verzoek is «such as without God's heavy displeasure ye can not deny.» Wat hij van hen vraagt, is dit: «That ye whome God hath appointed heades in your commune welth, with single eye do studie to promote the glorie of God; to provide that your subjects be rightly instructed in his true religion; that they be defended from all oppression and tirannie; that true teachers may be maintained, and such as blynde and deceave the people, togyther also with all idle bellies, which do robbe and oppresse the flock, may be removed and punished as God's Law prescribeth.» Hiertoe toch verplichten hen «the honours and benefites which ye receive, the Law of God universally geven to all men, and the examples of moste godlie princes.» 3)

God heeft hun de hooge eer gegeven om over hunne broeders te regeeren. Daarom hebben zij dan ook uit dankbaarheid jegens Hem Zijne eer bovenal te bevorderen. En verder hebben zij over hen te regeeren als vaders over hunne kinderen. Zelfs heidenen leeren dit, zoozeer is het in onze natuur ingegrift. Knox wil daarover dus

1) p. 480.

2) Vg. boven, bl. 133 en 171.

3) p. 480.

niet in het breede handelen, maar alleen zeggen, wat hij naar Gods Woord waarheid acht te zijn.

Vooreerst dan zijn zij gehouden boosdoeners te straffen en onschuldigen te verdedigen. Vervolgens eischt God van hen, dat zij zullen zorgen, dat hunne onderdanen op de rechte wijze worden onderwezen in Zijnen waren godsdienst, en dat de ware godsdienst worde hervormd, als er misbruiken ingeslopen zijn. En eindelijk zijn zij verplicht van eerampten te ontzetten en met den dood te straffen (als de misdaad het eischt) hen, die het volk misleiden, of hun het voedsel hunner zielen, nl. Gods Woord, onthouden. Het eerste en het tweede wordt duidelijk door Paulus in Rom. 13 geleerd. Er is geene eer, of daarmee is eene verplichting verbonden. Zij mogen niet als tyrannen heerschen, maar hebben als «God's ministers» voor het welzijn hunner onderdanen te zorgen. En omdat de geest zooveel meer is dan het lichaam, daarom hebben zij ook niet minder het geestelijk dan het tijdelijk welzijn hunner onderdanen te bevorderen. God zal hun rekenschap afvragen ook daarvan. Het zal hun niet baten, als zij zeggen, dat zij «supposed that the charge of the soules had bene committed to your Bysoppes.» Want als het bewezen zal zijn, dat hunne bisschoppen geene bisschoppen zijn, maar «deceavable theves and ravenyng wolves» (hetgeen Knox aanbiedt te bewijzen), dan zal hun «permission and defence of them» door God gerekend worden te zijn «a participation of theyre theft and murther» (Jes. 1 : 23). ¹⁾ Daarom hebben zij die bisschoppen af te zetten en voor hen herders in de plaats te stellen, die de kudde van Christus recht weiden.

Van oude tijden af heeft de Satan de blinde wereld tot handhaving van zijn rijk van twee dingen weten te overtuigen, vooreerst dat «the feeding of Christes flock» volstrekt niet behoorde tot de roeping van den magistraat, maar alleen tot die van de bisschoppen en den «estate ecclesiasticall», en voorts dat de reformatie van den godsdienst, hoe verdorven die ook is, en het straffen van geestelijken, die misdoen, aan hunne macht is onttrokken en alleen aan de geestelijke macht toekomt. Toen God echter zijne wetten en ceremoniën aan Israël gaf, heeft Hij de zaken, die den godsdienst betroffen, niet aan de macht van Mozes onttrokken. God openbaarde niets in het bijzonder aan Aäron,

¹⁾ p. 484.

maar hem werd juist bevolen in alles te luisteren naar Mozes, ja zelfs, hij mocht zelf niets doen tot zijne heiliging voor het priesterschap, maar het was alles overgelaten aan de zorg van Mozes. Welnu, indien God zoo beslist verlangde, «*that even those who did beare the figure of Christ should receave from the civile power, as it were, theyre sanctification and entrance to theyre office*», wie zou dan durven meenen, dat «*the civile power is now becomed so prophane in God's eyes, that it is sequestred from all intromission with the matters of religion?*» 1)

Eén van de voornaamste voorschriften bij de troonsbestijging van een koning van Israël was, dat hij een afschrift moest maken van de wet des Heeren om daarin al de dagen zijns levens te lezen, waarmee bedoeld werd, niet alleen dat hij zelf God zou vreezen, maar dat hij er zorg voor zou dragen, dat de ware dienst van God ongeschonden zou worden bewaard door het volk, dat God aan zijne zorg had toevertrouwd. Dat begrepen David en Salomo niet alleen, maar ook die koningen van Juda, die, nadat er misbruiken waren ingesloopen, hervormingen teweeg brachten, zooals Asa, die zijne moeder van haar eeraamt onzette, omdat zij afgoderij gepleegd had, en Josaphat, die de voornaamste plaatsen van afgoderij verwoestte en Levieten uitzond om het volk te onderrichten. Nog duidelijker blijkt het uit de daden van Hiskia en Josia. Josia verwoestte niet alleen de plaatsen der afgoderij, maar hij ging nog verder, hij doodde de priesters der hoogten, die afgodendienaars waren en het volk hadden misleid; «*he did kyll them, I say, and did burn theyre bones upon theyre owne altars, and so returned to Jeruzalem. This reformation made Josias, and for the same obtained this testimonie of the Holic Ghost, that neither before hym, neither after him, was there any such king, who returned to God with his whole soule, and with all his strengthe, according to all the Law of Moses.*» 2) Uit al deze voorbeelden is het dus duidelijk, dat de hervorming van den godsdienst in allen deele evenals het straffen van valsche leeraars behoort tot de macht van den burgerlijken magistraat.

Daarom moeten ook de Lords zonder uitstel terstond de reformatie op hun grondgebied ter hand nemen. Misschien verontschuldigen zij zich door te zeggen, dat zij geene Joden, maar Heidenen zijn, en

1) p. 487.

2) p. 489.

voorts, dat zij geene koningen, maar edelen zijn. Doch God eischt nog hetzelfde van den burgerlijken magistraat als vroeger in Israël, zooals de H. Geest leert in Psalm 2: «Handelt verstandiglijk, gij, die de aarde richt, kust den Zoon, opdat Hij niet toorne en gij op den weg vergaat.» Deze vermaning ziet ook op hen, die eerambten bekleeden onder het evangelie, waar Christus regeert in Zijn geestelijk Koninkrijk.

Ook Augustinus, sprekende over Donatisten en Arianen en hunne wreedheid, schrijft aan Bonifacius, een krijgsman: «Of de waarheid moet verborgen gehouden worden, of hunne wreedheid tegengegaan.» Hij noemt drie redenen op, waarom de Kerk hulp zoekt bij den magistraat: vooreerst omdat de waarheid *openlijk* moet worden verkondigd, daar anders de menschheid in dwaling ten onder gaat, ten tweede omdat de openlijk verkondigde waarheid *de woede der tegenstanders* uitlokt, en eindelijk, omdat sommigen meenden, dat men liever behoorde «*to suffer all injurie*» dan hulp bij menschen te zoeken, ¹⁾ voegde hij er nog een derde reden bij nl., dat vele zwakken, die men toch ook moet trachten te winnen, niet in staat zijn om vervolging en dood te ondergaan. De apostelen, zegt Augustinus verder, zochten die hulp wel is waar niet, maar alleen omdat *er toen geene geloovige vorsten waren*. Een koning moet God dienen als mensch en ook als koning. Ook uit Augustinus kunnen de Lords dus leeren, dat koningen verdrukten om der wille van den godsdienst hebben te verdedigen en de woede der vervolgers door vrome wetten te betengelen. Daarom heeft ook Jesaja gezegd, «dat de koningen de voedsterheeren van Gods Kerk behooren te zijn, dat zij zich moeten nederbuigen om de kinderen Gods vriendelijk te beschermen.» (Jes. 49 : 23).

En wat betreft, dat zij geene koningen, maar edelen en stenden zijn van het rijk, in Psalm 2 zegt David niet alleen, dat koningen, maar ook dat vorsten en rechters God moeten dienen en vreezen, en voorts, als de koning een goddeloos man is, dan mogen zij, die met gezag bekleed zijn, hem maar niet met stilzwijgen in zijne goddeloosheid laten begaan. Zij zijn met een ander doel met gezag bekleed dan om hunnen koning in zijne dwaasheid en blinde woede te vleien, «*to witt, that as with your bodies, strength, riches, and wisdom, ye are bound to assist and defend him in all things, which*

1) Vg. boven, bl. 18, 20, 79 en 170.

by your advise he shall take in hand, for God's glorie, and for the preservation of his communewealth and subjects; so *by your gravities, counsel and admoniton*, yee are bound to *correct and repress* whatsoever ye know him to attempt *expressedly repugning to Goddes Word, honour, and glorie*, or what ye shall espie him to do, be it by ignorance, or be it by malice, *against his subjectes great or small.*» 1)

Maar juist dezen plicht vergeet de adel in dezen tijd, want tegenwoordig is het het gewone liedje van alle menschen: wij moeten onze koningen gehoorzamen, hetzij zij goed of slecht zijn. Maar de wraak Gods zal vreeselijk zijn over allen, die Hem zoo lasteren, want te zeggen, dat God bevolen heeft, dat koningen moeten gehoorzaamd worden, als zij bevelen goddelooze dingen te doen, dat is geen mindere blasphemie dan te zeggen, dat God door Zijn voorschrift de oorzaak en handhaver van alle ongerechtigheid is. Het is waar, dat God heeft bevolen de koningen te gehoorzamen, maar even waar is het, dat in dingen, die zij doen in strijd met de eere Gods, geene gehoorzaamheid wordt bevolen, maar dat juist diegenen, die zich tegen de goddelooze bevelen verzetten, daarvoor worden geprezen en beloond, zooals b.v. de drie jongelingen, Daniël en Ebed-melech. Al deze feiten zouden heden dwaasheid geacht worden door al dezulken, «as will not understand what *confession* God doth require of his children, when his veritie is called in doubt».

Men lette er vooral op, dat in het geval van Ebed-melech (Jcr. 38) de menschen, die den profet Jeremia hadden veroordeeld, waren de Koning, zijne Vorsten, en zijn Raad, en toch beschuldigde één man hen allen van onrecht en sprak stoutmoedig ter verdediging van hem, «*of whose innocencie he was persuaded. And the same, I say, is the dutie of every man in his vocation, but chiefly of the Nobilitie, which is joyned with theyr Kinges, to bridel and repress* their folie and blind rage» 1).

Doen de edelen dit niet, dan zijn zij verraders ten opzichte van hunne Koningen en wekken de wraak Gods op tegen zichzelf en tegen het rijk. God zal noch den adel, noch het volk verschoonen, maar den adel het minst van allen, indien zij hunnen Koning volgen «*in manifest iniquitie*». Farao verdrong niet alleen, maar met zijne bevelhebbers en zijn groote leger. Ook de Koningen van Israël en Juda werden niet alleen gestraft, maar met hen werden

1) p. 497.

hunne raadgevers vermoord, hunne vorsten gevangen genomen en hun volk gevankelijk weggevoerd. Waarom? «*Because none was found so faithful to God, that he durst enterprise to resist nor againststand the manifest impietie of theyr Princes*».

Eindelijk wordt het gezegde nog het allerduidelijkst bevestigd door «*the law of God, universallie geven to be kept of all men; which is my last and most assured reason, why, I say, yee ought to remove from honours and to punish with death such as God hath condemned by his owne mouth*» 1). Nadat Mozes nl. gezegd heeft, wat de ware godsdienst is, nl. God te vereeren, zooals Hij bevolen heeft, aan Zijn Woord niets toedoende of afdoende, laat hij volgen (Deut. 13 en 27): «Wanneer uw broeder, uw zoon, uwe dochter, uwe vrouw, of uw vriend, dien gij liefhebt als uw eigen leven, u heimelijk zal aanporren, zeggende: Laat ons andere goden gaan dienen, die noch gij, noch uwe vaderen gekend hebben, zoo zult gij hem niet ter wille zijn, ook zal uw oog hem niet verschoonen, en gij zult u over hem niet ontfermen, noch hem verbergen, maar gij zult hem zekerlijk dooden; *uwe hand zal het eerst tegen hem zijn om hem te dooden, en daarna de hand van het gansche volk.*»

Hieruit kan men twee dingen leeren. Vooreerst, dat zij, die tot afgoderij willen verleiden, met den dood behooren gestraft te worden *zonder aanzien des persoons*. Geene zonen of dochters of vrienden mochten gespaard blijven, hoeveel te minder dan anderen, van welken rang ook. Zelfs geene profeten, die zich nog wel op hunne voorrechten van particuliere openbaring door droom of visioen konden beroepen, mochten gespaard blijven, als zij het volk tot afgoderij wilden verleiden, zelfs niet al beloofden zij wonderen, ja, al werden er wonderen door hen verricht. Welnu, hoe zal dan ooit een volk worden verontschuldigd, als zij «*according to Goddis commandment punnish not to death such as shal sollicitate or violently draw the people to idolatrie?*» Niemand wordt uitgezonderd. Dat versta men toch wel. Dat blijkt ook duidelijk uit dat plechtig *verbond*, dat Asa maakte met het volk om God te dienen, waarbij hij dit gebod voegde, «dat al wie den God Israëls niet zocht, hetzij groot of klein, man of vrouw, gedood zou worden.»

Het tweede, dat opgemerkt moet worden, is, dat de *uitoefening van de straf* voor zulke misdaden als afgodendienst, godslastering, en dergelijke, die de majesteit Gods aanranden, *niet alleen toekomt aan*

1) p. 498.

Koningen en aan de voornaamste regeeringspersonen, «*but also to the whole bodie of that people, and to every membre of the same, according to the vocation of everie man, and according to that possibilitie and occasion which God doth minister to revenge the injurie done against his glorie, what time that impietie is manifestly known.*» ¹⁾

Dat beveelt Mozes ook duidelijk, als hij zegt (Deut. 13), dat die stad, waarvan men hooren zal, dat er afgodendienst wordt gepleegd, geheel en al moet worden verwoest, en dat de inwoners moeten worden gedood. «*Plaine it is, that Moses speaketh, nor geveth not charge to Kinge, Rulers, and Judges only, but be commaundeth the whole bodie of the people, yea, and everie membre of the same according to their possibilitie; and who dar be so impudent as to denie this to be most ressonable and just?*» Voor den vleeschelijken mensch schijnt het een hard en streng oordeel, want in welke stad waren er niet nog onschuldigen zooals kinderen en eenvoudige en onwetende zielen, die nooit hunne toestemming gaven tot de goddeloosheid. En toch vinden wij niemand uitgezonderd. De redenen, die de H. Geest zelf aangeeft, zijn vooreerst, opdat geheel Israël, het vonnis hoorende, zou vreezen een dergelijken gruwel te begaan, en in de tweede plaats, opdat de Heer mocht aflaten van de hittigheid zijns toorns en bewogen mocht worden zich met innerlijke liefde tot het volk te keeren, hun genadig te zijn en hen te vermenigvuldigen overeenkomstig den eed, dien Hij hunnen vaderen gezworen had.

Daarom moet dit voldoende zijn om een ieder er toe te brengen zichzelf tot vijand te verklaren van datgene, dat zoozeer den toorn Gods tegen het geheele volk opgewekt. Want Gods toorn wordt ook door de overtreding van weinigen opgewekt over het geheele volk, en wordt niet uitgebluscht, aler de straf aan de overtreders is voltrokken.

Wel is waar werd de bedoelde wet niet uitgevoerd, maar daarom volgden ook zoovele plagen over Israël en Juda, totdat beiden in ballingschap werden weggevoerd. «*The consideration wherof maketh me more bold to affirm, that it is the dutie of everie man, that list to escape the plague and punishment of God, to declare hymselfe ennemie to idolatrie, not only in heart, hating the same, but also in externall gesture, declaring that he lamenteth, yf he can do more, for such abominations.*» ²⁾

1) p. 501.

2) p. 503.

En als God nu de uitoefening van straf eischt van het geheele volk, ja, van elk lid, hoeveel te meer dan van hen, de edelen, «whome God has appointed to be as *bridels*, to repress the rage and insolencie of your Kings.»

Men zal de bedenking opperen, dat zijne bewering in strijd is met de praktijk der apostelen, die de Heidenen tot bekeering riepen en niet zulk eene straf vorderden. Doch de Heidenen waren eene profane natie, waarvan God nooit openlijk verklaard had, dat zij Zijn volk waren, en daarom eischte ook de H. Geest, toen zij tot bekeering geroepen werden, geenerlei lichamelijke straf naar den eisch van eene wet, waaraan zij, als zijnde vreemdelingen van het burgerschap Israëls, nooit onderworpen waren geweest. Maar als iemand zou meenen, dat, *nadat* zij door Christus Jezus aan te nemen opgenomen waren onder Abrahams kinderen, zij niet verplicht waren «to the same obedience which God required of his people Israel, what tyme he confirmed his league and covenante with them,» dan maakt hij Christus minder dan Mozes en brengt Hem in strijd met de wet van Zijnen hemelschen Vader. Want als de overtreding van Mozes' wet des doods waardig was, hoeveel temeer de overtreding van Christus' ordinantiën, «*I mean after they be once received.*»

En daarom aarzelt hij niet te beweren, dat de Heidenen «(I mean everie citie, realme, province, or nation amongst the Gentiles, embracing Christ Jesus and his true religion) *be bound to the same league and covenant that God made with his people Israel, what tyme he promised to roote out the nations before them, in these wordes: «Beware that thou make anie covenante with the inhabitants of the land to the which thou commest, leste perchance that this come in ruin, (that is, be destruction to thee); but thou shalt destroy theyr altars, break their idols, and cutt doune their groves»* 1).

Wanneer God dus de oogen opent van eene groote menigte, hetzij eene provincie, een volk of eene stad, en hun het zwaard in de handen geeft om de boosheden uit hun midden weg te doen, dan zijn zij even goed verplicht om hun grondgebied, hunne steden en landen, van afgoderij te zuiveren, als Israël daartoe verplicht was, toen het bezit nam van het land Kanaän. En voorts, indien iemand dan daarna weer de afgoderij ergens in zulk een land wil gaan oprichten, dan is *niet alleen de Magistraat, aan wien het zwaard is toevertrouwd, maar ook het volk* verplicht door den eed, dien zij aan God

1) p. 505.

gezworen hebben, om met de uiterste krachtsinspanning het onrecht, tegen Gods majesteit begaan, te wreken.

Bij een algemeenen afval als in Israël tijdens Jerobeam zijn er natuurlijk verschillende consideraties te nemen. Want omdat toen het geheele volk was afgevallen, kon er niemand gevonden worden, die de straf wilde uitvoeren, die God bevolen had, totdat God Jehu deed opstaan, dien Hij tot dat doel had aangewezen. Zoo is het bij elken algemeenen afval, dus ook in deze dagen in geheel Roomsche landen, waar nu geen «*ordinarie justice*» kan worden uitgeoefend, «*but the punishment must be reserved to God and unto such meanes as he shall appoint*».

Maar als een groot aantal eenmaal den waren godsdienst heeft aangenomen en er vallen dan sommigen, of zelfs het grootste gedeelte, weer af (zooals het in de laatste dagen in Engeland was), dan is het voor zulk een aantal wettig om de afgodendienaars met den dood te straffen, als God door eenig middel hun de macht daartoe geeft. Want zoo besloten Jozua en Israël tegenover Ruben, Gad en Manasse te handelen, omdat zij bij die stammen afval van God veronderstelden. En al de stammen voerden zulk een scherp vonnis inderdaad uit ten opzichte van den stam van Benjamin, zelfs voor een geringere overtreding dan afgoderij. Zoo behoorde men te doen in Engeland. Het is niet alleen wettig zoo te handelen, «*but the Magistrates and people are bound so to do, unless they wil provoke the wrath of God against themselves. And therfor I fear not to affirm that it had bene the dutie of the Nobilitie, Judges, Rulers, and People of Engeland, not only to have resisted and againstanded Marie, that Jesabel, whome they call their Queen, but also to have punished her to the death, with all the sort of her idolatrous Preestes, together with all such as should have assisted her, what tyme that shee and they openly began to suppress Christes Evangil, to shed the blood of the saincts of God, and to erect that most divellish idolatrie, the Papistical abominations, and his usurped tyrannie, which ones [once] most justly by commune othe was banished from that realme.*» ¹⁾

Doch dit punt kan hij nu niet verder bespreken, hij is genoodzaakt «*to omit it to better opportunitie*» ²⁾, en daarom terugkeerende tot de edelen van Schotland, herinnert hij hun, dat zij, belijdende gedoopt

1) p. 507.

2) Zie zijne *Eshortation to England*; vg. beneden, bl. 207 vv.

te zijn in den Heer Jezus, nu ook noodwendig moeten belijden, dat de zorg voor Zijnen dienst tot hunnen plicht behoort. En daarom behoort ook tot hunnen plicht het straffen van hardnekkige afgodendienaars, zooals al hunne bisschoppen zijn, indien deze na waarschuwing nog hardnekkig blijven.

Wel is waar beweren de trotsche prelaten het privilege te hebben, — en dat wel met toestemming van concilies en keizers —, van niet te staan onder wereldlijke jurisdictie. Ook zeggen zij, dat alles niet zoo plotseling kan worden gereformeerd, en belooven zij verbetering te zullen brengen na verloop van tijd. Maar hiertegen geldt, dat geen privilege, dat gegeven is tegen de ordinantiën Gods in, mag worden gehouden, ook al hadden alle concilies der wereld en alle menschen het goedgekeurd. En immers, zooals aangetoond is, het is tegen de ordinantie Gods, dat eenig afgodendienaar, moordenaar, valsche leeraar of lasteraar van straf zou worden ontheven. En wat hunne reformatie betreft, die kan men verwachten, als de satan, wiens kinderen zij zijn, zijne natuur zal hebben veranderd.

Bovendien, hoe bewijzen zij dit privilege? Van God hebben zij het niet ontvangen. Want God onderwierp Aäron aan Mozes, zoodat deze niet vreesde hem rekenschap af te vragen van zijne goddelooze daad in het toestemming geven tot de afgoderij. En Mozes wist toch, dat zijne waardigheid zoo groot was, dat hij alleen in het heilige der heiligen mocht binnen gaan; evenwel noch zijn ambt, noch zijne waardigheid sloot hem uit van rechtspraak, toen hij had misdään. Salomo eveneens ontnam aan Abjathar zijn hooge priesterlijk ambt en beval hem van alle bediening van het heiligdom afstand te doen en als privaat persoon te leven. Het is dus meer dan duidelijk, dat de geheele priesterschap onder de wet gehoorzaamheid verschuldigd was aan de burgerlijke macht. En Christus heeft deze ordinantie Zijns Vaders niet te niet gedaan, maar veeleer bevestigd, toen Hij Petrus beval schatting te betalen. Daarom manen ook Petrus en Paulus aan tot gehoorzaamheid aan alle menschelijke ordening, alleen «he excepteth such as be expressly repugnyng to Goddes commandement (1 Petr. 2, Hand. 4 en 5, Rom. 13).» 1)

Ook zelfs vele jaren na de dagen der apostelen was dat zoogenaamde privilege een onbekende zaak in de Kerk, zooals b.v. blijkt uit de aantekening van Chrysosthomus bij Rom. 13: «Of ge een apostel,

1) p. 510.

of evangelist, of profeet zigt, of wie ook, gij kunt niet uitgesloten zijn van deze verplichting tot onderwerping» (nl. aan de burgerlijke macht). Maar langzamerhand, door de keizers te berooven van hunne bezittingen en na alzoo meer en meer macht verkregen te hebben in Italië, hebben de bisschoppen van Rome dat privilege zich weten te verwerven, zooals uit tractaten van Symmachus en Agatho en uit hunnen Canon en de glossen daarop blijkt, totdat zij eindelijk tot dit vreeselijke decreet kwamen: «That albeit in life and conversation they were so wicked and detestable, that not only they condemned themselves, but that also they drew to hell and perdition manie thousandes with them, yet that none should presume to reprehend or rebuke them (Distinc. 40).» ¹⁾ En toen het hoofd eenmaal die macht had, strekte zij zich ook spoedig uit tot de leden. En wat de vruchten hiervan zijn geweest, is helaas openbaar, trotschheid, roof, verdrukking, moord, onzedelijkheid boven alle beschrijving. En nu blijven zij maar steeds op die privileges aanspraak maken, en indien zij, de edelen van Schotland, hun die toestaan, dan zullen zij zekerlijk eenmaal met hen tezamen den beker van Gods wraak moeten drinken.

Wel hebben sommige keizers, uit een zekeren ijver en door bepaalde overwegingen geleid, voorrechten gegeven aan de ware Kerk, die onderdrukt werd, om haar te handhaven tegen tyrannen. Maar als de wet in den geest van den wetgever moet worden verstaan, dan moeten zij eerst bewijzen, dat zij zijn «*Christes true and afflicted Church*». Doch uit de Schrift Gods kan van hen bewezen worden, «*what trees and generation they be, to witt, unfrutefull and rotten, apt for nothing but to be cull and cast in hell fier; yea that they are the very kingdome of Antichrist, of whome we are commaunded to beware.*» ²⁾

En daarom, omdat het niet Knox alleen is, maar vele vrome en geleerde mannen met hem, die de bisschoppen alzoo beschuldigen, hebben de Lords waakzaam en behoedzaam te zijn in zulk eene gewichtige zaak. Het gaat hier niet om iets van deze aarde, maar om de eere Gods, en om de redding van hen zelve en van hunne broeders, die aan hunne zorg zijn toevertrouwd. Daarom verzoekt Knox hun, dat de zaak behandeld moge worden in hunne tegenwoordig-

1) p. 512.

2) p. 515.

heid «*by the playne and simple Worde of God*», 1) en dat de bisschoppen ter verantwoording zullen worden geroepen. Als zij aan dit billijk verzoek gehoor geven, dan zal God zijne zegeningen rijkelijk over hen uitstorten. Hij weet wel, dat «*great troubles shall ensue your enterprise*», maar God zelf zal voor hen strijden. Doen zij het echter niet, dan zal God hen straffen, hunne vijanden zullen zegevieren en zij zullen in *slavernij* 2) sterven. De adel van Engeland zij hun tot een spiegel, waarin zij Gods rechtvaardige straf kunnen zien. 3) Zij hebben God en Zijn evangelie verlaten, en daarom heeft God nu hen verlaten. Zij gevoelen nu hunne ellende, zij haten «*the bondage of strangers, the pride of preists and the monstiferous empire of a wicked Woman*», en toch zien zij zich nu genoodzaakt te gehoorzamen aan wat de trotsche Spanjaarden en Izebel gelieven te bevelen «*and finally, to stand like slaves, with capp in hand, till the servantes of Satan, the shaven sort, call them to counsel*». 4) Dezelfde plagen nu zullen over hen komen, als zij weigeren te hooren naar Gods dienaren, die hunne hulp inroepen. Zijne woorden zijn wel scherp, «*but consider, my Lords, that they are not mine, but that they are the threatnynges of the Omnipotent, who assuredly will performe the voices of his Prophetes, how that ever carnall men despise his admonitions*». 5) Nu beschuldigt God hen nog alvorens Zijne wraak uit te storten, op dezelfde wijze als Petrus eenmaal de Joden beschuldigde, dat zij den Zoon Gods hadden gedood, nl. niet om hen te veroordeelen, maar om hen te roepen tot bekeering van hunne goddeloosheid. Van hunne goddeloosheid, niet alleen bestaande in de ondeugden van hun leven, maar ook in hetgeen voor de menschen nog wel zeer heilig schijnt, hun valschen en bedorven godsdienst.

De bisschoppen zullen zeggen, dat zij een veroordeelden ketter niet moeten hooren, maar, wat hij in het begin al gezegd heeft, hij is geen ketter, maar een waar dienaar van Christus Jezus, een prediker van Zijne onfeilbare waarheid, die juist daarom door hen, die vijanden van Christus zijn, is veroordeeld. En daarom komt hij van dat vonnis bij hen in appel, hun dezelfde gunst verzoekende, die Achab, een godde-

1) Vg. boven, bl. 171.

2) nl. van Frankrijk.

3) Vg. boven, bl. 115.

4) p. 516.

5) p. 517.

looze koning nog wel, toestond aan Elia: God moge oordeelen tusschen hem en de bisschoppen door Zijne wet, door Zijne profeten, door Christus Jezus en door Zijne apostelen, en Hij moge uitspraak doen, welken godsdienst Hij goedkeurt.

En als de bisschoppen meenen voordeel te zullen hebben van uitspraken van concilies of kerkleeraren, dan vraagt hij drie dingen, die men hem billijkerwijze niet mag weigeren: voorcerst, dat de alleroudste concilies, waar de vaderen alle dingen naar Gods Woord onderzochten, het meeste gezag mogen hebben; in de tweede plaats dat geen uitspraak van eenig concilie of eenigen mensch worde toegelaten «*against the plaine veritie of Goddes Word*», noeh tegen de bepalingen van die «*soure chiefe Councils, whose auctoritie hath bene and is holden by them equal with the auctoritie of the foure Evangelistes*»; en ten laatste, dat aan geen kerkleeraar grooter gezag gegeven worde, dan Augustinus voor zichzelf vraagt, nl. dat zijn gevoelen verworpen worde, als het niet duidelijk bewezen is uit Gods onfeilbaar Woord. Als men hem deze voorwaarden wil toestaan, dan zal hij de getuigenissen van concilies en kerkleeraren evenmin afwijzen als zijne tegenstanders.

En zoo roept hij het hun ten slotte nog eenmaal toe: «I have offred unto you a triall of my innocencie: I have declared unto you what God requireth of you, being placed above his people as Rulers and Princes: I have offred unto you, and to the inhabitants of the realme, the veritie of Christ Jesus; and *with the hasard of my life* I presently offer to prove the religion, which amongst you is mentained by fier and sworde, to be fals, damnable, and diabolicall». De edelen hebben dus wel toe te zien. Weigeren zij zijn aanbod en handhaven zij de tyrannen, dan zal de bedreiging van Ezechiël (33: 4) aan hen worden vervuld, en in den dag van Jezus Christus zullen geene «*counsels of man be able to prevaile, against that sentence which He shall pronounce*». Daarom is zijne laatste bede, dat God hunne harten alzo moge besturen, dat zij wel zullen overwegen «*the thinges that be offred*», en zulke maatregelen in deze zaak zullen nemen, dat God in hen verheerlijkt worde en de gemeente van Jezus Christus tot Zijne eer worde opgebouwd en vertroost.

Zoo had Knox dan nu niet alleen de koningin-regentes maar ook den adel en de stenden van het rijk kennis gegeven van zijn appel. Doch dit was hem nog niet genoeg. Allen moesten het weten, dat

hij in appel kwam van het wreede vonnis der bisschoppen, en welke ernstige beschuldigingen hij zelf tegen zijne rechters in te brengen had, beschuldigingen, die hij uit het duidelijke Woord Gods wilde bewijzen «with the hasard of my life». En daarom voegde hij aanstonds aan zijn «*Appellation to the Lords*» nog toe zijn «*Letter to his beloved Brethren the Communalitie of Scotland*»¹⁾.

Hij begint met de reden op te geven, waarom hij zich tot hen richt. Wat hij gevraagd heeft van de koningin-regentes, de stenden en den adel, als «*the chiefe heades (for this present) of the realme*», dat kan hij niet nalaten ook van hen te vragen, «*which be the Communalitie and bodie of the same*», nl. om met onpartijdigheid zijne verdediging te hooren tegenover het wreede vonnis der bisschoppen. Als zij dit doen, zullen ongetwijfeld zij en hunne nakomelingschap er troost, opbouw en voordeel van hebben. Hij voor zich is overtuigd van het verderfelijke van den godsdienst, die bij hen te vuur en te zwaard wordt gehandhaafd. En daarom verzoekt hij zoowel hen, de burgerij, als de stenden en de edelen van het rijk, «*that in publike preaching I may have place amongst you at large to utter my mind in all matters of controversie this day in religion*»²⁾. En voorts, dat zij, «*concurring with your Nobilitie*», hunne bisschoppen en den overigen clerus zullen noodzaken met hunne tyrannie op te houden en verantwoording te doen tegenover het Woord van God ten opzichte van beschuldigingen, die tegen hen zullen worden ingebracht.

Men moet aan Gods Woord kunnen beproeven, of de geesten uit God zijn. Vreemd is het daarom, dat de Papisten niet willen, dat hun godsdienst aan de Schrift getoetst worde. Daarmede veroordeelen zij zichzelf. Het zuivere goud vreest de beproeving in den smeltkroes niet. De Paus heeft die stelling van Mahomed (of nog liever van den Satan zelf, den vader aller leugen), dat over zijn godsdienst niet zou mogen gedisputeerd worden.

Zij moeten ook niet meenen, dat de reformatie en de zorg voor den godsdienst hun minder zou aangaan, omdat zij geene koningen, machthebbers, rechters of edelen zijn. Immers, ook zij zijn Gods schepselen, geschapen naar Zijn beeld, voor wie de Zoon Gods eenmaal Zijn kostbaar bloed heeft vergoten. Ook hun wordt het evan-

1) p. 523—538.

2) p. 524. Vg. boven, bl. 171.

gelic ter hunner redding aangeboden. Want al is er onderscheid tussehen den koning en de onderdanen in zake de burgerlijke regeering, niet wat betreft de hoop des eeuwigen levens. Als zij dus jagen naar het eeuwige leven, dan moeten zij onderzoeken, of zij in het geloof zijn; en daartoe hebben zij noodig, dat Christus Jezus hun recht wordt gepredikt. Daarom gaat het hun niet minder aan dan koningen of machthebbers, want zonder Zijne ware kennis kan noch de een, noch de ander zalig worden. In dit opzicht zijn allen gelijk, omdat allen afstammelingen zijn van Adam, door wiens zonde de dood in de wereld gekomen is, en zij dus alleen leven kunnen verkrijgen door ingeplant te worden in den Heer Jezus.

Van die gelijkheid is er een duidlijk voorbeeld in de wet van Mozes, want, toen de tabernakel gebouwd werd, moesten alle kinderen Israëls, rijken en armen, daarvoor opbrengen een jaarlijksche schatting ter herinnering aan hunne verlossing, en wel *allen, rijken en armen, evenveel*, opdat het blijken zou, dat God uit eigen vrije ontferming ook allen evenzeer genadig was en dat er bij Hem geene aanneming des persoons is. En nu heeft God onder ons Zijn geestelijken tabernakel opgericht, nl. de rechte prediking van Zijn Woord en de rechte bediening Zijner Sacramenten, tot instandhouding waarvan de onderdaan niet minder verplicht is dan de vorst, de arme niet minder dan de rijke. Daar de prijs voor 's menschen verlossing één is, zoo eischt God ook van allen, die deelgenooten zullen zijn van de weldaden daarvan, één zelfden plicht, nl. een *«plaine confession»*, dat wij door Christus alleen hebben, wat in Adam verloren was. Van den vorst eischt God, dat hij zichzelf zal verloochenen, van den onderdaan eveneens; van de koningen, dat zij den Zoon zullen eeren, van de onderdanen eveneens. Bij God is geene aanneming des persoons. De arme, die *«boldly doth confesse Christ before this wicked generation»*, is Gode niet minder welgevallig, dan de koning, die *«by the sworde and power which he hath receaved of God, wrooteth owt idolatrie, and so advanceth Christes glorie»*. Maar zoo is het dan ook niet minder de plicht van den arme om in Christus te gelooven en *«to professe his true religion»* dan voor koningen en vorsten. Het zal hen nooit verontschuldigen voor God, te zeggen, dat, daar zij geene machthebbers waren, de *«care and reformation of Religion»* hun niet aanging ¹⁾.

1) p. 532.

Daarom mogen zij de gelegenheid, die God hun nu aanbiedt, niet minachten. Niet alleen Knox namelijk, maar met hem ook «*divers other godlie and learned men do offer unto you our labours, faithfully to instruct yow in the sinceritie of Christes Evangel*». Zij bieden aan «to jeopard our lives for the salvation of your soules» en uit de Schrift te bewijzen, dat de godsdienst, die onder hen te vuur en te zwaard wordt gehandhaafd, een valsche godsdienst is. Zij vragen alleen om gehoord te worden, en dat men dan beoordeele, of hunne leer verwerpelijk is voor God, en dat zoolang de tyrannie der wreede priesters gebrijdeld worde. Als Schotlands burgerij hun dat toestaat, dan zal God hen zekerlijk zegenen, maar anders zullen zij aan tijdelijke en eeuwige plagen niet ontkomen.

Misschien twijfelt men nog, wat men behoort te doen in eene zoo gewichtige zaak. Vooreerst behoort men de eere Gods, de bevordering van het evangelie van Christus, en het heil der zielen boven alle aardsche dingen te stellen. En hoewel zij maar onderdanen zijn, mogen zij toch vragen aan hunne koningen en vorsten, om hun getrouwe predikers te geven en de valsche herders uit te drijven. En doen dezen dit niet, dan mogen zij zich zelf van trouwe leeraars voorzien voor hunne steden of dorpen en hen verdedigen tegen allen, die hen vervolgen. «*Ye may, moreover, withhold the frutes and profetts which your fals Byshoppes and Clergie most injustly receyve of you, unto such tyme as they be compelled faithfully to do theyr charge and duties, which is to preach unto you Christ Jesus truely, rightly to minister his Sacramentes according to his own institution, and so to watche for the salvation of your soules, as is commaunded by Christ Jesus himselfe, and by his Apostles Paul and Peter.*» ¹⁾

Als God hunne harten zal bewegen om met deze dingen een aanvang te maken, dan zal Hij hen ongetwijfeld ook verder zoo verlichten, dat Zijne waarheid een lamp voor hunnen voet zal worden en een gids op hun pad. Hij zal hunne vijanden doen beven en Zijn gezegend evangelie onder hen oprichten. Maar als vrees voor vorsten of wereldsche wijsheid hen van God en van Zijnen Zoon Jezus Christus zullen afhouden, dan zullen zij zeker den beker Zijner wraak drinken. Men bedenke toch wel, dat God niet alleen de voornaamste boosdoeners straft, maar ook «*the consenters to iniquitie; and all are*

1) p. 534. Vg. boven, bl. 35 en 141.

judged to consent, that, knowing impietie committed, give no testimonie that the same displeaseth them.» 1)

Deze leer is vreemd voor de blinde wereld, maar alle groote en bekende gerichten Gods getuigen er van. Tijdens den zondvloed, in Sodom en Gomorra, in Jeruzalem waren immers ook niet allen even slecht voor de wereld. Toch kwamen allen om. Waarom? Omdat zij mede instemden in de goddeloosheid en er niet tegen getuigden. Ook in Schotland is nu de boosheid der bisschoppen meer dan openbaar. Hun vuile leven verpest de lucht, het onschuldige bloed, dat zij vergieten, roept om wraak, de afgodendienst verontreinigt het land. Zal God nu, als het oordeel komt over het land, hen, Schotlands burgerij, onschuldig houden? «Be not deceaved, dear Brethren. God hath punished not only the proude tyrantes, filthie persons, and cruel murtherers, but also such as with them did draw the yoke of iniquitie, was it by flattering theyr offenses, obeying theyr unjust commaundmentes, or in wynking at theyr manifest iniquitie.» En zoo waar God onveranderlijk is, zoo zal dat ook nu geschieden, inzonderheid nu Hij hen tevoren heeft gewaarschuwd voor het dreigende gevaar en hun Zijne genade heeft aangeboden.

Daarom bidt Knox hun toe, dat God hun geve den geest der wijsheid en der kennis, opdat zij deel mogen hebben aan die onvergankelijke erfenis, die bereid is voor hen, die zichzelf verlooehenen en «feght under the banner of Christ Jesus in the day of this his battaile.» En na zijnen brief reeds met «Amen» te hebben besloten, roept hij hun nog als laatste vermaning toe: «Sleep not in syn, for vengeance is prepared against all inobedient. Flic from Babylon, if ye will not be partakers of her plagues. Be witnesse to my Appellation. Grace be with you.»

Zoo had Knox dan nu eindelijk in ronde, duidelijke woorden, woorden, waaraan niemand eene dubbelzinnige beteekenis kon geven, zijne meening gezegd over de toestanden in Schotland en het recht van weerstand zoowel van het volk als van den adel. Totnogtoe had hij zich van een dergelijk optreden onthouden. Hij had zich nog door het bezadigde antwoord, dat Calvijn en Bullinger hem in 1555 op zijne politieke «*Questiones*» hadden gegeven, laten leiden. Waarschijnlijk had hij ook nog gehoopt, dat eene dergelijke reformatie, als hij in Engeland onder Eduard VI had zien tot stand komen, ook in Schotland

1) p. 535. Vg. boven, bl. 181.

niet onmogelijk was. Doch Knox was er de man niet naar om aan den leiband van anderen te loopen. Als hij iets vond «against Goddes ordinance», dan zou hij het zeggen ook. Hij kon wit geen zwart noemen en zwart geen wit. ¹⁾ Hij kon niet anders, hij moest profeteeren. ²⁾ En daarom schreef hij, zonder Calvijn er zelfs met een enkel woord over te raadplegen, ³⁾ zijn *First Blast* over het voor hem meest kwetsicuse punt der vrouwenregeering, maar daarna ook die drie volgende geschriften over de plichten van vorsten en over het recht van weerstand van adel en volk tegen koningen, die afgodendienaars waren, ja, over den plicht van allen zonder onderscheid om naar hun vermogen den afgodendienst uit te roeien en de afgodendienaars te doodden.

De «cruell sentence» van de bisschoppen was hem eene geschikte aanleiding tot deze geschriften en heeft er misschien toe medegewerkt, dat zijn toon nog te heftiger werd. Doch meer dan eene aanleiding was dat vonnis niet. Ook zonder dat vonnis zou Knox waarschijnlijk wel een dergelijk geschrift als de *Appellation* de wereld ingezonden hebben. ⁴⁾ Wat hij geschreven had, was niet eene uitgieting van oogenblikkelijken toorn, — daarvoor was ook de uitspraak van het vonnis al te lang, immers reeds twee jaren, geleden, — maar het waren waarlijk bij Knox diepgaande beginselen, die vooral door de ontdekking der laatste jaren nog des te dieper wortel geschoten hadden in zijne ziel, en die hij nu na zijne laatste reis naar Dieppe niet langer in zijn binnenste bewaren kon, maar uitspreken moest. Van den beginne af aan was Knox in dit opzicht, wat zijn beginsel van weerstandsrecht betreft, door karakteraanleg afwijkende van Calvijn, en door de lessen van Major was hij in zijne meeningen hieromtrent ongetwijfeld nog zeer versterkt. ⁵⁾ Mocht al een tijdlang de invloed van Calvijn, den realist, den systematicus, den man van de autoriteit, zich ook op dit punt bij hem doen gelden, ⁶⁾ ten laatste zou toch Major, de Scotist, ⁷⁾ het bij Knox, den man van de daad, den man met het krachtig, individualistisch, profetisch bewustzijn, winnen. In

1) Zie boven, bl. 169.

2) Zie boven, bl. 94.

3) Zie beneden, bl. 215, noot 2.

4) Vg. zijn *Exhortation to England*.

5) Zie boven, bl. 25 vv.

6) Zie boven, bl. 79.

7) Zie boven, bl. 25.

de drie laatstgenoemde geschriften, zijne vermeerderde uitgave van de *Letter to the Queen*, zijn *Appellation to the Lords*, en zijn *Letter to the Commonalty* heeft Knox als het ware het alarm-signaal geblazen voor den grooten oorlog voor Schotlands godsdienstige en staatkundige vrijheid, die weldra zou uitbreken.

De brieven van Knox naar Schotland misten hunne uitwerking niet. Was men het vorige jaar mede door zijne brieven van uit Dieppe tot nauwere onderlinge aaneensluiting gekomen, ja, had men zelfs een verbond gesloten tot bevordering der reformatie in Schotland, ¹⁾ men had ook daarna niet stil gezeten. En hoe meer de adel, door Knox met zooveel kracht daartoe aangespoord, tot beslistheid kwam en zich tot het ééne groote doel, de reformatie der Schotsche Kerk, begon te vereenigen, met hoe meer stoutmoedigheid er ook weer verschillende predikers optraden en hoe krachtiger ook het volk van Schotland, waaronder ook in dagen van druk de nieuwe denkbeelden in stilte hadden voortgewerkt, zich voor de reformatie begon uit te spreken. Het *weerstandsbeginsel*, om niet alleen zich uitwendig van de afgoderij te onthouden, ²⁾ maar ook «*in externall gesture*» te toonen, dat men van de afgoderij een afkeer had ³⁾, maakte zich hoe langer hoe meer van de groote menigte meester om zich straks in den beeldenstorm lucht te geven.

Het gevoel voor *recht* is misschien krachtiger dan eenig ander gevoel in het hart eens volks. Het «Sion zal door *recht* verlost worden» blijft nooit zonder weerklink. ⁴⁾ En dat gevoel was het bovenal, waarop Knox appeleerde. Er waren verschillende rechten, die een vorst had tegenover zijne onderdanen, maar ook verschillende rechten, die de onderdanen hadden tegenover hunnen vorst. ⁵⁾ Het eerste en voornaamste recht, dat een volk heeft, is zijn recht op ware evangelieverkondiging. Dat recht moest dus in de eerste plaats worden gehandhaafd. Voor dat recht moest als het hoogste al het andere wijken. Geen wonder, dat de geschriften, waarin Knox deze beginselen met zooveel kracht poneerde, in Schotland een vruchtbaren bodem vonden, waar zij diep wortel schoten en welig tierden. De «*grettar libertie*», ⁶⁾ waarnaar Knox reeds zoo lang voor zijn va-

1) Zie boven, bl. 155 vv.

2) Vg. boven, bl. 134.

3) Vg. boven, bl. 181 en 191.

4) Vg. boven, bl. 20.

5) Zie beneden, hoofdstuk VI, gesprek van Knox met Maria Stuart.

6) Zie boven, bl. 139.

derland had verlangd, zou nu niet lang meer een «pium votum» blijven. Eerst zou men om zijn recht vragen, maar dan ook zou men het zichzelf geven. ¹⁾ De beweging, eens begonnen en door zoo edele motieven gedragen, zou door geen macht ter wereld meer te stuiten zijn. ²⁾ Knox mocht er intusschen berouw van hebben, dat hij het vorige jaar maar niet was doorgereisd naar Schotland, ³⁾ het bespaarde hem waarschijnlijk menige teleurstelling. Als hij straks in Schotland aankwam, dan zou hij er komen «in the brunt of the battell», ⁴⁾ juist op het oogenblik, toen men hem het meest noodig had om vooraan te staan «to fecht under the banner of Christ Jesus in the day of this his battaile», en zoo zou hij, de geboren «leader» voor zulk een krijg, hem ook met ongekende snelheid tot het door hem zoozeer gewenschte doel voeren.

Van uit Genève bleef Knox intusschen maar steeds verlangend het oog op Schotland gevestigd houden. Welke uitwerking zouden zijne laatste brieven aan den adel en aan de burgerij van Schotland hebben? Zou men hem nu spoedig andermaal roepen? De berichten, die hij in den loop van 1558 ontving, luidden steeds gunstiger. Men begon steeds meer handelend op te treden. Men richtte verschillende petitities tot de regentes, en deze scheen zelfs veel te willen inwilligen, zoodat men zelfs aan Calvijn schreef om hem te vragen een brief aan de regentes te willen richten, opdat zij de reformatie zou steunen. Inmiddels was de haat tegen de geestelijkheid feller dan ooit losgebroken na den dood op den brandstapel van Schotlands laatsten martelaar, Walter Milne, een tachtigjarigen grijsaard, in April 1558. De bodem in Schotland scheen dus wel hoe langer hoe meer voorbereid te worden. Hoezeer begeerde Knox, dat de vurige wensch zijns harten voor zijn vaderland nu eindelijk nog eens mocht vervuld worden. Hij wachtte intusschen met brandend verlangen, totdat men hem roepen zou. Op eigen gezag kon hij en wilde hij ook niet gaan. Hij kon niet zoo maar zijne gemeente, aan welke hij als herder en leeraar toebehoorde, verlaten. Hij moest wachten, tot er een nieuwe uitnoodiging uit Schotland kwam.

Ook Calvijn wist wel, dat Knox daarop alleen bleef wachten. Den

1) Vg. boven, bl. 190. Vg. ook bl. 160.

2) Froude, *History of England*, vol. III, p. 399. „Authority, unequal to the protection of men's lives and properties, could rouse itself in defence of their souls.” Vg. boven, bl. 6.

3) Zie boven, bl. 162.

4) Zie beneden, hoofdstuk V.

1sten Augustus van dit jaar schreef hij dan ook aan den toen in Frankrijk vertoevendden James Hamilton, 1) den jongen graaf van Arran, zoon van den hertog van Chatelherault, nadat hij hem om zijne standvastigheid had geprezen en hem had aangespoord tot volharding, het volgende aangaande Knox: «Je loue Dieu aussi, Monsieur, du soing que vous avez et saine desir que la pure doctrine de levangile se presche en vostre nation. A quoy ie ne doubte pas que nostre frere maistre Knox s'emploiroit volontiers, comme de fait il la monstre. Mais pource qu'iaiant telle charge icy, il nest pas du tout en liberte, il faudroit quil eust certain moien et adresse. Alors icspere bien quil ne feroit point difficulte dentreprenre le voyage. Comment que ce soit, il ne fault laisser, sil est possible, les bons commencementes que Dieu y a mis, qu'on ne sefforce a les avancer plus outre» 2)

Misschien droeg ook deze brief nog het zijne er toe bij, dat nu weldra de gewenschte uitnoodiging kwam. In November namelijk bereikten eindelijk de brieven van de edelen, waarover boven reeds is gesproken 3) en die waarschijnlijk zoolang nog zijn teruggehouden, omdat men den tijd nog niet geschikt achtte, hunne bestemming. De edelen verzochten daarin Knox om naar Schotland over te komen, terwijl zij tevens in een afzonderlijken brief aan Calvijn, dezen vroegen om toch bij Knox er op aan te dringen, dat hij deze vernieuwde uitnoodiging zou aannemen. Die aandrang van de zijde van Calvijn was overbodig. Het besluit was spoedig genomen en den 7den Januari 1559 nam Knox afscheid van zijne gemeente te Genève.

Alvorens echter Knox op zijne reis te volgen, moeten wij nog stilstaan bij enkele geschriften van zijne hand, die nog in het laatste jaar van zijn verblijf te Genève het licht hebben gezien.

1) James Hamilton, zoon van Schotlands vroegeren regent, den hertog van Chatelherault, was in 1554 naar Frankrijk gegaan, waar hij aan het hof van Hendrik II vertoevende, tot hoofd van de Schotsche garde werd aangesteld (Laing, I, p. 383, note 1). In 1557 werd hij wegens zijne reformatorische gevoelens in de gevangenis geworpen, waaruit hij echter in het volgende jaar weer schijnt ontsnukt te zijn (*Corp. Ref. Op. Calv.*, XVI, p. 712, brief van Gallasius aan Calvijn van 27 Nov. 1557). Toen Calvijn hem schreef, vertoefde hij waarschijnlijk te Poitiers. In 1559 liet hij een hervormden prediker op het landgoed zijns vaders prediken en verzamelde daar eene kleine protestantsche gemeente. Weldra moest hij echter vluchten naar Genève, vanwaar hij naar Duitschland en vervolgens naar Engeland ging, waar Elisabeth hem met veel onderscheiding ontving. Den 7den Sept. 1559 kwam hij in Schotland aan. (Laing, I, c. *Corp. Ref.* XVI, p. 302, XVII, p. 31, 66, 277, 317, 356, 522).

2) *Corp. Ref.* XVII, p. 279.

3) Zie boven, bl. 156.

In November 1558 verscheen Knox' meest uitvoerige en tevens eenige dogmatische werk, getiteld: «*An Answer to a great number of blasphemous cavillations written by an Anabaptist, and adversarie to Gods eternal Predestination*». 1) Zooals de titel reeds aangeeft, is dit werk geschreven naar aanleiding van een geschrift van de tegenpartij. Dit geschrift, getiteld «*Careless by necessitie*», is in zijn geheel door Knox in zijn werk opgenomen. Na een hoofdstuk van zijn tegenstander laat Knox dan telkens de weerlegging volgen. Eenheid wordt daardoor natuurlijk in Knox' werk gemist. Wij ontvangen geen zelfstandige behandeling van het bedoelde leerstuk door Knox, maar eene doorlopende kritiek van het geschrift van zijnen tegenstander, wiens naam niet wordt genoemd, doch dien Knox blijkbaar persoonlijk goed kende. 2) Deze kritiek bestaat grootendeels uit eene uitvoerige exegese van verschillende bijbelplaatsen. Voorts worden verschillende geschriften van Calvijn herhaaldelijk geciteerd, nl. zijne *Institutie*, zijn *commentaar op Jesaja*, zijn «*de Aeterna Praedestinatione*», en zijn «*adversus fanaticam et furiosam sectam Libertinorum*», uit welke twee laatste geschriften zelfs geheele bladzijden worden vertaald. 3) In dit geheele geschrift betoont Knox zich trouwens een getrouw leerling van Calvijn. Behalve door de vele citaten is ook bij de exegese van verschillende teksten en in Knox' redencertrant op verschillende punten Calvijns invloed zeer merkbaar. Ook Calvijns supralapsarisch standpunt wordt door Knox overgenomen. 4) Behalve Calvijn wordt

1) *Works*, V, p. 21—468.

2) Zie p. 56, 83, 223, 237, 240, 392, 405, 420, 461. Op p. 223 luidt het: „Thy manifest defection from God and this thy open blasphemie have so broken and desolved all familiaritie which hathe bene betwixt us, that although thou were my natural brother, I durst not conceale thy iniquitie in this case”; op p. 237: „I take to record the Lord Jesus, that I wold bestow my own life to joyne you fully to Christ Jesus”. Elders maakt zich echter de verontwaardiging zoozeer van Knox meester, dat hij schrijft: „O blasphemous mouth, I will not now so much labor to confute by thy pen, as that my ful purpose is to lay the same to thy charge, if I shall apprehend thee in any commonwelth where justice against blasphemers may be ministred, as God's Word requireth” (p. 222).

3) p. 163—171 (*de Aeterna Praedestinatione*), p. 172—178 (*adversus sectam Libertinorum*).

4) p. 65: „And so, I say, that man's fall and the difference that came to our knowledge by the same, was no less determined in the eternall counsell of God then was his creation”. Ook elders schrijft Knox geheel in den geest van Calvijn: „But if man (albeit he was created good) did yet willingly [cf. Calvijns onderscheiding tusschen een zondigen uit dwang en een zondigen, waarvan wel de „necessitas” ligt in Gods voorbeschikking, maar dat nochtans geschiedt door eene ongedwongen beweging van den menschelijken wil, dus „voluntarie”; vg. Dr. A. S. E. Talma, *De Anthropologie van Calvijn*, Utrecht 1882, bl. 84] make himself evill, how can it be contrary to the justice of God to appoint punishment for transgression, which he did not onely foresee by an idle speculation, or yet suffre and permitt against his omnipotent will, but in his eternall

ook Augustinus verscheidene malen aangehaald, doch meestal zijn deze citaten weer aan Calvijn ontleend. Ook Beza wordt een paar malen geciteerd.

Knox zelf erkent ook met nadruk aan Calvijn veel verschuldigd te zijn, en niet hij alleen, maar zij allen. Na een citaat van Calvijn luidt het: «These be the wordes of this most godlie writer; *from whose judgement none of us doeth dissent in this matter. For from him we must confesse, except that we would in concealing the trueth declare ourselves to be unthankfull, that we all have received comfort, light, and erudition, as from God's good instrument.* 1) En niet alleen Calvijn zelf, maar ook de door hem gereformeerde stad, die immers het beste bewijs is van de ongegrondheid van de beschuldigingen der tegenpartij, wordt door Knox met warmte geprezen, als hij schrijft: «Now come I to the order of that Citie in the which this doctrine is taught, received, and mainteined. What maketh the poore citie of Geneva, poore, I say, in man's eyes, but riche before

counsall, for the manifestation of his own glory, had decreed the same" (p. 90). Vg. p. 144: „Consider, I beseech yow, how plainly we put a *difference* betwixt *violence*, which you call *mere Necessitie* [vg. de uitdrukking „*absolute ordinance*”, die Knox liever niet wil gebruiken, zie beneden] and God's *secrete counsell and eternall purpose*.” Vg. ook p. 140: God nam van Adam „free will” niet weg, ook niet „did *compell* it by any *violence*, but did *use* it as an ordinarie mean, by the which His eternall counsell and purpose should take effect.” Ja zelfs schijnt Knox nog een zekere „free will” ook aan den gevallen mensch toe te schrijven (p. 141): „Neither yet therefor doeth it folow that His foreknowledge, prescience, will, or power, doeth take away the free will of his creatures, but in all wisdom and justice (however the contrarie appere to our corrupted judgements,) he *useth* them as best it pleaseth his wisdom to bring to passe in time that which before all tyme he had *decreed*. To the which purpose and end, they (I mean the creatures and their willes,) whatsoever they purpose to the contrarie, or how ignorantly that ever they worke it, nevertheles do *volunturely*, and as it were of a *naturall motion*, incline and bow to that end to the which they are created”, hetgeen wordt toegelicht met Adams val en den dood van Christus, waaruit wij zien. „that the creatures and their willes, *without all compulsion* do serve God's counsell and purpose.” Nog nader wordt dit dan aldus door Knox geformuleerd (p. 143): „As I separate not God's *foreknowledge* from his *counsell* so do I affirme, that He *worketh all in all thinges*, according to the purpose of the same his good will [= liberum arbitrium]; and yet that he *useth no violence*, neither in compelling his creatures, neither constringing their willes by any *externall force*, neither yet taking *their willes* from them, but in all wisdom and justice *using* them as he knoweth most expedient for the manifestation of his glorie, *without any violence*, I say, done to their willes.” Want „*violence* is done to the will of a creature, when it *willeth one thing*, and yet by force, by tyranny, or by a greater power, it is *compelled* to do the *thinges which it wold not*”). Vg. ook p. 359: „*Siene* we confesse, was *foresene*, yea, and *ordained* in the incomprehensible counsell of God, and that for the most just and the most righteous end or purpose. But that it was *made* or *created* by God, that are ye not able to prove by our doctrine.” Zie nog p. 166 sq. en p. 307.

1) p. 169.

God, by the plentiful abundance of his heavenlie graces; what maketh it, I say, so odious to the carnal man of this world? Assuredly not this doctrine wherewith ye charge us. For that could well please the carnal man, to let him live at his pleasure without all punishment. Is it not the just rigor of justice and *the severitie of discipline* executed therein.... But because in the streets of Geneva dare no notable malefactor more shew his face (all praise and glorie be unto God) then dare the owle in the bright sunne, therefore is it hated; therefore it is called blood-thirstie, and thus blasphemouslie traduced, as after ye write» 1).

Het Godsbegrip, waarvan Knox in dit werk uitgaat, bevat zoowel *nominalistische* (*liberum arbitrium* in God) als *realistische* elementen, zooals trouwens wel elk Godsbegrip, waarin de persoonlijkheid Gods zal worden gehandhaafd, bevatten zal. De eerstgenoemde elementen hebben echter bij Knox evenals bij Calvijn, waar hij de praedestinatie behandelt, zeer verre de overhand. *Gods liberum arbitrium* is volgens Knox feitelijk *de hoogste oorzaak der dingen*. Naar de determineerende oorzaken van Gods wil mag men althans in geen geval vragen: «Therefor, when the question is, Why did God so? it is to be answered, *Because so he wold*. But if thow procede asking, Why he wold? *thow sekest a thing greater and more hie then God's will, which can not be found*» 2). Tot Gods wil moet alles worden gereduceerd, over eenige determineerende oorzaak van dien wil, — dus over het *verband van dien wil met het wezen Gods*, — mag men niet spreken: «We teach and affirme, I say, that if any man in this life travale to searche out *other causes* of these foresaid works of God, then *his secrete will*, that the same man headlongs casteth himselfe into horrible confusion, which he cannot esCAPE without spedie repentance» 3). En elders luidt het weer: «Therefor we must nedes affirme, that to seke *another cause* of God's workes then his holy *will* is more then impietie» 4). Ook in de Schrift wordt geen andere oorzaak genoemd van Gods handelingen dan Zijn «*good will*» [=welbehagen], d. w. z. in dit verband Zijn *liberum arbitrium*: «And therefore this his godlie will is not called secrete, as that it is not *expressed* in his Word; but because

1) p. 212.

2) p. 39.

3) p. 310.

4) p. 344. Vg. ook p. 355.

that in his Word there is *no cause assigned* (God's good will onely excepted) why he hath chosen some and rejected others.» ¹⁾

Met zorgvuldigheid wordt elk verband tusschen goddelijke en menschelijke dingen, goddelijke en menschelijke *affecten*, goddelijke en menschelijke *rede*, afgesneden. ²⁾ Als er wetten zijn in Gods wezen, die Zijn wil determineren, hetgeen door Knox niet wordt ontkend, ja zelfs verondersteld (hier is hij realist), dan zijn toch die wetten in elk geval geheel anders en dus in geen enkel opzicht te vergelijken met de wetten, die heerschen in de geschapen wereld, bepaaldelijk ook in de menschenwereld. Zoo wordt dus elke band tusschen goddelijke en menschelijke dingen, b.v. tusschen goddelijke en menschelijke liefde, goddelijke en menschelijke rechtvaardigheid, afgesneden en elke vergelijking van die beiden ongeoorloofd; de eene is geheel iets anders dan de andere, die beiden zijn niet alleen niet adaequaat, maar volstrekt *heterogeen* (zuiver nominalisme). ³⁾ Werpt b.v. de tegenstander tegen: «God hath given to all his sensible creatures a *naturall inclination* to love their birthes *Shall God make other to love their birthes, and he not love his own birthe?* Man is the birthe and child of God, created to his own image and similitude, (as the Prophet saith) «Have we not all one Father? Hath not one God made us?» And Paul saith, «We are the generation of God.» Wherfor God loveth his own birthe, that is man. Then did He not reprobate and cast away man afore he was: For that were a prooffe that he hated and abhorred his own birthe above all other,» dan antwoordt Knox: «art thou become so bolde and impudent, that thou darrest subject God to the law, lymites, and boundes of nature?» ⁴⁾

1) p. 391.

2) Evenals Calvijn waarschuwt Knox in dit verband tegen het vermengen van hemel en aarde: „Although that yow travell to *confounde the heaven and the earth*, yet shall ye be broght to this principall, that God hath mercie upon whome he will, and whome he will he maketh hard hearted.” p. 330.

3) Doorgevoerd leidt dit nominalistisch beginsel natuurlijk tot scepticisme. want zoo kan wat bij den mensch liefde is, bij God wel haat zijn en omgekeerd, wat bij den mensch rechtvaardigheid is, bij God wel onrechtvaardigheid zijn, wat bij den mensch redelijk is, bij God wel onredelijk zijn, enz.

4) p. 58. Als ervaringsbewijs voert Knox dan aan: „For the tygar, the bear, the lyon, and others, do so tender their welpes, that even against the strength of man (were he never so valiant) will they fight for defence of their young ones; but we do see, that God commonly doth so permit his dearest children to the cruell appetites of the most wicked men, that for a season he appereth to have forgotten them, and to have turned his face and countenance from them”, en iets verder zegt hij: „If you understand and affirme, that equally God loveth all, because all were created by him, the common experience and the

Op dat op geenerlei wijze gebonden zijn van God aan wetten, die in de natuur, de geschapen wereld, met name de menschenwereld, gevonden worden, komt Knox telkens weer terug. 1) Men moet ook eigenlijk de menselijke verhoudingen 2) en aandoeningen niet op God over willen brengen. De Schrift doet dat wel, maar alleen «*for the weaknes of our understanding*». God is *onveranderlijk*, in Hem zijn niet die *affecten*, die in een mensch gevonden worden. 3) Het goddelijke en het menselijke gebied is volstrekt heterogeen. Alle vergelijking van het eene met het andere moet worden uitgesloten. Alle verband niet alleen tusschen goddelijke en menselijke *affecten*, maar ook tusschen goddelijke en menselijke *rede* moet uitgesloten worden. Abrahams voorbeeld van geloofsgehoorzaamheid leert ons, dat wij niet alleen moeten «*subjecte our Iustes and affections to his will revealed, but also our reason (appear it never so probable)*». 4) Goddelijke en menselijke dingen zijn van zulk een geheel anderen aard, dat God op geenerlei wijze vergeleken kan worden met een mensch: «*I answer, 5) That God is a spirit, and hath neither heart nor bodie*

diversitie of God's giftes shall reprove your vanitie; for unto one man we see greater giftes given then unto other; some we see vertuous, and others given to nothing but to iniquitie". p. 59.

1) p. 80: „Your First, drawn from nature and naturall inclination, proveth nothing, becaus that God, *who is alwaies free*, can not be subject to the lawes of nature" (cf. p. 80). Immers: „If then God be subject to the law of Nature, so that he is bounde to do the self same thing to his birthes, that Nature moveth us to do to our children, I ask first, Why did God suffer man created to his own image to fall into sin?" (p. 84).

2) De door den tegenstander gebruikte vergelijking van Christus met een medicijnmeester, die medicijnen aanbiedt, die kunnen worden aangenomen of verworpen, is verkeerdt. Christus biedt niet alleen medicijnen aan „as a common Phisition", het gebruik ervan overlatende „to our will and power. But we affirme that *in the hartes of his elect*, he *worketh faith*, he *openeth their eyes*, he *cureth their leprosie*, he *removeth and overcometh their inobedience*, yea, *by violence* he pullett them furth of the bondage of Sathan" (p. 205). Alle dergelijke vergelijkingen van goddelijke en menselijke verhoudingen moeten eigenlijk worden uitgesloten, niet alleen als zijnde *inadaequaat*, maar als zijnde *volstrekt heterogeen*.

3) p. 193: „God is a *Spirit*, and *free from all such passions as creatures be subject unto*; for in his eternall Godhead there is neither pacience subject to paine, neither yet sorowe annexed with anguise and grief. But when such passions be attributed unto God, it is *for the weaknes of our understanding* that the Holie Ghost doth subject himself in language and tongue to our capacite." Elders zegt Knox weer aangaande plaatsen als Jer. 15 : 6 en dergelijke, waarop de tegenstander den nadruk wil gelegd hebben: „I trust that everie reasonable man will consider, that those wordes be rather spoken to admonish the people how God by all meanes had provoked them to repentance, *than to declare unto us what nature or passion God hath in himself as ye do*" (p. 201).

4) p. 316.

5) nl. op de tegenwerping van den tegenstander tegen Knox' leer van een verborgen en een geopenbaarden wil: „God abhorreth a double heart, which speaketh one thing and thinketh another."

like as man hath, so must not his words, cogitations, and thoughtes, be compared to ours». 1) God staat als souverain in elk opzicht vrij boven de wet, die Hij zelf geeft: «I ask of you, if ye will binde God to that lawe which he hath imposed to his creatures?» 2)

Toch zijn er ook *realistische* elementen in Knox' Godsbegrip aan te wijzen. Knox spreekt ook van determineerende oorzaken van Gods wil: «We (so taught by the Scriptures) with reverence do affirme, That God for just causes, albeit unknowen and hid to us, hath rejected a parte of men.» 3) De oorzaak van het verloren gaan der verworpenen ligt zelfs gedeeltelijk in henzelven: «And secondarely, we teach, that their perdition doeth so depend upon God's Predestination, that the just cause and mater of their perdition is found within themselves». 4) Ja, zelfs ligt in zekeren zin de oorzaak van hunne verwerping in hunne zonde, hoewel deze in geen geval de eenige of ook de voornaamste oorzaak daarvan is: «as I neither excuse their manifest rebellion, neither yet deny it to be a most just cause of their condemnation, so utterly deny I that their present sinnes were the onely or the chefe cause of their reprobation.» 5) Ook is echter Gods absolute ordinantie als zoodanig niet de «principal cause» van de verwerping: «neither yet do we understand nor affirme, that God's absolute ordinance is the principall cause of reprobation, of

1) p. 317. Met eene praktische wending ontwikkelt Knox dan die gedachte verder, als hij laat volgen: „for as we be corrupte liers and vaine, so where we do speak one thing and think another, we do meane deceate, fraud, and destruction to our brother, to whome we promise trueth, fidelitic, and conservation to our power: But God, according to the puritie and perfection of his godlie nature, in speaking to his creatures, and in creating of them, must not absolutely have respect to them, but also to his owne glory.” Ook elders roept Knox zijn tegenstander weer verwijtend toe: „I wonder at your madness, that you can never make difference betwixt God and earthly creatures.” (p. 197).

2) p. 317. Knox laat hierop nog volgen: „And if ye will leave none other libertie to God his soveraigne majestie, then his lawe hath permitted to men subjecte to the same: and if ye dare promise to your selves that authoritie over God, girde your loines, and play the strong champions: prepare your seates, appoint your judges, cite and adjourne him to appeare at a fixed day, to render a reason, and make an accompte before you of his universall regiment; in which (no doubt) ye shall finde many thinges more repugnant to your reason then this.”

3) p. 40. De nadruk, dien Knox daarop wil gelegd hebben wordt nog duidelijker door wat hij volgen laat: „But you, making no mention of any cause, affirme, that we holde „That He hath created the most part of the world (which is innumerable) to no other end but to perdition”; in which shameles lie your malice passeth measure.”

4) p. 41.

5) p. 71.

sinne, and of damnation.» 1) Ook die *absolute ordinantie* 2) toch is in zekeren zin gedetermineerd. Als *oorzaak* toch van de verwerping wordt dan door Knox genoemd een «cause», die is «most just, but yet *secrete and hid from us*, reserved in Gods eternall *wisdom*, to be revealed at the glorious coming of the Lord Jesus.» 3) Hier wordt dus de *wil* Gods gebonden aan een «cause, reserved in his eternall *wisdom*», dus aan Gods *wezen* zelf (realisme).

Ook elders wordt weer van deze, hoewel onbekende, determineerende oorzaak van Gods wil gesproken: «If God's omnipotencie remaineth, as no doubt it doth, so perfecte and whole that he may not impede onely wicked men of their interprises, but also that he may destroy even Sathan himself, if so pleased His eternal wisdom, what can be concluded, but that God willingly, for *causes knowen to his wisdom alone*, permitteth and suffereth things to be done, which after he will most justly punish?» 4) En weer elders: «Therfor we must nedes affirme, that to seke another cause of God's workes then his holy will is more then impietie. For the *causes be knowen to his wisdom alone* why some he hath chosen to life everlasting in Christe Jesus his Sonne, and why that others are left in perdition.»

Evenwel blijkt juist op deze laatste plaats, hoezeer de nominalistische elementen in Knox' Gods-begrip de overhand hebben, als hij volgen laat: «The *cause* may be *secrete* (as Augustine speaketh), but unjust can it not be, because it *procedeth from God's will*, which is the *perfecte rule of all justice and equitie.*» 5) Gods *wil* (*liberum arbitrium*) wordt dus ook hier weer de *laatste* oorzaak; die wil «*procedeth*» niet uit eene «cause», gegrond in Zijne wijsheid, n. a. w. in Zijn *wezen*, maar die «cause» «*procedeth*» uit Gods *wil*. Feitelijk vinden we hier dus eene cirkelredeneering, waarin realisme en nominalisme elkander ontmoeten, maar waarin het nominalisme de overhand behoudt: *rechtvaardige oorzaken* determineeren Gods *wil*, maar Gods *wil* is weer de regel voor de *rechtvaardigheid*.

Intusschen kan het den schijn hebben, alsof *de eere* Gods als

1) p. 112.

2) Knox gebruikt liever de uitdrukking „*eternall counsell* of God”, en voegt er aan toe: „(for *absolute ordinance* we use not in that matter)”, en iets later zegt hij weer: „God's absolute Ordinance (*which maner of speaking, I say, we abhorre*).” Vg. boven, bl. 196. noot 4.

3) p. 113.

4) p. 323.

5) p. 344.

determineerende oorzaak van Gods wil een krachtig *realistisch* element vertegenwoordigt. Herhaaldelijk toch wordt daarop de nadruk gelegd, dat de eere Gods het doel is der gansche schepping: «you steall from our wordes, and suppresses that which ever we joyne when we make mention of God's Predestination, to witt, that he hath created all thinges for his own glorie» ¹⁾. En weer op een andere plaats wordt gezegd: «The chief end of mannes creation, we have before declared to be the glorie of God». Doch dit begrip: *de eere Gods* wordt door het verband, waarin het voorkomt, een louter *formeel* begrip zonder wezenlijken inhoud. Daar toch, zooals boven is aangewezen, alle verband tusschen goddelijke en menschelijke dingen, goddelijke en menschelijke affecten, goddelijke en menschelijke rede, is afgesneden, kan dit begrip alles, ook het met het menschelijk gevoel en de menschelijke rede meest tegenstrijdige, tot inhoud hebben; er is geen enkel *materieel* beginsel voor aangegeven. Die *eere Gods* wordt dan ook door Knox niet nader bepaald of omschreven in verband met het *wezen* Gods. Knox laat eenvoudig volgen na het laatst aangehaalde citaat: «the glorie of God, which if you can not see shine in the just condemnation of the reprobate, accuse your blindnes» ²⁾. Zoo zegt hij ook elders weer tegenover de tegenwerping betreffende de twee willen in God, dat Gods wil in zichzelf één is, «to witt the manifestation of his own glorie», doch ten opzichte van de scep-selen «it hath divers respects, for God will the salvation of some, and he also will the just condemnation of others», en hiervan is in Zijn Woord «no cause assigned», uitgezonderd Gods «good will» [*liberum arbitrium*] ³⁾. Eene poging om aan dit *formeele* begrip van de eere Gods een *materieelen* inhoud te geven, wordt een enkele maal door Knox gewaagd, als hij b.v. zegt: «He, in his eternall counsel, appointed the end to every creature, to the which they shall once atteine, by such meanes as he most justly hath appointed. And therfor, seing his glorie doth no lesse require his just judgements then his superabundant mercie to be known, he hath in his eternall counsel elected some and rejected others, even before the foundations of the world» ⁴⁾. Doch tot een verdere poging om enig

1) p. 38; vg. ook p. 85 (voorbeeld van den blindgeborene).

2) p. 161.

3) p. 391. Vg. boven, bl. 198.

4) p. 390. Vg. ook p. 339: „God worketh all his workes to manifest his glorie, his wisdom, his power, his mercie, goodnes, and justice”, en p. 168, waar met instemming de

verband aan te wijzen tusschen de eere Gods en het wezen Gods komt het niet, zoodat ten slotte ook dit beginsel van de *eere Gods* slechts een *formeel* beginsel blijkt te zijn zonder een bepaalden materieelen inhoud, zoodat ook dit beginsel geen realistisch element in Knox' Godsbegrip kan geacht worden te vertegenwoordigen.

Knox betoonde zich intuschen in zijn *On Predestination* tegen zijn tegenstander wel opgewassen, hetgeen ook reeds blijkt eenvoudig uit het feit, dat hij diens geschrift geheel in het zijne opnam. Hij vreesde de argumenten van zijnen tegenstander blijkbaar niet en behoefde dit ook niet te doen. Knox had nu gelegenheid zich nog eens weer als bij het dispuut in het Leonhard's College een goed leerling van

woorden van Calvijn worden aangehaald: „When that thou doest heare the mention of *God's glorie*, there also remembre thow *justice* to be; for of necessitie it is, that just must that be which deserveth praise”. waarbij men echter zich moet herinneren, dat volgens Knox Gods *wil* weer de regel is voor Zijne *rechtvaardigheid*.

Intusschen schijnt de strijd over de praedestinatie in die dagen nog meer een *schaalstrijd* geweest te zijn en minder diep in het *gemeentelijke* leven ingegrepen te hebben dan bv. in de 17e en 18e eeuw. Op p. 181 lezen we: „Ye alledge perchance, *that the common people read not our writings*, and therefor they can not understand our judgement in this case. I answer, the more impudent and blasphemous are you, who so defame us in the eares of the *unlearned multitude*, that to them ye make both us and our doctrine odious, before that ever it be known or examined.” Zoolks bekend is, nam men aanstonds gestrenge maatregelen tegen de ketteren, zoodat de ketterij geene gelegenheid had ver om zich heen te grijpen, en in de gemeente zelf was, zolang de *verbondsgedachte* op den voorgrond stond, de kwestie feitelijk *geblinacerd*, daar *alle leden der Kerk* krachtens het Gereformeerde beginsel als „*uitverkorenen*” moesten worden beschouwd en toegesproken. Vg. ons *Doopsformulier*: „totdat wij eindelijk onder de gemeente der *uitverkorenen* in het eeuwige leven onbevlekt zullen gesteld worden.” Zie beneden, hoofdstuk VI.

Merkwaardig is, dat ook in de brieven van Knox aan Mrs. Bowes de kwestie nooit wordt behandeld. Knox gebruikt voortdurend de termen „*uitverkorenen*” en „*verworpenen*”. Hij beschrijft, hoe God handelt tegenover Zijne „*uitverkorenen*” om Mrs. Bowes te troosten en te bemoedigen in hare twijfelmoedigheid en haren heftigen inwendigen strijd, doch nimmer, zelfs niet in hare bangste aanvallen van twijfel, stelt zij hem de vraag: Ben ik wel eene „*uitverkorene*”? Die vraag rees bij het eenvoudige gemeentelid, dat door Knox steeds stilzwijgend als eene „*uitverkorene*” werd behandeld, niet op. Bedoelde termen hebben dan ook blijkbaar in Knox' brieven en ook in zijne overige vermanende geschriften (zooals waarschijnlijk ook in het algemeene kerkelijke spraakgebruik dier dagen) meer eene *ethische* dan eene *intellectualistische* beteekenis; feitelijk krijgen zij dezelfde beteekenis als in het tegenwoordige kerkelijke spraakgebruik de woorden „*geloovigen*” en „*ongeloovigen*” en in het O. T. „*rechtvaardigen*” en „*goddeloozen*.” Sterk komt dit ook bv. uit in Knox' *Letter to the Queen*. Zijne vermaning aan de koningin-regentes komt hierop neer: Er is een „*communion of all Goddes elect*” en ook een „*communion amonge the reprobate*.” De koningen, die Gods volk onderdrukken en het in Egypte willen terughouden, zijn „*companions to Pharao*.” Voeg u dus niet bij hen, de „*reprobate*”, maar bij de „*elect*”. „*Herin ought you, Madam, be circumspect and careful, if that ye have any hope of the life to come*” (IV, p. 436 en 437). De *niet-wedergeborene* „*uitverkorene*” komt in Knox' brieven niet voor; is voor hem eene *abstractie*.

Major te beloonen, wat zijne dialectische bekwaamheden betreft. Meer echter nog dan deze formeele bekwaamheid kwam zijne ernstige studie van Calvijns geschriften hem nu te stade. En ook waar hij telkens weer Calvijn citeert en gedurig ook in zijne wijze van argumentatie en woordenkeus aan hem herinnert, geeft hij toch daarnaast ook blijken, dat het hem niet aan zelfstandige verwerking van Calvijns denkbeelden ontbreekt. Hij heeft zich geheel in Calvijns stelsel ingedacht en heeft diens denkbeelden geheel in zich opgenomen, zoodat zij waarlijk zijn eigendom zijn geworden. Maar daarbij blijft het dan ook. Knox was niet de man om op dogmatisch gebied nieuwe wegen te openen. Het best leeren wij hem dan ook kennen niet uit dit zijn eenige dogmatische geschrift, maar uit zijne krachtige brieven van vermaning en vertroosting en opwekking, die hij schreef naar Schotland en naar Engeland. Daarin is hij in zijne kracht. Knox was geen dogmaticus, maar profeet.

Hoewel Knox' gedachten in dit jaar 1558 meer bijzonder met Schotland werden bezig gehouden, verloor hij toch ook zijne Engelsche broeders, onder wie hij vroeger het predikambt bediend had, niet uit het oog, getuige een brief, dien hij hun den 10^{den} November 1558 schreef: «*Epistle to the inhabitants of Newcastle and Berwick*». 1)

De korte inhoud van den brief wordt reeds weergegeven in het opschrift, dat zich richt tot allen, «*who sometyme in the Realme of Englande professed Christ Jesus, and now be returned to the bondage of idolatrie*», aan wie door Knox wordt toegewenscht «*true and earnest repentance*.» Deze brief is eene klacht over hun afval 2) en tevens een krachtige aanmaning tot bekeering. Inzonderheid door hen te wijzen op de plagen, die God hun heeft gezonden voor hunne zonden: wegneming van het evangelie, overheersching door vreemden (Spanjaarden), allerlei tegenspoed, die Engeland heeft getroffen, tracht Knox

1) V, p. 475—494.

2) p. 478: „O, grevous fall! and more then grevous! that *from the dignitie of the sonnes of God* (which prerogative ye had *by grace* and not by nature) ye are become slaves of *Sathan*, justifying by your presence most abominable *Idolatrye*.” Vg. hiermede, wat Knox zegt aangaande de gelijkenis van den vijgeboom (Luk. 13): „This was not spoken by Christ, nor ment (deare Bretherne) of *deade and insensible trees*, but under the similitude most lively is painted and set forthe what shalbe the end of those that by *vocation* and *external profession* are *planted in the Churche of God*, and so made *members of Christ Jesus* who is the veric vyncstoke; and such as do professe him are called *branches grafted in him*. This similitude (I say) dothe expresse what shalbe the end of such as bring not forth frute in him” (p. 484).

hen tot berouw en bekeering te dringen. De plagen, die hij hun vroeger voorspeld had (overheersching door vreemden), waren immers ook gekomen, inzonderheid zichtbaar in de inneming van Calais, «some tymes called the Key of England» (Jan. 1558) ¹⁾, en in den druk van zware belastingen, waaronder zij nu zuchtten. ²⁾ En nu zouden er nog meer plagen volgen ³⁾, tenzij een spoedig berouw het voorkwam.

Knox vermaant hen daarom om toch ernstig acht te geven op de stem van Gods profeten en toch op geenerlei wijze hunne zonde van afval te willen verdedigen. Het bloed van Gods kinderen, in hun land vergoten, «*whereof ye are all gillie by reason of your permission and silence*», roept tot den hemel om wraak en God zal ook «*revenge their cause (and that spedely), and confounde his ennemies, the persecuters of his Church, as fyer consumeth stubble and strawe.*» Knox wil geen tijd bepalen voor deze oordeelen, «*but this I feare not to affirme, in the assurance of his Spirite who of mercie hath called me to be a minister of his Worde and veritie, that as ye have harde the dayes of these present dolors forespoken, when ye could feare no suche daungers to come: For Berwick and Newcastle, be you both witnesses As this part (I saye) of God's judgements, which before were pronounced, is executed in your eies, so shal some of you that this day beholde the tyrannie that is used, mainteined, and permitted amongst you, likewise beholde the terrible plagues and severe judgements of God powred forthe in full perfection, not onely upon the cruel murtherers, but also upon suche as by *silence* and *flattery consent to their impietie*» ⁴⁾.*

1) p. 490. Hierbij wordt eene bijzondere vermaning gevoegd tot Berwick, als zijnde de sleutel van Engeland in het noorden: „O Barwick! She was thy sister, and your condition was one, except that as in strength, order, and civil pollicie, thou wast nothinge comparable if that ye intende to escape God's vengeance, delaye no tyme to returne to him. . . . now he offereth himself unto yow; now he is neare; now he is to be founde, whyle he calleth you to repentance *by his Messengers and Worde.*”

2) p. 492: „Now are ye compelled to fede *the proude Spanyard*, both within and without your contry. *Taxe followeth taxe, and one exaction calleth for another.* The landes and inheritances must pay at pleasure of the Parliament, the movable goodes can not escape valuation and censure, where oppression and extorsion beare rule and dominion. *These are the great benefites, which of Jesabel ye have receyved, for refusinge of God, and bowing at her commandement to Baal.*”

3) p. 485: „I have no pleasure (God is witness) *to threaten you, muche lesse to pronounce plagues and God's severe judgements against you* (vg. boven, bl. 143), but seing and considering your horrible defection frome God, and frome his veretie knowne and professed, I dare not cease to exhort you to repentance.”

4) p. 488 sq.

Met enkele woorden wijst Knox hen dan nog ten slotte op wat zij nu te doen hebben. Bij tijds moeten zij zich bekeeren en daar zij openlijk van God zijn afgevallen, «so let your conversion be manifest, by removynge from amongst you all kinde of idolatrie.» ¹⁾ Misschien schijnt hun dit zoo onmogelijk, «that ye judge me rather to mock you then to exhort you to repentance by this meanes.» Doch wat menschen onmogelijk toeschijnt, is mogelijk bij God. Zij hebben hunne zonde te erkennen, rouw te dragen over hunne ondankbaarheid, zich te onthouden van afgoderij, en voorts: «call boldly that the libertie of Christ Jesus, of his holy Gospel preached, may be restored unto you; consent not by your silence to the shedding of the blood of innocentes, but boldly beare witness that injurie is done unto them»; en wederom: «remove to your power iniquitie frome amongst you». ²⁾ Voor hetgeen hun verder te doen staat «in these most dolorous dayes» verwijst Knox hen ten slotte naar zijn *Appellation* en zijn *Letter to the Commonalty*.

Doch deze «dolorous dayes» zouden voor Engeland niet lang meer duren. Geheel onverwacht kwam er eene verandering in de toestanden aldaar, toen den 27sten November 1558 Maria plotseling stierf en werd opgevolgd door hare zuster Elisabeth, eene gebeurtenis, voor Engeland van de verst strekkende beteekenis. Nauwelijks heeft Knox het voor de Protestanten zoo heugelijke nieuws gehoord, of hij zet zich neder om te schrijven: «*A Brief Exhortation to England for the spedie imbrasing of Christs Gospel heretofore by the tyrannie of Maria suppressed and banished*», ³⁾ dat den 12^{den} Januari 1559 te Genève het licht zag. Dit geschrift is merkwaardig als bevattende een program van reformatie, zooals Knox in die dagen geschikt achtte voor Engeland, een program, dat hij zelf, in hoofdzaken althans, kort daarop in zijn eigen vaderland tot uitvoering zou brengen.

Knox begint met de Engelschen te wijzen op de onverdiende gunst, die God hun thans heeft betoond. Toen hij hun de vorige maal geschreven had, had hij het niet verwacht. Hij had integendeel gemeend, dat God hun nog meer plagen zou zenden om hunne ongehoorzaamheid en hunnen afval. Toch heeft God dit niet gedaan. Waarom? Om dezelfde reden, als toen God Israël niettegenstaande zijne zonden uit de Babylonische ballingschap verlost en zooveel andere malen, als Hij Israëls ongerechtigheden niet aanzag: «*For*

1) p. 492.

2) p. 494.

3) V. p. 503—522.

mine own name's sake», zegt de Heer. Toch zal Gods wraak zekerlijk komen over hunne ongerechtigheden, als zij nu niet hooren, maar zich aldoor blijven verharderen. Daarom zij men nu op zijne hoede en spiegele zich aan de geschiedenis van Juda. «How long and how patiently dyd God fight against this their rebellion, is easie to be understand by the historie and Prophets; but how severe, in the ende, were the plagues and juste vengeance powered upon the Kings, Princes, and people, dyd verie Ethnickes themselves give testimonie and record. Their land and cities were spoyled, burnt, and left desolate; women for hunger compelled to eate their owne children. Oft wer they broght in *thraldome and subjection of strangers*; and finallie, the glorie of the Lord was removed from his sanctuarie.» 1) Ook zij hebben zich aan dezelfde zonden schuldig gemaakt als Israëel, inzonderheid bij den laatsten grooten afval, toen ook zij zich hebben afgekeerd van het *verbond* van hunnen God om afgoderij te gaan plegen. Allen, de martelaars en zij, die uitweken, uitgezonderd, zijn zij schuldig, want niemand heeft, toen de afgoderij pas werd opgericht, zijn plicht gedaan: «which was, *to have resisted to the uttermost of your powers that impietie in the beginning*». Zij hebben allen «consented to cruel murther», omdat zij niet hebben geprotesteerd. 2)

Indien zij dus Gods wraak willen ontgaan, hebben zij spoedig tot ongeveinsd berouw en bekeering te komen. Dan is er geene zonde zoo groot, die God niet in de diepte der zee wil werpen en wil begraven in eeuwige vergetelheid. Ongeveinsde bekeering nu vereischt twee dingen: «First, That the *religion and true honoring of God* may be *at once* broght to that *puritie which his Worde requyreth*. Secundarely, That order may be taken, so far as in you lyeth, that the same religion which God approveth, *may be kept inviolable amongst you for ever*, and that the people universal may be instruct in the same.» 3)

Wat de *reformatie* betreft, men moet niet willen schikken en plooiën. Geen halve maatregelen moeten genomen worden. Men moet den godsdienst zuiveren van *alles, wat zijne santie niet heeft in Gods Woord*. IJdele ceremoniën moeten «*at once*» worden verwijderd. Deut. 12 : 32 moet hun maar steeds voor den geest staan. Ook niet wat de koning (Eduard VI) deed (wat het ook moge zijn), voor-

1) p. 512.

2) p. 514.

3) p. 515.

zoover het niet overeenkomstig Gods Woord was, moet hun tot een strik worden voor hunne consciëntiën, maar Gods Woord alleen zij hnn eenig richtsnoer voor Zijne «religion». Laat men toch niet langer beide partijen willen voldoen. Laat men niet zeggen in het Parlement: «dit of dat *strijdt* niet met Gods Woord; als het volk beter onder-richt is, dan kunnen wij verder gaan» enz. «O dissembling hypocrites! playne messengers of Sathan, now I do write, which some tyme I have said to your faces, that *whatsoever God (in matters of his religion) hathe not sanctified by his expressed Worde, the same, I say, before his Majestie remayneth execrable, polluted, and defyled.*» ¹⁾

En wat betreft het *onschendbaar bewaren* van de ware «religion», hierbij worden twee dingen vereischt. Vooreerst, dat aan niemand, van welken rang hij ook zij, macht of vrijheid gegeven worde om te leven *buiten het juk der discipline van Gods Woord* of ook om maar *het geringste te veranderen in de «religion»*, die zij uit den mond Gods hebben ontvangen. Maar integendeel moeten Zijne ordinantiën zoo vast worden «*established, that if Prince, King, or Emperour would enterprise to change or disanul the same, that he be of thee reputed ennemie to God; and therefore unworthie to reigne above his people: yea, that the same man or men, that go aboute to destroy God's true religion once established, and to erect idolatrie, which God detesteth, be adjudged to death, according to God's commuandement; the negligence of which parte hathe made yow all (those onely excepted whome before I have exprest), murtherers of your brethern, deniers of Christ Jesus, and manifest traytours to God's Sovereigne Majestie.*» ¹⁾

Als zij voor het vervolg zulke vreeselijke misdaden willen vermijden, dan moeten zij, nl. de *vorsten*, de *regeeringspersonen* en het *volk* van Engeland, *met een plechtigen eed het verbond tusschen God en hen hernieuwen* op dezelfde wijze en met dezelfde bepalingen, als eenmaal Asa, de koning van Juda, deed. ²⁾ Dat is het eenige geneesmiddel om Gods wraak tegen te houden, die zij reeds lang verdiend hebben en die zij niet zullen ontgaan, als Zijne «*religion and honor*» bij hen onderworpen blijft aan verandering, zoo dikwijls als hunne vorsten er lust in hebben of als er door den dood een nieuwe vorst aan de regeering komt.

Eindelijk wil hij hen nog met nadruk wijzen op *het onderwijs van het volk*. Dit hangt vooral af van de getrouwheid van hen, aan wie

1) p. 516. Vg. boven, bl. 55.

2) Vg. de *Appellation*, zie boven, bl. 180.

de prediking zal worden toevertrouwd. Daarom mag er in de eerste plaats geen «*dumme dogg, no poisoned and pestilent Papist*» over het volk Gods worden aangesteld om hunne zielen te vergiftigen. Ten tweede moeten niet aan één persoon *meerdere beneficiën* worden toevertrouwd, maar een voldoende taak moet hem worden gegeven met een voldoende stipendium. Ten derde moet niemand een *grooter domein* hebben, dan waarvoor hij zorg kan dragen, wat prediking en onderwijs betreft. Daartoe moeten b.v. de *bisdommen* meerendeels in tien worden verdeeld, en voorts in elke city en groote stad een vroom en geleerd man worden aangesteld met zooveel naast hem, als men noodig zal achten voor prediking en onderwijs in het gebied, dat aan hunne zorg is toevertrouwd. Men zal spoedig het nut daarvan inzien, want die groote domeinen van hunne trotsche prelaten, die onmogelijk door ééne man naar behooren kunnen worden verzorgd, behooren niet tot den dienst van Christus, maar tot die tyrannie, die het eerst is uitgevonden en nog wordt vastgehouden door den Roomschen Antichrist. Ten vierde zorge men er voor, dat er *goede predikers* worden aangesteld, die niet maar psalmen zingen en homiliën lezen, maar ook preeken. Ten vijfde moeten de evangeliedienaren zich niet met *civiele zaken* bezig houden, *behalve wanneer de burgerlijke magistraat en de dienaren des Woords tezamen komen voor de uitoefening van de tucht*, hetgeen gemakkelijk kan geschieden, zonder dat iemand erdoor aan zijn werk wordt onttrokken. Want, wat betreft het jaarlijksche komen naar het Parlement voor zaken van den godsdienst, dat zal overbodig zijn, als Gods ware «*religion*» zóó zal zijn «*established*», dat zij daarna «*be never called in controversie.*»

En wat eindelijk *de uitoefening der tucht* betreft, die moet geschieden in iedere city en in ieder graafschap *door de magistraten en de predikanten* tezamen, en wel zonder aanzien des persoons. Ook al missen de evangeliedienaren de hooge titels van «*Lords*» en de verdere duivelsche pracht der prelaten, moeten zij toch zoo stoutmoedig zijn, «*that yf the King himself wolde usurpe any other autoritie in God's religion, then becometh a membre of Christ's body, that first he be admonished according to God's Worde; and after, yf he contemne the same, be subject to the yoke of discipline*», en men behoort dan hetzelfde tot hem te zeggen, dat de hoogepriester Azaria ziede tot den koning Uzzia (2 Kron. 26 : 18).

1) p. 518. sq.

Voorts zal het zeer dienstig zijn om overal *scholen* op te richten in alle city's en voornaamste steden, waarover het toezicht moet worden toevertrouwd aan de magistraten en de vrome geleerde mannen dier steden.

Op twee bedenkingen moet nog geantwoord worden. Vooreerst wat betreft het gebrek aan goede werklieden, die voor zoo'n plan vereischt worden. Ten tweede wat betreft de vrees voor tumult en opstand of voor een inval van vreemde natics. Doch zoowel in het eene als in het andere zal God zekerlijk voorzien, als zij er Hem met ernst om bidden. Er zijn meer arbeiders, dan men meent. En hunne vijanden zullen eerder evenals Korach door de aarde worden verslonden, dan dat zij zouden gestoord worden in hun vrome werk.

Maar als Engeland om de eene of andere reden berouw en bekeering tot God uitstelt, als het den adder aan zijnen boezem blijft voeden, als men de rotte leden niet afsnijdt, dan zal men de wraak niet ontgaan, die reeds bereid is voor de ongehoorzamen. Dat daarom allen, die met droefheid des harten die goddeloosheid zien en er zich niet mede bezoedelen, hun vertrouwen stellen op den Eeuwige, die hun tot een rotssteen en tot een sterke burcht zal zijn. Dan zullen zij straks den psalm der bevrijding zingen, ook wanneer voor hunne oogen Gods gestrenge oordeelen worden uitgevoerd tegen de goddeloozen. Men roepe daarom tot Hem om kracht om te volharden tot het einde.

Zoo vuurde Knox zijne Engelsche vrienden aan om toch, nu de gelegenheid wederom gunstig was, zich niet langer met halve maatregelen tevreden te stellen, maar onverwijld met plechtigen eed het verbond met den Heer hunnen God te vernieuwen. Had Knox vroeger reeds met wantrouwende blikken de weinig doortastende maatregelen onder Eduard VI gadeslagen, thans na de sinds zijn vertrek uit Engeland opgedane ervaring riep hij het zijnen Engelschen broeders met nog te meer nadruk toe: Neemt toch geen halve maatregelen, laat uwe reformatie toch eene *radicale* reformatie zijn, eene reformatie «at once» en zóó vast «established», dat Gods «true religion» daarna «be never called in controversie.» En terwijl hij dit zijnen Engelschen geloofsgenooten toeriep, maakte hij zich gereed om zijn reformatieplan zelf in zijn eigen vaderland ten uitvoer te gaan brengen. Hij ging aan het verbaasde Europa toonen, dat wat hij in de heldhaftigheid zijns geloofs uitgesproken had, geen dwaze hersenschim was, dat ook eene reformatie «at once» van een geheel land niet tot de onmogelijkheden behoorde.

Den 7den Januari 1559 nam hij afscheid van het door hem zoo geliefde Genève om er nooit meer terug te keeren, maar om het beeld van die stad steeds met onverflauwde, levendige trekken in zijnen geest te bewaren. Te Genève had Knox niet alleen in de «quyet studie» van reformatorische geschriften, inzonderheid van Calvijn, zich verdiept, maar daar had hij ook gezien, wat reformeeren was. En wat hij daar gezien had in eene enkele stad, dat ging hij zelf nu in toepassing brengen in een gansch land. Zijne O. T. ische vorming hielp hem daarbij. Zijn aanzien dientengevolge van het Schotsche volk als *het volk Gods*, even goed als Israëel, deed hem zich niet tevreden stellen met eene gedceltelijke reformatie, eene reformatie van verschillende door het land verspreide gemeenten en groepen van menschen als in Frankrijk. Neen, Knox zag *het volk als volk* aan. Knox eischte het volk als volk op voor den Heer, zijnen God. Het volk als volk moest terugkeeren tot den Heer, evenals Juda in vroegere dagen onder zijne vrome koningen. Knox was in elk opzicht radicaal; niet alleen moest de reformatie «*at once*» worden voltrokken, maar ook *het geheele volk* moest die reformatie aannemen. Israëel stond hem daarbij steeds als voorbeeld voor oogen. Het O. T. was zijn handboek voor staathuishoudkunde. En bij Israëls geschiedschrijvers en profeten staat juist de solidariteit der geslachten en der volken zoo sterk op den voorgrond. Zij zien het volk aan in zijne eenheid als volk; het is nog niet de tijd, waarin het *persoonlijke* op den voorgrond treedt. 1) Voor het zoo lang in verschillende partijen verdeelde en verscheurde Schotsche volk was het daarom een groote zegen, dat juist een man als Knox er de reformatie bracht. Hij legde door zijne eigenaardige beginselen beslag op het volk als geheel. Wanneer hij voor hen de geschiedboeken van Israëel opensloeg, dan liet hij hen daarin hunne eigene geschiedenis lezen. Ook zij waren *het volk van God*. Ook zij behoorden als volk terug te keeren tot den Heer, hunnen God, en met plechtigen eed het *verbond* met Hem te vernieuwen 2). Dan zou het hun welgaan, *hun en hunnen kinderen*, en zij

1) Vg. bv. den weinigen nadruk, die in het O. T. wordt gelegd op de *persoonlijke onsterfelijheid*, terwijl daarentegen juist alle nadruk valt op het *voortleven in het geslacht, in de nakomelingschap*. — Vandaar ook, dat bij alle *individualistische* (en *spiritualistische*) richtingen in de Kerk (Anabaptisten, Pietisten, Methodisten enz.) zich steeds eene neiging vertoont om uitsluitend het N. T. te gebruiken, terwijl het O. T. bij hen geheel op den achtergrond treedt.

2) Dat deze beschouwing (het groote element van *waarheid*, en daarom van *kracht*, dat erin ligt, nu daargelaten) aanleiding geeft tot een te grooten nadruk leggen op het *uiterlijke* (de „*establishing*” van de „*religion*” [in den zin van *cultus*]), ligt voor de hand. Als

zouden lang en voorspoedig leven in het land, dat de Heer, hun God, hun gaf. En het Schotsche volk heeft naar de stem van dezen profeet gehoord. Zij hebben het verbond met den Heer, hunnen God, vernieuwd en het is hun wel gegaan in hun land. De reformatie is het begin geweest van Schotlands geestelijke wedergeboorte. Zij is de grondslag geworden van de godsdienstige en zedelijke, en daarmee tevens van de maatschappelijke ontwikkeling van Schotland 1).

Van Genève uit maakte Knox zijne reis als gewoonlijk naar Dieppe, alwaar hij nog eenigen tijd vertoefde, al eer hij zijne reis naar Schotland voortzette, daar hij eerst antwoord moest afwachten op zijn verzoek om door Engeland te mogen reizen, waar hij zijne oude vrienden nog gaarne eens had willen bezoeken. Zijn verzoek werd echter tot zijne niet geringe verbazing en verontwaardiging afgewezen. Den 6den April schreef hij van Dieppe uit een brief aan Mrs. Locke, toen waarschijnlijk reeds weer naar Londen teruggekeerd, om haar te antwoorden op eenige door haar gestelde vragen, en waarin hij tevens zijn toorn over de hem van Engelsche zijde aangedane behandeling niet verbergt. Zij had hem inzonderheid raad gevraagd aangaande het *Book of common prayer*. Wat hare vragen betreft, zoo schrijft Knox haar, hij weet wel, dat men hem «*extreme and rigorous*» zal vinden, maar het is geen tijd «*to flatter nor to dissemble.*» Want de legers van Christus en Satan staan nu tegenover elkaar. De banieren zijn ontplooid, de trompetten geblazen. Christus roept de zijnen op «*and that with vehemencie*» om uit Babel uit te trekken, ja, Hij dreigt dood en verderf «*to such, as either in forehead or in hand, beare the mark of the Beast. And a portion of his marke are all these dregges of Papistrie which were left in your great Book of England, any jote whereof will I never counsell any man to use. One jote, I say, of these Diabolicall inventiouns, viz. Crossing in Baptisme; Kneeling at the Lord's table; mumming, or singing of the Litanie «a fulgure et tempestate».* Voorts werden hunne sacramenten meerendeels

het volk overal de baals gaat dienen, dan vergeet Elia de „stillen in den lande”, dan moet hem herinnerd worden, dat er nog 7000 zijn in Israël, „die hunne knie voor Baäl niet gebogen hebben.” Hij heeft noodig God te hooren naderen ook in „het suizen eener zachte stilte” (1 Kon. 19). Zeker is het mede aan dat gronddenkbeeld van Knox toe te schrijven, dat het Protestantisme in Schotland niet altijd het verwijt van *cornelijckheid* en *wettelijckheid* heeft kunnen ontgaan.

1) „Elsewhere the plebeian element of nations had risen to power through the arts and industries which make men rich — the commons of Scotland were sons of their religion.” Froude, *History of England*, Vol. IX pag. 243. Vg. boven, bl. 5 vv.

bediend «*without the soules*», d. w. z. zonder de *prediking des Woords*, en daarop wordt toch door den apostel zoo grooten nadruk gelegd, dat hij zelfs zegt niet gezonden te zijn om te doopen, maar om het evangelie te verkondigen, nl. «*the glade tydings of the kingdome, repentance and remission of sinnes, the seales whereof be the Sacraments.*»

Wat verder hare vragen betreft, of het geoorloofd is tegenwoordig te zijn bij den doop van kinderen, die gedoopt zullen worden «*after the accustomed manner in the dayes of King Edward*», en of men deel mag nemen aan het avondmaal, waarbij *zitten* of *staan* geoorloofd is, niettegenstaande het zingen der tien geboden enz., — daarbij moet zij zich eenvoudig herinneren, dat «*when Christ Jesus is not preached (marke well that I say, preached), that there hath the Sacrament neither life or soule,*» en voorts, dat hij geen wettig bedienaar van het Sacrament is, die niet in de eerste plaats is een bedienaar des *Woords*. Zal zij dan met een goed geweten kunnen deelnemen aan zulk een sacrament, «*which is no sacrament*», en hem als dienaar van Christus erkennen, die slechts «*a bastard*» is, ja zelfs «*Christ's plaine enemy*»? Ongetwijfeld zullen zij en anderen zijn oordeel «*somewhat extreme*» vinden. Maar de vraag is, «*whether that God or man ought to be obeyed in matters of religion?*» En daarom hij kan niet anders dan alles verklaren voor «*polluted, yea execrable, and accursed,*» dat God niet door Zijn Woord heeft gesanctificeerd.

Aan het einde van zijn brief gekomen, kan hij geene bijzondere groetenissen verzoeken, want «*to me is written, that my First Blast hath blowne from me all my friends in England.*» Toch heeft hij slechts de eere Gods gezocht, en daarom vreest hij niet. «*The Second Blast* 1) I feare shall sound somewhat more sharp, except men be more moderat then I hear they are.» Men heeft een tegenschrift 2) tegen hem geschreven, maar men moet niet meenen dat «*the qualitie of this time shall affray me to answeere, although corporall death should be my rewarde.*» De waarheid zal zegevieren. Engeland heeft hem den doortocht geweigerd, doch Knox zal het zich niet tezeer aantrekken «*because, before, it did refuse Christ Jesus.*» En toch was hij zulk een «*secret and assured friend*» voor Engeland geweest «*in cases, which thysself could not have remedied.*»

1) De stellingen, die Knox in zijn *Second Blast* had willen ontwikkelen, zagen later het licht, doch het werk zelf werd nimmer voltooid. Zie beneden, hoofdstuk VI.

2) Zie boven, bl. 169.

Ook in den brief 1), dien Knox enkele dagen later, den 10^{den} April, schreef aan Cecil, spreekt hij zijn toorn over de weigering van doortocht uit. Na eerst Cecil, dien hij nog van vroegere jaren kende, op ernstige wijze tot berouw en bekeering te hebben aangespoord en na hem te hebben gewaarschuwd voor «*that carnall wisdome, and worldly pollicye (to which both, ye are bruted to be moche inclined),*» geeft hij zijne verontwaardiging te kennen over de weigering van «*soche privelege as Turkes commonly do graunt to man of every nation.*» Men heeft zijn verzoek niet alleen geweigerd, maar zelfs «*the sollicitors therof did hardly escape ymprisonment.*» Ja, men heeft ook anderen van zijne Geneefsche gemeente hard behandeld. En dat alles om zijn *First Blast*. 2) Daarom deelt hij Cecil

1) VI, p. 15—20.

2) Ook Calvijn moest in de ongunst van Elisabeth deelen. Hij had haar zijn *commentaar op Jesaja* opgedragen, doch het boek werd niet geaccepteerd; de oorzaak hiervan was de te Genève uitgegeven *First Blast* en *Obedience to superior powers*. Calvijn verantwoordde zich in een ongedateerd schrijven (ws. van einde Maart 1559) aan Cecil, wien hij reeds aanstonds na Elisabeths troonsbestijging had geschreven, den 29sten Januari 1559 (*Corp. Ref. Op. Calv.* XVII, p. 418), om hem tot krachtige reformatie aan te sporen. „*Ante biennium*” had Knox hem in een privaat gesprek zijn gevoelen gevraagd over de vrouwenregeering (vg. boven bl. 109 en 153), waarop hij had geantwoord, „*quia a primo et genuino naturae ordine defluctoret, memorandum esse inter poenas hominis desertioni inflictas, non minus quam scribitatem,*” dat echter sommige vrouwen, zooals bv. Debora, blijkens de „*singularis benedictio, quae in illis fulgebatur,*” blijkbaar waren „*coelestibus auspiciis excitatae.*” hetzij omdat God daardoor de „*virorum ignaviam*” wilde veroordeelen, of „*ut gloriam suam melius illustraret.*” Nog had hij eraan toegevoegd, „*non frustra Deum per os Iesaiæ promittere reginas fore ecclesiae nutrices, qua praerogativa a privatis feminis discerni minime obscurum est.*” Zijne conclusie was deze geweest: „*Quoniam et more et publico consensu et longo temporum usu receptum foret ut haereditario jure ad feminas regna et principatus venirent, hanc quaestionem non cideri mihi movendam, non solum quia res odiosa esset, sed quia, meo iudicio, fas non esset imperia, quae peculiari Dei providentia ordinantur, convellere.*” Wat eindelijk Knox' *First Blast* betreft: „*de libro nihil sum suspicatus: ac toto anno editum esse nescivi.*” Toen anderen er hem opmerkzaam op hadden gemaakt, had hij genoeg getoond „*quam mihi non placeret eiusmodi paradoxa vulgari* (vg. boven, bl. 168). Sed quia serum erat remedium, optavi malum quod iam corrigi non poterat sepeliendum esse potius quam exagitandum.” Wat de inhoud van die boeken was, wist hij niet, maar Knox kon getuigen, dat hij niet anders gesproken had, dan hij nu schreef. „*Caeterum, etsi quærimoniis piorum hominum monebar, quia tamen non fueram in tempore edoctus, ne maiores exorirentur turbae, vehementius contendere ausus non sum.*” De wijze, waarop intusschen zijn commentaar is teruggewezen, heeft hem zeer gekrenkt: „*Quo magis sum miratus ne liber meus admitteretur, quasi praetextu quaesito aliena delicta in me conferri. Poterat Regina, si non placebat oblatum munus, uno verbo repudiare: idque erat magis ingenuum. Mihi certe fuisset longe gratius quam praeter ignominiam repulsæ falsis criminibus onerari.*” (l. c. p. 490). Den 22sten Juni antwoordde Cecil hem onder betuiging van zijn leedwezen, dat de bedoelde geschriften te Genève waren uitgekomen: „*quod ad te attinet, multis de causis certissime cognosco, totum hoc genus scribendi tibi displicere. Etsi quidam ex nostris qui hoc morbo contacti sunt, et certiozem te factum esse de hac re dixerint, et affirmarint*

mede: «with none of that company did I consult thereof, before the finishing of the same», zoodat zij er in elk geval geheel onschuldig aan zijn. Voorts wijdt hij dan nog een weinig over de zaak zelf uit, waarbij hij het vroeger beweerde geheel staande houdt, er bijvoegende: «I dare not promis silence in so weightye a busienes». Nogmaals vraagt hij dan, nu voor de «thirde time», verlot om Engeland te mogen bezoeken. Het is hem alleen te doen, niet «to frequent the Court», maar om in het Noorden op enkele plaatsen te prediken en «in passinge to my Contrey, to communicat with you, and with some others, soche things as willingly I list not to committ to paper, neither yet to the knowledge of manye.»¹⁾

Den 22sten April zond Knox, daar hij bang was dat de brief vertraging had ondervonden, weer een afschrift ervan aan Cecil. Doch thans wachtte hij het antwoord niet langer af. Den 23sten April begaf hij zich van Dieppe²⁾ onder zeil naar Schotland en landde te Edinburg den 2den Mei.

etiam, responsum a te fuisse, licet imperandi facultas *ordinarie* (ut loquimur) et virtute verbi divini mulieri interdicta sit eandem tamen *extraordinarie* posse permitti. *Quam distinctionem audeo affirmare tibi minime certe probari.*” Juist door die geschiften zijn echter, helaas, de staat en de kerk van Genève in kwaden reuk gekomen, waarvan de vijanden gebruik maken om den voortgang van het evangelie te beletten (l. c. p. 566). Den 20sten Juli 1559 zond Knox ook aan Elisabeth zelf een brief om zich te verdedigen en te verontschuldigen zonder echter iets van het door hem beweerde terug te nemen. Hij wilde, dat ook Elisabeth zou erkennen, dat zij hare kroon te danken had alleen „to the *dispensation* of Gods mercie, which onlie maketh that truthfull to your Grace, which nature and law denieih to all weomen.” *Works*, VI, p. 47—51.

1) Waarschijnlijk bedoelt Knox politieke geheimen, in verband staande met het later door hem ontdekte. Zie beneden, hoofdstuk V.

2) Gedurende zijn verblijf te Dieppe nam Knox aldaar meermalen den predikdienst waar. Het oordeel over hem was blijkens een paar brieven nogal verschillend. Den 12den April 1559 schreef een inwoner van Dieppe aan Calvijn: „Toute leglise qui est icy au Seigneur et le ministre dicelle vous saluent, autant en fait maitre Jan Knox escossois singulier organe du saint Esprit, lequel selon les graces que le Seigneur a prodigalement épandues en luy, s'est fidelement employé pour promouvoir, par saintes predications, la gloire de Christ, durant le peu de tems quil luy sera loisible de converser avec nous” (*Corp. Ref. Op. Calv.* XVII, p. 497). Ook te Dieppe kon Knox intusschen natuurlijk niet zwijgen over die onderwerpen, die in dezen tijd vooral al zijne gedachten in beslag namen, de vrouwenregeering en het recht van weerstand, zoodat Morellanus, predikant te Parijs, zich genoopt zag in minder gunstigen toon over hem te schrijven in zijn brief aan Calvijn van 5 Juni 1559: „Gnoquius apud Diepenses aliquamdiu fuit, captans auram in Scotiam. *Is pessimum et pestilentissimum dogma palam ausus est profiteri: Indignum esse mulieres regnare, Christianisque licere adversus tyrannos armis sese tueri.* Vereor ne Scotiam sui furoris impleat. Sodalem ws. Goodman of Whittingham! dicitur habere istic quem audivimus ad ministerium a Diepensis evocari. *Si tali dogmate infectus est, per Christum intercedite ne mittatur, aut si iam obiit, Diepenses monete ut sibi ab illo carcant*” (l. c. p. 541.)

HOOFDSTUK V.

Laatste optreden van Knox in Schotland. Vestiging der reformatie.

Toen Knox in Schotland aankwam, waren sinds zijn laatste verblijf in zijn vaderland bijna drie jaren verlopen. De hervorming had gedurende dien tijd zich in stilte gestadig uitgebreid; overal in het land telde zij hare aanhangers. Men had gehoor gegeven aan Knox' «*Letter of wholesome counsel*»¹⁾. Men had meer en meer de wegen van transactie met Rome verlaten. Men had zich ook uiterlijk aan de Roomsche Kerk met hare ceremoniën, die men als «*idolatrours*» had leeren beschouwen, onttrokken en de reformatorischgezinden waren begonnen zich zooveel mogelijk met elkaar in betrekking te stellen door onderlinge godsdienstoefeningen op de wijze, zooals Knox hun had aangeraden. De houding der regeering was daarvoor ook bevorderlijk geweest. Het prediken der Protestantsche predikers werd oogluikend toegelaten. Men volgde namelijk in die dagen eene tamelijk verdraagzame politiek tegenover de hervormingsgezinden, zooals over het geheel werd gevolgd, nadat Maria Guise in 1554 regentes was geworden tot aan de laatste groote, maar vergeefsche krachtsinspanning van het katholicisme in Schotland in 1559. Misschien droeg antagonisme tegenover Engeland, waar Maria Tudor toen juist zoo hevig woedde tegen de protestanten, daartoe ook het zijne bij²⁾. Vooral echter was het de invloed van Frankrijk, die zich hier deed gelden. Ook daar toch heerschte nog tot den vrede van Cateau Cambresis (12 Maart 1559) eene meer verdraagzame politiek tegenover de Protestanten. Pas na dien vrede en na zijne vruchteloze onderhandelingen met Elisabeth besloot Hendrik II eene volslagen ultramontaansche politiek

1) Zie boven, bl. 141 vv.

2) „Antagonism to England assumed the unusual form of toleration”, J. A. Froude, *History of England*, vol. VI, p. 219.

te volgen, de Hugenoten te vuur en te zwaard uit te roeien, ja zelfs, de aanspraken zijner schoondochter Maria Stuart op den troon van Engeland te doen gelden en haar zoo mogelijk de plaats van Elisabeth te doen innemen ¹⁾, waarom dan ook Frans II en Maria Stuart, in April 1558 gehuwd, thans openlijk den titel van koning en koningin van Engeland aannamen. Na dien vrede dan ook maakte Frankrijk zich gereed om eene flinke troepenmacht ter beschikking te stellen van de koningin-moeder Maria Guise, regentes van Schotland.

Intusschen was die periode van verdraagzaamheid aan de reformatie in Schotland zeer ten goede gekomen. Verschillende predikers, die tijdens Maria's regeering uit Engeland moesten vluchten, vonden in Schotland eene schuilplaats. In verschillende steden en op de landgoederen van verschillende edelen werden zij ontvangen en predikten in particuliere huizen of ook zelfs op openbare plaatsen. Zoo was het gekomen, dat ook Knox in 1555, al was het slechts voor korten tijd, zijn vaderland weer had kunnen bezoeken en op vele plaatsen ongehinderd had kunnen prediken. Zoo breidde de reformatorische beweging zich al meer uit. Door Knox' invloed werd ook de adel meer tot krachtig handelen aangespoord ²⁾, tot openlijk protest en het verlaten van transigeerende paden.

Onder de predikers, die in die dagen veel hebben gedaan voor de verbreiding der reformatorische beginselen in Schotland, moeten vooral William Harlow, John Douglas en John Willock, later Superintendent van Glasgow, genoemd worden. ³⁾ Harlow predikte zelfs een tijdlang openlijk te Edinburg en Douglas te Leith en zoo verschillende anderen op verschillende andere plaatsen, vooral te Dundee, in de graafschappen Angus en Mearns, en in «the Westland». ⁴⁾ Vooral Willock, een man van vele gaven en veel kennis, oefende grooten invloed uit. Hoewel een Schot van geboorte, had hij tijdens Eduard VI geruimen tijd in Engeland gepredikt. Bij de troonsbeklimming van Maria week hij

1) Froude, l. c. p. 224: „That this or something like this, was a design really entertained by the Court of Paris, was no mere creation of Elizabeth's or Cecil's fears — no excuse invented to justify their policy.”

2) Zie boven, bl. 133.

3) Knox' *History. Works*, I, p. 245 sq. Vg. boven, bl. 132.

4) Ook werd na het verbond der edelen van December 1557 in menige parochiekerk onder het gebied van den eenen of anderen hervormingsgezinden Lord het Engelsche *Book of common prayer* geregeld gelezen, terwijl nu en dan een rondreizend prediker voor het volk optrad. Zie boven, bl. 156.

uit naar Emden, waar hij als geneesheer werkzaam was. Vandaaruit bezocht hij in 1555 en in 1556 Schotland en keerde eindelijk in October 1558 voor goed naar zijn vaderland terug om daar het ambt van evangelieprediker te vervullen. Knox deelt mede, hoe hij zelfs tijdens eene ziekte toch vol ijver voortging te onderwijzen in zijne ziekenkamer, en hoe vooral vele edellieden zich door hem lieten onderrichten. Zoo werden de vromen opgebouwd in hun geloof. «Thei keapt thare conventionis, and held counsallis with such gravitie and closnes, that the enemys trembled.» ¹⁾ Er was ook reden toe, want niet alleen hield men vergaderingen en ernstige beraadslagingen, maar ook werden langzamerhand in verschillende streken van het land de beelden verwijderd. In Edinburg werd zelfs het beeld van St. Giles, den beschermheilige der stad, «first drowned in the North Loch, after brunt, which rased no small truble in the town.»

Oorzaak van de sterke uitbreiding der reformatie, zoodat Protestantsche predikers zelfs straffeloos in de hoofdsteden begonnen te prediken, was mede een pas weer uitgebroken oorlog met Engeland. In Juli 1557 namelijk zou juist na veel onderhandelingen van weerszijden eindelijk een verdrag tusschen Engeland en Schotland tot stand zijn gekomen, doch plotseling was het afgesprongen en had de regentes op aandrang van Frankrijk, toen juist in strijd met Engeland, den oorlog hervat. Knox had zich over dien oorlog zeer ongunstig uitgelaten ²⁾ en misschien was het mede door zijnen invloed, dat de edelen op zekeren dag, toen d' Oysell, de bevelhebber der Fransche troepen in Schotland, het geschut reeds over den Tweed had doen brengen voor eene onderneming tegen Engeland, plotseling zeiden, «That in no wiese wald thei invade England,» zoodat die onderneming moest worden opgegeven. Intusschen werd de oorlog toch voortgezet, zoolang de strijd tusschen Engeland en Frankrijk bleef duren, dus tot den vrede van Cateau Cambresis. Die oorlog werd echter eene reden te meer voor de regentes om verdraagzaam te zijn tegenover de hervormingsgezinde edelen, die zij te vriend moest houden, zoodat

1) *Works*, I, p. 256.

2) Zie boven, bl. 160, noot 3. Dat Knox gedurende zijne afwezigheid uit Schotland meer brieven schreef dan ons zija overgebleven, is uit zijne correspondentie duidelijk. Ook blijkt daaruit, dat hij van uit de verte toch zooveel mogelijk de ondernemingen der edelen bleef leiden en hen met zijn raad bijstond. Zie boven, bl. 154. Vg. oek *Works*, vol. II, p. 15: „As Jhonne Knox had forwairned us, by his letteris frome Geneva, of all dangeris that he foirsaw to ensow on our enterpryse.”

Knox dan ook schrijft: «but yitt warre continewed, *during the which the Evangell of Jesus Christ begane wonderously to floriss.*»

Inmiddels klaagden monniken en prelaten om strijd bij de regentes, dat men de Protestantsche predikers maar ongemoeid hun gang liet gaan. Doch Maria durfde niet veel te beginnen. In April 1558 werd de laatste martelaar naar den brandstapel gevoerd ¹⁾. De verontwaardiging, daardoor gewekt, maakte het verder voortgaan op dien weg onraadzaam. Al het klagen der geestelijkheid baatte hun weinig. Maria trachtte zooveel mogelijk tusschen de partijen in te staan. Daartoe antwoordde zij ook op verschillende petitie's, die van Protestantsche zijde in den loop van het jaar 1558 tot haar werden gericht, vrij gunstig en stelde verschillende hervormingen in uitzicht, hetgeen de oorzaak werd van den brief der edelen aan Calvijn, waarin men dezen verzocht aan de regentes te willen schrijven om haar tot reformatie aan te sporen. ¹⁾ Doch vooral nadat zij op het parlement van October haren zin had weten door te zetten, zoodat aan haren schoonzoon Frans II de titel van koning van Schotland was toegekend, leerde men haar langzamerhand van eene andere zijde kennen. Immers zij was «favorable ynewch» ten opzichte van de bisschoppen, zij dacht alleen maar, en terecht, «it could not stand with her advantage to offend such a multitud as then took upon thame the defence of the Evangell, and the name of Protestantess.» Toch moest er ten slotte iets gedaan worden. Ook werd nu na den vrede van Cambresis hulp uit Frankrijk verwacht. En zoo werden dan in het begin van 1559 de Protestantsche predikers gedagvaard.

Zij besloten te gaan onder geleide van de hen beschermende edelheden. ²⁾ Om dezen echter uit Edinburg te verwijderen wisten de bisschoppen eene koninklijke proclamatie te doen uitvaardigen, waarbij aan allen, die zonder hooger bevel naar de stad gekomen waren, bevolen werd naar de grenzen te vertrekken volgens den raad, die, naar Knox ons mededeelt, de bisschop van Galloway aan de regentes had gegeven:

«Becaus thei ar come without ordour,
I red ye, send thame to the Bordour.»

Juist kwamen echter op den dag der proclamatie de edelen van «the West-land», waar vele Protestanten waren, van de grenzen te

¹⁾ Zie boven, bl. 194. *Works*, I, p. 315.

²⁾ Vg. boven, bl. 5.

rug en begrepen, dat het een list was van de bisschoppen. Toornig begaven zij zich naar het palcis der regentes, drongen door tot de raadzaal, waar zij met de bisschoppen vergaderde, deden in krachtige bewoordingen hun beklag en, hunne helmen weer opzettende, wachtten zij haar antwoord af. Maria, geheel verbijsterd op het gezicht van al die gewapende mannen, deed alles om hen tot bedaren te brengen. «There was heard nothing of the Quenis parte but «My joyes, my hartes, what ailes yow? Me meancs no evill to yow nor to your preachearis. The Bischoppes shall do yow no wrong. Ye ar all my loving subjectes». Zij zeide niets van de proclamatie af te weten en dat de dagvaarding der predikers zou worden uitgesteld. Voorts beval zij den bisschoppen hen en hunne predikers met rust te laten. En eindelijk keerde zij zich weder tot de edelen, «who war wonderouslye commoved», met de woorden: «O my heartis, should ye nott love the Lord your God with all your harte, with all your mynd? and should ye nott luif your nychtbouris as your selfis?» Zoo liep de zaak nogal goed af. «With these and the lyik fair wordis, she keapt the Bischoppes from buffattis [blows] at that tyme.»

Onder deze omstandigheden was het, dat John Knox den 2^{den} Mei 1559 te Edinburg den voet aan wal zette. 1) De dag van verantwoording voor de predikers was nu bepaald op den 10^{den} Mei. Nauwelijks heeft Knox het gehoord, of aanstonds slaat zijn besluit vast om zich bij de gedagvaardden te voegen en met hen ter gerechtszitting te verschijnen. In de verte hoort hij al het gewoel van den slag en vol geestdrift bereidt hij zich ten strijde. «I see», zoo schrijft hij den dag na zijne aankomst aan Mrs. Locke, «the battell shall be great, for Sathan rageth even to the uttermost: and *I am come (I praise my God) even in the brunt of the battell.*» Hij is vast voornemens, als God het niet verhindert, de gedagvaarde predikers te vergezellen, «be life, be death, or els be both, to glorifie His godlic name, who thus mercifully hath heard *my long cryes.*»

Zoo ging Knox dan na slechts één dag rust genomen te hebben in Edinburg aanstonds naar Dundee, eene plaats, die evenals Montrose reeds voor zijne komst de reformatie had aangenomen. Te Dundee vertoefden toen de gedagvaarde predikers en waren daar juist bezig met de Protestantsche edelen te beraadslagen over wat hun te doen stond, toen plotseling Knox in hun midden verscheen. Hij had op

1) Zie zijn brief van 3 Mei aan Mrs. Locke. *Works*, vol. VI, p. 21.

geen beter oogenblik kunnen komen en zijn aanbod om mede voor de regentes te verschijnen werd natuurlijk gaarne aanvaard. Men besloot aanstonds op te trekken naar Perth, waar vele hervormingsgezinden zich vergaderden om straks hunne predikers naar Stirling, de plaats der dagvaarding, te vergezellen. Toen echter de regentes bemerkte, dat te Perth zich eene aanzienlijke macht had verzameld en dat de edelen voornemens waren de predikers, die op hun gebied hadden gepredikt, naar Stirling te begeleiden, liet zij door den Laird of Dun onderhandelingen aanknoopen, waarbij hun en den gedagvaardden predikers werd aangeraden niet voort te trekken naar Stirling «with promise that siche wald tak some bettir ordour.» Daar de brief van den Laird of Dun echter geheel officieus was, wilden sommigen, een list vermoedende, voorttrekken, totdat men eene officieele intrekking van de dagvaarding zou hebben ontvangen. De meesten echter, vertrouwend op de belofte der regentes, meenden den raad van den Laird of Dun niet in den wind te moeten slaan en zoo bleven ten slotte allen te Perth. De 10^{den} Mei brak aan en de regentes, alsof zij van alle beloften onwetende was, veroordeelde de predikers wegens hun niet verschijnen als rebellen en verklaarde hen vogelvrij. 1)

Nauwelijks heeft men te Perth dit vonnis vernomen, of de woede tegen de regentes kende geene grenzen. De Laird of Dun, zich niet meer veilig wetende in de nabijheid der regentes, daar ook Maxwell, die het voor de predikers had opgenomen, gevangen was gezet, kwam zich nu ook voegen bij de mannen van Perth, waar hij uitvoerig de aanleiding tot zijn schrijven en zijnen raad verhaalde «and did conceil nothing of the Quenis craft and falsehood.» Den volgenden morgen houdt Knox eene preek over de afgoderij. Des namiddags is er een priester, die niettegenstaande dat toch de mis wil houden. Het volk staat in afwachting. Een jongen roept, dat het afgoderij is. Een oorveeg van den priester volgt. De jongen neemt een steen op en werpt dien tegen een beeld. De menigte volgt het voorbeeld en de beeldenstorm te Perth heeft een aanvang genomen. Van de kerk gaat het naar de kloosters, alle plaatsen der afgoderij moeten gereinigd worden, overal moet men heen «to abolish idolatrie.» Men deed het met veel succes, zooals Knox ons met voldoening verhaalt: «in which thei wer so busye, and so laborious,

1) Knox, *History. Works*, vol. I, p. 317 sq. Vg. den brief van Knox aan Mrs. Locke van 23 Juni 1559. vol. VI, p. 22 sq.

that within two dayis these three great places, monumentis of idolatrie, to witt, the Gray and Blak theves ¹⁾ and Charter-house monikis ²⁾ was so destroyed, that the walles onlie did remane of all these great edificatiouns». ³⁾

Heftig was de toorn der regentes, toen zij het gebeurde te Perth vernam. Zij besloot de stad ernstig te tuchtigen en deed eene aanzienlijke Fransche troepenmacht tegen Perth optrekken om de stad te bezetten en de overtreders op de meest gestrengte wijze te straffen. Op het gerucht van de plannen der regentes besloten de edelen aanstonds tot tegenweer. Zij stelden de stad in staat van verdediging en schreven ook namens de inwoners van Perth eenen brief aan de regentes. In dien brief werd haar meegedeeld, dat men, door de voorgenomen tyrannieke maatregelen tegen Perth gedwongen, zich thans genoopt zag haar te verklaren, «that except this crueltie be stayed by your wisdome, we wilbe compelled to tak the sweard of just defence aganis all that shall persew us for the mater of religioun, and for our conscience saik». En voorts dat zij, als zij tot dat uiterste werden gedreven, niet alleen in petitiees hunne onschuld zouden betuigen bij den Koning van Frankrijk, bij hunne Meesteres en haren gemaal, maar ook bij de vorsten en raden van elk christelijk rijk, «declairing unto thame that *this cruell, unjust, and most tyrannicall murther, intended aganis townes and multitudes, wes, and is the onlie caus of our revolt from our accustomed obedience, whiche, in God's presence, we faithfullie promise to our Soverane Maistres, to hir Husband, and unto your Grace Regent; provided, that our consciences may lyve in that peace and libertie which Christ Jesus hath purchassed till us by his bloode; and that we may have his worde trewlie preached, and holie Sacramentis ryghtlie ministrat unto us, without which we fermelie purpose never to be subject to mortall man: For better, we think, to expone our bodyes to a thowsand deathis, than to hasarde our sowles to perpetuall condemnatioun, by denying Christ Jesus and his manifest veritie, whiche thing not onlie do thei that commit open idolatrie, bot also all suche as seing thare brethrene injustlie persewed for the cause of religioun, and having sufficient meanes to conforte and assist thame, do nott the less withdraw from thame their detfull support*». Voorts spreken zij den wensch uit, dat de regentes geen

1) Franciscanen en Dominicanen.

2) Carthuisers.

3) I, p. 323.

gehoor zal geven aan den wreeden en verderfelijken raad van hare geestelijken, want anders «it is to be feared, that neyther ye, neyther yitt your posteritie, shall at any tyme after this fynd that obedience and faithfyll service within this realme, whiche at all tymes yow have found in us.» Eindelijk doen zij haar weten, «that the self same thing, together with all thingis that we have done, or yitt intend to do, we will notifie by our letteris to the King of France; asking of yow, in the name of the eternall God, and as your Grace tenderis the peace and quyetness of this realme, that ye invaid us nott with violence, till we receive ansur from our Maistres, hir Husband, and from thare advised counsall thare.» Deze brief was onderteekend «Your Grace's obedient subjectis in all thingis not repugnant to God, The faithfull *Congregatioun* of Christ Jesus in Scotland.» ¹⁾ Hiermede poncerden de Protestanten zich dus openlijk tegenover de Roomsche Kerk als de «ware gemeente des Heeren». Vandaar dat de Protestantsche Lords voortaan ook algemeen genoemd werden de «Lords of the Congregation.»

Deze «first trumpet» gaf geen onzeker geluid. De regentes wist nu, waaraan zij zich te houden had. Perth was het brandpunt geworden, waaromheen zich de strijd groepeerde. En daar in «the brunt of battell» was een man, die veel had nagedacht over het recht der overheid en over «the swerd of just defence», die daarover had nagedacht op de eenzame studeerkamer, gebogen over Israëls geschiedboeken, en ook bij den gloed der brandstapels. Als de regentes hare onderneming tegen Perth doorzette, dan was een burgeroorlog, en waarschijnlijk een geduchtere dan Schotland nog ooit had gezien, onvermijdelijk geworden. Men gevoelde te Perth al het kritieke van het oogenblik. Daarom schreef men ook nog aan den Franschen bevelhebber d'Oysel zelf, dat hij toch trachten zou de woede der regentes nog te doen bedaren, «otherwys that flambe, whiche then begane to burne, wold so kendle that quhen some men wold, it culd not be slokenned.» Ook aan verschillende andere bevelhebbers, ja, aan het geheele Fransche leger werd een schrijven gericht, waarbij hun werd herinnerd, dat het hunne roeping niet was om te strijden «aganis us *naturall* *Scotishmen*», dat zij nooit zulk een bevel van hunnen meester hadden ontvangen, dat zij zich zodoende zeer ondankbaar zouden betoonen tegenover hen, «that thay had found favorable

1) *Works*, vol. I. p. 326 sq.

in thair most extreme necessitie», en dat zulk een ondankbaarheid en wreedheid gewroken zou worden, zoolang er nog «naturall Scotfishmen» leefden, die er de macht toe hadden.

Toch wilde de regentes niet van haar voornemen afzien. Het Fransche leger trok voort en daar intusschen vele edelen, op wier hulp men gerekend had, waren teruggetrokken, werd door de overblijvenden van Perth uit een brief gericht «To the nobilitie of Scotland» uit naam van «*the congregationis of Chryst Jesus within the same.*» Deze brief werd aan de voornaamste edelen verzonden. Men verklaarde daarin wel te weten, dat de edelen onder elkander in meening verdeeld waren aangaande hen en dat sommigen meenden, «*that we who have tackin upoun us this interprise to remove idolatrie, and the monumentis of the same, to erect the trew preaching of Chryst Jesus in the boundis committit to our chargis, ar Hereticis, seditious men, and trubilleris of this commone wealth*», en dat zij dus de ergste straffen verdienden. Daartegen nu moest men opkomen, daar dan eerst moest bewezen worden, dat men waarlijk tegen God en Zijn geschreven gebod had gezondigd. En dat zou niemand kunnen doen, want wat zij gedaan hadden, dat hadden zij gedaan «at Godis commandiment, who planelie commandis *idolatrie, and all monumentis of the same to be destroyed and abolished*». Zij hadden altijd een «*opin assemblee*» ¹⁾ gewild, waar in tegenwoordigheid van onpartijdige getuigen zou zijn beslist, of hetgeen de Papisten te vuur en te zwaard als godsdienst handhaven, waarlijk de ware godsdienst van Jezus Christus is of niet. Doch nu dit nederig verzoek hun was geweigerd, werd hun leven op de wreedste wijze gezocht. Daarom moest de adel, wiens plicht het was «*to brydle the fury and raige of wicked men, wer it Princes or Emperouris*», hun liever te hulp komen in plaats van de vorsten te vleien en hunne begeerte te volgen en zich te wapenen tegen hen, «*your brethren, and naturall cuntriemen.*» Met ernst wordt daarop de adel vermaand toch niet de zijde te kiezen van de prelaten, die men aan de vruchten toch wel kan kennen. Zij mogen zich ook niet verschuilen achter het gezag en Gods ordinantie, want er is een groot verschil tusschen Gods *ordinantie* en de *personen*, die met het gezag bekleed zijn. Op het einde van den brief volgt dan nog een ernstige bedreiging toten, die eens hadden erkend, dat zij voor eene rechtvaardige zaak streden, maar die, nu het er op

1) Vg. boven, bl. 133, 169, 175, 187 en 188.

aankwam, hen verlaten hadden. «And now, to yow that ar perswaded of the justice of our cause, that sum tyme have professed Chryst Jesus with us, and that also have *exhorted us to this interpryse*, and yit have left us in our extreme necessitie, or at the least look throw your fingaris, in this our truble, as that the matter apperteaned nocht unto yow; we say, that onles (all fear and worldlie respectis sett asyde) ye joyne your selffis with us, that as of God ye are reputed traytouris, *so shall ye be excommunicated* from our societie, and from all participatioun with us in the administratioun of sacramentis.» Zij zouden misschien de «*excommunicatioun of the Church now by Godis myghtie power erected amongis us*» minachten als eene zaak zonder beteekenis, maar zij, de schrijvers van den brief, twijfelden er niet aan, of hunne Kerk en de ware dienaars daarvan bezaten dezelfde macht tot binding en ontbinding, die Jezus eens aan Zijne apostelen had gegeven. En daarom, tenzij zij Jezus Christus zelf wilden verachten, zouden zij deze bedreiging ter harte nemen en het rechtmatig verzoek hunner broeders om bijstand niet afwijzen.

Dit krachtige hulpgeroep der fiere, jeugdige Kerk was niet tevergeefs. De graaf van Glencairn was de eerste, die besloot de mannen van Perth te hulp te komen. En zijn voorbeeld werd spoedig door verscheidene andere edelen gevolgd. Intusschen had men van uit Perth ook nog een brief gericht «*To the Generatioun of Antichrist, the pestilent Prelattis and thare Schavillingis within Scotland*», die reeds zooveel bloed vergoten hadden en wien daarom werd aangezegd: «*ye shalbe entreated wharesoever ye shalbe apprehended, as murtheraris and oppin enimies to God and unto mankind.*» Daarom werd hun aangeraden hunne blinde woede toch te laten varen en «*to reforme your selffis to a more quiet lyve*», want anders zouden zij zeker gemeten worden met de maat, waarmede zij gemeten hadden, «*yea, we shall begyn that same warre whiche God commanded Israël aganis the Cananites; that is, contract of peace shall never be maid, till ye desist from your oppin idolatrie and crewell persecutioun of Godis childrein.*»

Met den graaf van Glencairn kwamen intusschen ook de edelen uit Fyfe, Angus en Mearns met hunne mannen, verder de inwoners van Dundee en velen uit Westland en uit Kyle op Perth aangerukt. Voordat men dit te Perth vernomen had, begon de regentes reeds onderhandelingen aan te knopen. Doch het gelukte haar niet reeds aanstonds tot een verdrag met hen te komen. Pas nadat de graaf van Glencairn

zich reeds met de inwoners van Perth vereenigd had, kwam het door bemiddeling van den graaf van Argyle en James Stuart (later graaf van Murray), die, hoewel Protestanten, in dezen tijd nog de zijde der regentes hielden, tot een verdrag, waarvan de voorwaarden voor de Protestanten zeer gunstig waren. Bij dit verdrag, dat den 28sten Mei gesloten werd, werd bepaald, dat na de overgave der stad aan de regentes de inwoners niet meer zouden worden lastig gevallen over hunne «*lait mutatioun of religioun and abolishment of idolatrie, and for douncasting the places of the same*», voorts dat de «*religioun begun*» ook verder voortgang zou mogen hebben te Perth, en eindelijk, dat de regentes bij haar verlaten van de stad alle Fransche soldaten weer met zich mede zou nemen. Op deze voorwaarden werden den 29sten Mei de poorten van Perth voor de regentes en d'Oysel met hun leger geopend, terwijl tevens de Protestantsche edelen met hunne troepen volgens eene bepaling van datzelfde verdrag de stad verlieten. Voor hun vertrek echter werd nog op nieuw door de gezamenlijke Protestantsche gemeenten van het Westland, Fyfe, Perth, Dundee, Angus, Mearns en Montrose een «*covenant*» gesloten «*to concur and assist together in doing all thingis required of God in his Scripture, that may be to his glorie; and at thair haill poweris to destroy, and away put, all thingis that dois dishonour to his name, so that God may be trewlie and puirelie wirschipped. And in case that any truble beis intended aganis the saidis Congregationis, or ony part, or member thairof, the haill Congregatioun shall concur, assist, and conveane togidder to the defence of the samin Congregatioun, or persone troubled.*» Namens de «*Congregation*» werd dit verbond geteekend door den graaf van Argyle, James Stuart, den graaf van Glencairn, Lord Boyd, Lord Ochiltree en Matthew Campbell, sheriff van Ayr.

Zoo was dan de strijd om Perth nog zonder bloedvergieten afgelopen. Ongehinderd deed de koningin-regentes er haren intocht. Doch al spoedig zou de vrede weer worden verstoord. Wat men, gedachtig aan de vroegere handelwijze der regentes, al vermoed had, ja openlijk tevoren had voorspeld, geschiedde. Zoodra zij weer meester was in Perth, bekommerde zij zich niet veel om de voorwaarden van het verdrag. Knox zegt, dat de predikers het ook wel vooruit hadden gezegd, maar slechts daarom de aanneming van het verdrag hadden aangeraden om hun, die hen van rebellie beschuldigten, den mond te stoppen, en verder «*so to suffer hypocresie to*

discloise the self.» Dit geschiedde dan ook. Allereerst begon de regentes met de oude magistraatspersonen af te zetten en nieuwe in hunne plaats te benoemen, alsook een man, die zeer in discrediet stond bij velen, tot provoost aan te stellen. Voorts liet zij tegen de uitdrukkelijke bepaling van het verdrag in eene bezetting soldaten in Perth achter tot grooten overlast en ongenoegen der burgerij. Zij verschool zich achter de uitvlucht, dat het geene Fransche soldaten waren, omdat het Schotten waren, die zich in Franschen dienst bevonden.

Deze handelwijze der regentes kwam echter de «Congregation» ten goede. Knox en Willock toch, welke laatste met den graaf van Glencairn was meegekomen, hadden bij de onderhandelingen over het verdrag James Stuart en den graaf van Argyle, die reeds beslist Protestantsch waren, er een ernstig verwijt van gemaakt, dat zij zich tegenover hunne broeders aan de zijde der regentes hadden geschaard. Dezen echter hadden geantwoord, dat zij dit hadden gedaan, omdat zij, afgaande op de berichten der regentes, hunne handelwijze als rebellie hadden moeten beschouwen. Doch tevens hadden zij beloofd, in geval men zich nu toegefelijk wilde betoonen in het verdrag, «that yf the Quene did break in ony joit thairof, that thay, with thair hole poweris, wald assist and concur with thair bretherin in all tymes to cum.» Zoodra Argyle en James Stuart dan ook zagen, dat de regentes de bepalingen van het verdrag schond, verwijderden zij zich van het hof. Op het bevel van de regentes om terug te keeren antwoordden zij eenvoudig, «that with saif conscience thay culd nocht be partakaris of so manifest tyranny as by hir was committed, and of so great iniquity as thay perceaved devised, by hir and hir ungodlie Counsale and Prelattis.» Zij begaven zich naar St. Andrews en schreven vandaaruit aan verschillende edelen om hen uit te noodigen daar den 4^{den} Juni te verschijnen «for Reformatioun to be maid thair».

Zoo had de regentes het reeds smeulende vuur nog slechts te sterker aangewakkerd. Door Argyle en James Stuart van zich te stooten bracht zij haar eigen partij een onherstelbaar verlies toe. In James Stuart, den natuurlijken broeder van Maria Stuart, prior van St. Andrews, later graaf van Murray, kreeg de tegenpartij een bondgenoot, die weldra in hare gelederen de eerste en tevens de edelste plaats zou innemen. James Stuart toch bekleedt in Schotlands hervormings-geschiedenis eene dergelijke plaats als in de onze door Willem van

Oranje wordt ingenomen. Ook Argyle was iemand van veel macht en invloed, doch wat zijn persoonlijk karakter betreft, stond hij verre beneden James Stuart.

Nadat dus eerst Perth het brandpunt had gevormd, concentreerde de strijd zich nu om St. Andrews. Niet tevergeefs toch hadden Argyle en Stuart hunne oproeping gedaan. Weldra kwamen verschillende edelen naar St. Andrews en brachten Knox, die intusschen op verschillende plaatsen in Fife had gepredikt, in hun gevolg mede. Knox was voornemens den Zondag na zijne aankomst ook in St. Andrews te preeken. Een lang gekoesterde wensch en vaste hoop van Knox, uitgesproken zelfs toen hij nog op de galeien was en meermalen daarna, ¹⁾ zou dan nu in vervulling gaan. Toch zou de aartsbisschop van St. Andrews, James Hamilton, nog eene poging doen om het te verhinderen. Die smaad was al te groot, dat de door hem zelf eens veroordeelde en in effigie verbrande ketter nu in zijne eigene stad zou optreden. Hij snelde dus met een honderd gewapende mannen naar St. Andrews. Bovendien was de regentes met hare Fransche troepen dicht in de nabijheid, in Falkland, zoodat zij elk oogenblik den aartsbisschop kon te hulp komen. Ook was men nog volstrekt niet zeker van de gezindheid der inwoners van St. Andrews, zoodat de edelen, die slechts een gering gevolg bij zich hadden, beter vonden, dat de dag van Knox' optreden vooreerst zou worden uitgesteld. Doch daar kwam Knox zelf tegen op. Hoewel de aartsbisschop de edelen had doen weten, dat, in geval Knox op den predikstoel durfde verschijnen, hij een dozijn musketten op hem zou laten richten, liet hij zich daardoor niet afschrikken. Hij zeide eenvoudig tot de edelen, dat hij nooit Christus Jezus had gepredikt om iemand daardoor te trotsceren of voor eigen voordeel of om anderen daardoor schade te doen, «but to delay to preache the morrow, (unless the bodie be violentlie withholdin,) I can nocht of conscience: for in this Town and Church begin God first to call me to the dignitie of a preacheour, from the whiche I was reft by the tyranny of France, by procurement of the Bischopis, as ye all weall enouch know: How long I continewed prisoneir, what torment I susteained in the gallaies, and what war the sobbes of my harte, is now no tyme to reecat: This onelie I can nocht conceall, whiche mo than one have hard me say, when the body was far absent from Scotland, that my assured hoap was, in oppin audience, to preache

1) Zie hoven, bl. 42 en 157.

in Sanctandros befoir I depairted this lyeff. And thairfoir, My Lordis, seing that God, above the expectatioun of many, hath brocht the body to the same place whair first I was called to the office of a preacher and from the whiche most injustlic I was removed, I beseak your Honouris nocht to stop me to present my selff unto my bretherin». Wat het gevaar betrof, zijn leven was in de hand des Heeren en hij vroeg ook geene gewapende mannen om hem te verdedigen, hij vroeg alleen gehoor en als men hem dat nu weigerde, dan zou hij het ergens anders moeten gaan zoeken.

Door dit onvertsaaigde spreken van Knox, die van het eerste oogenblik af aan, toen hij in Schotland kwam, de ziel der gansche beweging was geweest, zooals ook blijkt uit de verschillende stukken, die men publiceerde en die geheel zijn geest ademen en waarschijnlijk voor het meerendeel door hem werden opgesteld, werden de edelen nog slechts temeer voor hem gewonnen. Zij durfden dan ook niet verder van bezwaren spreken, wanneer de persoon, wien ze in de allereerste plaats golden, ze zoo licht achtte, en zij aarzelden niet langer doortastend te handelen. Tegen alle vermaningen van den bisschop in verscheen Knox den volgenden Zondag op den kansel en sprak over de tempelreiniging. Zonder stoornis liep alles af en de indruk, dien Knox' prediking maakte, was zoo groot, *«that alsweil the magistratis, the Proost and Bailies, as the communaltie for the most parte, within the town, did agree to remove all monumentis of idolatrie, whiche also thay did with expeditioun»*.

Zoo werd dus ook in St. Andrews, de stad, waar Knox eenmaal zijne evangeliebediening was begonnen, de reformatie ingevoerd. 1) Zooals uit bovenstaand citaat blijkt, ging het hier heel wat ordelijker in

1) Vol blijdschap schreef Knox in die dagen (23 Juni) uit St. Andrews aan Mrs. Locke: „Thus farre hath God advaunced the glorie of his deare Sonne amongst us. O that my heart could be thankfull for the superexcellente benefite of my God! *The long thirst of my wretched heart is satisfied in abundance, that is above my expectatioun*; for now, fortie dayes and moe [vg. boven, bl. 133], hath my God used my tongue in my native cuntry to the manifestatioun of his glorie. Whatsoever now sall follow, as tuiching my owne carcase, his Holie name be praised. *The thirst of the poore people, als weill as of the nobilitie heir, is wonderous great*, which putteth me in comfort, that Christ Jesus sall triumphe for a space heir, in the North and extreme parts of the earth. We feare, that the tyrannie of France sall, under the cloke of religioun, seeke a plaine conquest of us; but potent is God to confound their counsells, and to breake their force. God move the hearts of such as professe Christ Jesus with us [vg. beneden, bl. 238 vv.] to have respect to our infancie, and open their eyes that they may see, *that our ruine sall be their destruction.*” *Works*, VI, p. 26.

zijn werk dan te Perth. Hier geschiedde alles met goedkeuring en dus ook onder toezicht van de plaatselijke overheid. De beelden werden uit de kerken weggenomen en de kloosters gesloopt of althans van beelden gereinigd, want ook hier werden evenals te Perth naar het voorbeeld van de koningen van Juda niet alleen de «idolatrie», maar ook «all monumentis thereof» ternedergeworpen.¹⁾ Zoodra de regentes door den aartsbisschop hiervan was verwittigd, besloot zij aanstonds naar St. Andrews op te trekken en Argyle en James Stuart, die toen slechts weinige manschappen bij zich hadden, aan te vallen. Doch ook Argyle en Stuart hadden niet stil gezeten en weldra kwam men van alle kanten uit de provinciën Lothian en Fife en uit de steden Dundee en Perth hun te hulp, zoodat, naar Knox ons meddeelt, hun leger in één dag van 100 ruiters werd gebracht op 3000 man. Zij hadden zich op eenigen afstand van St. Andrews gelegerd om daar een gunstig punt te kunnen bezetten, waar zij de troepen der koningin zouden kunnen afwachten. De koningin echter, bemerkende, dat Argyle en Stuart aanzienlijke versterkingen hadden ontvangen, viel hen niet aan, maar begon weer te onderhandelen om tijd te winnen ten einde zichzelf te versterken en den vijand met zijn plotseling samengestroomd leger af te matten. Zij stelde voor een wapenstilstand van acht dagen te houden, opdat intusschen onpartijdige mannen de zaak zouden kunnen onderzoeken. Dit werd aangenomen en daarop gingen velen weer naar hunne woonplaatsen terug. De Lords met hunne manschappen bleven nog eenige dagen te St. Andrews en beraadslaagden daar, hoe men Perth zou bevrijden van de troepenmacht, die de koningin er tegen de bepaling van het verdrag in bezetting had gelaten. Stuart en Argyle richtten nog een verzoekschrift aan de regentes om overeenkomstig het verdrag die soldaten uit Perth te verwijderen en ook de stad te vergunnen volgens haar oud recht haar eigen overheid te mogen kiezen, «that the same may be guyled and reuled frelie, as it was befoir, be the Baillies and Counsale, conforme to thair infestmentis gevin to thame be the ancient and maist excellent Kingis of this realme, to elect and cheise

1) „The manour of thair proceidyngis in Reformatioun, is this: „They pull downe all maner of Frayes [Friaries], and some Abayes, which willingly resavis not ther reformatioun. As to paroys churchis, they cleyns them of ymages and all other monumentis of ydolatrie, and commandis that no Messis be said in them; in place therof, the Book sett fourth the godlye King Edward is red [vg. boven, bl. 156] in the same churches.” Kirkaldy of Grange aan Henry Percy, 1 July 1559. *Works of Knox*, vol. VI, p. 34.

thair officiaris at Michelmess, and thai to indure for the space of one yeir, conforme to the auld ryte and consuetude of this realme.» 1) Doch toen dit verzoekschrift vruchteloos bleef, besloten zij, nadat de termijn van wapenstilstand was verstreken, naar Perth op te rukken om het van zijn dwangjuk te bevrijden.

Voor Perth kwamen ook tal van andere edelen bijeen en zoo zonden dan de gezamenlijke Lords eene sommatie aan de vreemde bevelhebbers en hunne troepen om de stad te verlaten en tevens aan den pas door de regentes benoemden provoost om de poorten te openen «to all our Soveraneis liegis, to the effect, that als weill trew religioun now ancis begun thairin may be maynteaned, and idolatrie utterly suppressed; as alsua the said town myght joise and brooke thair ancient lawis and liberties unoppressed by men of wear, according to thair old privilegis granted to thame by the ancient Princes of this realme, and conforme to the provisioun conteaned in the Contract of Mariage maid be the Nobilitie and Parliament of this realme with the King of France, beirand, that nane of our ald lawis nor liberties should be altered.» Hun werd echter door de bevelhebbers geantwoord, dat zij de stad zouden bezet houden overeenkomstig hunne belofte aan de regentes.

Daarop maakte men zich gereed tot de belegering, want men had vast besloten Perth te bevrijden, zoodat voor het oogenblik Perth weer het middelpunt van den strijd werd. Weer wilde de koningin door onderhandelingen hen tot uitstel dringen, doch thans liet men zich niet meer daartoe verleiden. Men eischte kortaf, dat de soldaten de stad zouden verlaten en anders zou men er hen toe dwingen. Onbevredigd moesten dus de onderhandelaars, waaronder de graaf van Huntley, een der machtigste katholieke edelen, aftrekken. Daarop werd weder eene sommatie tot de stad gericht, doch tevergeefs, zoodat eindelijk den 25sten Juni op last van Lord Ruthven, den vroegeren provoost der stad, het eerste schot werd gelost. De anderen, waaronder de mannen van Dundee het eerst, volgden het voorbeeld. De bezetting van Perth, die niet sterk was en gehoopt had op bijstand van de regentes, gaf zich toen spoedig over, zonder dat men verder slaags raakte. Aan de bezetting werd een vrije aftocht vergund en zoo was Perth dan nu weer in handen der Protestanten.

Nauwelijks waren de Protestanten meester, of het volk wilde zich gaan wreken op den bisschop van Murray, op wiens raad Walter

1) *Works*, vol. I, p. 356.

Milne op den brandstapel was gebracht. De bisschop woonde in de abdij Scone in de nabijheid der stad. Hoewel Argyle en Stuart, ja ook Knox zelf, trachtten het volk tegen te houden, konden zij toch niet meer verhoeden, dat het binnendrong in de kerk der abdij en in het paleis van den bisschop, alwaar een groote verwoesting werd aangericht. Onderwijl hoorden Argyle en Stuart, dat de regentes Stirling wilde bezetten om hen af te snijden van hunne bondgenooten ten noorden van de Forth, waarop zij zich genoodzaakt zagen terstond naar Stirling te trekken om de koningin te voorkomen. Het volk maakte nu van hunne afwezigheid gebruik om de abdij Scone te plunderen en ten slotte in brand te steken. Intusschen gelukte het Argyle en Stuart nog juist bij tijds Stirling te bezetten.

Toen Stirling in handen van de Protestanten was, gevoelde de koningin zich te Edinburg niet meer veilig en trok in allerijl terug naar Dunbar, zoodat de Protestanten aanstonds besloten voort te trekken naar Edinburg «for Reformationn to be maid thair», waar zij den 29sten Juni reeds aankwamen. Edinburg en de invoering der reformatie aldaar, in de hoofdstad des rijks, was voor hen het hoogtepunt. Totnogtoe was alles voor hen bijzonder voorspoedig gegaan. Doch nu kwamen er moeilijker dagen.

Nadat te Edinburg op de gewone wijze door verwijdering van de beelden uit de kerken en slooping of reiniging der kloosters de reformatie was ingevoerd en een geregelden Protestantschen eeredienst was ingericht, waarbij Knox tot predikant der stad werd aangesteld, kwam er een brief uit Frankrijk van Frans II en Maria, waarin «ane parte of our liegis, nameing thame selffis *The Congregatioun*» werden gelast «under the pane of treason», uiteen te gaan en naar hunne woonplaatsen te vertrekken, en waarin werd verklaard, dat zij door hunne handelwijze hadden getoond «*that it is na religioun, nor any thing thairto pertainig, that thair seak, bot onelie the subversion of our authoritie, and usurpatioun of our Crown; in manifest witnessing whair of, thay daylie receive Inglismen with messagis unto thame, and sendis siclyk in Inghland.*» Daarop volgde weer een brief van de Lords aan de regentes om zich te zuiveren van de aanklacht tegen hen ingebracht, terwijl men tevens twee afgevaardigden zond, de Lairds van Pittarrow en van Cunningham om haar hunne grieven nog eens bekend te maken en de voorwaarden, waarop men de verschuldigde gehoorzaamheid haar niet zou onthouden. Het voornaamste, dat men vroeg, was «*liberty of conscience*», voorts dat de

vogetorij-verklaring der predikers zou worden opgeheven, dat *ongeschikte dienaren* van hunne kerkelijke betrekkingen zouden worden ontzet en eindelijk dat de *Fransche soldaten*, «who than war a burthein untollerable to the cuntrey, and to us so fearfull, that we durst nocht in peaciabie and quiet maner hant the places whare thay did lye», naar hun vaderland zouden teruggezonden worden.

Aanvankelijk scheen de regentes gunstig gezind en verzocht de leiders te spreken, waarop Glencairn, Ruthven en Ochiltree tot haar gingen. Toen begon zij echter haar beklag te doen over de handelwijze, die zij van hen moest ondervinden. De tijd ging zodoende voorbij, en men kwam niet tot eene beslissing. Eindelijk werd besloten, dat afgevaardigden van beide zijden te Preston zouden bijeenkomen om te onderhandelen, van de zijde der regentes: de vroegere regent Arran, thans hertog van Chatelherault, ¹⁾ en de graaf van Huntly, de Lords Erskine en Somerville, de abt Mr. Gawin Hamilton en John Bellenden, van de zijde der Congregation: de graven Argyle en Glencairn, de Lords James Stuart, Ruthven, Boyd en Ochiltree, en de Lairds Dun en Pittarrow. Doch ook daar kwam men niet tot eene conclusie, hetgeen ook de bedoeling was der regentes, die alzoo de tegenpartij hoopte af te matten, hetgeen haar ook gelukte, want het Protestantsche leger begon meer en meer te verloopen, daar men geen geld genoeg had om de manschappen zoo lang onder de wapens te houden.

De regentes scheen intusschen wel vrijheid van godsdienstoefening te willen geven, doch op voorwaarde, dat waar zij zou vertoeven, de predikers zich zouden verwijderen en de mis zou worden gehandhaafd. Hierin wilde men echter van Protestantsche zijde niet treden. Het antwoord luidde: «That as we wald compell hir Grace to no religioun, so could we nocht of conscience, for the pleasur of any earthlie creature, put silence to Godis trew messingeris; *nother culd we suffer that the rycht administratioun of Christis trew sacramentis should gif place to manifest idolatrie; for in so doing, we should declair ourselffis ennemies to God, to Christ Jesus his Sone, to his eternall veritie and to the libertie and establishment of his Churche within this realme*» ²⁾; immers in dat geval zou het aan de willekeur van de regentes staan om eene gereformeerde Kerk eenvoudig door haar verblijf ergens weer te vernietigen. Nog werden evenwel

1) Zie boven, bl. 130, noot 2.

2) *Works*, vol. 1, p. 369.

de onderhandelingen door de regentes slepende gehouden, daar zij wel bemerkte, dat de tegenpartij in kracht afnam.

Toen het oogenblik haar gunstig toescheen, rukte zij dan ook eindelijk naar aanleiding van het doen stilstaan van de munt door de Protestantsche Lords, hetgeen een recht was van de kroon, op Edinburg aan. De Protestanten waren op dat oogenblik uiterst zwak. Hulp uit de hun bevriende provincies konden zij niet zoo spoedig doen aanrukken, zoodat hunne positie zeer moeilijk was. Toch besloten zij Edinburg niet te verlaten om de reformatie aldaar niet prijs te geven. Leith, dat eerst ook de partij der Protestanten had gekozen, bleef niet getrouw, maar gaf zich tot groote teleurstelling der Congregation zonder slag of stoot aan de Franschen over, zoodat de regentes nu in Leith, de sterke havenstad van Edinburg, eene vaste positie verkreeg.

Na de inname van Leith werden de onderhandelingen weer geopend, terwijl intusschen de Protestantsche gelederen weer een weinig waren versterkt geworden. Evenwel bleef het kasteel van Edinburg, waarover Alexander Erskine het bevel voerde, nog steeds onzijdig, ja, neigde zelfs meer over tot de partij der koningin, zoodat de positie der Protestanten vooral door de bezetting van Leith thans zeer ongunstig was. Toen eindelijk Erskine begon te dreigen de stad te zullen beschieten, indien men de Franschen niet binnenliet, besloot men onder zulke ongunstige omstandigheden zoo spoedig mogelijk een verdrag te sluiten. Dit geschiedde dan ook op voor de Protestanten nog tamelijk gunstige voorwaarden. Den 24sten Juli 1559 werd dit verdrag van Leith gesloten, dat geldig zou zijn tot den 10^{den} Januari. De predikers zouden in hunne bediening niet worden verhinderd, geen garnizoen zou in Edinburg worden gelegd en de stad Edinburg zou vrijheid van godsdienstoefening mogen hebben. De Congregation moest echter aanstonds Edinburg verlaten en zich verbinden aan de geestelijkheid de tienden uit te betalen en niemand te verhinderen in zijne bediening of ergens verder de reformatie in te voeren. ¹⁾ Doch ook ten op-

1) Eenigen tijd na de sluiting van dit verdrag, den 28sten Augustus 1559, zond Knox een brief aan Calvijn, den eersten, die ons uit hunne correspondentie bewaard bleef. Wegens zijne vele drukten kon hij slechts kortelijk schrijven en liet het daarom aan den overbrenger van den brief over om Calvijn een verslag te geven van den loop der gebeurtenissen in Schotland. Maar op twee vragen, die hij in ontkennenden zin beantwoordt en waarom men hem „plus aequo severus” vindt, wenscht hij Calvijns antwoord te vernemen, nl: 1. „An ad Baptismum admitti debeant spurii, idolatrarum et excommunicatorum filii, priusquam vel parentes per resipiscentiam sese subdiderint Ecclesiae, vel ii qui hujusmodi

zichte van dat verdrag werd de regentes al spoedig beschuldigd in de formulering van sommige punten te zijn afgeweken van de bedingen der Protestanten.

Na nog bij publieke proclamatie de voornaamste bedingen hunnerzijds aan de burgers van Edinburg te hebben bekend gemaakt, verlieten de Lords de stad en begaven zich eerst naar Linlithgow en daarna naar Stirling, waar zij het verbond, dat zij te Perth tezamen gesloten hadden, «*the band of defence, and mentenance of religioun, and for mutuall defence*», den 1sten Augustus op nieuw bevestigden. Dit werd vooral daarom noodig geacht, omdat men bemerkte, zooals

prognati sunt, Baptismum petere possint. 2. Utrum *monachis et sacrificulis Papisticis*, qui neque Ecclesiae Dei serviunt, neque propter habitudinem servire possunt, *annui redditus* persolvendi sint, etiamsi errorem pristinum ore fateantur." — Den 8sten November zond Calvijn hem zijn antwoord. Hij had met blijdschap en verbazing het bericht vernomen „de uberrimo laborum tuorum successu," een „incredibilem successum tam brevi temporis spatio." Hij had aan de broeders niet geschreven, want „*quia non ignoro quam strenuus sis hortator, et quid facultatis et nervorum Deus ad has partes obeundas tibi contulerit, fratres stimulare supervacuum esse duxi.*" Wat Knox' vragen betreft, hij had zijne collega's erover geraadpleegd en eenstemmig hadden zij besloten het volgende te antwoorden. Knox deed wel met te vragen, of men kinderen van afgodendienaars en van geëxcommuniceerden mocht doopen, want men moest altijd voorzichtig zijn om het sacrament niet te ontheiligen, hetgeen geschiedde, als het maar „promiscue" werd toegestaan aan „*alieni*", of als iemand werd aangenomen *zonder geschikte getuigen*, die tot de wettige burgers van de Kerk kunnen gerekend worden. Maar omdat bij het rechte gebruik van den Doop het gezag Gods moet gelden en Zijne instelling moet beslissen, wat recht is, moet men in de eerste plaats vragen, wie God met Zijne stem tot den Doop roept. „*Promissio autem non sobolem tantum cuiusque fidelium in primo gradu comprehendit, sed in mille generationes extenditur. Unde etiam factum est, ut pietatis interruptio, quae grassata est in papatu, vigorem et efficaciam baptismi non abstulerit. Origo enim spectanda est, ipsa baptismi ratio et natura ex promissione aestimanda.*" Daarom behoort ook het nakroost van vrome voorouders tot *het lichaam der Kerk*, ook al zijn de grootvaders of vaders afvalligen geweest. Want hoewel het een dwaas bijgeloof is van het Pausdom om kinderen van Joden en Turken te stelen of van hen weg te nemen en aanstonds te doopen, zoo worden toch ook, „*ubicunque non prorsus intercedit vel extincta fuit christianismi professio*", de kinderen van hun wettig recht beroofd, als zij van het gemeenschappelijk teeken worden geweerd. Immers, daar God reeds 3000 of meer jaren geleden hen met zijne aanneming heeft vereerd, is het onrechtmatig, dat de daarop gevolgde goddeloosheid der ouders „*coelestis gratiae cursum abruptat.*" Eindelijk, „*sicuti non recipitur quisque ad baptismum unius divitiarum patris sui respectu vel favore, sed propter continuum Dei foedus: ita unius parentis odio ab ecclesiae ingressu prohiberi infantes nulla ratio patitur.*" Intusschen zijn echter *getuigen* noodzakelijk. Want niets is lichtvaardiger dan dat dezulken, van wie men niet *hoopt*, dat zij discipelen van Christus zullen zijn, *in Zijn lichaam worden ingevoegd*. Daarom als er niemand van de verwanten verschijnt om aan de Kerk zijn geloof te betuigen en *de zorg voor het onderwijs van het kind* op zich te nemen, dan is de handeling ijdel en wordt de Doop ontheiligd. Maar is er zulk een wettig getuige, dan is er geen grond een kind af te wijzen. Bovendien, de handelwijze in de nu weer opbloeiende Kerk is verschillend van die in eene reeds wel gevestigde Kerk. Met verloop van tijd moeten de ingeslopen verkeerd-

in het stuk zelf werd uitgesproken, dat de regentes trachtte door allerlei beloften met ieder van de Lords afzonderlijke voorwaarden te maken en hen alzoo onderling te verdeelen. Gedeeltelijk was dit haar te Edinburg ook al gelukt, waar verschillende edelen langzamerhand van de Congregation waren afgevallen. Doch de voornamesten, Argyle en James Stuart, op wie zij het het meest gemunt had, had zij niet tot afval kunnen bewegen.

Vooraf na die moeilijke dagen te Edinburg begreep men, dat men op den duur den strijd tegen de regentes niet zou kunnen volhouden. In het begin ging alles goed. Toen stroomde van alle kanten de hulp toe. Doch het spoedig samengestroomde leger ontbond zich ook weer even gemakkelijk. Ook de regentes had dit begrepen en daarom was het van den aanvang af hare taktiek geweest door langgerekte onderhandelingen en dubbelzinnige antwoorden de tegenpartij af te matten. En dat was haar maar al te goed gelukt. Op het hoogtepunt van den overwinningstocht van de mannen der Congregation, te Edinburg, was ook ten slotte hunne zwakheid openbaar geworden. In

heden worden verbeterd en dan moeten de ouders zelf gedwongen worden hunne kinderen ten doop aan te bieden en zelf de eerste getuigen te zijn. Want wil men reeds aanstonds in den begiine met gestrengheid de hoogste volmaaktheid invoeren, dan is het te vreezen, dat velen, deze gelegenheid gretig aangrijpende, in hunne zonden zullen blijven liggen. Men mag niet in het geringste afwijken van de lijn, ons van Godswege voorgeschreven, maar als men den Doop zou weigeren aan hen, die klaarblijkelijk *huysgenooten der Kerk* zijn, dan zou de weigering te gestreng zijn. Daarom moeten men, totdat de tucht krachtiger zal kunnen worden gehandhaafd, de kinderen, onder voorwaarde dat *getuigen* de zorg voor het onderwijs op zich nemen, doopen; maar intusschen de afgodische ouders ernstig vermanen zich aan den dienst van God te wijden en geëxcommuniceerden zich met de Kerk te verzoenen. Wat voorts de inkomsten van monniken en priesters betreft, het is waar, dat zij geen recht hebben om „ex publico” onderstand te ontvangen om maar in nuttelooze rust te leven. Daarom, zijn zij geschikt voor den dienst in de Kerk, laat men hen daartoe roepen. Maar daar zij over het geheel ongeleerd en ongeschikt zijn, „*summaniter cum illis videtur esse agendum.*” Want hoewel zij, die niets voor de Kerk doen, geen recht hebben op onderstand, zou het evenwel hard zijn, daar zij door onwetendheid en dwaling zichzelf hebben verstrikt en een deel van hun leven in ledigheid hebben doorgebracht, hun geheel van allen onderstand te berooven. Zij moeten daarom aangemaand worden liever van een geschikten arbeid te leven dan het goed, voor dienaars der Kerk en armen bestemd, te verbruiken. „*Media etiam ratio tenenda*” ten opzichte van de rijke kerkgoederen, waarvan een deel voor kerkelijke doeleinden kan worden besteed. Intusschen, daar de Kerk bij hun dood toch in het bezit der goederen komt, moel men niet strijden over de jaarlijksche inkomsten, alleen hun herinneren „*precaris et tolerantia, non approbatione ipsos retinere quod nunquam iure adepti sunt.*” Voorts moeten zij worden vermaand om, tevreden met een matig levensonderhoud, liever aan de Kerk het hare te restitueeren, dan toe te laten, dat de Kerk gebrek heeft aan getrouwe dienaren of dat hare dienaren honger lijden. *Corp. Ref. Op. Calv.* vol. XVII, p. 666 sq. Vg. *Works of Knox*, VI, p. 94 sq. (vertaling van Laing).

zulke dagen bleek vooral, hoe Knox eigenlijk de groote geestelijke leider was der gansche beweging. Hij was het, die dan hunne oogen weer wist te richten op het ééne, groote doel, en hen daarvoor in nieuwe geestdrift deed ontvlammen. Hij was het, die dan door zijne wonderbare welsprekendheid den vertsaagden weer moed wist in te blazen, die door zijn eigen groot geloof geloof stortte ook in de harten van hen, die begonnen te wankelen. Vooral in die eerste dagen van teleurstelling na den eersten, grooten voorspoed had men zulk een man noodig. Doch ook nog in andere opzichten was Knox' invloed van het grootste gewicht. Ook waar het gold het nemen van praktische maatregelen, vroeg men niet tevergeefs bij Knox om raad. Met zijn helderen, scherpen blik doorzag hij spoedig de listen der regentes. En het zal wel vooral op aandrang van Knox geweest zijn, dat men, te Edinburg zijnde, weigerde op het verzoek der regentes in te gaan om Argyle en Stuart alleen te zenden om te onderhandelen. Knox doorzag hare politiek spoedig om vooral die twee door afzonderlijke voorstellen en beloften van de anderen te scheiden. Daarbij komt de groote, persoonlijke invloed, dien hij door zijne krachtige persoonlijkheid op de edelen uitoefende. Men denke bv. aan zijn optreden te St. Andrews. En ook te Perth waren hij en Willock de eersten geweest, die Argyle en Stuart verweten hadden, dat zij hunne broeders niet hadden bijgestaan, en die zodoende van hen de belofte ontvingen van bijstand, zoodra de regentes de gestelde voorwaarden schond. Ook vele van de stukken, die men publiceerde, dragen den onmiskenbaren stempel van door Knox te zijn opgesteld. Ook bij de verschillende «covenants», die gesloten werden, heeft hij, die er altijd zoozeer op uit was om alle Protestanten tezamen recht duidelijk te doen gevoelen, dat zij waren *de ééne* «*Congregation of Jesus Chryst*» in Schotland, ongetwijfeld een groote rol gespeeld. Trouwens in alle moeilijke gevallen en in zaken van gewicht handelde men niet buiten den raad van Knox om.

Vooral ook in ééne zaak, die voor Schotland van het hoogste belang was, heeft zich de invloed van Knox sterk doen gelden, nl. in Schotlands verhouding tot Engeland. Reeds den 28sten Juni had hij van uit Perth geschreven aan Cecil ¹⁾: «*My eie hath long looked to a perpetuall concord betwix these two Realmes, the occasion wharof is*

1) Knox kende Cecil nog van vroeger: „with quhome the said Jhonne had bein befoire familiarlei acquainted.” *Works*, vol. 11, p. 15. Vg. boven, bl. 215.

now most present, yf God shall move your hartes unfeanedlie to speak the saine, for humilitie of Christ Jesus crucified, now begun heir to be preached, may joyn together the hartes of those whome Sathan by pride hath long dissevered for the furtheraunce heirof.» 1) Al vroeger had hij reeds tijdens den oorlog blijkens dienzelfden brief een schrijven aan Cecil gezonden, dat echter verloren is gegaan. Van het begin van den oorlog af aan heeft Knox op zulk een verbond van Schotland met Engeland, waarnaar hij reeds zoo lang had verlangd, aangedrongen. 2) Ook in den brief van Maria Stuart en Frans II 3) was op die verhouding tot de «Inglismen» reeds gezinspeeld. En ook wanneer men in Schotland zich weer het meest teruggestooten gevoelde van den ouden vijand, bleef Knox toch altijd met kracht aandringen op een verbond, waarvan hij begreep, dat alleen heil voor de reformatie te wachten was, en waarvan hij ook inzag, dat het door de natuur zelf aangewezen was als in alle opzichten heilzaam voor zijn vaderland. Hoewel men al spoedig naar hulp van Engeland had uitgezien 4), was het toch vooral na de dagen van tegenspoed te Edinburg, dat men middelen in het werk begon te stellen om een blijvend verbond tot stand te brengen. Nog

1) *Works*, vol. VI, p. 31.

2) Knox was de eerste, die op zulk een verbond met kracht aandrong, en hij gaf er den eersten stoot toe, dat men met de onderhandelingen begon. In Juni 1559 kwam hij te St. Andrews „in deipe discourse” met Kirkaldy of Grange over de groote gevaren, waarin men zich bevond, en over de moeilijkheid om hulp te verkrijgen. „Efter many wordis, Thone Knox burstit furth as followis: *Yff England wald foirsie thair awin comoditie, yea, yf thai did consider the danger quhairin thei thameselfis stand, thei wald nott suffer us to periske in this quarrell; for Fraunce hath decreit no less the conquest of England then of Scotland.* After long reassoning, it was concluded *betwix thame two*, that supporte could be cravit of England; and for that purpos, the said Laird of Grange first wreit to Sir Harie Percie, and efter raid frome Edinburgh and spak with him.” *Works*, vol. II, p. 22. Ook later als de Lords zijn teleurgesteld door het algemeene en duistere antwoord van Cecil op hun eerste schrijven „and thairfoire war determined that *thei wald request no forder*”, dan is het weer Knox, die hen aanzet om het niet op te geven: „John Knox laboured in the *contraire*; but he could prevail no farther but that he should have licence and libertie to writt as he thoct best.” l. c. p. 35. Vg. ook beneden, bl. 249, noot 1.

3) Zie boven, bl. 233.

4) Den 14den Juni schreef James Croft uit Berwick aan den schatmeester van Elisabeth, dat de adel vergaderd was te St. Andrews en dat zij besloten waren weerstand te bieden en „that in this godly proccading they loke for the Queene's Majesties assistance.” *Works of Knox*, Vol. VI, p. 29. En den 4den Juli schreef Cecil aan Henry Percy, een Engelsch beambte aan de grenzen, dat hij eens moest schrijven „what manner of amitie mighte ensue betwixte these two Realmes, and how the same myght be hoped to be *perpetuall*, and not to be so *shendre* as *heretofore* hath bene, without other assurance of contynuance than from tyme to tyme hath pleased Fraunce.” l. c. p. 33.

vóór het verdrag met de regentes stelden daartoe de «Lords of the Congregation» zelf zich in correspondentie met Cecil en met Elisabeth. Den 19den Juli schreven zij aan beiden een brief, waarin zij te kennen gaven, dat zij verlangden een «perpetuall amytie» tusschen Schotland en Engeland, en voorts Elisabeth verzochten om hulp vooral tegen «*the great preparatioun which we hear to be send against us by Fraunce*» ¹⁾. Tegelijk met deze brieven zond ook Knox weer een brief aan Cecil met een ingesloten schrijven aan Elisabeth over zijn «*First blast of the trumpet*», ²⁾ waarin hij haar tevens verzocht Engeland te mogen bezoeken. Aan Cecil schreef hij over hetzelfde onderwerp en voorts, dat hij hem een geheim ³⁾ had mede te deelen en hem verzocht hem daarom in de gelegenheid te stellen met een vertrouwd persoon daarover te spreken. Eindelijk gaf hij hem nog den praktischen raad: «*Trew and faithfull precheris in the North partes of England can not but greetlie advaunce this cause. Yf a learned and godlic man myght be appointed to Berwick, with licence also to preache within Scotland, I doubt not to obtean unto him the favouris of the most part of the gentillmen of the East and Mydde Bordearis. Advert one thing, sir, that yf the hartes of the Borderaris of both partes can be united together in Goddis fear, our victorie then shalbe easy*» ⁴⁾.

Cecil nam in zijn antwoord tegenover de Lords een zeer gereserveerde houding aan. Hunne bedoeling: afschaffing van de afgoderij en handhaving der vrijheid, was zeker goed, maar over de middelen daartoe kon verschil van opinie bestaan, nl. «*whyther it be the office of all sortes of men this to doo, or but some.*» Wegens de moeilijke tijdsomstandigheden kon hij hun niet wel antwoorden. Later hoopte hij het beter te kunnen, als hij hunne handelwijze beter zou hebben verstaan. Zij wisten ook, hoe Engeland pas een verdrag met Frankrijk had gesloten en hoe moeilijk het was een niet uitgelokten oorlog te beginnen. Maar hij had nog veel meer dingen, die gemakkelijker waren te zeggen dan te schrijven en die de overbrenger van den

1) l. c. p. 44.

2) Zie boven, bl. 216.

3) Het geheim betrof, zooals later bleek, een zegel van Maria Stuart en Frans II, dat hem op zijne reis naar Edinburg op het schip in stilte door iemand was getoond, en waarop de wapens van Frankrijk, Engeland en Schotland tezamen waren verbonden. Zie brief van Knox aan Raylton van 23 Oct. 1557. l. c. p. 86 en 88. Vg. boven, bl. 216.

4) l. c. p. 47. Vg. boven, bl. 3, noot 1.

brief hun wel zou meedeelen. Voorts wenschte hij hun voorspoed, eensgezindheid onder elkander, bekwame en vredelievende raadgevers, en vooral «increase of such noblemen to your number, as, by the *authoritie and fame of there names to be published abroad*, your doings maye beare the *universall name of the great Counsell of Scotland*, for lack whereof your adversaries maye rejoyse, and *your frends rest perplexed.*» ¹⁾

Aan Knox schreef hij geen woord over de *First Blast*, maar begon zijn brief alleen met deze woorden: «*Non est masculus neque foemina: omnes enim, ut ait Paulus, unum sumus in Christo Jesu. Benedictus vir qui confidit in Domino: et erit Dominus fiducia eius.*» Hij schreef cenigszins teleurgesteld, dat hij gehoopt had hem te Stanford te ontmoeten en niet wist, hoe het toch kwam, dat dit niet geschied was. Hoezeer ook Cecil wel wist, welke plaats Knox in de geheele beweging in Schotland innam, kan ons het best blijken, uit hetgeen hij volgen laat: «I forbear to descend to the bottome of thingis, untill I may conferr with *such a one as you ar*; and, thairfoire, if your chance shalbe heirefter to cum hither, I wishe you furnissed with good credite, and power to mak good resolutioun.» ²⁾ Al schijnt zijn antwoord aan de Lords «somewhat obscure», toch zal hij het wel duidelijk vinden, als hij Cecil maar eens gesproken heeft.

Cecil zelf moge zijn eigen antwoord tegenover Knox tamelijk duister noemen, toch is het duidelijk genoeg. Engeland is blijkbaar bevreesd openlijk hulp te verleen en aan hen, die zich verzet hebben tegen het wettig gezag. Vooreerst, omdat zij zodoende in botsing kunnen komen met Frankrijk. Maar dan ook niet het minst, omdat zulk een optreden van Elisabeth gevaarlijke antecedenten kon opleveren ten opzichte van hare eigene Roomsche onderdanen. Dat zijn die «difficulties of the tyme,» waarvan Cecil schreef. Zouden niet Frans II, de gemaal van Maria Stuart, die onlangs, den 10^{den} Juli, zijn vader op den troon van Frankrijk was opgevolgd, en Philips II beiden dan evenzeer het recht hebben om ook hare Roomsche onderdanen op dezelfde wijze te steunen tegenover haar, die volgens de Katholicken ten onrechte op den Engelschen troon was verheven, waarop Maria Stuart nog altijd hare aanspraken deed gelden? Dit gevaar was niet denk-

1) l. c. p. 55.

2) l. c. p. 55.

beeldig, want volgens berekening waren toen ter tijde twee derden der Engelsche bevolking Roomsch-katholiek. 1) Gelukkig echter voor Elisabeth hielden Frankrijk en Spanje elkander in evenwicht tegenover Engeland. Frankrijk was bevreesd, dat Spanje's invloed in Engeland te zeer zou toenemen, en Spanje nog meer, dat Frankrijk vasten voet zou krijgen op Groot-Brittannië. 2) Doch dit nam niet weg, dat het voor Elisabeth gevaarlijk bleef openlijk de Schotsche Protestanten te steunen. Zij vreesde zich te compromitteren door met hen gemeene zaak te maken. Vandaar dat Cecil er ook zoozeer den nadruk op legde, dat hij hoopte, dat vele edelen zich bij hen zouden voegen, wier naam een goeden klank had ook tegenover de buitenwereld, zoodat wat zij deden, kon beschouwd worden als de handelingen van «the great Council of Scotland.» Toch wilde Elisabeth ook weer gaarne, dat de beweging in Schotland haren voortgang had, deels uit belangstelling in de reformatie, maar vooral daar zij den toenemenden invloed van Frankrijk en de ultramontaansche politiek der Guises vreesde. Zoodoende werd echter hare positie tegenover Schotland eene tweeslachtige. Zij gebruikt feitelijk de opgestane partij in Schotland om de zaken aan den gang te houden. Telkens weer spoort zij hen aan door hare beloften, doch op het beslissende oogenblik blijft hare hulp uit. Zelfs als hare voornaamste raadslieden meenen, dat men niet meer kan en mag teruggaan, dan schrikt zij er weer van terug om openlijk op de zijde der «rebels» te treden. Zoo wordt de geschiedenis van Schotlands onderhandelingen met Engeland voor Schotland eene zeer treurige en voor Elisabeth weinig eervolle. Telkens weer, ook later in den strijd tegen Maria Stuart, hoort men klagen over Englands «coldness». Op het beslissend oogenblik wacht men telkens tevergeefs op hulp. Juist wanneer het er op aankomt, durft Elisabeth tegenover de Schotsche en Fransche regeering niet verder gaan en tracht zij alle connectie met de «rebels

1) Froude, *History of England*, VII, p. 285.

2) In Dec. 1559 schreef Margaretha van Parma, toen landvoogdes der Nederlanden, aan Philips II: „Als de Franschen zich eenmaal vestigen in Schotland, dan is ook Engeland in hunne macht; en met Engeland de Nederlanden. In het bezit van de beide oevers der nauwe zeeën, zullen zij ons isoleeren en ons alle hulp afsnijden; en als wij eenmaal overwonnen zijn, dan kunt gij zelf erover oordeelen, hoe het met Spanje en Indië zal gaan. En toch — als het onze politieke ondergang is Frankrijk toe te laten Engeland te overeren, het zal onze geestelijke ondergang zijn die vrouw [Elisabeth] toe te laten haar gang te gaan. Als zij Schotland annexiert en den Protestantschen godsdienst op het geheele eiland vestigt — gij kent de stemming in de Nederlanden, gij kent het gevaar van het voorbeeld.” Froude, *History of England*, vol. VI, p. 304.

te loochenen. 1) Intusschen waren de Schotsche Protestanten op Elisabeths hulp aangewezen en moesten die dus ook temidden van de grievendste teleurstellingen telkens weer trachten te verkrijgen. Knox vooral trachtte, niettegenstaande hij wist, dat Elisabeth hem haatte om zijn *First Blast*, alles te doen, wat hij kon, door correspondentie met Cecil, die de Schotten genegen was en ook, waar hij maar kon, de reformatie bevorderde, en met andere Engelsche staatsdienaren, alsook door persoonlijken invloed bij zijn eigen volk, om een «perpetual amity» tusschen de beide rijken tot stand te brengen. En de arbeid van hem en van Cecil, die niettegenstaande al Elisabeths wankelmoedigheid steeds de blijvende vriendschap der beide rijken als het groote doelwit voor oogen hield, was ten slotte niet tevergeefs. Van het oogenblik af aan, dat het Protestantisme in Schotland begon te zegevieren, kwam er hoe langer hoe meer toenadering tusschen Schotland en Engeland, terwijl het verbond met het katholieke Frankrijk voor goed werd opgegeven.

Kort nadat de brief van de Lords aan Cecil was verzonden, den 31sten Juli, werd Knox zelf afgevaardigd met de noodige instructies naar James Croft, bevelhebber van de Engelsche grensvesting Berwick. En toen Knox den 6den Augustus te Stirling terugkeerde, bleek zijne zending al spoedig niet tevergeefs te zijn geweest, want den 8sten Aug. gaf Elisabeth in een brief volmacht aan Ralph Sadler om een «perpetuall concord» tusschen Engeland en Schotland te bewerken en ook om hen met geld te ondersteunen voor de soldij der soldaten. Doch alles moest zoo geheim mogelijk geschieden, zoodat het vredesverdrag met Frankrijk er niet door werd geschonden.

Vooraf op aandrang van Cecil begonnen de Lords nu ook onderhandelingen aan te knooien met den hertog van Chatelherault, die in bloedverwantschap het naast stond aan de kroon en die dus, in geval hij tot de Protestanten overging, als hoofd van hunne partij zou kunnen optreden. Totnutoe hadden zij zulk een bepaald hoofd eigenlijk niet, daar geen der andere Lords een titel voerde, hoog genoeg om op zulk eene positie aanspraak te kunnen maken. En dat was juist een bezwaar volgens Cecil voor Elisabeth om zich in nadere officieele betrekking met hen te stellen zonder zich te compromitteeren. Chatelherault had op de aanzoeken der Protestantsche Lords nog slechts een negatief antwoord gegeven nl., dat, in geval

1) Zie hierover Froude, *History of England*, vol. VI, VII en VIII, passim.

de regentes het verdrag van Leith schond, hij niet als hun vijand zou optreden. Liever nog dan Chatelherault had men zijn zoon, den jongen graaf van Arran, tot hoofd der Protestantsche partij gehad, daar deze bij hen meer in aanzien was dan zijn vader. ¹⁾ Doch hij was nog niet naar Schotland teruggekeerd ²⁾ en kwam pas op het einde van Augustus 1559 in zijn vaderland aan, waar men hem van Protestantsche zijde met blijdschap ontving, doch waar hij niet aan die verwachtingen beantwoordde, die men van hem had gekoesterd.

Ongeveer ter zelfder tijd waren intusschen in Schotland nieuwe Fransche hulptroupen aangekomen en had de regentes getracht door verschillende proclamaties de «Lords of the congregation» en hunne zaak verdacht te maken bij het volk. Daarom richtten ook de Lords weer eene proclamatie tot het volk en tot den overigen adel, waarin op nieuw zeer uitvocrig verschillende grieven tegen de regentes werden blootgelegd, vooral ook dat zij niet ophield het land te bezwaren met die vreemde hulptroupen. Vervolgens werd den 10^{den} September eene bijeenkomst van den adel gehouden te Stirling, waarbij nu ook de graaf van Arran tegenwoordig was en waar genoemde grieven nog eens nader werden besproken. Vandaar werd de vergadering verlegd naar Ham-milton, het landgoed van den hertog van Chatelherault, die door de houding der regentes nu ook steeds meer tot de zijde der Protestantsche Lords begon over te hellen. Ook vernam men inmiddels dat de regentes Leith, de havenstad van Edinburg, begon te versterken, zoodat men besloot een schrijven aan haar te richten, waarin zij met nadruk aan het verdrag van Leith werd herinnerd en verzoekt werd de verdere versterking van Leith te staken als zijnde «*against your Graceis promise, against the commun-wealth, the ancient lawis and libertieis thairof,*» terwijl voorts de bedreiging eraan werd toegevoegd, ingeval zij aan dit verzoek niet voldeed: «*utherwayis we will complayne to the haill Nobilitie and Communitie of this realme, and maist eirnistlie seik for redress thairof.*» ³⁾ Dit stuk van den

1) Sadler schreef den 20sten Aug. 1559 aan Cecil: „And uppon further consideration of this matier, it semeth to us, that nothing might more aduance the same then the presence of the Erle of Arrayn in Scotland, who should have more estymacion there then his father, and shoulde be well lable to take the matier in hande, if his father wolde refuse; wherefore it were no evil polycie to haste him thither.” *Works of Knox*, vol. VI, p. 72.

2) Zie boven, bl. 195, noot 1.

3) *Works*. I. p. 414.

19den September werd mede geteekend door den hertog van Chatelherault en den graaf van Arran.

De regentes ging echter voort zonder zich om dit schrijven te bekommeren om Leith in staat van tegenweer te stellen en daarvan een vast bolwerk te maken voor hare Fransche hulptroepen. Het gevolg was, dat de hertog van Chatelherault zich nu voor goed van de partij der regentes afscheidde en zich bij de Congregation aansloot. Nu was dus de wensch van Cecil vervuld. De Congregation had nu iemand tot hoofd, die na de koningin de eerste persoon was van het rijk, daar hij de naaste aanspraken had op den troon van Schotland.

Hiermee treedt dan ook de geschiedenis der reformatie een nieuw stadium in. Nu de hertog is overgegaan en de graaf van Arran zich bij de Protestantsche partij heeft gevoegd, volgen ook anderen en de uitwendige positie der Congregation althans wordt weer gunstiger, hoewel niet de innerlijke, daar nu ook menig fortuinzoeker bij de winnende partij zich ging aansluiten ¹⁾. Verschillende brieven en proclamaties volgden nu weer, van de regentes aan de Lords en van de Lords aan de regentes. Deze volgde weer haar oude taktiek om nl. te trachten met ieder afzonderlijk te onderhandelen, doch inzonderheid James Stuart weigerde standvastig buiten overleg met de anderen te handelen, zich beroepende op het verbond, dat zij tezamen gemaakt hadden. Men besloot nu op nieuw tezamen te komen en den 16den October werd te Edinburg weer eene vergadering van den adel belegd, waarvan men de regentes kennis gaf, tevens haar, thans voor de tweede maal, verzoekende de versterking van Leith te staken. Daar intusschen het volk wantrouwen begon te koesteren en men zeide, dat de hertog van Chatelherault en de graaf van Arran niets anders bedoelden dan te staan naar de kroon, werd door den hertog eene proclamatie tot het volk gericht, waarin hij zich van dien blaam trachtte te zuiveren en verklaarde, dat «*allanerlie in simplicitie of heart, movit partlie be the violent persute of religioun and trew professouris thairof, partlie by compassioun of the common wealth and communitie of this realme, oppressed with strangearis, he joyned himself with the rest of the*

1) Later als er moeilijker dagen komen, schrijft Knox: „We trusted too much in our owne strength, and *speciallie since the Erle of Arran and his friends were joyned to our number*”, en dan laat hij tevens volgen: „amongst us also were *suche as more sought the purse than Christ's glorie*.” Brief aan Mrs. Locke van 18 Nov. 1559, vol. VI, p. 100.

Nobilitie, with all hassard, to supporte the commoun caus of *that ane and of that uther*» 1).

Weldra kwam er antwoord op het tweede verzoekschrift aan de koningin-regentes aangaande Leith. Den 21sten Oct. bracht de koninklijke heraut haar antwoord over, waarin zij omtrent het schrijven der Lords verklaarde, dat het haar toescheen «*rather to have cumit fra ane Prince to his subjectis, nor [than] fra subjectis to thame that bearis authoritie*», en voorts weigerde met de versterking van Leith op te houden, den hertog verweet zijne belofte te hebben geschonden, en eindelijk beval dat alle medestanders van den hertog en van de Congregation Edinburg zouden verlaten. Toen men dit antwoord had gehoord, besloot men den heraut voorloopig te doen blijven, totdat men nadere beslissingen had genomen. Daarop werd «*the hail Nobilitie, Baronis, and Broughes, then present*» samengeropen in het stadhuis te Edinburg om te beraadslagen. Toen werd, nadat alles was meegedeeld, door Lord Ruthven het eerst de vraag gesteld: «*Whctther she that so contempteouslie refusied the most humill requeist of the borne Counsallowris of the realm, being also bott a Regent, whose pretenses threatned the boundage of the hole commoun wealth, awght to be suffered so tyrannouslie to impyre above thame?*» 2)

Daar deze vraag nog niet eerder in eene openbare vergadering was behandeld, werden de predikanten om raad gevraagd. Willock gaf hierop advies tot afzetting der regentes, wijzende op het voorbeeld van Asa, die zijne eigene moeder Maächa afzette, op Jehu en verschillende anderen. Knox sloot zich volkomen bij het oordeel van Willock aan en wilde alleen, dat men bepalen zou, dat «*upoun her conversioun to the commoun-wealth, and submissioun to the Nobilitie*» de regentes in hare eer zou worden hersteld. Nadat men de stemmen had opgenomen, bleek, dat allen voor hare afzetting waren. Daarop werd de acte van ontzetting van het regentschap opgemaakt en onderteekend: «*By us, the Nobility and Commouns of the Protestants of the Church of Scotland*», waarop de handteekeningen volgden, die echter in Knox' *History* niet zijn bewaard gebleven.

Als reden van de afzetting der regentes wordt opgegeven, dat zij de vrijheden van het land schendt en handelt, «*plane contrarie oure Soveranes Lord and Ladyis mynd, and direct against the counsall of the No-*

1) *Works*, I, p. 439.

2) I, p. 441.

bilitie. Zij is dus bezig «abusing and owir passing our Soveranes Lord and Ladyis commissioun, gevin and graunted to her» door allerlei willekeurige tyrannieke handelingen, zooals gebleken is uit hare handelwijze ten opzichte van St. Johnston (Perth), St. Andrews, Edinburg, Jedburgh en andere plaatsen en personen, voorts uit de invoering van vreemdelingen in het rijk zonder den raad der edelen te hooren en tegen hun beschreven wil in om daardoor de vrijheid van het land te onderdrukken en «to mak us and our posteritie slaves to strangeiris for ever». En dat is niet alleen «intolletable in commoun-wealthis» maar ook «verray preiudiciall to our Soverane Ladye, and her airis [heirs] quhatsumever, in caise our Soverane Lord deceise butt [without] airis of hir Grace's persone». Ook heeft zij slechte munt laten slaan van laag gchalte, waardoor het rijk zal worden verarmd, een vreemdeling tot bewaarder van het groote zegel aangesteld, nieuwe vormen gegeven aan sommige priveleges der edelen, «attending to the practice of Frances», ¹⁾ om hen zoodocnde op den duur in de val te lokken, en bovendien houdt zij nog maar altijd het vreemde leger in Schotland, nadat er toch al vrede ²⁾ is gesloten tusschen de vorsten en «after command send be the King of France to retyre the same», terwijl tevens de soldij niet werd betaald, maar dat leger «was layed upoun the neckis of the poore communitie of our native countree». Over dat alles rees ontevredenheid, en daarom is de «Nobilitie and Counsall» bijeengekomen en heeft de regentes nederig gevraagd «to redress the saidis enormities» en vooral de vreemdelingen te verwijderen en op te houden met het versterken van vestingwerken in het land «against the express will of the Nobilitie and Counsall of the same», hetgeen zij niet heeft willen doen, maar toen sommigen naar bedoelde stad gingen, «thair wes boyth great and small munitioun schot furth at thame». Omdat dus de regentes allen bijstand van de «borne Counsallouris» van het rijk blijkt te weigeren, hebben zij, «sa mony of the Nobilitie, Barones, and Provest of Burrowes, as ar tweichet [touched] with the cair of the commoun-wealth», besloten om «in name and authoritie of our Soverane Lord and Lady» de regentes te ontheffen van «the said Commissioun granted be our saidis Soveranis to the said Quene Dowager» en haar alle autoriteit te ontnemen «unto the next Parliament to be sett be our advise and consent»; en dat, omdat zij «be

1) Vg. boven, bl. 3.

2) Vrede van Cateau Cambresis 12 Maart 1559.

the foirsaidis faltis notorious, declairis hir self *ennemye to our commoun-wealth*, abusing the power of the said authoritie, to the destruction of the samyn.» 1)

Het stuk was gedateerd 21 October en dienzelfden dag werd de afzetting der regentes op officieele wijze geproclameerd bij het «*Mercat Croce*» te Edinburg. De heraat werd daarop naar de regentes teruggezonden met een kort antwoord van de Lords, waarin haar werd gezegd, dat men uit haar antwoord op hun verzoek had bemerkt, hoezeer zij volhardde «*in evill mynd toward us, the glorie of God, our commoun-weall, and libertie of our native countrey,*» en haar werd medegedeeld: «*We have in our Soverane Lord and Ladyeis name suspended your Commissioun, and all administratioun of the policey your Grace may pretend thairby, being maist assuredlie persuaded, your proceedingis ar direct contrair our Soveranes Lord and Ladyis will, whiche we ever esteame to be for the weall, and nott for the hurte of this our commoun-wealth.*» 2) Den volgenden dag werd eveneens «*in name of oure Soverane Lord and Lady, and of the Counsall presentlie in Edinburgh*» de stad Leyth opgeëischt en verlangd, dat zij opengesteld zou worden «*to all and sindrie our Soverane Ladyis liegis.*»

Na de afzetting der regentes besloot men terstond eenen Regeeringsraad te vormen met den hertog van Chatelherault aan het hoofd 3). Intusschen was de positie der Protestanten niet zoo gunstig, als men, op haar uitwendig optreden afgaande, zou vermoeden. «*We ar determined to assay the utermost*», schreef Knox aan een vriend juist in de dagen der afzetting, «*but we most have 3000 mo soldiours. For, yf we assault and be repulsed, then shall our enterprise be in great hasard: and our Commons ar not able to abyde togetther.*» 4) In den eersten tijd, nadat pas de hertog en zijn zoon zich bij de Protestanten gevoegd hadden, was men overmoedig geworden en had gemeend, dat nu zeker spoedig het uur der overwinning komen zou. Ook had men met vertrouwen durven hopen, dat Engeland nu ook krachtiger

1) I, p. 444 sq.

2) I, p. 449.

3) *Works*, vol. VI, p. 87, brief van Knox aan Raylton van 23 Oct. 1559: „Thare shalbe appointed to occupye the authoritie a great Counsall; the president and cheafe head whar of shalbe my Lord Duck. The authoritie of the Frenche King and Quen is yet receaved and wilbe in mowrd till thei deny our most just requcastes, which ye shall, God willing, schortlie hereafter understand.”

4) *ibid.*

zou optreden, nu de Protestantsche partij zich schaarde om den naam van den naasten bloedverwant der kroon, den hertog van Chatelherault. Maar de hulp uit Engeland liet zich wachten. Nu en dan eens wat geld, maar vooral niet te veel, dat was het eenige. Van een openlijk optreden door het zenden van hulptroepen wilde men nog volstrekt niet hooren. Alles moest in het diepste geheim gebeuren, men was bang een oorlog met Frankrijk uit te lokken. Voortdurend moest Knox klagen over de «coldness» en vrees van den Engelschen bondgenoot. 1) Ja, temidden van de diplomatieke onderhandelingen komt hij er zelfs toe deels op het aandrijven van anderen om aan James Croft te Berwick voor te stellen, dat men dan maar eenige soldaten van Berwick te hulp zal zenden en hen aanstonds, als zij over de grenzen zijn, voor rebellen verklaren, om den schijn tegenover Frankrijk te redden. 2) Het is de eenige maal in zijn leven, dat we Knox op zulk een kronkelweg vinden. In zijn volgenden brief aan Croft noemt hij dan ook zelf zijn verzoek «unreasonable»: «Your reasonable answer to my unreasonable requeaste, ryght Worshipfull, receaved I this 28 of October, and have imported the contents of the sam to such as *partlie induced me befor to write.*» En tevens voegt hij erbij, na nog op den grooten nood van Schotland gewezen te hebben, dat hij blij zal zijn, als hij niet meer voor dergelijke diplomatieke zaken zal behoeven gebruikt te worden. Blijkbaar heeft het overgaan van den hertog ook daarin nu verandering gebracht, want met hem sloot zich ook Maitland of Lethington 3) bij de Protestanten aan, Schotlands scherpzinnigste en bekwaamste staatsman uit dezen tijd, die van toen af aan voortdurend de onderhandelingen van Schotland met Engeland leidde. «I hope», zoo schrijft Knox, «*that God hath delivered me from the most part of these civill effares, for now are men of better judgement and greater experience occupied in these maters. Young Ledington, Secreatarie, is delivered from the fearfull thralldom of the Frenchman, and is now with us in Edinburgh who, I trust, shall releaf me of the presupposed jorney.*» 4)

1) „My battall to this day hath ben verry bitter, but yf ye frustrate my expectation, and the promess that I have maid in your name, I regard not how few my dolorous dayes shalbe. What God hath wrought by me in this mater, I will not now recyte: but this I may say, that such offers ar refused, *that we do judge us foolles than do prayse our constancie.*” *ibid.*

2) Brief van 25 Oct. 1559. VI, p. 89.

3) Zie boven. bl. 134 en 136.

4) VI, p. 94. Vg. Knox aan Cecil, 18 Nov. 1559. VI, p. 99.

Blijkbaar had ook de regentes er wel op gerekend, dat Elisabeth, als het er op aankwam, naar hare gewoonte, niet doortastend zou durven handelen. 1) Zij begreep ook wel, dat het den Protestanten moeite genoeg zou kosten om hun leger op de been te houden. En intusschen zond zij hare spionnen uit om haar op de hoogte te houden van hunne plannen en hunnen toestand. Wat zij voorzien had, geschiedde. De soldaten sloegen aan het muiten, daar hunne soldij niet geregeld werd betaald. Men trachtte geld te verzamelen, maar sommigen konden niet, en de fortuinzoekers, die met den hertog waren overgegaan, wilden natuurlijk niet betalen. Zoo geraakte men in den uitersten nood. Daarbij kwam verraad en verdeeldheid in eigen kring. Men kon elkander niet vertrouwen. De partij was wel grooter, maar niet innerlijk sterker geworden, want innerlijk heterogene elementen hadden zich bij elkaar gevoegd. Zoo verkeerde men dus in de grootste moeilijkheden. De bestorming van Leith, waartoe men na de opeisching dadelijk besloten had, moest maar aldoor worden uitgesteld wegens gebrek aan manschappen. En de Engelsche manschappen te Berwick kregen nog maar steeds geen bevel om uit te rukken. Elisabeth trachtte alleen den opstand gaande te houden door onderhandsche ondersteuning met geld, waarvan nog juist in deze moeilijke dagen eene aanzienlijke som werd onderschept door den graaf van Bothwell.

Intusschen deden de Franschen van Leith uit voortdurend uitvallen in de omliggende streken en trokken plunderend en verwoestend het graafschap Fife door. Ook Dundee en zelfs Canongate, eene voorstad van Edinburg, werd, gedeeltelijk door verraad aan de zijde der Protestanten, door hen geplunderd, juist toen een aanzienlijke Protestantische troepenmacht Bothwell achterna zette. Vooral na dien laatsten uitval der Franschen en het onderscheppen van het geld door Bothwell was de ontmoediging onder de Protestanten zoo groot, dat velen in het geheim uit Edinburg vluchtten. Anderen werden intusschen door de agenten der regentes overgehaald tot hare partij, terwijl zij tevens Alexander Erskine, den bevelhebber van het kasteel van Edinburg, wist te bewegen zich steeds onzijdig te blijven houden. Zoo werd de positie der Protestanten te Edinburg hoe langer hoe onhoudbaarder,

1) Knox aan Raylton 23 Oct. 1559, VI, p. 87: „They brag, and the Queen especially, that ye will leave us in the mylddest of the trouble; and this sche hath of her last post which cam by you.”

zoodat men ten laatste, nadat de Franschen den 5^{den} November weer een uitval hadden gedaan, waarbij de Protestanten de nederlaag hadden geleden, wel moest besluiten om uit Edinburg naar Stirling terug te trekken. Daar werd toen besloten, dat men Maitland of Lethington naar Londen zou zenden om daar nog eens om hulp te vragen, terwijl intusschen de Lords zich op hunne landgoederen zouden terugtrekken om eerst den afloop der onderhandelingen met Engeland af te wachten en dan tegen het midden van December te Stirling weer bijeen te komen.

Ook Elisabeth begon nu ten laatste in te zien, dat zonder een meer beslist optreden van haren kant de tegenstand der Lords wegens gebrek aan voldoende strijdkrachten zou moeten opgegeven worden, waardoor de Franschen in Schotland oppermachtig zouden worden. De onderhandelingen van Maitland waren dan ook niet tevergeefs, hoewel Elisabeth nog zoo lang mogelijk hare wankelmoedige politiek bleef voortzetten. Een nieuwe expeditie van Frankrijk uit mislukte intusschen. Een aanzienlijke vloot onder den markies d'Elboeuf, broeder der regentes, werd op weg naar Schotland door een hevigen storm uiteengeslagen, zoodat vele manschappen verdronken op de kust van Holland en de anderen teruggedreven werden naar Dieppe. Tegen Kerstmis vergaderden de edelen weer te Stirling, doch door de Franschen werden zij weer verder teruggedreven naar Glasgow. Inmiddels werd vooral het landschap Fife nog steeds hevig geteisterd door de strooptochten der Franschen, zoodat de graaf van Arran en James Stuart besloten erheen te trekken om het land van St. Andrews uit te beschermen en ook zoo mogelijk de landing van nieuwe hulptroepen uit Frankrijk te beletten. De hertog van Chatelherault en de overige edelen met hunne troepen zouden intusschen te Glasgow blijven.

Eindelijk gelukte het aan Maitland om een verdrag met Engeland tot stand te brengen, waarbij Engeland zich verbond een leger naar Schotland te zenden om hen te helpen de Franschen uit het land te verdrijven. Dit verdrag werd den 27sten Februari na lang aarzelen voorloopig gesloten. De vice-admiraal Winter was reeds met een vloot uitgezonden om de wacht te houden op de Schotsche kust, opdat geen nieuwe Fransche troepen zouden landen, doch ook toen nog was zijn lastbrief zoo ingericht, dat hij meer op eigen verantwoordelijkheid dan volgens officieel bevel moest handelen in het bijstaan der Schotten. ¹⁾ Nadat het verdrag was gesloten,

werd ook over land een leger onder Lord Gray den Schotten te hulp gezonden.

Op het einde van Januari, juist in den uitersten nood, ²⁾ kwam de vloot van Winter voor de haven van Edinburg aan, eerst in de verte door de Franschen met gejuich begroet, daar zij meenden, dat het Fransche schepen waren. In April verbonden zich ook de Engelsche troepen van Berwick met die der Congregation, zoodat nu de belegering van Leith met kracht kon worden voortgezet. De regentes zocht intuschen eene veilige schuilplaats in het kasteel van Edinburg, haar door den bevelhebber Alexander Erskine, die nog steeds zijne neutraliteit bewaarde, welwillend aangeboden. Temidden van het beleg overleed zij den 10^{den} Juni, hetgeen de vredesonderhandelingen nog te meer bespoedigde. De Franschen toch, ter zee afgesloten door Winter en te land door een krachtig leger der bondgenooten, konden zich niet lang handhaven. Wel is waar mislukte de eerste bestorming van Leith, naar men meende, door verraad van James Croft, doch het beleg werd aanstonds tegen de verwachting der Franschen in met kracht voortgezet. Weldra na den dood der regentes kwamen afgevaardigden van het Fransche hof, zoodat men spoedig daarop de vredesonderhandelingen begon, die den 6^{den} Juli eindigden met het vredesverdrag van Leith.

In dit vredesverdrag werd bepaald, dat de koning en de koningin van Schotland in het vervolg geene Fransche of andere vreemde soldaten binnen Schotland zouden brengen en dat de Fransche troepen, die nu in Leith waren, aanstonds naar Frankrijk zouden terugkeeren; dat de versterkingen van Leith zouden worden geslecht; dat den 1sten Augustus de stenden in een Parlement zouden mogen bijeenkomen op voorwaarde, dat «in the menetyme ane messinger he send

1) Froude, *History of England*, vol. VI, p. 296: „One only condition he was strictly to observe, he was not to profess that he bore the Queen's commission. If challenged, „*he was to say that he was acting on his own responsibility.*”

2) Den 31sten Dec. 1559 schreef Knox van uit St. Andrews aan Mrs. Locke: „I have read the caires and tentatiouns of Moses, and some times I supposed myself to be weil practised in suche dangerous battels. But, alas! I now perceave thatt all my practise before was but meere speculatioun; *for one day of troubles, since my last arrivall in Scotland, hath more pierced my heart than all the torments of the galleyes did the space of 19 moneths:* for that torment for the most part did tuiche the bodie, but this pearces the soule and inward affectiouns. Then was I assuredlie persuaded, that I could not die till I had preached Christ Jesus even where I now am. And yit, having now my heartie desire, I am nothing satisfied, nather yit rejoice. My God, remove my unthankfulnes!” *Works*, vol. VI, p. 104.

be the saidis Deputis [de afgevaardigden van het Fransche hof] to the Kyng and Quene, to certifie thame of thay thingis aggreit, treatit, and concordit, *requesting thair Majesties humbillie to be contentit with the samyn*: And the said Conventioun sall be also *lauchfull in all respectis, as the samyn had bene ordanit and done bij expres commandyment of thair Majesties*; dat er een raad van 24 mannen zou worden gekozen, waarvan 7 door H.H. M.M. en 17 door de drie stenden te kiezen, om gedurende de afwezigheid der Souvereinen te roegeren; dat eene algemeene amnestie zou worden verleend; en voorts dat «gif ony Bischopis, Abbotis, or uther kyrkmenn sall playnt, or allege thame to have resavit any injureis, eyther in thair personeis or guidis, the playnt sall be sene and considerit be the Estaitis in the said Conventioun and Parliament; and thair sall be maid redress, *as thay sall find according to reassone*; And in the meinetyme, na man sall stopp thame, but thay sall bruik thair guddis.» Voorts werd omtrent de punten, den godsdienst betreffende, die door de edelen waren voorgesteld, gezegd, dat, «considering the wecht and importance of thame», zij door H.H. M.M. zelf zouden worden beslist, terwijl de adel daartoe beloofde, «that ane certane number of Nobill men sall be chosin in the next Convention and Parliament, to be sent to their Majesties, quhilkis sall expone to thair Hienes the thingis quhilkis sall be thoct neidfull for the estait of thair busyness, and for the foirmentonat and utheris articles and pointis undecidit with the saidis Deputis». ¹⁾

Aanstands na het sluiten van den vrede vertrokken dan ook de Fransche troepen weer naar Frankrijk en ook de Engelschen trokken weer naar Berwick terug. Tegen den bepaalden tijd kwam nu ook het Parlement bijeen, terwijl Knox gedurende den zittingstijd toepasselijke voorlezingen hield over den profect Haggai. Aanstands

1) *Works*, II, p. 73 sq. Bisschop Leslie geeft in zijne *History of the Reformation in Scotland* als reden op, waarom in dit vredesverdrag omtrent den godsdienst niets werd bepaald: „because the Commissioners of England wald haif wished the Congregatione of Scotland to haif ressavit the discipline and ceremonies conforme to the Order establishit laityly befor in thair Parliament of Ingland, so that both the Realmes might haif ben uniforme in religione and ceremonies”, hetgeen door de Schotten niet werd aangenomen, daar zij zich wilden houden aan de Geneefsche kerkinrichting (II, p. 32, note 3). De beide Engelsche gezanten zelf, Cecil en Dr. Wotton, deken van Windsor, schreven aan Elisabeth: „Two things have bene tow hott [too hot] for the French too meddle withal; and therefore — they be *passed*, and *left as they found them*. The first is the matter of religion, which is here as freely, and rather more earnestly, (as I, the secretary, *thynck*) receaved than in England: a hard thynge now to alter, as it is planted”. McCrie, *Life of Knox*, vol. I, p. 324.

kwam bij het Parlement een smeekschrift in van «*The Baronis, Gentilmen, Burgesses, and utheris*,¹⁾ trew subjectis of this Realme, professing the Lord Jesus Chryst within the Realme», waarin gevraagd werd «*fredome and libertie of conscience, with a godlie reformatioun of abuseis, quhilk by the malice of Sathane and negligence of men, are cropin in Religioun of God, and are menteynit by sick as tak upoun thame the name of Clergye*», en dat daartoe dus «*the doctrin of the Roman Kyrk, resaveit be the said Clergye*», welke leer dan nader wordt omschreven, «*that sick doctrine und idolatrie as by Goddis word are condempnit, may be abolisheit be Act of this present Parliament, and punischement appointit for the transgressouris*»; voorts, dat de sacramenten weer op zuivere wijze mochten worden bediend en ook de ware discipline der oude Kerk weer gehandhaafd, dat ook aan de ware bedienaars des Woords, aan de scholen en aan de armen niet langer door de valsche aanspraken van «*that Man of syn*» het geld zou worden onthouden, dat hun rechtmatig toekwam; en eindelijk, dat de geestelijken zouden gedwongen worden *zich te verantwoorden*²⁾, of anders dat zij door een vonnis van het Parlement zouden worden veroordeeld «*especiallie, that thay be decernit unworthy of honour, authoritie, charge, or cure withine the Kyrk of God, and sa from hencefurth never to joy vote in Parliament.*»¹⁾

Nadat deze petitie in het Parlement gelezen was, bleken de opinies verdeeld te zijn. Men besloot echter de «*Barronis and Ministeris*» te roepen en hun te verzoeken in korte en duidelijke artikelen op te stellen «*the summe of that Doctrine, quhilk thay wald menteyne, and wald desyre that present Parliament to establishe, as hailsome, trew, and onlie necessarie to be believit, and to be resavit within that Realme.*» Vier dagen later werd reeds de «*Confessioun of Faith*»

1) Het schijnt vooral de middenstand, de lagere adel en de aanzienlijke burgers, magistratspersonen en dergelijken, te zijn geweest, die Knox het krachtigst bij zijne radicale plannen tot plotselinge doorzetting der reformatie en omverwerping der Roomsche Kerk hebben gesteund. Later, in 1561, zijn het weer de „*Baronis and Gentilmen*“, vergaderd als „*the assemblee of the Kirk*“, die een verzoekschrift bij het Parlement indienen om toch gestrenge maatregelen te nemen tegen allen, die „*wald of new erect thair idolatrie*“ en die „*tak upone thame to impyre abuse our conscience*“, terwijl zij uitdrukkelijk verklaren „*That befor that ever thair tyrantis and dumb doggis impyre abuse us, and abuse suche as God has subjected unto us, that we the Barronis and Gentilmen professing Christ Jesus within this Realme, are fullie determined to hasard byffe, and quhatsoever we haif received of our God in temporall thingis*“. (II, p. 162). Daarom was het ook van zooveel belang, dat aan de „*Barronis*“ werd toegestaan „*free voice*“ in het Parlement. Zie beneden, bl. 255, noot 1 en 2.

2) Vg. bl. 186 en 255, noot 2.

aan het Parlement aangeboden. De Confessie werd voorgelezen in tegenwoordigheid van eenige predikanten, «reddye to have answered, in caise any wald haif defended the Papistrie». Toen niemand, ook niet van de enkele tegenwoordig zijnde bisschoppen, bezwaren inbracht, werd een dag voor de stemming bepaald. Toen stemden tegen de graaf van Athol, de Lords Somerwill en Borthwick ¹⁾. De bisschoppen hielden zich stil. ²⁾ De Confessie werd daarop aangenomen door «the rest of

¹⁾ Knox noemt in zijne *History* alleen deze drie. Randolph noemt in een brief van 19 Augustus aan Cecil alleen de graven van Cassilis en Caithness en deelt mee, dat de bisschoppen van St. Andrews, Dunkeld en Dumblane zeiden, dat zij geen tijd genoeg hadden gehad om de Confessie te onderzoeken. Ook de baronnen, die vroeger slechts enkele vertegenwoordigers zonden, mochten nu volgens Parlementsbesluit medestemmen; op den eersten dag reeds werd bepaald: „Firste, *That the Barons, accordinge to ane old Acte of Parliament, made in James's tyme the fyrste, the year of God 1427, shall have free voice in Parliament. This Acte passed without anie contradictioun, as well of the Bishopes Papysts, as all other present.*” Randolph getuigt in dienzelfden brief van dit Parlement: „I never harde matters of so great importance nether soner dispatched, nor with better will agreed unto.” Zie den brief in *Works of Knox*, VI, p. 116—118.

²⁾ „The Bisschoppis, (Papisticall we meane,) spack nothing.” *Works of Knox*, II, p. 121. Vg. echter den bovengenoemden brief van Randolph. Alleen de aartsbisschop van St. Andrews, James Hamilton, broeder van den hertog van Chatelherault, en de bisschoppen van Dumblane en Dunkeld hielden aan Rome vast; de overige geestelijken kwamen of niet ter vergadering of schaarden zich aan Protestantsche zijde. Den 15den Augustus schreef Maitland aan Cecil: „The whole estate of the Clergy is on our syde, a few excepted off them that be present, as the Archbisschop of St. Andrews, the Bishopes of Dumblane and Dunkeld.” VI, p. 115. Vele geestelijken intusschen waren teruggebleven, zoodat blijkt uit het verslag dat een anoniem (ongetwijfeld de graaf van Arran) geeft van de gebeurtenissen in een brief aan Calvin van 23 Sept. 1560, geschreven van uit Edinburg: „Je vous veux seulement avertir d'une chose c'est que si aucun nous accuse d'avoir rompu ou violé quelque article de la paix de ne leur adiouster foy. Car en ce qui touche l'article du clergé et des Evesques, comme ils veulent estre nommer, nous l'avons si bien gardé qu'on leur a plus fait de bien qu'on n'en estoit tenu par promesse. Car oultre ce que personne ne leur a fait tort en corps ne en biens, depuis le iour de l'appointement iusques au parlement [lees: parlement] (chose à laquelle nous sommes seulement obligez par contract [vg. boven bl. 253] nous leur avons donné voix en parlement, lieu de poursuivre ceux qui les avoyent offencez, et nostre protection pour se tenir avec nous ou de s'en aller librement. Mais si tost que nos ministres les ont confrontez par leurs lettres et présences et qu'ils se sont offerts de prouver qu'ils n'estoyent pas les vrais ministres de l'Eglise de Jesus Christ et par ce moyen indignes du nom et office d'Evesques, ils s'en sont enfuyz la nuit, peusant par ce moyen et ruse dissouldre nostre parlement. Mais Dieu en sa grace ne nous a laissez sans conseil, ains nous a revelé les moyens pour obvier et rencontrer leurs finesses et tromperies. Premièrement nostre procedure a esté telle que par la commune voix du Parlement le Pape sa jurisdiction et autorité usurpée a esté abolie et annulée en ce Royaume, la messe a esté deffendue comme idolatrie et chose tres contraire à la vraye institution de la sainte Cene de nostre seigneur Jesus Christ. Les messificateurs et auditeurs de la messe serant condamméz pour la premiere fois à la confiscation de leurs biens, pour la seconde seront bannis et pour la troisieme punis de mort. Les Evesques susdits de S. André Dumbaill et Dumblane avec autres de leur faction ont esté prononcéz indignes de function Ecclesiastique et

the haill *thre* ¹⁾ Estaitis.» Tevens werd eene akte tegen de mis uitgevaardigd, waarbij *het houden en bijwonen der mis* werd verboden op straffe van verbeurdverklaring der goederen en lichamelijke kastijding bij eerste overtreding, verbanning uit het rijk bij tweede, en ter dood veroordeeling bij derde overtreding. En eindelijk werd bij parlamentsacte der «*thre Estaitis*» de *jurisdictie van den paus* over Schotland opgeheven en geboden, «*that nane of oure said Souveranis subjectis sute [solicite] or desyre, in ony time heirefter, tytill or rycht, be the said Bischope of Rome or his sect, to ony thing within this Realme, under the panis of Barratrie; that is to say, proscriptioun, banishment, and never to bruik honor, office, nor dignitie within this Realme.*» ²⁾

Zoo werd dus de Rooms-katholieke Kerk in Schotland voor goed vernietigd, de Gereformeerde godsdienst als godsdienst van den Staat aangenomen en dus de Gereformeerde Kerk als Staatskerk gevestigd. De Confessie, die men had aangenomen, was geheel in Calvinistischen geest gesteld. In eene korte voorrede werd door «*The Estaitis of Scotland, with the Inhabitantis of the samyn*» aan hunne «*naturall Cuntreymen*» en aan alle andere rijken, die Jezus Christus beleden, hunne blijdschap te kennen gegeven, dat het hun eindelijk vergund was «*to notify unto the world the summe of that doctrin quhilk we professe,*» zoowel ter hunner rechtvaardiging tegenover lasteraars, alsook voor zwakke broeders, terwijl zij betuigen, dat, als iemand deze confessie bevindt te strijden met Gods heilig Woord en hij hun «*in writt*» daarvan kennis geeft, «*we of our honour and fidelitie do promeis unto him satisfacioun fra the mouth of God, (that is, fra his holy Scriptures,) or ellis reformatioun of that quhilk he sall prove to be amyss.*» Daarop volgen 25 artikelen, waarin de leer der Schotsche Kerk wordt tezamengevat. Beginnende met de leer aangaande God, wordt vervolgens gesproken over de schepping van den mensch, wien bij zijne schepping «*fre-will*» werd gegeven, daarna over de erfzonde, daarin bestaande, dat «*the image of God is utterlie defaceit in man,*»

d'aucun gouvernement en ce royaume pendant quils persisteront en leur obstination. Ces actes et autres, ensemble la Confession de nostre foy, laquelle nous avons determinée envoyer à nos souverains le Roy et royne, ont estez concluds par le consentement public du parlement qui n'est encores fini et ce à cause que la confirmation des choses qui se faisoient en nostre parlement ne sont encore veues de france comme a esté promis par les ambassadeurs et par leur contract.» *Corp. Ref. Op Calv.* vol. XVIII, p. 197 sq.

1) Zie over de samenstelling van het Parlement boven, bl. 6, noot 1.

2) *Works*, II, p. 125.

zoodat hij moet worden «regenerat *frome above*», voorts over de openbaring der belofte, over de onderhouding, uitbreiding en bewaring der Kerk onder het O. T., welke God «*from death callit to lyfe in all aiges*», over de vloeschwording van Jezus Christus, waarbij de dwalingen van Arius, Marcion, Eutiches en Nestorius worden verworpen, over de electie, daarin bestaande, dat God «of mere mercy *electit us* in Chryst Jesus his Sone befoir the fundatioun of the world was laid, apoyntit him to be oure Heid, our Brother, our Pastoure, and greit Bishop of oure Saullis», zoodat wij God onzen Vader mogen noemen, niet zoozeer omdat Hij ons geschapen heeft, («*quhilk we have common with the reprobat*) as for that he has gevin to us his onlic Sone to be our brother», voorts over Christus' dood, lijden en begrafenis, over Zijne opstanding en hemelvaart, over den Heiligen Geest, die «*dois sanctifie and regenerat us, without all respect of any merite proccading from us, be it befoir, or be it after our regeneratioun*: To speak this one thing yit in more plane wordis, as we willinglie spoyle oureselves of all honour and glorie of oure awin creatioun and redemption; so do we also of oure *regeneratioun and sanctificatioun*», over de goede werken, waarvan de oorzaak is «*nott our free will, but the Spreit of the Lord Jesus*», die zulke goede werken voortbrengt, als God voor ons bereid heeft om in te wandelen, want «*blasphemy it is to say, that Christ Jesus abydis in the heartis of sick as in whome thair is na spreit of Sanctificatioun.*» Verder wordt in het kort gehandeld over de goede werken, zooals zij in de wet worden bevolen, en uitdrukkelijk gezegd: «*evill workis, we affirme, nott onlie those that ar expressedlic done against Goddis commandment, but those also that, in materis of religioun and wirschipping of God, have no uther assurance butt the inventioun and opinioun of man, whiche God frome the begynning hes ever rejected.*» Voorts wordt gesproken over de Kerk, die er van het begin af geweest is en tot het einde der wereld zijn zal, nl. «*a company and multitude of men chosin of God, who rychtlic worschip and embrace him, by trew fayth in Christ Jesus*», welke Kerk katholiek is, en genocmd wordt de gemeenschap der heiligen, «*out of the whiche Kirk thair is neather lyfe, nor eternall felicitie*», welke Kerk is «*invisible*». Over de onsterfelijkheid der ziel tegenover hen, die spreken van een zienslaap, terwijl hier de «*elect*» worden gesteld tegenover de «*reprobat and unfaythfull*». 1) Over de *kenmerken der ware Kerk*, welke zijn «*the*

1) Vg. boven, bl. 203, noot 4.

trew preaching of the *word of God*», «the rycht administratioun of the *sacramentis* of Christ Jesus» en «ecclesiastical *discipline* uprychtlic ministred, as Godis word prescribes, whairby vice is repressed, and vertew nurished»; waar die kenmerken zijn, daar is «the trew Kirk of Christ: not that *universal* (of whiche we have befoir spokin) but *particular*», zooals te Corinthe, in Galatië enz., die ook door Paulus genoemd werden «the *Kirkis* of God; and sick *kirkis* we confesse us to have in our cities, townis and places reformed.» Over de autoriteit der Schrift, die hare autoriteit niet heeft van de Kerk, maar van God. Over de concilies, die samengeropen werden tot «confutatioun of heresyas» en «for geving publict confessioun of thair faith», en voorts «for good policie and ordour to be constitut and observed in the Kirk»; «not that we think that ane policie, and ane ordour in *Ceremonies* can be appointit for all aigis, tymes, and plaicis; for as ceremonies (*sick as men hes devised*) ar but temporall, so *may and aucht they to be changed*, when they rather foster superstitioun, then that they edifie the Kirk using the same». Over de sacramenten, die meer zijn dan «naked and bair signes», integendeel, «we assuredlie believe, that by *Baptisme* we ar ingrafted in Christ Jesus to be maid partakaris of his justice», en wat het avondmaal betreft, «this union and communioun whiche we have with the body and bloode of Christ Jesus in the rycht use of the sacraments, is wrocht by *operatioun of the Holy Ghost*, who by trew faith caryes us above all thingis that ar visible, and maikis us to feid upoun the body and bloode of Christ Jesus, whiche is now in the heavin»; ja, ook «albeit the faithfull oppressed be negligence and manlie infirmitie, doeth not profreit so mekill [much] as thei wold *att the verry instant actioun* of the Supper, yit shall it *after* bring furth frute, as livelie seid sawin in good ground; for the Holy Spreit will not frustat the faythfull of the frute of that misticall actioun.» Over de rechte bediening der sacramenten, hetgeen alleen behoort te geschieden door bedienaren des Woords, «thei being men *lauchfullie chosin thairto by some Kirk*»; ook mag er geene andere «opinion» aan worden verbonden dan het doel, waartoe zij zijn ingezet, zooals in de Roomsche Kerk, waar men afwijkt zoowel in «externall forme», als «in the end and opinioun.» Over de personen, die de sacramenten mogen gebruiken, waarbij de kinderdoop tegenover de Anabaptisten wordt verdedigd, terwijl het avondmaal alleen toekomt «to sick as have bene of the *houshold of faith*, and *can try and examyn thame selfis*»;

daarom ook is het, «that in our Kirkis our Ministeris tackis publict and particulare examinatioun of the *knowledge* and *conversatioun* of suche as are to be admitted to the table of the Lord Jesus». Over de burgerlijke overheid, die is «Godis holy ordinance», waarom ook de met gezag bekleede personen in eere moeten gehouden worden, «becaus that thci are the *lieutennentis of God*, in whose sessioun God him self doeth sitt and judge (*yea, evin the Judges and Princes thame selfis*), to whome by God is gevin the sweard, to the praise and defence of good men, and to revenge and puniss open malefactouris»; bovendien behoort aan koningen en magistraten «chieffie and maist principallie the *reformatioun and purgatioun of Religion*», zoodat zij dus niet alleen voor «civile policey» zijn aangesteld, «*bot also for maintenance of the trew Religioun, and for suppressing of idolatrie and superstitioun whatsomever*, as in David, Josaphat, Ezechias, Josias, and otheris, heychtlic commended for thair zeall in that caise, may be espycd»; daarom ook ieder, die zijn raad en hulp weigert, «*while the Princes and Reullaris vigilantlic travail in the executing of thair office*», weigert zijne hulp aan God zelf, «who by the presence of his lieutennent craveth it of thame». Ten laatste wordt nog gehandeld over de «Giftis frelic gevin to the Kirk», waarbij eerst op den voorgrond wordt gesteld, dat al zijn getrouwe prediking, rechte bediening der sacramenten en rechte uitoefening der tucht de onbedriegelijke kenteekenen van de ware Kerk, «yit do we nott so meane, that everie particulare persone joyned with sick ane cumpany, be ane *elect* member of Christ Jesus», want onkruid kan zelfs in grooten overvloed groeien onder het koren en zoo «the *reprobat* may be joyned in the societie of the *elect*», maar degenen, die slechts mondbelijders zijn «*continew not to the end*», terwijl echter dezulken, die «with heart unfeanedlic beleve, and with mouth boldlic confesse the Lord Jesus» deze giften zullen ontvangen: vooreerst de *vergeving der zonden*, en eindelijk in het laatste oordeel, als aan allen de *wederopstanding des vleesches* zal worden gegeven, zullen allen ontvangen «according to thair warkis, glorie or punishment», zij, die het kwade gedaan hebben, zullen tot het onnitblusschelijke vuur veroordeeld worden om eeuwig smart te lijden, en zij, die hebben volhard «in weall doing» tot het einde, «boldly professing the Lord Jesus», zullen ontvangen «glorie, honour, and *immortalitie*, to reigne for ever in *life everlasting* with Christ Jesus.»¹⁾

1) II, p. 95—120.

Deze confessie, die in slechts vier dagen werd opgesteld, een werk, waarin aan Knox ongetwijfeld het voornaamste deel toekwam, 1) is geheel oorspronkelijk. Slechts zeer enkele uitdrukkingen hier en daar herinneren aan de confessie, die in gebruik was bij de Engelsche gemeente te Genève. Men kan ook bemerken, dat over het geheel de volgorde der twaalf geloofsartikelen is gehouden. Wat overigens den geest betreft, overal hooren wij den leerling van Calvijn spreken. Met het aannemen dezer confessie door het Parlement was in Schotland voor goed de Gereformeerde Kerk gevestigd, en wel als Staatskerk. Geen andere Kerk kon daarnaast als Kerk worden erkend. In de Gereformeerde Kerk werd «*the trew Religioun*» beleden en de Staat was gehouden deze alleen te handhaven. Het aannemen van de beide acten tegen de mis en tegen de jurisdictie van den paus was dan ook niet anders dan een vanzelfsprekend uitvloeisel van het aannemen der confessie. Alleen had men nog noodig de bij alle Parlementsbesluiten vereischte bekrachtiging der Souvereinen en deze werd geweigerd. Men verkreeg de bekrachtiging der Parlementsbesluiten niet vóór 1567, zoodat ook van dien datum af pas de eigenlijke officieele, wettelijke erkenning van de Gereformeerde Kerk als Staatskerk dagteekent, hoewel zij reeds terstond na het Parlement van 1560, waaraan door den vrede van Leith zoo groote rechten waren verleend, 2) feitelijk in de rechten eener Staatskerk is getreden en geheel als zoodanig werd beschouwd.

Nadat dus door het Parlement de confessie en de beide acten tegen

1) De confessie werd opgesteld door Knox, John Winram, sub-prior van St. Andrews (vg. boven, bl. 35), John Spottiswood, John Douglas, rector van St. Andrews en John Row. *Works*, II, p. 128. Aangaande de confessie wordt door Randolph het volgende meegedeeld in een brief aan Cecil van 7 Sept. 1560: „If my poore advice myght have bene hard touching the Confession of the Paythe, yt sholde not so soone have come into lyghte. God hathe sent it better success for the confirmation therof then was looked for. It passed men's expectatatione to see it passed in such sorte as yt dyd. Before that yt was published, or maynie wordis spoken of yt, yt was presented unto certayne of the Lords to see thair judgements. It was comytted unto the Laird of Lydington [Maitland of Lethington] and the Sub-Prior to be examined. Thought theie could not reprove the doctrine, yet dyd theie mitigate the austeritie of maynie words and sentences which sounded to proceed reather of some evil conceaved opinion, then of anie sounde judgement. *The autor* of thys work had also put in this treatie a tytle or chapitar of the obediens or dysobediens that subjects owe unto ther Magistrates. It contayned lyttle les matter in fewe wordes then hathe bene otherwyse written more at large. *The surveyors of thys worke thought it to be an unfit matter to be intreated at thys tyme, and so gave their advice to leave it owte*“ [deze raad werd echter niet opgevolgd]. *Works* VI, p. 120. Vg. ook de brieven van 25 en 27 Aug., l. c. p. 118 sq.

2) Zie boven, bl. 253.

de Roomsche Kerk waren aangenomen, kwam het er voor Knox en de zijnen op aan nu ook aan de Gereformeerde Kerk van Schotland hare behoorlijke inrichting te geven. De reformatie der Kerk zelf, ook in den radicalen zin, waarin Knox haar begeerde, was door de gebeurtenissen van het laatste jaar voldoende voorbereid. In vele steden en ook in vele plaatsen op het platteland had men gedurende den oorlog de mis afgeschaft en er een Protestantschen eeredienst ingesteld. Moeilijker was het echter om op de verschillende plaatsen voor een geregelden predikdienst te zorgen. Daarom werd aanstonds na den vrede van Leith deze zaak ter hand genomen en aan de voor- naamste predikers in de grootste steden hunne plaats aangewezen, terwijl er tevens vijf predikers, onder den naam van *superintendenten*, werden aangesteld over verschillende groote landstreken, waar zij als rondreizende predikers voor de verschillende predikdiensten hadden te zorgen. Zoodra intusschen door het Parlement de Gereformeerde Kerk als Staatskerk was erkend, werd spoedig de behoefte aan eene nadere regeling der kerkelijke zaken gevoeld. Reeds spoedig na de afzetting der regentes, den 29sten April 1560, had de Regeeringsraad, die toen was opgetreden, Knox en de andere predikanten verzocht een plan van reformatie en organisatie der Kerk op te maken. 1) Den 20sten Mei hadden zij hunne taak volbracht, doch vooreerst schijnt deze zaak niet meer ter sprake te zijn gekomen. Ook in het Parlement na den vrede van Leith werd deze zaak niet meer behandeld, maar na afloop ervan werd het door Knox en vijf anderen 2) opgestelde «*First Book of discipline*» door hen «*presented to the Nobilitie.*» Sommigen keurden het goed en wilden «*the samyn have bene sett furth be a law,*» maar anderen kwamen er tegen op. Er waren teveel dingen in, die hun niet aanstonden. Het trad te scherp op tegen allerlei ondeugden en goddeloosheid, zoodat men er zich begon af te maken met het te betitelen als «*devote imaginatio- nis*». Bovendien, velen van den adel hadden reeds de goederen der Kerk aan zich getrokken en waren niet geneigd die af te staan ter wille van de op nieuw te organiseeren Kerk, en anderen meenden neg hun slag te zullen slaan, «*otheris thought that thei wald nott lack thair parte of Christis coat.*» Zoo werd dus de aanneming van het «*Book of discipline*» door den adel maar steeds uitgesteld.

1) Zie de voorrede van het *Book of discipline*, gericht „to the Great Counsall of Scotland now admitted to the Regiment”. *Works*, vol. II, p. 183. Vg. ook VI, p. 119.

2) De vijf anderen waren dezelfden, die met Knox de *Confessie* hadden opgesteld.

Intusschen werd den 20sten December, naar Row, 1) één der medewerders aan het *Book of discipline*, ons bericht, de eerste Schotsche Protestantische Synode, waarin echter slechts 6 geestelijken zitting hadden, gehouden, voortaan genoemd «*the first General Assembly*», die volgens Row het *Book of discipline* als kerkorde heeft aangenomen. Knox verhaalt ons echter alleen, dat, nadat het bericht van den dood van Frans II, die den 5^{den} December 1560 stierf, was gekomen, «*a generall Conventioun of the haill Nobilitie was appointed to be holdin at Edinburgh the fyvetene day [andere lezing: «the fyft day»] of Januare following, in the whiche the Booke of Discipline was perused newlie oure [over] agane, for some pretended ignorance, be reassone thei had not heard it*». 2) Omtrent deze vergadering deelt Knox ons alleen mede, dat daarvoor verschillende van de geleerdste Roomschen, o. a. bisschop Leslie, 3) werden geroepen om hun geloof te verdedigen en met Knox en de andere predikanten te disputeeren. Verder zegt hij omtrent de handelingen dezer vergadering alleen dit: «*At this same Assemblie was the Lord James appoynted to go to France to the Quene our Soverane; and a Parliament was appointed to begyn the twenty of May nixt following; for at that tyme was the returne of the said Lord James looked for. And so was that Conventioun dissolved without any other thing of importance concluded*». 4) Ook de nadere «perusing» van het *Book of discipline* heeft dus blijkbaar niet geleid tot aanneming ervan door «*the haill Nobilitie*». De krachtige aandrang van de zijde der predikanten «*to esta-*

1) *Historie of the Kirk*, aangehaald bij M'Orrie, *Life of John Knox*, vol. II, p. 4.

2) M'Orrie meent deze vergadering van 5 (of 15) Januari en die, waarin het *First Book of discipline* werd aangenomen, waarvan Row bericht geeft, te moeten identificeeren. Hij zegt: „It is probable, that the meeting of assembly by which the *Book of Discipline* was approved, was that which Knox calls a convention, held on the 5th of January, 1561. The first General Assembly appointed a meeting to be held at that time, *Buil of the Universall Kirk*, p. 5, MS. in Advocates Library.” l. c. p. 5. Het is echter vreemd, dat Knox dan de aanneming van het *Book of discipline* niet mededeelt, en ook, dat op die (kerkelijke?) vergadering „a Parliament was appointed.” Evenwel, men kon vooral in dien eersten tijd, toen de vertegenwoordiging der Kerk in de „Assembly” nog niet was geregeld, nog niet zoo streng onderscheiden tusschen eene kerkelijke en eene politieke vergadering. Hetgeen Knox nog mededeelt aangaande eene onderteekening van het *Book of discipline* op den 27sten Januari door „a great parte of the Nobilitie”, is echter mogelijk hetzelfde feit, dat door Row wordt bedoeld, als hij spreekt van eene aanneming van het *Book of discipline* door de *First General Assembly*.

3) John Leslie, later bisschop van Ross, ijverig aanhanger en verdediger van Maria-Stuart. Hij schreef eene *History of Scotland*.

4) *Works*, vol. II, p. 142.

blische *the buke of discipline by one Act and publict Law*» baatte niet. «Avaritiousnes» was de voornaamste oorzaak, die «wald nott suffer this corrupt generatioun to approve it». 1) Intusschen deelt Knox ons nog mede, dat toch, ook al werd het niet door den adel in zijn geheel aangenomen en dus tot staatswet verheven, het *Book of discipline* den 27sten Januari 1561 werd «suscribed by a great parte of the Nobilitie», o. a. door den hertog, den graaf van Arran, James Stuart, Argyle en Glencairn, en wel met deze formule: «we promittis to sett the samin fordwarte at the uttermost of oure poweris: Providing that the Bisschoppis, Abbotis, Priouris, and otheris Prelattis and beneficent men, quhilkis ellis hes adjonit thame to us, bruik the revenues of their benefices during thair lifytymes, thei susteanand and uphaldand the Ministerie and Ministeris, as is herein specifeit, for preaching of the Word, and ministering of the Sacramentis of God.» 2) Men moest zich met die onderteekening van verschillende edelen tevreden stellen, waarvan echter de meesten zich later terugtrokken zonder zich om hunne belofte «to sett the samin fordwarte at the uttermost of oure poweris» te bekommeren. Intusschen, al kon men het niet tot «publict Law» verheffen, toch werd het *Book of discipline* de grondleggende norm, waarnaar de Schotsche Kerk werd ingericht, ook al waren er bepalingen in, bv. omtrent de kerkelijke goederen, die uit den aard der zaak niet konden worden uitgevoerd, daar men daartoe de dwingende staatsmacht behoefde.

Het is een zeer uitgewerkt plan van reformatie en organisatie, dat Knox in dit *First Book of discipline* 3) aan de Schotsche Kerk gaf. Hij toonde daarmee aanstonds, dat hij niet tevergeefs geruimen tijd te Genève geweest was, waar hij had kunnen zien, van hoe groote beteekenis «good order» en «good discipline» waren voor het welwezen der Kerk 4). Na eene korte voorrede, waarin het «Great Counsall» van Schotland wordt herinnerd aan de opdracht, aan de predikanten

1) II, p. 182.

2) *Works*, II, p. 129 en 257. Zie de tamelijk verwarde berichten van Knox over de onderhandelingen aangaande het *Book of discipline*, *Works*, vol. II, p. 128 sq., p. 133—142 en de door hem na het *Book of discipline* afgedrukte „*Act of Secret Counsall*, 27 Januari, Anno 1561” met de onderteekeningen der verschillende edelen, II, p. 257 sq.

3) *Works*, II, p. 183—257.

4) Daarom schreef ook Beza hem in 1569: „How well, my Brother, you act in uniting *Discipline with Doctrine*” (vertaling van Laing, vol. VI, p. 565), en in 1572: „It is a great gift of God, that you carried together in Scotland both *pure religion* and *good order*, the bond by which doctrine is secured” (i.e. p. 613).

den 29sten April 1560 gegeven, en waaraan nu door dit geschrift wordt voldaan, volgen verschillendende artikelen, telkens met bijgevoegde verklaringen. Men had daarbij, evenmin als bij de confessie, eenige andere Gereformeerde Kerk ten voorbeeld genomen. Wat de letter betreft, was de kerkorde oorspronkelijk. «They took not their example,» zegt Row, «from any kirk in the world, no, not from Geneva»¹⁾. Men wenschte alleen de Heilige Schrift ten grondslag te leggen, doch onbewust deed zich natuurlijk de invloed van Genève bij de opstellers sterk gelden. De kerkinrichting, die wordt voorgeschreven, is nog zeer primitief. Zij is geheel op presbyteriaansche leest geschoeid. Eigenaardig is, dat van eene hoogere organisatie, van classen of provinciale synoden, nog niets valt te bespeuren. Alleen de plaatselijke gemeenten, «*particular Kirkis*», worden georganiseerd; deze vormen tezamen de «*universall Kirk*», aan wier synode, «*Assemblie*», zij onderworpen zijn²⁾. Tusschen-organen tusschen de «*Ministerie*» (*Kerkeraad*) eener plaatselijke gemeente en de «*Assemblie*» der algemeene Kerk worden in deze kerkorde nog niet genoemd.³⁾ De gemeentelinrichting van Genève werd eenvoudig toegepast op de verschillende gemeenten in Schotland, terwijl zich pas langzamerhand door de praktijk de hoogere organisatie zou ontwikkelen.⁴⁾

1) *Historie of the Kirk*, aangehaald bij M'Chrie, *Life of John Knox*; vol. II, p. 4.

2) Bij eene bepaling aangaande het zingen en lezen bij begrafenissen, hetgeen wordt afgeraden, wordt deze „additio” gevoegd: „And yit, nochtwithstanding, we are not so precise, but that we ar content that *particular Kirkis* use thame in that behalf, wyth the consent of the Ministerie of the same, as thei will answeir to God, and *Assemblie* of the *Universall Kirk* gathered within the Realme.” *Works*, vol. II, p. 250.

3) Aan een *Superintendent* was de regeling opgedragen der verschillende zaken van de gemeenten zijner provincie, zoodat zijne bevoegdheid zeer uitgebreid was (zie beneden). — Beginselen eener hoogere organisatie, waarin de band van eenheid tusschen de gemeenten onderling tot uitdrukking werd gebracht, zijn wel te bespeuren. Als b.v. een predikant zich verzette tegen de vermaningen van zijne ouderlingen. „than may the Seniouris of one Church complaine to the *Ministerie of the two niet adjacent churchis*, whaire men of greater gravitie are” (p. 235). In dergelijke gevallen had de *Superintendent* groote macht: „yf he be worthy of depositioun, thay [the Seniouris] with consent of the *Church* and *Superintendent* may depose him, so that his cryme so deserve” (ibid). Voor de *Superintendentschappen* gelden weer dezelfde bepalingen als voor de gemeenten. Blijft een *Superintendentschap* in gebreke een *Superintendent* te kiezen, dan moeten ook hier „*thre of the niet adjacent provincis*” doen, hetgeen door het andere *Superintendentschap* is verzuimd (p. 206).

4) Reeds in December 1562 werden door de *General Assembly* de *Provinciale synoden* ingevoerd, die jaarlijks tweemaal zouden samenkomen, met het recht om predikanten aan te stellen en te verplaatsen. Pas in 1579 werden door de *General Accembly* de „*Presbyteries*” of *Classicale vergaderingen* ingesteld (vg. beneden). Deze latere synodale organisatie werd waarschijnlijk overgenomen van de Gereformeerde Kerk in Frankrijk, waar ook de „*Colloques*” of *Classicale vergaderingen* het laatst werden ingesteld, even

De ambten, die in deze kerkorde worden genoemd, zijn drieërlei : dat van den «minister», wien de prediking des Woords 1) en de bediening der sacramenten is opgedragen; van den «ruling elder», die den predikant in de handhaving der tucht en de regeering der Kerk ter zijde staat; en van de «deacon», die belast is met de zorg voor de inkomsten van Kerk en armen. 2) Daarbij kwam nog één buitengewoon ambt, blijkbaar overgenomen van à Lasco, dat der «superintendents», die als reizende predikers het ambt van «minister» in meer dan ééne gemeente hadden te vervullen, op verschillende plaatsen Kerken hadden te stichten en in te richten, en als visitatoren toezicht hadden te houden op alle Kerken hunner diocese, 3) een ambt, door Knox waarschijnlijk slechts als tijdelijk hulpmiddel bedoeld. 4)

voordat zij in Schotland werden ingevoerd. Intusschen vertoonde de Schotsche Kerk dit eigenaardige verschil met de Fransche, dat bij haar de *Assembly* gekozen werd niet uit de *Provinciale synoden* als in Frankrijk, maar uit de „*Presbyteries*.” Zie G. V. Lechler, *Geschiede der Presbyterian- und Synodalverfassung seit der Reformation*, Leiden 1854, p. 100.

1) Wegens het gebrek aan predikanten werden op verschillende plaatsen „*preachers*” of „*exhorters*” aangesteld, die, als zij bleken gaven te bezitten, ook tot het predikambt konden worden toegelaten. p. 195. Dit ambt van „*preacher*” werd reeds in 1581 door de *General Assembly* weer opgeheven. Lechler, l. c. p. 97.

2) Aan den diaken werden ook nog meerdere rechten toegestaan: „*They may also assist in judgement with the Ministeris and Elderis, and may be admitted to read in the assemblée, yf thei be required and be fund abill thairto.*” p. 237. Vg. ook p. 228. Vg. ook de volgende noot.

3) Tien Superintendenten werden in het *Book of discipline* verlangd. De macht der Superintendenten in hunne diocese was tamelijk uitgebreid, doch zij zelve stonden weer onder toezicht van de gezamenlijke „*ministeries*” hunner diocese: „*The Superintenden being electit, and appointed to his charge, must be subjected to the censur and correctioun of the Ministeris and Elderis, not onlie of his cheaf Town* [de stad, waar hij zijn „*residence*” had, doch waar hij telkens na een visitatiereis niet langer dan 4 maanden mocht vertoeven], *but also of the hoill Province over the whiche he is appointed oversear.*” (p. 207). De Superintendent werd gekozen „*with publict consent*” door de „*chief town*” uit een voordracht van 2 of 3 personen, te benoemen door „*the Ministeris, Elders and Deaconis, with the Magistrat and Couasall of the same town*” (p. 206). De zetel van den Superintendent had een zeker overwicht over de andere Kerken der provincie: „*Everie inferiour Church shall by one of thair Seniouris and one of thair Deaconis, onis in the year, notifie unto the ministerie of the Superintendentis church, the life, maneris, studye, and diligence of thair Ministeris, to the end that the discretioun of some may correct the lenitie of otheris.*” (p. 236). Vg. ook de bepalingen aangaande de „*prophecieing*.” (zie beneden).

4) Zie hierover M'Grie, l. c. vol. II, p. 283 sq. Vg. echter Stephen, *History of the Church of Scotland*, Londen 1848, vol. I, p. 110 sq. In het hoofdstuk, dat over de superintendenten handelt, wordt gezegd: „*we have thoct good to signifie unto your Honouris, suche reassonis as moved us to mak difference betwix preacheris at this tyme;*” als reden wordt dan opgegeven, dat bij toewijzing van vaste plaatsen aan alle predikers „*the greatest part off this Realme should be destitute of ail doctrine.*” p. 202. Vg. den strijd over de „*Tulchan-bishops*” (zie beneden).

In een afzonderlijk hoofdstuk wordt de verkiezing der verschillende ambtsdragers, die ongeveer op dezelfde wijze geschiedt als in de *Order of Geneva* was aangegeven, beschreven ¹⁾. Het door Calvijn in zijne *Institutie* genoemde ambt der «doctores» wordt als zoodanig in het *Book of discipline* niet genoemd, doch werd door Knox in zijn *Order of Geneva*, nu opgenomen in het tegelijk ingevoerde *Book of common order*, op ééne lijn gesteld met *The order of Schooles* ²⁾, waaraan een uitvoerig hoofdstuk wordt gewijd ³⁾. Nauwkeurig wordt de inrichting van verschillende scholen ⁴⁾, zoowel voor het platteland als voor de steden, beschreven met opgave van hetgeen er zou moeten worden onderwezen ⁵⁾, waarbij de *Geneefsche*

1) Zie boven, bl. 147. Hier wordt alleen nog wat meerdere vrijheid geschonken aan de gemeentelieden om personen, die zij geschikt achten, mede op de kandidatenlijst te plaatsen: „yf anye man knowis uthersis of better qualities within the Churche then these that beis nominated, *lat thame be put in electione*, that the Church may have the choise” (p. 234).

2) Zie boven, bl. 147, noot 1.

3) p. 208—221. Als plicht van den magistraat wordt nl. genoemd niet alleen de zuivering der Kerk, maar ook „to provide to the uttermost of his power, how it may abide in the same puritie to the posterities following.” De noodzakelijkheid van scholen wordt betoogd, „seing that God hath determined that his Churche heir in earth shalbe tawght not be angellis but by men; and seing that men ar born ignorant of all godlynes, and seing also, now God ceasith to illuminat men miraculuslie, suddantie changeing thame, as that he did his Apostlis and uthersis in the Primitive Churche.” p. 209.

4) Drieërlei soorten van scholen worden verlangd: de eenvoudige „*Grammar Schollis*,” de „*Colledges*” of „*Schollis of the Youngis*” voor de groote steden (vooral de zetels der superintendenten) en de „*Universities*.”

5) Aan geenen vader, wien ook, mag veroorloofd worden „to use his children at his awin fantasie,” maar allen moeten gedwongen worden „to bring up their children in learynyng and virtuc.” Men mag ook den rijken en machtigen niet toelaten „to suffer thair children to spend thair youth in vane idilnes, as heirtofore thei have done. But thei must be exhorted, and by the censure of the Churche compelled to dedicat thair soncs by good exercise to the profitt of the Churche and of the Common-wealth.” De rijken moeten het onderwijs zelf bekostigen, de armen moeten worden ondersteund „on the charge of the Churche,” totdat men kan onderzoeken, of zij de „spirit of docilitie” bezitten of niet. Zoo ja, dan mogen zij „(we meane, neathir the sonis of the riche, nor yit the sonis of the poore,)” niet weigeren te studeeren, „but must be chargeit to continew thair studie, sa that the Commoun-wealth may have some confort of them.” p. 211. Het geheele leerplan wordt in korte trekken aldus geschetst: „Two yearis we think more then sufficient to learne to read perfitelie, to answer to the Catechisme, and to have some entresse in the first rudimentis of Grammar; to the full accomplisement whair of, (we meane of the Grammar,) we think other thre or foure yearis at most, sufficient. To the Artis, to wit, Logick and Rethorick, and to the Greik toung, foure yeiris; and the rest, till the aige of twenty-foure yearis to be spent in that studye, whairin the learnar wald profitt the Churche or Commoun-wealth, be it in the Lawis, or Physick or Divinitie: Whiche tyme of twenty foure yearis being spent in the schollis, the learnar most be removed to serve the Churche or Commoun-wealth, unless he be find a necessarie Reidare in the same Colledge or Universitie. Yf God shall move

Catechismus, opgenomen in het *Book of common order*, eene voorname plaats vervult. Ook de oprichting van universiteiten ¹⁾ te St. Andrews, Glasgow en Aberdeen wordt besproken met opgave van de verschillende colleges, die zullen moeten worden gegeven, terwijl ook de wijze van bestuur wordt beschreven en de verschillende jaarwedden bepaald.

In een uitvoerig hoofdstuk wordt daarop gehandeld over de kerkelijke goederen, die zullen worden besteed voor de bezoldiging der predikanten, ²⁾ de ondersteuning der armen, en het onderhoud der scholen, zoowel hoogere als lagere, terwijl verschillende tienden, waardoor de arbeiders te zwaar worden gedrukt, zullen worden afgeschaft. Hierbij worden de Lords expresselijk vermaand de arbeiders niet te onderdrukken, daar men vernomen heeft, «that sum Gentilmen are now as cruell over thair tennentis as ever war the Papistis, requiring of thaim whatsoever thay payit to the Churche; so that the Papist-call tirannye shall onlie be changeit in the tirannye of the lord or of the laird.» Voorts moeten door verschillende overgangsmaatregelen de tienden, die nu in het bezit zijn van verschillende personen, die ze van de prelaten hebben verkregen, weer tot de Kerk worden teruggebracht, want «injust possession is no possession before God; for those of whome thei receaved thair titill and presupposed richt, war and ar thevis and murtheraris, and had no power to alienat the patrimonye and commoun-gude of the Churche.» ³⁾ De tienden zullen door de *diakenen* worden geïnd en door hen uitbetaald aan de predikanten, aan de armen en aan de schoolmeesters, alleen «by commandiment of the Ministeris and Elderis.» ⁴⁾

Voorts wordt een hoofdstuk gewijd aan de beschrijving van de wijze, waarop de kerkelijke tucht, zoowel publieke als private tucht,

your heartis to establishe and exeunt this Ordour, and put these thingis in practise, your hole Realme, (we doubt nott), within few yearis, shall serve the self of trew precharis, and of uther officiaris necessarie for your Common-wealth." p. 212.

1) Eene universiteit moest drie faculteiten bezitten: Medicijnen. Rechten en Theologie. p. 213. Alleen die te St. Andrews was volledig.

2) Een predikant, die een behoorlijk inkomen geniet, mag ook niet al te zuinig leven: „Yf ane reasonabill stypend be appointed, and thay live avariciuslic, thai must be admonished to live so as thair resave; for as excesse and superfluitie is nocht tollerabill in ane minister, so is avarice and the cairfull sollicitude of money and geir [possessions] utterlic to be damned in Christis servandis, and especiallie in those that are fed upoun the charge of the Church." p. 236.

3) p. 223. Vg. boven, bl. 235, noot 1.

4) p. 225.

zal moeten worden uitgeoefend. De excommunicatie ¹⁾ en ook de wederopname mag niet geschieden dan met toestemming der geheele gemeente. Ten slotte wordt dan nog uitvoerig gehandeld over de «*policie of the Church*», omvattende alles wat tot den dienst des Woords in betrekking staat: aantal diensten, ²⁾ liturgie, lezen en preeken, ³⁾ godsdienstonderwijs, ⁴⁾ wering van hen, die niet wettig

1) Wat de excommunicatie beteekende, wordt duidelijk, wanneer men deze bepaling leest: „After whiche sentence may no persoun, (his wife and familie onlie excepted), have any kynde of conversatioun with him, be it in eiting and drinking, *buying or selling*, yea, in saluting or talking with him; except that it be at the commandiment or licence of the Ministerie for his conversion.” p. 230.

2) „In great Tounis we think expedient that *everie day* thair be eathir Sermon, or ellis Common Prayeris, with some exercise of reiding the Scripturis.” p. 238. Voor de viering van den Zondag werd bepaald: „But the Sunday must straitlie be keipit, both before and after noon, in all tounis. Before noon must the word be preached and sacramentis ministered as also Mariage solempnised, yf occasioun offer: *After noon must the young children be publictly examined in thair Catechisme in audience of the pepill*, in doing whair of the Minister must tak gret deligence, alsweill to cause the Pepill to understand the questionis proponed, as the answeiris, and the doctrine that may be collected thair of.” p. 238. — Ook moest in iedere stad, „whaire Schollis and repair of learned Men ar;” éénmaal per week die „Exercise” plaats hebben, die door Paulus „*prophecieng*” wordt genoemd. Deze oefening was bepaaldelijk gewijd aan de *exegese* der H. Schrift. De „Interpretour” mocht niet een soort van preek houden, maar „must bind him self to his text, that he enter not by disgressioun in explanyng commoun places. He may use no invective in that exercise unles it be with sobrietie in confuting heresyces.” Hij moest kort zijn in zijne vermaningen, „that the tyme may be spent in *oppenyng of the myad of the Holy Ghost in that place*.” Om twist te vermijden mocht niemand eene vraag opperen, „whairto himself is not content [in de editie van 1621: „able”] to geve resolutioun without reasoning with any other.” Daarbij moesten tegenwoordig zijn „the Ministeris of the Paroche churches to Landwarte, adjacent to *everie chief towne*, and the *Readaris*, gif thai have any gift of interpretatioun, within sex myles.” Ook inzonderheid zij, die gaven hebben, moeten worden aangespoord zich bij deze vergaderingen, die overigens voor ieder toegankelijk zijn, te voegen „to the end that the Church may judge whether thai be able to serve to Goddis glorie and to the proffeit of the Church in the vocation of Ministeris or not.” p. 245. Later in 1579, werden deze vergaderingen veranderd in „*presbyteries*,” doordat de *General Assembly* besloot: „the Exercise might be judged a Presbytery.” Lechler, l. c. p. 97.

3) Karakteristiek voor het Gereformeerde Protestantisme (vg. boven, bl. 16, 46 vv. en 143) is de bepaling: „We think it most expedient that the Scripturis be red in ordour, that is, that some one buke of the *Auld and the New Testament* be begun and ordourlie red to the end. And the same we judge of preaching, whair the Minister for the maist part remaneth in one place: *For this shipping and divagatioun frome place to place of the Scripture, be it in reiding, or be it in precheing we judge not so profittable to edife the Church, as the continewall following of one text.*” p. 240.

4) Ieder „Maister of houshald” was verplicht om zijne kinderen en zijne bedienden of zelf te onderwijzen of te doen onderwijzen in de beginselen van den Christelijken godsdienst (vg. boven, bl. 142). „And thairfore of necessilie we judge it, that *everie yeare at least*, publict examinatioun be had by the Ministeris and Elderis of the knowlidge of *everie persoun within the Church*; to wit that everie maister and maistres of houshald cum thame selvis

zijn geroepen ¹⁾, onderhoud der kerken enz. Het geheel wordt besloten met een ernstige aansporing aan de Lords om het hun voorgede reformatieplan, waarin werd gevraagd «the Churche to be set at suche libertie, that sche neathir be compelled to fead idill bel-lyes, neathir yit to susteane the tyrannye which heirtfoir by violence hath bene manteaned», zonder aanzien des persoons uit te willen voeren.

In eene bepaling van het *Book of discipline* ²⁾ werd thans ook voor de Schotsche Kerk aanbevolen de invoering van het *Book of Common Order*, ³⁾ eene volledige liturgie, waarin ook de *Order of Geneva* in zijn geheel was opgenomen, vermeerderd met nog vele gebeden voor verschillende gelegenheden, terwijl ook de formulieren nog met enkele toevoegingen waren vermeerderd. ⁴⁾

Zoo was dan nu aan de Schotsche Kerk hare inrichting gegeven, terwijl ook op het gebied der liturgie uniformiteit werd verkregen. Wel is waar was de adel niet zeer voortvarend in het uitvoeren van het in het *Book of discipline* geteekende reformatieplan, maar de hervormers hadden nu toch daarin hun wel omschreven en duidelijk uitgesproken program, waarop zij telkens weer terugkwamen, en die bepalingen, waarvoor men geen dwingende staatsmacht noodig had, werden dan ook aanstonds uitgevoerd, terwijl men, wat de andere bepalingen betreft, inzonderheid die aangaande de kerkelijke goederen, steeds met kracht bleef aandringen bij den adel op uitvoering daarvan. In het *Book of discipline* had de reformatorische partij haar

and thair familie so many as be cum to maturitie, before the Ministeris and Elderis, to gyf confessioun of their faith, and to ansueir to such cheaf points of Religioun as the Ministeris shall demand. Such as be ignorant in the *Articulis of thair Faith*; understand not, nor can not rehearse the *Commandmentis of God*; knaw not how to pray; neathir whairinto thair ricktnousnes consistis, aught not to be admitted to the Lordis Tabill." Als men hardnekkig weigert zijne verplichting na te komen en zijne kinderen en bedienden maar in onwetendheid laat opgrocien, dan moet de Kerk overgaan tot *excommunicatie*, „and than must the mater be referred to the *Civill Magistrat*." p. 241.

1) Er moeten gestrengte wetten gemaakt worden zoowel tegen hen, die de sacramenten niet bedienen naar de Schrift, als tegen hen, die ze zonder wettige roeping bedienen. Bepaalde straffen wil men niet aan de Lords voorschrijven, „but this we fear not to affirm, that the one and the other deserve death; for yf he which doeth falsfye the seall, subscription, or coynzie of a king is adjudged worthy of death; what shall we think of him who planlie doeth falsifye the Seallis of Christ Jesus, Prince of the Kingis of the earth?" p. 254.

2) p. 239.

3) *Works*, VI, p. 293-380.

4) Vg. boven, bl. 149.

program van actie, waaromheen zij zich groepeerde en waarop zij den conservatieven adel telkens weer wees. ¹⁾

Intusschen bleef het een groote hinderpaal, dat het *Book of discipline* nooit werd verheven tot «public law». Inzonderheid nadat Frans II den 5^{den} December 1560 was gestorven en men dus Maria Stuart weldra in Schotland terug kon verwachten, begon men zich ernstig bevreesd te maken, dat het spoedig tot stand gebrachte reformatiewerk misschien weer even spoedig zou worden verstoord, indien men niet op zijne hoede was. Men maakte zich daarom den tijd, dien men nog had, zooveel mogelijk ten nutte. «The Preachearis», zoo lezen we in Knox' *History*, «vehementlie exhorted us to establische *The Buke of Discipline* by ane Act and publict Law; affirmyng, that and gif thay suffered thingis to hing in suspence, quhen God haid gevin unto thame sufficient power in thair handis, thai suld efter sobb for it, bot suld nott get it». ²⁾ En al verkreeg

1) Deze voortdurende strijd met den adel werd een der voornaamste oorzaken, dat straks onder Andrew Melville's leiding ook in Schotland (gelijk in Frankrijk vooral na den Bartholomeusnacht) het Calvinisme geheel in *democratische* bedding werd geleid, zoowel op politiek als op kerkelijk gebied. Deze neo-Calvinistische richting vond natuurlijk in Schotland een vruchtbaren bodem door hetgeen Knox reeds geleerd had aangaande het recht van weerstand. Dat Knox echter nog vele *aristocratische* beginselen van Calvijn behouden had, blijkt uit verschillende bepalingen van zijn *First Book of discipline* en uit zijn geheele streven om zich steeds althans zoo dicht mogelijk aan den adel (vg. zijn *Appellation to the Lords*) aan te sluiten, ook blijkens zijn tweede huwelijk (zie beneden). Zie over deze ontwikkeling van het oorspronkelijke Calvinisme in steeds maer *democratische* richting Buckle, *History of Civilization in England*, London 1861, II, p. 240 sq. Vg. het *First Book of discipline* met Melville's *Second Book of discipline* van 1578. Wat de *aristocratische* elementen betreft in het oorspronkelijke Calvinisme, vg. hoven, bl. 147, noot 2, en beneden, hoofdstuk VI. Vg. ook Dr. A. Kuyper, *J. Calvini et J. à Lasco de ecclesia sententiarum inter se compositio*, Amstelodami 1862, p. 182 sq.: „E Calvini sententia Ecclesia scola proprie habenda est, in duplicem distincta ordinem, quorum docet alter, alter vero docetur. Ordo, qui docendi munere fungitur, (pastorum sc.) longe primariam in Ecclesia sedem tenet, et ab ipso Deo institutus medium veluti locum Deum inter occupat atque fideles, qui nullo fere numero aut loco in Calvini Ecclesia habentur.”

2) II, p. 181. Temidden van den moeilijken strijd, dien hij in die dagen te strijden had, trof Knox een smartelijk verlies in het sterven zijner vrouw. De nood der Kerk drong hem echter zich ook in de dagen van smart nog met kracht aan de publieke zaak te blijven wijden tot blijdschap van Calvijn, die den 23sten April 1561 aan Goodman, toen predikant te St. Andrews, schreef: „Fratrem nostrum Knoxum etsi non parum doleo suavissima uxore fuisse privatum: gandeo tamen eius morte non ita fuisse afflicto, quin strenue operam suam Christo et ecclesiae impendat” (*Corp. Ref. Op. Calv.* vol. XVIII, p. 435, vg. de Engelsche vertaling in *Works*, VI, p. 125), terwijl hij tevens op denzelfden datum aan Knox zelf een brief richtte, waarin hij hem op hartelijke wijze zijne deelneming betuigde in het geleden verlies: „Viduitas tua mihi, ut debet, tristis et acerba est. Uxorem nactus eras cui non reperiantur passim similes. Sed unde petendum sit tristitiae

men ook op dit punt zijnen wensch niet, toch werden de edelen door de aanhoudende aansporingen der Kerk voortdurend tot actief optreden gedrongen. Toen in Mei 1561 het Parlement bijeenkwam, werd ook tegelijkertijd een *General Assembly* gehouden. Men besloot zoowel tot de *Lords of Secret Council* als tot het Parlement een verzoekschrift te richten om strengere handhaving van de strafbepalingen tegen het houden en bijwonen van missen, voorts tot sloping van alle «monumentis of idolatrie» in het geheele rijk, tot het bepalen van straffen voor allen, die de superintendenten ongehoorzaam waren en niet in hun ambt erkenden enz. Zij, die dit verzoekschrift tot het Parlement richtten, noemen zich «we the Baronis and Gentilmen professing Christ Jesus within this Realme». ¹⁾ Blijkens de onderteekening wordt het intusseken tevens aangemerkt als te zijn «*directed fra the Assemblie of the Kirk.*» De toon, waarin men durft te spreken, is bout genoeg: «And lett thir [these] ennemies of God assure thameselfis, that gif your Honouris put nocht ordour unto thame, that we sall schortlie tak suche ordour, that thair salbe nather abill to do quhat thair list, nather yit to leif upone the sweit of the browis of suche as ar na debteris unto thame.» ²⁾ Intusschen werd door de *Lords of Council* gunstig op dit verzoekschrift geantwoord, ³⁾ zoodat de Roomschege-

solatium, quia probe edoctus es, non dubito quin patienter hanc calamitatem feras." In denzelfden brief betreurt Calvijn zeer de verdeeldheid, die er is tusschen de Protestantsche edelen en geeft Knox tevens een wenk om ten opzichte der ceremoniën niet al te rigoristisch te werk te willen gaan: „*In caeremoniis confido tuum rigorem, quamvis multis displiceat, moderatum tamen fore.* Danda quidem opera est, ut ecclesia sordibus omnibus purgetur, quae ex errore et superstitione manant. Sedulo etiam eniti oportet, ne foedentur Dei mysteria ludicris vel insipidis mixturis. Hac exceptione posita, quaedam, etsi minus probentur, toleranda esse non ignoras" (vg. de invoering door de Lords van het *Book of common prayer*, zie boven, bl. 149). Uit het begin van den brief blijkt, dat er reeds meer tusschen Knox en Calvijn is gecorrespondeerd. (vg. ook boven, bl. 235), inzonderheid over „certae questiones", waarover de Schotten Calvijn nu reeds voor de tweede maal hadden geraadpleegd, zeggende, dat het eerste antwoord verloren was gegaan. Calvijn, die geen copie van zijn eerste antwoord had bewaard, daar men hem gezegd had, dat er geen gevaar bestond bij het overbrengen, had die zaak echter niet vertrouwd: „Commotus sum, fateor, et suspiciosum esse respondi quod petebant, ac si me insidiose tentarent. Ne autem mireris tam aspere me loquutum fuisse, certo cognoveram prius illud consilium non fuisse ex eorum sententia." Knox had hem, nu meer dan vier maanden geleden een brief gezonden om zichzelf te verontschuldigen, doch dat was niet noodig geweest, want hij had Knox nooit verdacht van „malae fidei aut astutiae, a qua te remotum esse iudico." Intusschen had zich ook de zaak reeds opgehelderd (*Corp. Ref. Op Calv.*, XVIII, p. 434, vg. *Works*, p. 123 sq.)

1) Vg. boven, bl. 254, noot 1.

2) II, p. 163.

3) II, p. 167. „The Lordis of Secret Counsall maid ane act, that all places and maner

zinden, die inzonderheid na de komst van een Franschen gezant ¹⁾ weer stoutmoediger waren begonnen op te treden, zich genoopt zagen zich weer terug te trekken.

Weldra echter zou de jeugdige Gereformeerde Kerk een veel ernstiger aanval van Rooms-katholieke zijde hebben te weerstaan. Den 19den Augustus 1561 toch keerde Maria Stuart zelf naar Schotland terug en met hare komst werd het bestaan der Schotsche Gereformeerde Kerk als Staatskerk op het ernstigst bedreigd. Aan het verdrag van Leith zoowel als aan de Parlementsbesluiten van 1560 had zij geweigerd hare goedkeuring te geven, ²⁾ voorgevende een en ander op een volgend Parlement te willen regelen, zoodat dus ook de aanneming van de confessie en de erkenning van de Schotsche Gereformeerde Kerk als Staatskerk nog steeds hare hoogste officieele bekrachtiging miste ³⁾. En van nu af aan was het dan ook steeds de taktiek van Maria om bij elk volgend Parlement de godsdienstige kwestie zooveel mogelijk te vermijden, terwijl zij intusschen trachtte door persoonlijke invloed de Lords van Knox e. s. te vervreemden en tegelijkertijd den Roomschen eeredienst weer in te voeren.

mentis of ydolatrie suld be destroyit. And for that purpose wes directed to the West the Erie of Arrane, having joyned with him the Erlis of Argyle and Glencarne togidder with the Protestantes of the West; qha burnt Paislay (the Bishope of Sanctandrois, quha was Abbot thareof, narrowlic eschapid,) kest down Faillard, Kilwynnyng and a part of Corsragwell, The Lord James wes appointed to the North, quhair he maid sic reformatioun, as nathing contentit the Erie of Huntlie, and yet seemed he to approve all thingis." Vg. boven, bl. 231, noot 1.

1) De gezant drong aan op verbreking van het verbond met Engeland en hernieuwing van het verbond met Frankrijk, en voorts „that the Bishops and Kirkmen suld be repunit in thair formair places, and be sufferit to *intromet with thair becingis.*” Men stelde het antwoord uit tot de terugkomst van Lord James en tot het Parlement dat in Mei gehouden zou worden. Toen Lord James terugkwam met brieven van Maria aan de Lords „to suffer na thing to be atemptit aganis the Contract of peace whilk wes maid at Leith, *till her awin Jame-cuning,* and to suffer the religion publictlic establissit to go fordward, etc.”, werd het verzoek van den gezant in allen deele afgewezen; wat het laatste punt betreft, werd hem geantwoord: „That suche as thai callit Bischoppis and Kirkmen, thai knew nather for pastouris of the Kirk, nather yit for ony just possessouris of the patrimonye thairrof; bot understude thame perfittie to be wolves, theaves, murtheraris, and idillbellies: And thairfoir, as Scotland haid forsakin the Pape and Papistrie, sa culd thai not be dehttouris to his foresworne vasallis.” II, p. 156 en 166.

2) Vg. boven, bl. 253. Maria wilde het verdrag van Leith niet bekrachtigen, inzonderheid omdat daarin de bepaling was opgenomen, dat zij afstand deed van alle rechten op den Engelschen troon. Ook de latere, telkens herhaalde onderhandelingen van Elisabeth met haar over dit punt ook tijdens hare gevangenschap in Engeland bleven ten einde toe vruchteloos. Zie hierover Froude, *History of England.* Vg. boven, bl. 218 en 240 vv.

3) Zij verkreeg die pas in 1567 onder den regent Murray. Zie beneden.

Zelf begon zij met aanstonds, reeds den eersten Zondag na hare aankomst, in hare koninklijke kapel de mis te laten bedienen. Een heftige preek van Knox tegen de afgoderij, waarin hij zeide, dat hij banger was voor ééne mis dan voor 10000 soldaten ¹⁾, werkte alleen dit uit, dat Knox zelf voor Maria ter verantwoording geroepen werd. Geruimen tijd onderhield zij zich met hem, alleen in tegenwoordigheid van James Stuart. ²⁾ Zij beschuldigde Knox, dat hij hare onderdanen had opgezet tegen hare moeder en tegen haarzelve, dat hij een boek geschreven had tegen hare autoriteit en dat hij de oorzaak was van opstand in Engeland. Achtereenvolgens verdedigde Knox zich op elk der genoemde punten ³⁾. Inzonderheid ten opzichte van het *recht van weerstand* had eene scherpe woordenwisseling tusschen hem en Maria plaats ⁴⁾. Toen Maria hem verweet, dat hij wilde, dat zij hare onderdanen zou gehoorzamen in plaats van omgekeerd, antwoordde Knox: «My travell is, that boyth princes and subjectis obey God», en «This subjection, Madam, unto God and unto his troubled Church, is the greatest dignitie that flesche can get upoun the face of the earth.» Dan komt natuurlijk de kwestie over de ware Kerk ter sprake. Maria wil de Roomsche Kerk beschermen, omdat zij die voor de ware Kerk houdt. Knox' vrijmoedig antwoord luidt: «Your will, Madam, is no reassone; neather doeth your thoght maik that Romane harlot to be the treu and immaculat spous of Jesus Christ.» Knox zal haar uitleggen, welke de ware Kerk is. Maria antwoordt eenvoudig: «My conscience is not so.» Knox echter meent: «Conscience requyres knowledge; and I fear that ryght knowledge ye have nonc.» Als daarop het gesprek komt op de verschillende uitleggingen,

1) II, p. 276.

2) Het gesprek wordt door Knox grootendeels weergegeven in zijne *History. Works*, II, p. 278—286.

3) Wat Engeland betreft, zie boven, bl. 51. Juist eenige dagen tevoren, den 6den Augustus had Knox een brief geschreven aan Elisabeth om haar te waarschuwen tegen Maria Stuart, die hem als den schrijver van de *First Blast* bij haar zocht verdacht te maken. Twee jaar geleden had hij haar al geschreven (zie boven bl. 216) „my full declaration” over dat werk: „experience since hath shawen that I am not desirus of innovations, so that Christ Jesus be not in his membres openlie troden under the feitt of the ungodlie. With farther purgation I will not trouble your Majestie for the present.” VI, p. 126.

4) Zie beneden, hoofdstuk VI. Dit gedeelte van het gesprek maakte zooveel indruk op haar, dat zij „stood as it war amased, more then the quarter of ane hour,” zoodat Lord James erbij moest komen om haar weer tot bedaren te brengen (II, p. 282). Randolph, Engelsch gezant te Edinburg, aan Cecil verslag gevende van dit gesprek, schrijft: „He made her weep, as well you know there be of that sex that will do that for anger as well as grief.” Froude, *History of England*, VI, p. 520.

die Roomschen en Protestanten van de Schrift geven en Maria gezegd heeft: «Ye interprete the Scripturis in one maner, and thei interprete in ane other; Whome shall I beleve? And *who shalbe judge?*», antwoordt Knox: «Ye shall beleve God, that planelie speaketh in his word: and farther then the word teaches you, ye neather shall believe the ane or the other. *The word of God is plane in the self*; and yf thair appear any obscuritie in one place, the Holy Ghost, whiche is never contrariouse to him self, explanes the same more clearlie in other places; so that thair can remane no doubt, but unto suche as obstinatlie remane ignorant». En om niet te lang bij dit moeilijke punt stil te staan, neemt Knox maar een voorbeeld en begint aanstonds haar te wijzen op de mis als in strijd met Gods Woord. Dan loopt het gesprek spoedig ten einde. «So say ye, but I cane [can not] beleve that», zijn de laatste woorden der koningin. Knox betreurt het, dat de Papisten nooit eene conferentie hebben willen houden met de tegenpartij dan alleen op voorwaarde, dat zij zelf rechters zouden mogen zijn, en neemt dan afscheid van Maria met den wensch, dat zij even gezegend moge zijn in Schotland, wanneer het Gods wil is, als Debora in Israël 1).

Door eene reis te maken naar de verschillende voornaamste steden spoedig na hare aankomst in Schotland zocht Maria zooveel mogelijk haren invloed te versterken, terwijl zij tevens door overal, waar zij kwam, missen te houden het volk weer aan den Roomschen eeredienst trachtte te gewinnen. De ernstige, vaak heftige vermaningen der predikanten ertegen baatten niet veel. Mocht het volk al nu en dan zijn ongenoegen toonen, de Lords waren niet gezind Knox' gestrenghe theocratische beginselen en daarmee tevens zijne bedenkelijke theoriën aangaande het recht tot weerstand over te nemen. In het begin van November werd expresselijk eene vergadering gehouden om te spreken over de vraag: «*Whitther that subjectis mycht put to thair hand to suppress the idolatrie of thair Prince?*» en in 't alge-

1) Toen men Knox na deze ontmoeting vroeg naar zijne opinie over Maria, antwoordde hij: „Yf thair be not in hir a proud mynd, a crafty witt, and ane indurat hearte against God and his treuth, my judgement faileth me.” II, p. 286. Den 10den Dec. 1562 schreef Randolph aan Cecil: He [Kox] is so full of mystrust in all her [Mary's] doynge, wordes, and sayengs, as thoughe he wer eyther of God's privie consell, that knowe how he had determined of her from the begynnynge, or that he knewe the secretes of her harte so well, that nether she dyd or culde have for ever one good thought of God or of his trewe religion.” VI, p. 146.

meen over «the Obedience dew unto Princes.» 1) Knox deelt alleen het resultaat dezer vergadering mede, nl. dat men besloot om een brief naar Genève te schrijven om het oordeel van die Kerk te hooren. Knox bood aan te schrijven, doch Maitland of Lethington, secretaris der koningin, «alledging that thair stood mekle [much] in the information», voorkwam hem en zeide dat hij wel zou schrijven. Dit geschiedde echter blijkbaar slechts om tijd te winnen, want bedoelde brief werd door Maitland nimmer verzonden 2). Niettegenstaande de krachtige oppositie der predikanten werd door de Lords besloten de koningin hare vrijheid van godsdienstoefening in hare eigene kapel te laten behouden.

Inzonderheid op het einde van het jaar, toen de *General Assembly* zou gehouden worden, werd het openbaar, hoezeer Maria's invloed op de Protestantsche Lords reeds was toegenomen 3). De Lords namelijk

1) II, p. 291.

2) Zie beneden, bl. 287. Knox had intusschen reeds vóór de hier bedoelde vergadering in een particulier schrijven aan Calvijn het punt in kwestie aangeroord en Calvijns opinie gevraagd, doch nog geen antwoord ontvangen. Den 24sten October schreef hij namelijk aan Calvijn, dat de komst der koningin hunne rust had verstoord, dat men haar de misdad toegelaten en voorts, dat de Lords ter hunner verontschuldiging beweerden, dat volgens de koningin „*omnes Verbi ministros (et te quoque) in hac esse sententia quod nobis non licet prohibere quominus illa suam religionem aperte profiteatur. Quem rumorem, tametsi ego ut falsissimum subinde reprehendo, radices tamen in multorum cordibus sic egit ut ego revellere non possum, nisi ex te sciam an hujus modi questio ad vestram ecclesiam proposita sit, et ad illum quoque quid responderint fratres?*” Hoewel dit pas de tweede en tevens de laatste brief is van Knox aan Calvijn, die ons is overgebleven, blijkt er toch uit, dat Knox tevoren reeds meermalen aan Calvijn geschreven had; althans hij klaagt: „*tibi perpetuo molestus sum, et alium non habeo in cujus sinum curas meas rejiciam.*” Van James Stuart getuigt hij: „*qui solus inter illos qui Aulam frequentant impietati se opponit; ille tamen inter reliquos fascinatur in hoc quod veretur idolum illud violenter deturbare.*” (*Works*, VI, p. 133 sq.) Het antwoord van Calvijn op dezen brief is ons, helaas, niet bewaard gebleven.

3) Knox aan Mrs. Locke 2 Oct. 1561: „If yow understood the varietie of my tentations, I doubt not but yee would have written somewhat. The permissioun of that odious idol, the Masse, by suche as have professed themselves enemies to the same, doth hourly threaten a suddane plague. I thirst to change this cathlic tabernacle, before that my wretched heart sould be assaulted with anie suche new dolours. I feare this my long rest shall not continue. If yow, or anie other thinke that I, or anie other preacher within this realme, may amend such enormities, yee are deceived; for we have discharged our consciences, but remedie there appeareth none unless we would arme the hands of the people in whom abideth yitt some sparkes of God's feare. Our Nobilitie (I write with dolour of heart) beginne to find ease, good service of God.” VI, p. 130.

Lethington aan Cecil 25 Oct. 1561: „The Quene my Maistress doth so gently behave herself as reasonably we can require: if any thing be amiss the falt is rather in ourselfes. Yow know the vehemence of Mr. Knox spriet, which cannot be bryddled; and that doth sometymes utter suche sentences as can not easaly be dygested by a weake stomach. I

wilden eerst niet tezamen met de anderen vergaderen, maar vergaderden afzonderlijk, zoodat pas na verschillende onderhandelingen de volledige *General Assembly* weer op de gewone wijze kon gehouden worden. Vooral Lethington, verreweg de bekwaamste der Protestantsche Lords, betoonde zich een heftig tegenstander van Knox. Toen Knox er op wees, dat een groot deel der edelen toch het *Book of discipline* onderteekend hadden en daarom verplicht waren tot de uitvoering ervan mede te werken, antwoordde Maitland spottend, dat dit geschied was evenals bij den kinderdoop «*in fide parentum*». Toen men begreep, dat de Lords het *Book of discipline* niet wilden uitvoeren, waren het weer de «*Barons*» ¹⁾, die een verzoekschrift richtten tot het *Privy Council* om orde te stellen op de kerkelijke goederen, zoodat de predikanten zouden kunnen bezoldigd worden, waarop besloten werd om twee derden van de inkomsten te laten aan de «*kirkmen*», terwijl één derde tusschen de kroon en de predikanten zou worden verdeeld. Een heftige preek van Knox tegen die acte baatte niet.

Maria Stuart trachtte intusschen hare positie te versterken door ook met Elisabeth op goeden voet te komen, hetgeen haar aanvankelijk ook gelukte ²⁾. Toen nu ook in het begin van 1562 na

wolde wishe he sholde deale with her more gently, being a young Princess unpersuaded; for this am I accompted to be politik, but suerly in her comporting with him she doth declare a wisdome far exccading her age. God grant her the assistance off his spriet. Suerly I see in her good towardnes, and think that the Quene your soveraygne shalbe able to do moche with her in religion, if they ever enter in a good familiarity." VI, p. 136.

1) Vg. boven, bl. 254.

2) Vooral Lethington, de scherpziende staatsman, die de eenheid van Engeland en Schotland steeds als het groote doel voor ooggen hield, bewees haar hierbij onschatbare diensten. Het ongeteekende verdrag van Leith bleef echter voor Elisabeth een doorn in het oog. Maria van haren kant eischte, dat Elisabeth haar eerst bij parlamentsacte als de naaste erfgenaam van den troon zou erkennen, indien zij kinderloos overleed, terwijl zij dan beloofde van alle rechten op den troon tijdens Elisabeths leven afstand te zullen doen en dus het verdrag van Leith te zullen onderteekenen. Elisabeth echter eischte wederom eerst teekening van het verdrag om daarna over het andere punt te onderhandelen, daar zij vreesde, indien zij Maria als erfgenaam erkonde, zichzelf aan intrigues tegen haar leven bloot te zullen stellen. Door de niet opgegeven aanspraken van Maria kreeg natuurlijk haar huwelijk voor Elisabeth bijzondere beteekenis, vandaar de telkens herhaalde onderhandelingen daarover tusschen beide vorstinnen. Zie hierover Froude, *History of England*, vol. VI, p. 503 sq.

Eenigen tijd schijnt zelfs het plan bestaan te hebben, dat Maria den Anglikaanschen eeredienst in Schotland zou invoeren: „The lyttle brute that hathe byne here of late, that thys Quene is advised by the Cardinall to imbrace the religion of Englande, maketh them [the preachers] rone allmoste wyld, of the which theie both saye and preache that yt is lyttle better then when it was at the warste. I have not so amplye conferred with Mr. Knox in these matters as shortlye I muste, whoe upon Sondaye laste, gave the Crosse and the Candle such a wype, that as wyse and lerned as hym selfe wysshed hym to have

het bloedblad te Vassy de burgeroorlog in Frankrijk opnieuw was uitgebroken, 1) gaf dit Maria nieuwen moed om te durven verwachten, dat zij ook in Schotland hare zaak nog wel eens zou zien zegevieren. Toch bleef zij met kalmte haren tijd afwachten, terwijl de petitie's, die inmiddels door verschillende *General Assembly's* tot haar werden gericht, door haar wel niet werden ingewilligd, maar toch ook niet direct afgewezen.

Intusschen begonnen de Roomschegezinden langzamerhand al meer het hoofd op te steken. 2) In het najaar van 1562 bood zelfs Quentin

hylde his peace. He recompenced the same with a marvelous, vehemente, and persing prayer, in the ende of his sermond, for the contynuance of anytie and hartie love with Eng-lande." Randolph, Engelsch gezant, aan Cecil 12 Febr. 1562. VI, p. 139. Vg. ook brief van denzelfden van 30 Jan. en 4 Febr. 1562, VI, p. 138.

1) Toen Maria spoedig daarop, als ware het ter eere van de gebeurtenissen in Frankrijk, een groot hoffceest had gegeven, had Knox een heftige preek tegen het dansen gehouden, waarvan het gevolg was, dat Maria hem voor de tweede maal bij zich ontbood. Knox zeide haar, dat men zijne preek in menig opzicht verkeerd had overgebracht, en gaf hierop zelf een verslag van hetgeen hij gesproken had. Wat het dansen betrof, „and of dancing; Madam, I said, that albeit in Scripturis I find no praise of it, and in prophane wryttaris, that it is termed the jesture rather of those that are mad and in phrenesye then of sober men; yitt do I not utterlic dampne it, provyding that two vices be avoided; the formare, That the principall vocatioun of those that use that exercise be not neglectet for the pleasur of dancing; Secoundly, That they daunse not, as the Philisteanis thair fatheris, for the pleasur that thair loch in the displeasur of Goddis people." Toen Knox zijn verslag gegeven had, vond Maria zijne woorden wel „scharpe yneuch", maar maakte er toch verder geene aanmerking op. Overigens kon zij het hem niet kwalijk nemen, dat hij geen goede opinie had van hare ooms, daar die van een anderen godsdienst waren dan hij, maar verzocht hem voorts: „But yf ye hear anything of my self that myslykis you, come to my self and tell me, and I shall hear you." Wat hare ooms betreft, Knox verzekerde haar, dat zij waren „enemyes to God", en wat haar verzoek aanging, hij was geroepen tot een „publict functioun within the Kirk of God", „to rebuke the synnes and vices of all", niet echter om iedereen in het bijzonder op zijne verkeerdheden te wijzen, want dat zou een eindeloos werk zijn. Als daarom H. M. de openbare prediking wilde bijwonen, twijfelde hij niet, of zij zou volkomen begrijpen „boyth what I like and myslike, als weall in your Majestie as in all otheris." Of ook, als H. M. een dag en uur wilde bepalen om de grondbeginselen te hooren van die leer, die openlijk in de Kerken van Schotland werd verkondigd, dan zou hij met genoegen zich daartoe beschikbaar stellen. „But to waitt uppon your chalmerdoore, or ellis whair, and then to have no farther libertie but to *whisper my mynd in your Grace's care*, or to tell to you what otheris think and speak of you, neather will my conscience nor the vocatioun whairto God hath called me suffer it. For albeit at your Grace's commandiment I am heare now, yitt can not I tell what other men shall judge of me, that at this tyme of day am absent from my booke and wayting upoune the Courte." Met de woorden „ye will not always be at your booke", keerde Maria hem hierop den rug toe en liet hem gaan. II, p. 331 sq.

2) II, p. 347. Na de gebeurtenissen in Frankrijk begonnen ook de edelen meer het gevaar, waarin Schotland verkeerde, te begrijpen. Randolph aan Cecil 16 Aug. 1562: „Since thys I have had dyvers purposes with maynie of the Noblemen here of the dangerous state that theie themselves stonde in, yf God sholde permytte those hys ennemies in France to have the upper hande whearby ther soveraigne sholde be encouraged, and her

Kennedy, abt van Crossraguel, een openlijk dispuut aan om de kerkelijke leer aangaande de mis te verdedigen. Knox, die zich juist in de buurt bevond, nam aanstonds het aanbod aan, en zoo had den 28sten September en twee volgende dagen het dispuut plaats in het huis van den provoost van Maybole, in de nabijheid van Ayr. 1) Zooals meestal bij dergelijke gelegenheden schreven beide partijen zich de overwinning toe. Intusschen blijkt uit het voorval op zichzelf reeds, hoezeer de Roomschen stoutmoediger durfden optreden, nu zij wisten, dat er eene vorstin in Holyroodhouse haar intrek had genomen, die hen begunstigde. In het voorjaar van 1563 kwam het reeds zoover, dat de Roomschegezinden besloten met Paschen op verschillende plaatsen weer de mis te vieren. Dit geschiedde dan ook, hoewel onder heftig protest, ja, openlijken tegenstand 2) van de Protestantsche bevolking, inzonderheid in de westelijke provinciën. Maria echter, die vooral in deze dagen met het oog op het weldra bijeen

power to put that in execution agaynste them the greater, which from the begynnyng both she and all hers have intenyd, which nowe most manifestlye appereth ther, as theie them selves shall fynde shortlye after here. Ther cane be nothyng said unto them, but theie themselves conceave myche more, theie see their owne ruen, and fynde no remedie to avoide the daynger." VI, p. 142.

1) Het volgend jaar werd de tusschen Knox en Kennedy gevoerde correspondentie over het te houden dispuut benevens de acten van het dispuut zelf, tijdens het spreken door twee schrijvers opgemaakt, gepubliceerd. Zie *Works*, VI, p. 171—220. Het dispuut is eene uiterst langdradige woordenstrijd over de beteekenis van Gen. 14 : 18, waarbij Kennedy van den aanvang af het dispuut wist te bepalen. Kennedy zag namelijk in bedoelde woorden eene aanduiding van het misoffer; Melchizedek, als type van Christus, had brood en wijn *geofferd*. Knox gaf alleen toe, dat Melchizedek „brought forth bread and wine”, maar dat de tekst niet bewees, dat hij eenige offerande van brood en wijn bracht aan God. Toen Kennedy hem daarop vroeg, waartoe Melchizedek dan brood en wijn „voortbracht”, wilde Knox eerst hierop niet antwoorden, zeggende, dat Kennedy eerst moest bewijzen, dat zijne verklaring de juiste was. Toen echter Kennedy volhield: „I say the wordes of the text ar plain that Melchisedec maid oblation of bread and wine unto God, and desires yow to improve the same be the text,” gaf Knox ten slotte, onder protest, dat Kennedy zijne verklaring niet had bewezen, zijne eigene exegese, zeggende, dat Melchizedek, „being an king, broght forth bread and wine to refresh Abraham and his werie souldiors.” Nu had Kennedy hem, waar hij hem hebben wilde, Knox was nu degene, die voortaan moest verdedigen, terwijl Kennedy aanvullender wijze te werk ging. Hij opperde verschillende bezwaren tegen Knox' verklaring en verzocht hem uit den tekst dat „to refresh Abraham and his werie souldiors” te bewijzen. Zoodoende werd het dispuut aldoor gerekt en men kwam niets verder. Op den derden dag begon het de edelen, die erbij tegenwoordig waren, te vervelen, zoodat het dispuut moest worden gestaakt.

2) Men sloeg zelfs over tot private strafexecutie. Verschillende priesters werden gevangen genomen en aan anderen, zooals aan den abt van Crossraguel, „intimatioun was maid, that thei [the brethren] should nether complayne to Quene nor Counsall, but should execute the punishment that God has appointed to idolateris in his law, by such means as thei myght, whairever thei should be apprehended.” II, p. 371.

te roepen Parlement de Protestanten gunstig voor zich wilde stemmen, liet de bisschoppen, die overtreden hadden, in de gevangenis werpen. 1) Tevens liet zij Knox weer bij zich komen om hem te bewegen de bevolking in het Westen tot rust te brengen. Hare woorden werkten echter weinig op Knox uit. 2) Den volgenden dag sprak zij weer met hem, doch thans over gansch andere zaken. Het was haar blijkbaar erom te doen hem voor zich te winnen. Zij sprak op vertrouwelyken toon met hem over een aanzoek van Lord Ruthven, toen over een superintendent voor Dumfries, waarbij zij Knox vriendelyk waarschuwde voor den bisschop van Caithness, waarin zij later ook gelijk bleek te hebben, en eindelijk over de gravin van Argyle, die met haren echtgenoot in onmin leefde, hetgeen zij Knox verzocht te willen bijleggen. 3) Ten slotte liet zij hem gaan met de belofte de bisschoppen, die de mis gehouden hadden, voor het gerecht te zullen dagen. Inmiddels naderde de dag voor de opening van het Parlement. Het was het eerste Parlement, dat sinds de aankomst van Maria in Schotland zou gehouden worden. Geen wonder dus, dat Maria trachtte in deze dagen de Protestanten zooveel mogelijk gunstig voor zich te stemmen om te verkrijgen, wat zij wilde, nl.: geen ratificatie van het verdrag van Leith en geen ratificatie van de Parlementsbesluiten van 1560, waarbij de Gereformeerde *Confessie* was aangenomen en alzoo de Gereformeerde Kerk tot Staatskerk was verheven. En hetgeen Maria gewenscht had, verkreeg zij ook. Den 20sten Mei 1563 werd het Parlement geopend. Verschillende besluiten werden genomen, ook werd eene acte uitgevaardigd, waarbij amnestie werd verleend aan allen, die betrokken waren geweest in de troebelen van 1559 en 1560, maar op ratificatie van het verdrag van Leith en van de Parlementsbesluiten van 1560 werd door de Lords niet aangedrongen 4). Zoo lieten dus de Protestant-

1) Den 25sten Mei 1563 schreef Randolph aan Cecil: „This daye he [the Archbishop of St. Andrews] is enterde into the Castle of Edenbourge. Ther ar also condemned the Priour of Whythorne, an notable archepapyste, and five other prestes as wicked as he. The Abbot of Corserogall [Crossraguel] was sommonde, and for his absence shalbe put unto the horne [= tot rebel verklaard]. *Thys merveilous plague is lattie befallen upon the clergie that theie knowe not where to hyde their heades. Many of them are copen into Englande.*” VI, p. 526.

2) Zie beneden, hoofdstuk VI.

3) Knox voldeed aan haar verzoek door een brief in dien geest te richten aan den graaf van Argyle den 7den Mei 1563. *Works*, VI, p. 377.

4) Veel droeg hiertoe bij de nationale trots der Lords, die niet op de ratificatie van het verdrag van Leith wilden aandringen, daar zij Maria's recht van opvolging op den Engelschen troon niet wilden prijsgeven. Zie hierover Froude, *History of England*, VI, p. 521 sq.

sche edelen de eenige gelegenheid, waarbij zij de bekrachtiging ¹⁾ van hetgeen door het Parlement van 1560 ten gunste der reformatie was verricht, hadden kunnen eischen, voorbijgaan. Ja zelfs werd door de wijze, waarop de genoemde acte van amnestie werd uitgevaardigd, feitelijk de ongeldigheid van het verdrag van Leith verondersteld ²⁾.

Knox trachtte nog met al de energie, die in hem was, een zoo noodlottigen afloop van dit eerste Parlement te verhinderen ³⁾. Hij riep verschillende Protestantsche edelen bijeen en wees hun erop, hoe zij de door het verdrag van Leith en het daarop gevolgde Parlement wettig verkregen rechten prijsgaven en alzoo het bestaan der Schotsche Gereformeerde Kerk weer in de waagschaal stelden. Feitelijk toch gaven zij door niet aan te dringen op ratificatie van de Parlementsbesluiten van 1560 het bestaan der Schotsche Gereformeerde Kerk als Staatskerk over aan de genade of ongenade der koningin. Knox verweet hun op de inmiddels samengeroepen *General Assembly*, dat zij hunne eigene belangen stelden boven de belangen der Kerk, waarvoor zij eertijds gestreden hadden. Doch niets mocht baten. Zelfs James Stuart, thans graaf van Murray, die in de reformatie van Schotland zulk een voorname plaats inneemt en op wien Knox altijd zijn grootste vertrouwen had gesteld en veel invloed geoeffend, wilde thans niet naar hem hooren, hetgeen aanleiding gaf tot eene verwijdering tusschen beide mannen, die anderhalf jaar lang duurde ⁴⁾. De edelen

1) Die bekrachtiging hadden zij noodig volgens eene bepaling van het verdrag van Leith; zie boven, bl. 252. Vg. echter ook de bepaling, waarbij aan het Parlement van 1560 dezelfde rechten werden gegeven als aan elk ander Parlement; zie boven, bl. 253.

2) Vg. eene bepaling van het verdrag van Leith; zie boven, bl. 253.

3) Hij had ook geruimen tijd tevoren reeds getracht zooveel mogelijk invloed op de Lords uit te oefenen met het oog op het weldra bijeen te roepen Parlement en had ook voor de reformatie gunstige beloften van den hertog van Chatelherault ontvangen, die echter thans niet nagekomen werden. Randolph aan Cecil 30 Nov. 1562: „Upon sodaye, at nyght, the Duke supped with Mr. Knox, wher the Duke desyered that I shold be. Three speeciall poyntes he hathe promised to performe to Mr. Knox before me; th'one is never to goe, for any respecte, from that that he hathe promised to be a professor of Chryste's worde and setter forth of the same to hys power; the nexte, all wayes to shewe hym self an obbedyent subjecte to his Sovereigne, as farre as in deutie and conscience he is bounde; the thyrde, never to alter from that promes he hathe made for the mayntenance of peace and amytie betwene both the realmes. I had of hym, hysydes thys, maynie good wordes my self touchynge thys latter poynte. *I wyll beleere them all as I see them tayke effecte, but truste that yt shall never lye in his worde alons.* Before the Parliament be appoynted, ther shalbe a convention at New Yeres tyde." VI, p. 145.

4) Zie een verslag van den brief, waarbij Knox hem zijne vriendschap opzegde, *Works*, II, p. 382. Later werden zij weer verzoend in de tijden van tegenspoed; de vijanden wierpen zooveel mogelijk olie in het vuur: „till that God by watter of affliction, began to slocken it." II, p. 383.

verontschuldigen zich, zeggende, dat de koningin nooit zou hebben willen toestemmen tot het bijeenroepen van een Parlement, indien men had aangedrongen op bedoelde ratificatie, maar dat zij waarschijnlijk spoedig in het huwelijk zou treden en dat zij dan, daar zij hunne toestemming tot het huwelijk moesten geven, alles zouden kunnen verkrijgen, dat zij wenschten. Kort vóór de sluiting van het Parlement trachtte Knox nog voor het laatst in eene preek de edelen tot andere inzichten te brengen. Hij wees hun op het verleden en herinnerde hun, hoe hij in de uren van het uiterste gevaar met hen geweest was. «St. Johnestoun, Coupar-Mure, and the Craiggis of Edinburgh, ar yitt recent in my heart; yea, that dark and dolorouse nyght whairin all ye, my Lordis, with schame and feare left this toun¹⁾, is yitt in my mynd; and God forbid that ever I forgett it. What was my exhortatioun unto you, and *what is fallen in vane of all that ever God promised unto you by my mouth*, ye your selfis yitt lyve to testifie. Thair is nott one of you against whom was death and destructioun threatned, perished in that danger: And how many of your ennemyes hes God plagued befor your eyis! Shall this be the thankfulness that ye shall render unto your God, to betray his cause, when ye have it in your awin handis to establesh it as ye please»? Wat zij nu doen, is niet anders dan een lafhartig verlaten van de banier van Christus. Ja, er waren er zelfs, die zeiden «That we have nothing of our Religion establcshed, neather by Law or Parliament». Wie dat gezegd heeft, verdient de galg, want hun godsdienst is bevolen en «establcshed by God» en ook aangenomen in Schotland door een wettig Parlement. Daar op het Parlement ook werd gehandeld over een eventueel huwelijk van Maria, bracht Knox ten slotte ook dat punt nog ter sprake en dreigde hen en het geheele Schotsche rijk met de wraak Gods, indien zij ooit toestonden, dat Maria zou huwen met een Roomsche-Katholieke vorst²⁾.

Het gevolg van deze preek was, dat Knox wederom voor Maria werd geroepen om zich te verantwoorden. Zij ontving hem op een geheel andere wijze dan den laatsten keer, toen zij hem had gesproken. Zij begon hem heftig te verwijten, dat nooit een vorst of vorstin zoo was behandeld geworden als zij. Zij had al zijn harde taal tegen haar en tegen hare ooms verdragen, ja zelfs, zij had zijne gunst ge-

1) Vg. boven, bl. 238.

2) II, p. 384 sq.

zocht op alle mogelijke wijze. Zij had hem aangeboden naar hem te hooren, zoo dikwijls hij haar wilde vermanen, «and yitt I can nott be quyte of you. I avow to God, I shalbe anes [once] revenged.» Hier overstelpte haar hare hartstocht zoozeer, dat zij in tranen losbarstte. Toen zij een weinig tot bedaren gekomen was, zeide Knox tot haar, dat, als het God zou behagen haar te bevrijden uit de slavernij van duisternis en dwaling, waarin zij opgevoed was, zij ongetwijfeld de «libertie of my toung» volstrekt niet kwetsend zou vinden. «Without the preaching place, Madam, I think few have occasioun to be offendit at me; and thair, Madam, I am nott maister of my self, but man [must] obey Him who commandis me to speik plane, and to flatter no flesche upoun the face of earth.» Doch thans kwam Maria's voornaamste ergernis voor den dag, toen zij hem vroeg, wat hij dan toch met haar huwelijk te maken had. Bedaard wilde Knox haar hierop antwoorden met haar te doen verstaan, wat zijne plichten waren als prediker. Zij had hem ongetwijfeld meer aangeboden, dan hij gevraagd had, «but my answer was then, as it is now, that God hath not sent me to await upoun the courtes of Princesses, nor upoun the chamberis of Ladyes», maar hij was gezonden om het evangelie te brengen aan hen, die het hooren willen; en dat evangelie heeft twee deelen, nl., «Repentance and Fayth.» Terwijl Knox nog bezig is met het eerste deel uit te leggen, herhaalt Maria echter ongeduldig weer haar eerste vraag: «What have ye to do with my marriage?» en voegt er toornig aan toe: «Or what ar ye within this Commoun wealth?» Knox antwoordt kalm: «A subject borne within the same, Madam. And albeit I neither be Erle, Lord, nor Barroun within it, yitt hes God maid me, (how abject that ever I be in your eyes,) a profitable member within the same.» En als hij daarom eenig kwaad voorziet, dat het rijk zou kunnen schaden, dan is het niet minder zijn plicht daartegen te waarschuwen dan van den adel. En daarom aarzelt hij ook niet thans tegenover haar hetzelfde te zeggen, dat hij in zijne preek had gezegd, nl. dat, als de adel haar toeliet met eenen ongeloofige te huwen, zij de vrijheid van het rijk zouden verraden en waarschijnlijk «small comfort» zouden bewijzen aan haarzelve. Na deze woorden van Knox «owling was heard, and tearis mycht have bene sein in greattar abundance than the mater requyred.» John Erskine of Dun trachtte tevergeefs haar tot bedaren te brengen met «many pleasing wordis of hir beautie, of hir excellence, and how that all the Princes of Europe wold be

glaid to seak hir favouris.» Maar dat alles was slechts olie in het vuur geworpen. «The said Johne stood still, without any alteratioun of countenance for a long seasson, whill that the Quene gave place to hir inordinat passioun; and in the end he said, «Madam, in Goddis presence I speak: I never delyted in the weaping of any of Goddis creatures; yea, I can skarslie weill abyd the tearis of my awin boyes whome my awin hand correctis, much less can I rejoise in your Majesties weaping. But seing that I have offered unto you no just occasioun to be offended, but have spoken the treuth, as my vocatioun craves of me, I man [must] sustean (albeit unwillinglie) your Majesties tearis, rather then I dar hurte my conscience, or betray my Commounwealth through my silence.» Deze woorden vertoornden Maria nog meer. Zij beval hem aanstonds haar te verlaten en in eene zijkamer op hare bevelen te wachten.

Terwijl Knox daar vertoefde en alle hovelingen behalve Lord Ochiltree,¹⁾ zich op een afstand van hem hielden, zoodat hij daar stond, «as one whom men had never sein», begon hij plotseling de aanwezige hofdames, die daar zaten «in all thair gorgiouse apparell», aldus aan te spreken: «O fayre Ladyes, how pleasing war this lyeff of youris, yf it should ever abyd, and then in the end that we myght passe to heavin with all this gay gear. But fye upoun that knave Death, that will come witther we will or not! And when he hes laid on his areist, the foull wormes wilbe busye with this flesche, be it never so fayr and so tender; and the seally sowll [soul], I fear, shalbe so feable, that it can neather cary with it gold, garnassing, targatting, pearle, nor pretious stanes.» Op deze wijze onderhield hij zich nog eenigen tijd met haar, totdat Erskine kwam om hem te zeggen, dat hij tot nader order naar huis kon gaan. Maria trachtte nog bij het *Privy Council* te bewerken, dat men Knox wegens zijne preek in staat van beschuldiging zou stellen, doch men raadde haar

1) Tusschen Knox en Lord Ochiltree, die hem bij deze gelegenheid zoo opvallend begunstigde, bestond eene zeer nauwe betrekking. Sinds eenigen tijd toch bestond reeds het plan, dat Knox met zijne dochter Margareth Stewart in het huwelijk zou treden, welk huwelijk echter wegens haren jeugdigen leeftijd nog werd uitgesteld. Den 22sten Jan. 1563 schreef Randolph aan Cecil: „Your Honour wyll tayke yt for a great wonder, when I shall wryte unto you that Mr. Knox shall marie a verrie nere kynswoman of the Duke's, a lord's daughter, a young lasse, not above XVI yeares of age. I rather thynke you wyll laughe at my madnes thus to wryte so great and unlykelye a matter then that you wyll beleve that yt is trewe“. VI, p. 532.

aan daarvan af te zien, zoodat «that storm quiettit in appearance, but never in the hearte» 1).

Dit was het laatste gesprek geweest, dat Knox met Maria heeft gevoerd. Hoe geheel anders was de toon dan bij het vorige op Lochleven-castle. Doch Maria zag wel, dat noch het eene, noch het andere haar baatte tegenover dezen man. Zij verlangde dan ook niet meer met hem te spreken. Wanneer zij nog eenmaal het woord tot hem richten zou, dan zou het zijn in eene gerechtszitting van haar *Privy Council*.

Op het einde namelijk van dit zelfde jaar, terwijl Maria te Stirling vertoefdè, waren eenigen uit het volk de koninklijke kapel van Holyroodhouse binnengedrongen, daar men niettegenstaande de afwezigheid der koningin toch was blijven voortgaan de mis te bedienen. Dit had een groot tumult veroorzaakt. Maria eischte, dat de rustverstoorders streng zouden gestraft worden. Knox had daarop aanstonds op verlangen der Protestanten te Edinburg brieven geschreven aan verschillende edelen om te Edinburg te verschijnen op den dag, waarop twee der voornaamste overtreders, van wie men vreesde, dat zij ter dood veroordeeld zouden worden, zouden moeten terechtstaan. Die brieven van aanschrijving aan de edelen waren eene welkome gelegenheid voor de tegenpartij, bepaaldelijk ook voor Maria zelf, om Knox te beschuldigen. De koningin liet om het gewicht der zaak eene vergadering van haren grooten raad, bestaande uit de voornaamste edelen beleggen, waarvoor Knox zich moest verantwoorden. Zij zelf gezeten «withe no littill warldlic pomp» op den voorzittersstoel praesideerde de vergadering 2). Evenwel «hir pomp lackit one principall point, to wit, womanlic gravitie; for when sche saw John Knox standing at the uther end of the tabill bair-heided, sche first smyleit, and efter gaif ane gawf [burst of] lauchter. Quhairat quhen hir placeboes gaif thair *plaudite*, affirming with lyke countenance, «This is ane gude begyning», sche said: «But wat ye whairat I lauch? Yon man gart [made] me greit, and grat never teir him self: I will see gif I can gar him greit [= weep, ook = salute].» Na deze introductie begon Lethington in naam der koningin Knox te beschuldigen op grond van zijn aanschrijvingsbrief aan de edelen en vroeg hem, of hij recht had de vazallen der koningin bijeen te roepen en of het geen overtreding was tegen haar om zonder haar bevel dit te doen.

1) Zie een verslag van het gesprek met Maria in Knox' *History, Works*, II, p. 387—389.

2) Men zie de uitvoerige, voor dien tijd zeer karakteristieke beschrijving dezer gerechtszitting bij Knox, *Works*, II, p. 403—411.

Knox verdedigde zich echter met nadruk door zich te beroepen op de vroeger ook met goedvinden van Lethington gevolgde praktijk, daar hij toch vroeger ook menigmaal op verlangen der broeders den adel had bijengeroepen, terwijl hij ook nu niet anders had gedaan, niet handelende op eigen gezag, maar op bevel der broeders te Edinburg. Na eene heftige discussie met Maitland, van wien Knox tegenover de koningin, die zich herhaaldelijk met een «Ye sall not eschape so» of «Ye ar not now in the pulpet» in het debat mengde, verklaarde, dat hij hem hield voor «ane far better dialectician then your Grace is», werd eindelijk aan Knox gezegd: «Mr. Knox, ye may returne to your hous for this nicht», waarop hij antwoordde: «I thank God and the Quenis Majestie», er den wensch bijvoegende: «And, Madame, I pray God to purge your hairt from Papeistrey, and to preserve you from the counsall of flatteris; for how pleasand that thei appeir to your ear and corrupt affectioun for the tyme, experience hes tauld us in what perplexatie thay have brocht famous princes.» Toen daarna het oordeel der Lords werd gevraagd en de zaak in stemming werd gebracht, bleken ten slotte de meerderheid der stemmen op de zijde van Knox te zijn, zoodat hij tot groote verontwaardiging en ergernis van Maria en van Lethington werd vrijgesproken. Op Knox' verlangen verklaarde ook de *General Assembly*, die op het einde van het jaar vergaderde, dat hij niet op eigen gezag, maar volgens eene opdracht, hem door de Kerk gegeven, had gehandeld.

Onder den invloed van Maria begon intusschen ook de Protestantsche adel zich hoe langer hoe onverschilliger te betoonen tegenover de reformatie. Men begon zelfs te spotten met den door Knox zoo veelvuldig gebruikten term «*idolatry*»¹⁾. De verwijdering tusschen den Protestantschen adel²⁾ en de hervormers werd inzonderheid op de

1) II, p. 420: „*At lenk thai began to jest at the terme of Idolatrie*, affirming, „That men wist nocht what thai spak, quhan thai callit the Messe Idolatrie.” Yea, sum proceidit farder, and teirit nocht *at opin tabilles* to affirme, „That thai wald sustene the argument, that Messe wes no Idolatrie.” Zoodra Knox dit vernam, hield hij eene ernstige boetprediking daartegen en bood zelfs aan, als men hem bewees, dat hij ten onrechte de mis altijd afgoderij had genoemd, de door God voor valsche leeraars bepaalde straf te ondergaan, maar verlangde dan ook, dat zijne tegenstanders aan dezelfde wet onderworpen zouden zijn. „Albeit that suche vehemencie provoikit teiris of sum, yit those men that knew thenselfis guilty, in a mocking maner said, „We must recant, and burne oure bill; for the Prechouris ar angrie.””

2) Vooral tijdens de breuk tusschen Knox en Murray kwam er een aanmerkelijke verkoeling ook in zijne verhouding tot den overigen adel. Hoe aanzienlijk echter nog de positie van Knox in Schotland was, blijkt uit zijn in Maart 1564 voltrokken huwelijk met

General Assembly, die in Juni 1564 gehouden werd, weer openbaar. Den eersten dag verscheen niemand van den hooger en adel, die aan het hof placht te verkeer en. Daarover geïnterpelleerd, kwamen zij den volgenden dag, doch hielden zich weer afgescheiden van de anderen. Eene deputatie werd toen tot hen gezonden om met hen te spreken, waaronder ook Knox. Maitland voerde voor de anderen het woord en hield een lang dispunt ¹⁾ met Knox over de heftige wijze, waarop hij en andere predikers in het publiek spraken over Maria Stuart, als zijnde «ane slaif of Sathan» enz., en voorts over *de plichten van onderdanen tegenover hunne vorsten* ²⁾. Knox verdedigde met kracht het recht van het volk om de wet Gods ook tegenover hunnen koning ten uitvoer te brengen. Sommige profeten, zoo zeide hij, hadden *daden* verricht, waaruit men hunne leer duidelijk kon afleiden, want het zou absurd zijn te meenen, dat hunne daden met hunne leer in strijd zouden geweest zijn. «I think», antwoordde Lethington, «ye meane of the historie of Jehu. What will ye prove thairby?» «The cheif heid», antwoordde Knox, «that ye deny, to wit, *That the Propheittis nevir taucht that it appertenit to the peopill to punisch the idolatrie of thair Kingis; the contrair whair of I affirm*» ³⁾. Toen Lethington na lange betoogen van de zijde van Knox ten slotte zeide, dat hij nog niet wist, «what can be concludit», herhaalde Knox nog eens, dat hij overtuigd was zijne stellingen, die hij wederom in het kort samenvatte, te hebben bewezen, er bijvoegende: «And thairfor, albeit ye will not understand what sould be concludeit, yit I am assureit that nocht onlie Goddis pepill may, but also, that thair ar bounde to do the same whair the lyke crymes ar committit, and *when he gevis unto thame*

Margareth Stewart, dochter van Andrew Lord Stewart of Ochiltree, die nauw verwant was aan de koninklijke familie (zie boven, bl. 283, noot 1). Deze verbintenis, waardoor Knox, positie nog des te invloedrijker werd, wekte in het bijzonder de verontwaardiging van Maria Stuart op. Vg. een brief van Randolph aan Cecil van 18 Maart 1564: „Mr. Knox hath hyne twysc proclaymede in the churche, to be married upon Palme Sondaye to Margaret Stewarde, dawghter to the Lord Oeetrie, *wher at the Quene stormeth wonderfullye, for that she is of the bludde and name. Yf she keape promes, he shall not hyde in Scotlande Yf I be not deceaved, ther wilbe myche a doe before he leave yt.* In thys, I wyshe that he had done otherwyse.” VI, p. 533. Pas in 1566 kreeg Maria haar zin ten opzichte van Knox' verbanning uit Schotland (zie beneden).

1) Zie een zeer uitvoerig verslag van dit dispunt in Knox' *History. Works*, II, p. 425—459.

2) Zie beneden, hoofdstuk VI.

3) p. 445.

the lyke power» 1). Toen Lethington wederom te kennen gaf, dat hij wel niet vele geleerden op zijne zijde zou hebben, presenteerde Knox hem de *Apologie van Maagdenburg*. Lethington zag haar in. «*Homines obscuri*», zoo luidde zijn oordeel, waarop Knox aanstonds volgen liet: «*Dei tamen servi*».

Ten slotte werd nog het oordeel van de anderen gevraagd, waarop John Craig, Knox' ambtgenoot te Edinburg, eene stelling in herinnering bracht, die hij aan de universiteit te Bologna had hooren verdedigen 2). Eindelijk vroeg iemand, of Lethington nog niet volgens zijne vroegere belofte 3) aan Calvijn geschreven had over de vraag, of men de koningin hare mis mocht ontzeggen. Daar hij dit niet had gedaan 4), droeg men Knox op om te schrijven aan Calvijn en andere geleerden van andere Kerken, hetgeen echter door hem werd afgeslagen op grond daarvan, dat hij voor zichzelf in geen twijfel verkeerde omtrent deze zaak en vroeger reeds verschillende geleerden erover had geraadpleegd 5). Knox bood echter aan, dat de anderen

1) p. 453. Vg. boven, bl. 131 en 278, noot 2.

2) De stelling luidde: „*Principes omnes, tam supremi, quam inferiores, possunt et debent reformari, vel deponi per eos, per quos eliguntur, confirmantur vel admittuntur ad officium, quoties a fide praestita subtiliter per juramentum deficiunt: Quoniam relatio juramenti subditorum et principum mutua est, et utraque aequo jure servanda et reformanda, juxta legem et conditionem juramenti ab utraque parte facti.*” Iemand maakte de tegenwerping, dat Bologna slechts eene republiek en geen koninkrijk was. Craig antwoordde: „*My Lord, my judgement is, that everie kingdom is, or at leist, sould be one Commounwelth, albeit that everie Commounwelth be nocht ane kingdom; and, thairfoir, I think, that in ane kingdom no less dyligence aucht to be talkin, that lawis be nocht violatit, than is in ane Commounwealth; because that the tyrannie of Princeis who continwallie ring [reign] in ane kingdom, is mair hurtfull to the subjectis, than is the misgovernment of those that from yeir to yeir ar chaingit in fre Commounwelthis.*” p. 457 sq.

3) Zie boven, bl. 275.

4) Lethington antwoordde: „*Truc it is, I promise to wryte, and true it is, that diverse tymeis Mr. Knox requyreit me so to do. But when I had moir deplie consydderit the weycht of the maitter, I began to find mo douttis than that I did befoir, and this one amangis utheris, How I durst, I being ane subject, and the Quenis Majesties Secretarie, tak upoun me to seik resolutioun of contraverseyis depending betwix her Heyness and hir subjectis, without hir knowlege and consent.*” *Than wes thair ane acclamatoun of the claw-backis of the Courte, as if Apollo had gevin his response: It wes wyselic and faythfullie done.*” p. 549.

5) Het antwoord van Knox luidde: „*I myself am nocht onlie fullie resolved in conscience, but also I haif heard the jugementis in this, and all uther thingis that I haif affirmit within this Realme, of the moist godlie and moist leirnit that be knowin in Europe. I come nocht to this Realme without thair resolutioun, and for my assurance I haif the hand-wrytingis of manie; and, thairfoir, gif I sould [now] move the same questioun agane, what sould I do uther, but either shaw my awin ignorance and forgetfulness, or ellis inconstancey: And, thairfoir, it may please you to appardoune me, albeit I wryte nocht.*”

hun beklag zouden doen over hem. Sommigen zeiden toen wel: «the offer wes gude», maar niemand wilde de uitvoering hiervan op zich nemen.

Op het einde van dit jaar moest weer een Parlement bijeen komen, daar de graaf van Lennox, nu reeds 22 jaren uit Schotland verbannen, weer in zijne rechten en bezittingen zou worden hersteld. Maria echter volgde weer dezelfde taktiek als bij het vorige Parlement en zeide, dat zij alleen dan een Parlement wilde bijeenroepen, als er niet over den godsdienst zou worden gehandeld. Zoo ging dus ook dit Parlement weer voorbij, zonder dat men op dit punt iets verder was gekomen. Enkele stukken, namens de Kerk ingediend, werden eenvoudig ter zijde gelegd.

Intusschen werden er drukke onderhandelingen gevoerd over Maria's huwelijk. Het eene plan na het andere werd opgevat, totdat eindelijk met de terugkomst der Lennoxen Maria besloot Darnley, den zoon van den graaf van Lennox, te huwen. Dit huwelijk was echter zeer tegen den zin van Elisabeth, zoodat er van nu af aan eene groote verandering kwam in de totnogtoe tamelijk vriendschappelijke verhouding der beide vorstinnen. De Lennoxen hadden namelijk grooten invloed in Engeland, zoodat Elisabeth niet zonder reden vreesde, dat door dit huwelijk Maria's positie tegenover haar zeer aan kracht zou winnen, terwijl blijkens hare volhardende weigering om het verdrag van Leith te onderteekenen Maria nog altijd eene gevaarlijke praetendente bleef van de Engelsche kroon. Temeer leverde Maria's praetendentschap voor Elisabeth groot gevaar op, daar feitelijk slechts de minderheid der Engelsche bevolking Protestantschgezind was ¹⁾.

Heftige onderhandelingen werden over dit huwelijk tusschen de beide koninginnen gevoerd ²⁾. Elisabeth trachtte onderwijl in stilte gebruik te maken van den tegenzin der Protestantsche edelen ³⁾ tegen dit huwelijk, daar men van die zijde vreesde, dat het gevaar zou opleveren voor den Protestantschen godsdienst ⁴⁾. Zij zette daarom door

But I will teach you the surer way, whilk is this, that ye wryte and complayne upoun me, that I teich publictie and affirme constantlie sik doctrine as offendis you, and so sall ye knaw thair plane myndis, and whidder that I and thay aggrey in judgement or nocht." p. 460. Vg. boven bl. 275, noot 2.

1) Zie boven, bl. 241 vv.

2) Zie hierover Froude, vol. VII, p. 292 sq.

3) Murray zeide tot Maria, „that he could not consent to her marriage with one who he could not assure himself would set forth Christ's true religion." Randolph aan Cecil, 8 Mei 1565 (aangehaald bij Froude, l. c. p. 274).

4) Zie over Maria's plannen met dit huwelijk Froude, l. c. p. 265.

geheime agenten Murray en Argyle aan tot verzet en beloofde zeer bepaald hen daarin te zullen ondersteunen, doch op het beslissend oogenblik liet zij hen in den steek. Niettegenstaande Elisabeths dreigend protest en den zeer gespannen toestand 1) in Schotland dreef Maria toch haren wil door en huwde den 29sten Juli 1565 Darnley. Murray en Argyle, die om hunne weigering van toestemming tot het huwelijk door Maria tot rebellen waren verklaard, brachten te Ayr hunne manschappen onder de wapens, stellig hulp verwachtende van Elisabeth. Ook de hertog van Chatelherault en eenige andere Protestantsche Lords voegden zich bij hen. Toen er echter geen hulp uit Engeland kwam, zagen zij zich zeer spoedig genoodzaakt voor het snel voorttrekkende leger van Maria terug te trekken naar de Engelsche grenzen, terwijl zij ten laatste op Engelsch grondgebied moesten vluchten. Elisabeth ontkende tegenover Maria Stuart eenvoudig alle connectie met den opstand van Murray c.s. en hoewel zij hem en zijne bondgenooten niet uitleverde, behandelde zij hem te Londen in tegenwoordigheid der vreemde gezanten op vernederende wijze geheel als «rebel» om daardoor aan hare loochening temeer kracht bij te zetten en zond hem ten slotte heen met ernstige vermaningen tot onderworpenheid aan «her good sister Mary.» 2)

Tijdens de onderhandelingen over haar huwelijk met Darnley had Maria inmiddels om de gunst der predikers te winnen op verschillende petitiees van de Kerk, die zich in den opstand tamelijk onzijdig had gehouden, zeer goedgunstige antwoorden gegeven. Na haar huwelijk kwam er evenwel van al hare toezeggingen niets. Darnley woonde echter om de Protestanten aan zich te verbinden hunne prediking bij. Den 19^{den} Augustus was hij onder het gehoor van Knox, doch diens preek ergende hem zoozeer, dat hij hem voor het *Privy Council* liet verschijnen en hem verbood gedurende 20 dagen den kansel te

1) Randolph, Engelsch gezant, schreef over de treurige toestanden in Schotland in die dagen aan Cecil: „The preachers look daily to have their lives taken from them, the country is so far broken that there is dayly slaughter without redress, stealing on all hands, and justice nowhere” (Randolph to Cecil 3 Mai, aangehaald bij Froude, l.c. p. 272). Murray noemt hij „true to his mistress in the highest sense, and still *labouring to save her from herself*”; over Lethington schrijft hij als „more honest than many looked for”, over Argyle en de Lords als „true to their principles, and working all together”; van David Rizzio, den welbekenden gunsteling van Maria, heet het: „*David Rizzio is he that now worketh all, chief secretary to the Queen and only governor to her good man*” (Froude, l.c. p. 279 en 280).

2) Froude, l. c. p. 344 sq.

bestijgen. 1) Intusschen trachtte Elisabeth pardon te verkrijgen voor de tot rebellen verklaarde edelen. Maria gaf het alleen voor den hertog van Chatelherault e. s., op voorwaarde dat hij naar Frankrijk zou gaan, waaraan hij voldeed. Voor de anderen weigerde zij. Maria's positie tegenover de Protestanten werd nu steeds krachtiger. De Roomschegezinden begonnen hoe langer hoe stoutmoediger op te treden. Monniken vroegen verlof om te mogen preeken en boden zelfs aan om te disputeeren. De mis in de hofkapel werd druk bezocht. Met het oog op de donkere tijdsomstandigheden werd op het einde van het jaar door de *General Assembly* een algemeene vasten uitgeschreven 2).

Eene geheele omkeering kwam echter in den toestand den 9den Maart 1566 door den moord op Rizzio, Maria's gunsteling, «the minion of the Pape», tengevolge van een complot van Darnley met eenige Protestantsche edelen: Morton, Ruthven, Lindsay e. a. Hoewel Darnley, door Maria gedwongen, spoedig na den moord door eene publieke proclamatie alle aandeel eraan loochende, was toch iedereen ervan overtuigd, dat hij de aanlegger van het complot was geweest. Maria bezette aanstonds Edinburg met één groote troepenmacht en dagvaarde alle verdachten om zich te Edinburg te komen rechtvaardigen. Verschillende personen, die zich niet veilig achtten, o. a. ook Lethington, verlieten de stad. Ook Knox, hoewel niet in het complot tegen Rizzio betrokken, ging veiligheidshalve naar Kyle en bleef daar geruimen tijd. 3) Maria wilde, dat hij verbannen zou worden uit het

1) Knox had gepreekt over Jes. 26 : 13—21: „O Heer, onze God, andere heeren dan Gij hebben over ons geregeerd,” enz.; „and amongst other things he said, „*That God sets in that room, (for the offences and ingratitude of the people,) boys and women*” And because he had tarried an hour and more longer than the time appointed, the king, (sitting in a throne made for that purpose,) was so moved at this sermon, that he would not dine; and being troubled, with great fury he past in the afternoon to the hawking.” II, p. 497. Wat het verhoor voor het *Privy Council* betreft, vg. beneden, hoofdstuk VI. De hier bedoelde preek werd later uitgegeven, zie *Works*, VI, p. 229—273.

2) Zie de door Knox en Craig opgestelde „*Ordour and Doctrine of the Generall Faste*,” *Works*, VI, p. 393—428.

3) *Works*, II, p. 526. Den tijd van zijne afwezigheid uit Edinburg maakte Knox zich ten nutte om zijn groote werk „*History of the Reformation*” (*Works*, vol. I en II) te voltooien. Reeds spoedig na zijne aankomst in Schotland was hij er mee begonnen. Den 23sten Oct. 1559 schreef hij reeds aan Raylton over „oure hole proceedings from the beginning of this matter, *which we now ar to sett furth in maner of Historie*” (VI, p. 87). In Sept. 1560 heeft hij „only one Booke” (een deel van boek II) ervan voltooid (VI, p. 121), terwijl hij steeds bezig is verschillende stukken voor het vervolg te verzamelen. Boek II (*Works*, I, p. 297—473) en III (*Works*, II, p. 3—253), behandelende de jaren 1558—1561 (Aug.), werden het eerst door hem geschreven, later in 1566 vernueerd met

rijk en schreef daartoe aan de edelen van de westelijke provinciën, bij wie Knox zijn verblijf hield. Het schijnt, dat men het raadzaam achtte, dat Knox althans vooreerst niet naar Edinburg zou terugkeeren. Hij zelf verlangde ook zijne beide zonen, die onlangs naar Engeland waren gezonden om bij bloedverwanten zijner eerste vrouw te worden opgevoed, te gaan opzoeken en verzocht daartoe verlof aan de *General Assembly* van December 1566, hetgeen hem bereidwillig werd verleend. Na dus verschillende gemeenten in Kyle te hebben bezocht begaf Knox zich naar Engeland en keerde tijdens Maria's regeering niet meer als predikant naar Edinburg terug. 1)

boek I (*Works*, I, p. 3—294), bevattende eene inleiding over de jaren 1494 tot 1558, en boek IV (*Works*, II, p. 263—461), waarin de geschiedenis wordt voortgezet van Aug. 1561 tot 1564. Pas na Knox' dood werd deze *History* uitgegeven te Londen in 1586, doch nog voordat het werk was afgedrukt, werden de exemplaren van regeeringswege in beslag genomen en de uitgave verhinderd. Enkele onafgewerkte exemplaren kwamen echter in omloop. In 1644 werd de eerste volledige editie bezorgd door David Buchanan, die er boek V (*Works*, II p. 469—566), dat de geschiedenis voortzet tot Aug. 1567, bijvoegde. Dit laatste boek werd echter niet door Knox zelf geschreven, zooals uit de manuscripten, waarin alleen de eerste 4 boeken voorkomen, blijkt, maar het is uit zijne aantekeningen samengesteld door eene onbekende hand. Vg. Laing, I, p. XXV sq. en II, p. 465 sq.

In deze dagen van druk voor Knox toonde Beza hem zijne belangstelling en hoogachting door hem de in Maart 1566 uitgegeven belijdenis van de Zwitsersche Kerken „*Confessio Helvetica posterior*” toe te zenden met verzoek om de sanctie der Schotsche Kerk. Aan dit verlangen werd op eene vergadering, te St. Andrews gehouden, voldaan. Daar werd de confessie onderzocht en den 4den Sept. werd een brief van instemming aan Beza verzonden, geteekend door de voornaamste Schotsche professoren en predikanten. Men was zeer ingenomen met de toezending der confessie en Beza's verzoek; „in eo summam erga nos humanitatem tuam tuorumque ingenue agnoscimus et predicamus, qui Scotos gentem in ultimis terrae angulis Domino servientem cultu religionis sincero tanti aestimatis, ut eorum consensione judicetis ad religionem Christianam quam eo libello estis complexi posse multum lucis et splendoris accedere.” In alle opzichten kon men zich met de confessie vereenigen en daarom hadden allen, die tegenwoordig konden zijn, haar onderteekend en had men haar voorzien van het zegel der universiteit: „quod si posthac ecclesie vestris id profuturum putaveris, et subscriptionem hujus Ecclesiae publicam et confessionis fidei nostrae formulam, trium ordinum Regni comitiis sancitam, ad te primo quoque tempore mittemus.” Alleen ten opzichte van de feestdagen week men van hen af; „illud modo silentio tegere vix possumus quod de natalicis feriis, de circumcissione, passione, resurrectione, ascensione, Spiritus Sancti missione in discipulos, vigesimo quarto capite dictae Confessionis conscribitur, eas ferias apud nos minime locum obtinere in praesentia; quippe qui non audemus ullum diem festum religiose celebrare nisi quem oracula divina praescripserunt.” *Works*, VI, p. 544 sq.

1) Grindal, bisschop van Londen, aan Bullinger 29 Aug. 1566: „The Queen of Scotland has lately banished John Knox from her royal city of Edinburgh, where he has hitherto been chief minister, nor can she be induced to allow him to return.” Wat den toestand der Kerk betreft, schrijft hij: „Things in Scotland are not so well established as we could wish. . . . She has lately given orders that six or seven Popish masses should be celebrated daily in her Court where all are admitted who choose to attend; whereas she was till now content with onely one mass, and that a private one, no Scotsmen being allowed to be present.” *Works*, VI, p. 543.

Murray en Argyle waren inmiddels na Rizzio's dood weer naar Schotland teruggekeerd en daar Maria nu in de allcreerste plaats op wraak zon tegen Darnley en degenen, die in den mond op Rizzio betrokken waren geweest, nam zij hen weer in genade aan en vergunde hun weldra weer aan haar hof te verschijnen, waar zij hen vriendelijk ontving. Dat Maria echter haar plan om de katholieke Kerk in Schotland te herstellen ¹⁾ nog niet had opgegeven, niettegenstaande zij in dezen tijd door allerlei gunsten de oogen der Protestantanten had zoeken te verblinden, bleek wel duidelijk, toen zij trachtte in December 1566 om door eene onder het groote zegel uitgevaardigde acte den aartsbisschop van St. Andrews, John Hamilton, weer in zijne jurisdictie te herstellen. Zoodra Knox het gevaar, dat de Kerk dreigde, gewaar werd, schreef hij een brief ²⁾ aan de Protestantische edelen om hen te waarschuwen. Tevens werd door hem een ernstig protest van de juist vergaderende *General Assembly* ³⁾ uitge-

1) Zie boven, bl. 277, noot 2.

2) *Works*, II, p. 542—544.

3) Dezelfde *General Assembly* deed eene poging, om voor verschillende Puriteinschgezinde Engelsche broeders, die uit hun ambt waren ontzet, in de bres te springen. Zij richtte daartoe een door Knox opgesteld schrijven tot de bisschoppen en predikanten der Engelsche Kerk. Zij wilde niet beslissen, of de zaken aangaande de *kleeding* en dergelijke behoorden tot de „*things indifferent*” of niet, maar zij wilde hen alleen tot verdraagzaamheid aansporen. Immers, „you cannot be ignorant, what tendernesse is in a scrupulous conscience, and all that have knowledge are not alike perswaded; the consciences of some of you stirres not, with the wearing of such things; on the other side, many thousands (both godly and learned) are otherwayes perswaded, whose consciences are continually strucken with these sentences, „What hath Christ to doe with Belial?” „What fellowship is there betwixt light and darknesse?” If surplice, corner-cap, and tippet, have been the badges of idolaters in the very act of their idolatry, what hath the preachers of Christian libertie, and the rebukers of superstition to do with the dregs of that Romish Beast?” Maar ook, die broeders, die die kleeding weigeren te dragen, veroordeelen daarom hen niet, „who use such trifles”; daarom moeten ook zij van hunnen kant zoo handelen tegenover de anderen. Bovendien, de burgerlijke macht laat zich niet altijd door het licht Gods leiden bij hare verordeningen; „therefore we tell you, that you ought to *oppose your selves boldly*, not only to all power that dare extoll itself against God, but also against all such as dare burthen the consciences of the faithfull, farther than God chargeth them in his own word.” Met eene verontschuldiging wegens „our freedom in that we have entered in reasoning farther than we intended in the beginning” en eene herhaling van het verzoek tot herstelling der afgezette broeders in hun ambt eindigt de brief. *Work*, II, p. 545 sq. De tusschenkomst der Schotsche *General Assembly* baatte echter niet. De afgezette predikanten werden niet in hun ambt hersteld en „after prayer and a serious debate about the *lawfulness* and necessity of separating from the Established Church” kwamen zij tot dit besluit: „that since they could not have the Word of God preached, nor the sacraments administered without idolatrous gear, (as they called it), and since there had been a separate congregation in London, and another at Geneva, in Queen

lokt, zoodat de aartsbisschop begreep, dat hij onder deze omstandigheden beter deed zich terug te trekken en zijn plan voorloopig op te geven.

Terwijl Knox in Engeland vertoefde vond in Schotland de beruchte gebeurtenis plaats, waardoor aan Maria's intrigues tegen den Protestantschen godsdienst voor goed een einde werd gemaakt, namelijk de moord van Darnley door Bothwell, den 10^{den} Februari 1567. De hierop volgende gebeurtenissen van de laatste maanden van Maria's regeering zijn genoegzaam bekend, en behoeven hier niet uitvoerig te worden beschreven. Toen Maria drie maanden na den moord, den 15^{den} Mei, met Bothwell huwde, liep de maat des gedulds bij het Schotsche volk over. Thans was het verzet zoo algemeen, dat Maria zich niet langer kon handhaven en zich gedwongen zag afstand te doen van de regeering ¹⁾ ten behoeve van haren zoon James VI, die den 29sten Juli te Stirling tot koning werd gekroond, waarbij de godsdienstoefening werd geleid door Knox, die intusschen onder groot gejuich van het volk weer naar Edinburg was teruggekeerd. ²⁾ Murray, die gedurende de troebelen naar Frankrijk was uitgeweken, werd nu door de Protestantsche partij teruggeroepen en den 22sten Augustus tot regent aangesteld.

Hiermede was voor de Gereformeerde Kerk in Schotland eene nieuwe, zegenrijke periode aangebroken. Eindelijk kwam men tot

Mary's time, which used a book and order of preaching, administration of sacraments, and discipline, that the great Mr. Calvin had approved [vg. boven, bl. 146], and which was free from the superstitions of the English service; that, therefore, it was their duty, in their present circumstances, to break off from the public churches, and to assemble, as they had opportunity, in private houses or elsewhere, to worship God in a manner that might not offend against the light of their conscience." Zie Neal, *History of the Puritans*, vol. I, p. 230 (aangehaald bij Lorimer, *John Knox and the Church of England*, p. 230).

¹⁾ Knox eischte, dat Maria na hare gevangenneming zou terecht staan voor de standen van het rijk en ter dood veroordeeld zou worden. M'Crie, *Life of Knox*, II, p. 156. Throgmorton, Engelsch gezant, aan Elisabeth 14 Juli 1567: „Knox is not heere but in the West partyes. He and the rest of the mynysters wyl be heere at thys great Assemblie, whose austerytje agaynst the Quene I feare as muche as anye man's"; 19 Juli 1567: „This day being at Mr. Knox sermon who tooke a peece of the Scripture forthe of the Bookes of the Kynges, and did inveigh vehementlye agaynst the Quene, and perswaded extrynytje towardes her, by applicatiōe of hys teate, I did, after the sermon, move suche of the Counsel as were present to perswade the Lordes to advyse the preachers not to intermeddle with th'ende of theys matters, untill theye weere resolved amongst themselves what they woere mynded to doe". *Works*, VI, p. 552 sq.

²⁾ Grindal aan Bullinger 29 Aug. 1567: „John Knox has lately returned, amidst the great rejoicing of the people, to his church in Edinburgh, from which he had heretofore been altogether banished." *Works*, VI, p. 543.

verademing en tot rust. De tijd van spanning, die geduurd had, zoolang Maria in Schotland had vertoefd, was nu voorbij. Hetgeen in 1560 was geschied, doch door de komst van Maria en hare weigering om het vredesverdrag van Leith te teekenen en de Parlementsbesluiten van 1560 goed te keuren weer twijfelachtig was gemaakt, werd nu onder het bestuur van den voornaamsten leider der Protestanten voor goed bestendigd. De eerste zorg van Murray was, om een Parlement bijeen te roepen, waarop den 15^{den} December 1567 de Parlementsbesluiten van 1560 werden geratificeerd. Tot nadere bevestiging van hetgeen men in 1560 begonnen was, werden er thans ook nog verschillende nieuwe acten aan toegevoegd, waarbij o. a. werd bepaald, dat geen vorst meer over het rijk zou mogen regeeren dan na aflegging van eenen eed, dat hij den Protestantschen godsdienst zou handhaven ¹⁾, en dat ook alleen Protestanten tot eenige betrekking in den staat zouden mogen worden toegelaten. Ook de kerkelijke jurisdictie, uitgeoefend door de verschillende vergaderingen der Kerk, werd bij Parlementsbesluit als wettig erkend. Zoo was dus de Schotsche Kerk, feitelijk reeds sinds 1560 Staatskerk, nu ook officieel voor de wet in al hare rechten volkomen erkend. Het reformatieplan, dat Knox in zijne *Exhortation to England* ²⁾ had aangegeven, was nu in Schotland volkomen ten uitvoer gebracht. Men behoefde nu niet meer te vreezen, dat ooit de listen van een Maria Stuart en al hare partijgenooten in staat zouden zijn de thans in Schotland geplante Kerk weer omver te werpen. Voor Schotland had Knox nu zijn ideaal bereikt, dat namelijk, voorzoover mensche-lijke verordeningen het althans vermochten, «*God's true religion*» daar zou zijn «*so established, that after it be never called in controversie*». ³⁾ Ook innerlijk won de Kerk in deze periode van rust tijdens Murray's bewind aan kracht. Thans toch, gesteund door een bevriend staatsbestuur, had zij gelegenheid om meer nog dan vroeger in te werken op het volk en haar gezag, waar het noodig was, ook te handhaven. De dagen van Murray waren voor de Kerk dagen van hernieuwde opleving en krachtige ontwikkeling. Vaster dan ooit, zoowel wat hare uitwendige positie als wat haren innerlijken toestand betreft, werd nu de Gereformeerde Kerk in Schotland gevestigd. Knox, die zich

1) Vg. boven, bl. 209.

2) Zie boven, bl. 207 vv.

3) *Works*, V, p. 519. Vg. boven, bl. 210.

reeds geruinen tijd geleden weer met Murray verzoend had ¹⁾ en die op de Parlementsbesluiten van December 1567 ongetwijfeld grooten invloed heeft geoefend, zag alzoo na langen strijd zijn liefste wensch in vervulling gaan ²⁾. Helaas, dat aan deze zoo zegenrijke periode

1) Vg. boven, bl. 280.

2) In Engeland gingen de zaken minder naar den wensch van Knox. Daar werden de Puriteinen met kracht tegengestaan (vg. boven, bl. 292). Merkwaardig is een brief uit dezen tijd (Mei 1568) van een Puritein (waarschijnlijk een predikant van één der zich afscheidende gemeenten) aan Knox, uitgegeven door Lorimer (zie boven, bl. 50, noot 2). Deze brief werpt een eigenaardig licht op Knox' verhouding tot die zich afscheidende Puriteinsche gemeenten. Blijkbaar stond hij, als zijnde de oude leeraar der Engelsche vluchtelingengemeente van Genève, met hen in betrekking, doch met al zijne sympathie voor hen keurde hij toch hunne handelwijze, afscheiding van de gevestigde Kerk, niet goed en maande hen aan tot gematigdheid. In dien geest had hij hun, tevens om hen te troosten in hunnen druk, een brief geschreven, die echter niet in alle opzichten in goede aarde was gevallen. „To be plain with you”, zoo schreef hem de onbekende schrijver, „*it is not in all points liked; and for my part, if I had known the tenor of it, when I was with you, I would have said many words that I never spake.*” Daarop verdedigt hij zichzelf en zijne partijgenooten tegenover hetgeen Knox in zijnen brief geschreven had, nl. „when you say that you cannot allow those, that obstinately do refuse to hear the message of salvation at such men's mouths *as please not us in all things*”, en „whereas you bring that Paul was offended with Peter and sharply rebuked him, and in that he did very well, you say that for all that *he dissuaded none of his auditors from his preaching*”, en tegenover hetgeen Knox in het midden heeft gebracht betreffende „*the contention of Paul and Barnabas.*” De schrijver verstaat niet, „how doth this example touch our time, or doing which is maintained in England.” Ook het door Knox aangehaalde voorbeeld van „*Paul his purifying at Jerusalem*” [vg. echter boven, bl. 135] wordt als niet toepasselijk verworpen. Daarom „whereas you wish that our consciences had a better ground, truly we can not see by these scriptures that should alter our consciences from a Reformed Church that hath those marks [in de voorafgaande woorden opgenoemd, *to go back to mixtures.*” De hier bedoelde „Church” is blijkbaar de Londensche gemeente uit den tijd van Maria, vereenigd met de vluchtelingengemeente van Genève (vg. boven, bl. 292, noot 3), die na de troonsbeklimming van Elisabeth naar Engeland was teruggekeerd en daar zonder zich echter vóór 1568 bepaaldelijk van de Engelsche Kerk te hebben afgescheiden toch steeds aan hare Puriteinsche gevoelens bleef vasthouden. Op Knox' verwijt uit een vroegeren brief, „*that we did not communicate with other Churches,*” wordt geantwoord: „That is known both to God and men, and other good Churches, and by four years [1551–1553] — what troubles a great many godly suffered in that space, how we were handled by the Popish court both in Popish excommunication and imprisonment, for that we would not go back again to the wafer cake and kneeling, and to other knackles of Popery. That persecution grew so fast as that it brought many a hundred to know one another that never knew before; and we joined all with one heart and mind to serve God with pure hearts and minds according to his Word.” De schrijver is niet van plan van zijne afgescheidene Kerk terug te keeren, „although it be a poor Church and under perils and persecutions, and have many enemies both open and familiar friends against it, and have no authority to defend it, and since our departure from you more enemies we have a great many, which seem somewhat to take hold of you for the defence of them, that they may the more cruelly handle us, as some of our brethren feeleth it, and is grown by the party that went away from us, which now is in great favour of the Bishop, which never was before, and hath told him and all others that you are flat

voor Schotlands Kerk reeds zoo spoedig een einde moest komen. De vijanden van Murray, inzonderheid de Hamilton-partij, die zich eerst schijnbaar met hem verzoend hadden, hielden niet op hem op allerlei wijze tegen te werken en te belagen. De laagste middelen werden door hen niet geschuwd om zich van hem te ontdoen en zoo viel Murray, de edelste van Schotlands edelen, ¹⁾ ten laatste als het slachtoffer hunner intrigues den 23sten Januari 1570 door de hand van een sluipmoordenaar ²⁾).

Ontzettend was de algemeene verslagenheid in Schotland en daarbuiten over den gruwzamen moord, gepleegd op «the good Regent,»

against us and condemn all our doings. But this is our comfort, the Lord Jesus is with us. At his coming home he did openly stand against the whole Church with many reviling words, and no gentle nor honest means could persuade him, whereupon the Church hath excommunicated him. Eindelijk wordt nog geantwoord op Knox' vermaning: „God forbid that we should damn all for false prophets and heretics that agree not with us in our apparel and other opinions, that teaches *the substance of doctrine and salvation in Christ Jesus,*” en op zijne waarschuwing tegen afscheiding: „The matter is weighty for it condemneth the public ministry of England, let them take heed of that with the Church in Scotland, and the French and Dutch Church in England.” Wat dit laatste betreft, zegt de schrijver eenvoudig, dat zij geen andere „order” verlangen, dan die in Schotland in gebruik is, en dat zij niet van plan zijn „to come back from an Apostolical Church,” terwijl hij ten slotte bekent: „I do confess that it [our case] is *extraordinary and no general rule,*” er echter aanstonds bijvoegende: „but the Lord be praised, we have the testimony of a good conscience, and the open and manifest Word of God to defend our doings, although it be gotten by many tribulations.” Lorimer, l. c. p. 298—300. Dit is de eenige brief, die ons uit Knox' correspondentie met de Puriteinen is bewaard gebleven. Wat zijne houding in deze kwestie betreft, vg. ook boven, bl. 76 vv., 92 vv., 121 vv. en 213 vv. Men vergelijk ook nog hetgeen Knox den 14den Februari 1568 aan John Wood geschreven had: „The defence and maintenance of superstitious trifles produced never better fruit in the end than I perceive is budding amongst you; *schisme, which no doubt is a forerunner of greater desolations,* unless there be speedie repentance. God comfort that dispersed little flock, amongst whom I once lived with quietnesse of conscience and contentment of heart; and amongst whom I would be content to end my dayes, if so it might stand with God's good pleasure. For, seeing it hath pleased his Majestie, above all men's expectatioun, to prosper that worke for the performing whereof I left that companie, I would even as gladelie return to them, if they stood in need of my labours, as ever I was glad to be delivered of mine enemies. I can give yow no reason that I should so desire other than that my heart so thirsteth.” *Works*, VI, p. 559.

1) „In all Europe there was not a man more profoundly true to the principles of the Reformation, or more consistently — in the best sense of the word — a servant of God.” Froude, *History of England*, IX, p. 202.

2) Het was James Hamilton of Bothwellhaugh, neef van John Hamilton, aartsbisschop van St. Andrews, die zich niet ontzien had, hoewel hij nog pas op voorspraak van Knox en den regent gratie had verkregen, zich tot deze daad te leenen. Ook de aartsbisschop zelf was in het complot betrokken geweest en werd daarvoor in 1573 terechtgesteld na de inname van het kasteel Dumbarton, waar de Hamiltons zich hadden verschanst. De moordenaar zelf ontkwam.

zoals de eere naam luidde, waardoor het volk hem van alle anderen onderscheidde. Knox gaf uitdrukking aan zijne diepe ontroering en tevens aan zijne gevoelens van innige hoogachting en vriendschap voor den regent in het gebed na de preek, dien hij den volgenden dag te Edinburg hield. «O Lord», zoo riep hij uit, «in what miserie and confusioun found he this realme! And to what rest and quietnesse now be his labours suddantie he brought the same, all Estates, but especiallie the poor Commons, can witness. Thy image, Lord, did so clearlie shyne in that personage, that the divell, and the wicked to whom he is prince, could not abyde it. And so to punish our sinnes and ingratitude, who did not rightlie esteem so pretious a gift, thou hast permitted him to fall, to our great grieffe, in the hands of cruell and traterous murtherers. He is at rest, O Lord, and we are left in extreme misery! Be mercifull to us, and suffer not Satan utterly to prevaill against thy little flocke within this realme.» ¹⁾

Zoals te voorzien was en ook door Knox was voorspeld, onstonden spoedig na den dood van Murray hevige onlusten. Murray had door zijne krachtige persoonlijkheid en zedelijke meerderheid een tijdlang de verschillende partijen weten bijeen te houden. Doch nu na zijn plotseligen dood braken de lang sluimerende veeten tusschen den adel onderling op eens weer in volle hevigheid uit. En de strijd, die nu volgde, droeg daarom zulk een ernstig karakter, omdat nu ook onder de Protestanten zelf de strijd was ontbrand. Het oude vereenigingspunt, de reformatie, vormde nu niet meer het gemeenschappelijke hoogere belang, waaromheen men zich groepeerde. Nu in dit opzicht de grootste strijd voorbij was en de Gereformeerde Kerk als Staatskerk in Schotland was gevestigd, verminderde ook de oude geestdrift en begon men in zijn ijver te verslappen. Andere, persoonlijke belangen traden nu meer op den voorgrond. En zoo stonden thans tegenover elkander broeders, die vroeger tezamen hadden gestreden. De partij der koningin stak met kracht het hoofd weer op en de burgeroorlog ontbrandde opnieuw. Wel behield de partij van den regent de overhand, doch zijne regeering was door den voortdurend gespannen toestand des rijks met machteloosheid geslagen, inzonderheid ook daar Elisabeth, op wie de hoop der Protestanten gevestigd was, maar steeds op hare hulp liet wachten.

Nadat na het bedaren van den eersten storm de graaf van Lennox

1) *Works*, VI, p. 569.

slechts één jaar regent was geweest en in eene schermutseling tusschen de beide partijen te Stirling was gedood geworden den 4^{den} September 1571, werd de graaf van Mar tot regent benoemd, die echter ook slechts ruim een jaar regeerde en bij zijn dood, den 29sten October 1572, opgevolgd werd door den man, die hem gedurende zijne regeering reeds geheel had geleid, den machtigen en bekwamen, doch tegenover de Kerk niet zeer gunstig gezinden graaf van Morton, die thans met vaste hand de teugels van het bewind in handen nam. Morton wist nu ook eindelijk Elisabeth, die, reeds lang met de Lords onderhandelende, volgens hare gewoonte weer niet openlijk en doortastend wilde optreden, te dwingen Engelsche hulptroepen uit Berwick te zenden om de partij van den regent bij te staan bij de inname van het kasteel van Edinburg, het laatste, krachtige bolwerk van de partij van Maria Stuart. De commandant van dit kasteel namelijk, Kirkaldy of Grange, vroeger een ijverig Protestant, doch door Maitland of Lethington tot de partij der koningin overgehaald, daar hij voor haar recht als «heir presumptive» van den Engelschen troon wilde opkomen ¹⁾, had in April 1571 het slot opengesteld voor de Hamiltons ²⁾, die daardoor geruimen tijd de hoofdstad des lands in bedwang hielden en alzoo de positie van den regent verzwakten. Met de Engelsche hulp werd nu den 28sten Mei 1573 het kasteel ingenomen, en hiermee «Mary Stuart's cause was extinguished in Scotland for ever» ³⁾.

De drie jaren, die na den dood van Murray verlopen waren, aler met de inname van het kasteel van Edinburg de partij van Maria Stuart haar voornaamste steunpunt verloren had, waren een tijd geweest van veel wanorde en strijd, en daardoor ook van gevaar voor de pas gevestigde Kerk. Men zag weer het in Schotland, helaas, zoo gewone schouwspel van een rijk, dat tegen zichzelf verdeeld was. Het scheen wel in den eersten tijd na Murray's dood, dat de oude Schotsche geschiedenis tijdens de minderjarigheid der koningen zich weer ging herhalen en dat in den strijd het groote, pas met zooveel moeite tot stand gebrachte reformatiewerk weer zou ten onder gaan. Toch was dit niet het geval. Mochten al de edelen niet aanstonds hunne onderlinge veeten hebben kunnen afleggen, waardoor zij telkens

1) Zie hierover Froude, *History of England*, IX, p. 253 sq.

2) Ook de hertog van Chatelherault, James Hamilton, broeder van den aartsbisschop van St. Andrews, had zich thans weer bij de partij der koningin gevoegd.

3) Froude, l. c. vol. X, p. 210.

weer, in verschillende partijen gesplitst, tegenover elkander stonden, hetgeen zich inzonderheid na den dood van den edelen Murray, die door zijne zedelijke meerderheid boven allen stond, openbaarde, — er was nu een nieuw element gekomen in het Schotsche nationale leven. Wishart ¹⁾ en Knox hadden niet tevergeefs gewerkt. Het Protestantisme, dat het durfde wagen elken mensch een bijbel in handen te geven en de genoegzame «*perspicuitas Sacrae Scripturae*» ²⁾ tegenover Rome te handhaven, had niet tevergeefs zijn intocht in Schotland gedaan. De boeren en burgers, die volgens Knox' «*wholesome counsel*», geschaard om hunnen bijbel, hunne «*assemblies*» hadden gehouden ³⁾, waren niet meer dezelfde eenvoudige «*retainers*» ⁴⁾ van vroeger. Het was een waagstuk geweest om die eenvoudigen een maatstaf in handen te geven, waarnaar zij de dingen, die om hen heen geschieden, konden en mochten beoordeelen. Maar die maatstaf was de bijbel, het Woord Gods, en daarom was dit waagstuk een waagstuk des geloofs, dat in de uitkomst heilzaam bleek ook voor Schotland, gelijk voor de andere landen der reformatie. De eenvoudige boeren en burgers, de zonen van de lijfeigenen der middeleeuwen, waren nu opgevoed geworden tot een volk, dat invloed oefende op het nationale leven van Schotland. En daarom was de val van Murray nog niet — wat hij vóór Wishart en Knox zou geweest zijn — de ondergang der reformatie in Schotland ⁵⁾. Neen, de Gereformeerde Kerk was bij Murray's dood vast genoeg geplant om niet meer omvergeworpen te kunnen worden, de reformatie had voor goed haar beslag gelegd op het

1) Zie boven, bl. 15 vv.

2) Knox tegenover Maria: „*The Word of God is plane in the self*”; zie boven, bl. 274.

3) Zie boven, bl. 144.

4) Vg. boven, bl. 5 vv. Reeds in 1547 zeide de Lard of Nydie: „*men now have other eyes then thei had than*”; zie boven, bl. 35. Vg. ook boven, bl. 266, noot 5.

5) Froude, *History of England*, IX, p. 243: „Had Scotland remained as he [Randolph] had known it ten years before — a country without a people, a country of noblemen and gentlemen where the commons had no existence except as servants or retainers or dependants, the shot which killed Murray would have killed the Reformation. The first champions of the cause, the Lords of the Congregation, were divided, distracted, bankrupt in fortune and principle, and with little haert to continue the struggle; but it was not for nothing that John Knox had for ten years preached in Edinburgh, and his words been echoed from a thousand pulpits. . . . Elsewhere the plebeian element of nations had risen to power through the arts and industries which make men rich — *the commons of Scotland were sons of their religion*.” De periode van de opkomst van het Schotsche volk is hier m. i. binnen wat al te nauwe grenzen beperkt. Wishart had Knox' werkzaamheid voorbereid (zie boven, bl. 16) en hoewel er na de inname van St. Andrews in 1547 eene periode van inzinking volgde, dagteekende de opwaking der beweging ook onder het volk toch ongetwijfeld reeds van Knox' verblijf in Schotland in 1555 (zie boven, bl. 129 vv.).

Schotsche volk ¹⁾. Hoewel de laatste jaren na den dood van Murray in menig opzicht treurige jaren waren voor Knox, zoo beleefde hij toch nog de vreugde van te zien, dat de Kerk, die hij met de hulp zijns Gods in Schotland had geplant, hare wortelen diep genoeg had geslagen om niet meer zelfs door binnenlandsche oorlogen aan het wankelen te worden gebracht. ²⁾

Nog in hetzelfde jaar, waarin Murray op zoo droevige wijze was gevallen, was het intusschen duidelijk geworden, dat ook voor Knox het einde begon te naderen. De smart over het verlies van den man, op wien hij van het begin af aan zoo hoopvol het oog had gevestigd, met wien hij aanstonds zoo nauwe vriendschapsbanden had gesloten en die, zij het ook na eene kortstondige verwijdering, ten slotte zijne verwachtingen zoo heerlijk had vervuld, had hem geheel ter neder geslagen. Zijn zwakke lichaamsgestel, na zijne gevangenschap op de galeien nooit meer normaal, werd nu geheel ondermijnd. In October 1570 trof hem een aanval van beroerte, die hem eenigen tijd het spraakvermogen deed missen. Zijne vijanden juichten reeds, dat hij nimmer meer in staat zou zijn om te preeken. Doch zij werden teleurgesteld. Hij herkreeg nog eenmaal zijne krachten en preekte weer geregeld te Edinburg, hoewel thans minder dan tevoren. Intusschen werd door de uitgebroken binnenlandsche twisten de positie voor een man als Knox als prediker te Edinburg hoe langer hoe onaangenaamer. Hij liet natuurlijk niet na op zijne gewone wijze de gebeurtenissen van den dag op den predikstoel te bespreken en zijne goedkeuring of afkeuring daarover te kennen te geven. Dit bracht hem zelfs in een smartelijken twist met zijn ouden mede-gevangene op de galeien, ³⁾ dien hij overigens steeds hoog had gehouden,

1) Reeds in 1562 schreef Randolph aan Cecil: „By marriage [of Mary Stuart] I see not what number shall come that shall possess thys realme agayne as before, or hable to mayke partie agaynst so manie confynyd Protestantes as I trust are nowe in thys realme.” *Works*, VI, p. 146.

2) Henry Killigrew aan Cecil 6 Oct. 1572: „John Knox dothe reverence your Lordship myche, and willed me once agayn to send you worde, that he thanked God he had obtained at his hands, that the gospel of Jesus Christ is truly and simply preached thorowout Scotland, which dothe so comfort him, as he now desireth to be out of this myserable lyffe.” *Works*, VI, p. 633. Ook wat betref den binnenlandschen strijd tegen de partij van Maria Stuart, waarvan hij het einde niet meer beleefde, vertrouwde hij vast, dat de goede zaak ten slotte zou zegevieren: „This is which God reveillis to me, that the actione that is defendit against thea traytouris and murtheris of the Castle of Edinburghe is just, and in the end sall prevaile against Sathan, and all thame that mainteanis that wickit society”, Knox aan James Douglas, 26 Mei 1572, *Works*, VI, p. 615.

3) Vg. boven, bl. 49, noot 2.

Kirkaldy of Grange, den bevelhebber van het kasteel van Edinburg. Knox liet niet na de houding van Kirkaldy of Grange hoogelijk af te keuren. Vooral eene scherpe terechtwijzing over het openbreken der Edinburgsche gevangenis door eenige soldaten van Grange om eenen makker, die van moord beschuldigd was, te bevrijden maakte den heftigen toorn van den bevelhebber gaande. Hij sprak zelfs zulke dreigende taal, dat de edellieden van Kyle en Cunningham zich genoodzaakt zagen voor Knox in de bres te springen en Grange te waarschuwen niets te ondernemen tegen den man, «whome our God hes made both the first planter, and also the chief waterer of his Kirk amonges us,» verklarende, dat «the death and lyfe of that our said brother is to us so pretious and deir, as is our owin lyves and deathis» 1).

Knox' vijanden maakten intusschen ijverig van zijne verzwakte positie gebruik om hem het leven bitter te maken. Toen de *General Assembly* in Maart 1571 bijeenkwam, werden er anonieme pamfletten verspreid en plakATEN aan de kerkdeur bevestigd, waarin Knox werd beschuldigd tegen Maria Stuart, zijne Souvereine, in zijne preeken onbeschaamde en lasterlijke taal te bezigen, terwijl hij weigerde voor hare bekeering te bidden, haar als eene verworpene voorstelde, wier berouw hopeloos was, en vloekgebeden tegen haar uitsprak. De *Assembly* sommeerde hierop de beschuldigers openlijk op te treden, hetgeen door een nieuw anoniem plakkaat werd beantwoord, waarin de beschuldiger te kennen gaf, dat hij tegen de volgende *Assembly* aan de sommatie zou gevolg geven, als de beschuldigde met zijne beleedigende taal voortging. Knox verantwoordde zich aanstonds in zijn eerstvolgende preek, zeggende, dat zijne tegenpartij niet in staat zou zijn hare beschuldiging te handhaven, tenzij zij eerst Jesaja, Jeremia, Ezechiël, Paulus en anderen zou willen dwingen te herroepen, «of whome I have learned, plainelie and bauldlie, to call wickitnes be the awin termes — a feg [fig] a feg, and a spead [spade] a spead.» Hij had haar ook geene verworpene genoemd en ook niet gezegd, dat zij geen berouw zou kunnen hebben, maar alleen, dat trots en berouw niet gedurende langen tijd in één hart tezamen kunnen wonen. En wat zijn bidden aanging, hij was niet verplicht voor haar te bidden, want zij was zijne Souvereine niet. En eindelijk wat de

1) Richard Bannatyne's *Memorials*; zie *Works of Knox*, VI, p. 585. Bannatyne was Knox' secretaris.

vloekgebeden tegen haar uitgesproken betreft, «I have willinglie confessed that I have desyred, and in my hart desyres, that God of his mercie, for the comfort of his puire flocke within this realme, will oppone his power to hir pryde, and confound hir and hir flatteris and assistaris in hir impietie. I praise my God, he of his mercie hes not disappointed me of my just prayer; lat them call it imprecatioune or execratioune as pleise thame. It hes offer then ones stricken, and sall stryke, in despite of man; menteane and defend her who so list.» ¹⁾ Als laatste middel om Knox aan te vallen werd nu nog eens zijn *First Blast of the trumpet* gebruikt. Men beschuldigde hem van inconsequentie, daar hij toch voor Elisabeth bad en nog wel hare hulp zocht tegen zijn eigen vaderland. Deze laatste beschuldiging vooral griesde hem zeer, temeer daar de beschuldigers zich maar aldoor verborgen hielden. De diepe smart over de miskenning, waaraan hij nog in zijne laatste dagen moest blootstaan, maar tegelijk het fiere bewustzijn van niet tevergeefs voor Schotland te hebben gearbeid sprak zich uit in het slot van de verdedigingsrede, die hij hierop hield: «But one thing, in the end, I may nocht pretermit, that is, to give him a lye in his throat, that either dar, or will say, that ever I soecht support *against my native cuntrie*. What I have bene to my cuntrie, albeit this unthankful aige will not knowe, yet the aiges to come wilbe compelled to beir witnes to the treuth. And thus I ceise, requyring of all men that hes to oppone agaynst me ony thing, that he will do it so plainlie as that I make myself and all my doingis manifest to the world; for to me it seames ane thing most unressonabili, that, in this my decreipit aige, I salbe compellit to fight against schaddowes and howlatis, that dare not abyde the lycht!» ²⁾

Intusschen werd, toen Kirkaldy of Grange in April 1571 de Hamiltons op het kasteel van Edinburg had toegelaten, het verblijf in de stad voor Knox hoe langer hoe onveiliger. Knox' vrienden moesten zelfs des nachts zijn huis bewaken. De hertog van Chatelherault en de zijnen weigerden voor zijn leven in te staan, omdat, zooals zij zeiden, «thair was mony rascallis and utheris amonges thame that loved him not, that nicht doe him harme without thair knowledge.» ³⁾ Meermalen werden dreigende woorden tegen hem gesproken. Op

1) VI, p. 591.

2) VI, p. 596.

3) VI, p. 599.

zekeren avond werd zelfs een kogel geschoten door het raam zijner studeerkamer, doch het schot miste zijn doel, daar Knox zich juist in een ander vertrek bevond. Met vernieuwden aandrang verzochten zijne vrienden hem nu om toch ter wille van zijne veiligheid Edinburg te verlaten, totdat de partij der koningin de stad zou hebben ont-ruimd. Hoewel met grooten tegenzin, daar hij ook den schijn van vrees voor zijne tegenstanders niet op zich wilde laden, bezweek Knox ten slotte voor den aandrang zijner vrienden en begaf zich den 5den Mei 1571 naar St. Andrews.

Zoo was Knox dan nog eenmaal teruggekeerd naar die plaats, waar hij het eerst tot den predikdienst was geroepen. Doch ook daar vond hij nog niet die rust, die men hem zoo gaarne zou hebben gegund. Hoewel hij zich reeds geruimen tijd geheel uit het politieke leven had teruggetrokken, 1) lieten toch zijne preeken ook te St. Andrews niet na de prikkelbaarheid van vele vrienden der Hamilton-partij op te wekken. 2) Knox was profeet, hij kon niet nalaten te

1) Reeds den 10den Sept. 1568 schreef Knox aan John Wood: „I live as a man *alreadie deid from all affairs civill*, and therefore I praise my God; for so I have some quietnesse in spirit, and time to meditat upon death, and upon the troubles I have long feared and foresce” (VI, p. 561), en den 31sten Maart 1571 aan Douglas of Lochleven: „How sick trublaris may be stayed of thare interprises, I remit to God, to whose counsall I commit yow in that and all other cases worldly, *for I have tacken my gud nycht of it*, and therfor bear with me, gude sir, albeit I writ not to the Superintendent of Fyff in the actionn that ye desyr” (VI, p. 574).

2) Kenmerkend voor de manier van preeken in dien tijd is, hetgeen Bannatyne verhaalt, hoe Knox nl. preekte over Daniel, „*alwayis applying his text (as a faithful preichore ought to doe) according to the tyme and stait of the people; whairby the wicked and trubleris of Godis Kirk myght be knowin and painted out in their cullouris. Bot, contrarelie, Mr. Robert Hammiltoun, the minister of the said toun, in all his sermondis, usit sic generalitie (as, alace! the maist part of the ministeris doe, becaus thei have no will to take upoun thaim the displeasure of men, for the reproving of vice!) that his sermondis mycht be applyed to these that susteined the guid caus, alsweill as to the trubleris of this commoun wealth, and the puire Kirk within it; quhas doingis he alwayis went about to suppres and cover, that the same suld not appeir to the eies of the multitude, thinking it sufficient, as oftymes was said, to have ane approved author for ony thing he spake. Bot the word of God aucht to be distributed as a guid and faithfull phisitiane (quhilk a minister aucht to be to the saule and conscience of men) doeth his medicine, that is, according to the disease of the patient, and not to think it sufficient to give unto him guid medicine; for that which is guid for one, is death for another; and that medicine that is proper and also profitable for ane disease, is most noy-some and hurtfull to another.*” VI, p. 624 sq. Hoe grooten indruk Knox nog in deze zijne zwakke dagen maakte door zijne prediking, kan ons blijken uit hetgeen James Melville, toen student aan de universiteit te St. Andrews, schrijft in zijne *Diary*: „Of all the benefits I had that year [1571] was the coming of that *maist notable profet and apostle of our nation, Mr. Johne Knox*, to St. Andrews, who be the faction

profeteeren, en daarom zou hij ook tot het einde zijns levens het loon eens profeten ontvangen. Ook te St. Andrews liet men hem niet met rust. Zelfs bracht de predikant der stad, Robert Hamilton, het gerucht in omloop, dat hij eene acte gezien had van een verbond van eenige personen om Darnley te vermoorden, waaronder ook de handteekeningen van Murray en Knox voorkwamen. Door Knox hierover geïnterpelleerd ¹⁾, ontkende Hamilton ten sterkste iets dergelijks te hebben gezegd. Ook werd Knox in die dagen beschuldigd door een neef van bedoelden predikant, Archibald Hamilton, professor aan de universiteit te St. Andrews, van ondragelijke schimptaal te gebruiken bij zijne prediking en het gelukte Hamilton zelfs deze zaak voor de universiteit te brengen, zoodat Knox werd geciteerd om zich te verantwoorden. Knox kwam zich ook verdedigen, hoewel onder protest, zeggende, dat hij alleen voor eene kerkelijke rechtbank verantwoording schuldig was. Gedachtig aan het gebeurde, waarschuwde Knox daarom nog in zijn laatsten brief aan de *General Assembly* van Augustus 1572 de broeders met nadruk, dat zij toch de Kerk zouden bewaren voor de heerschappij der universiteiten en dat zij toch ook deze niet van de kerkelijke jurisdictie zouden ontheffen. ²⁾

Gedurende Knox' verblijf te St. Andrews begon ook een ernstige kerkelijke strijd, die hem met droefheid en zorg moest vervullen. Reeds van het begin der reformatie af aan was de adel erop uit geweest om op allerlei wijze een deel der kerkelijke goederen voor zich in beslag te nemen. Door Murray was aan dezen kerkroof zooveel mogelijk paal en perk gesteld, doch onder zijne opvolgers Lennox en Mar begon de adel, inzonderheid Morton, die feitelijk ook reeds

of the queen occupping the castell and town of Edinburg, was compellit to remove therefra, with a number of the best, and chusit to come to St. Andrews. I heard him teache there the prophecies of Daniel, that simmer and the wintar following. I had my pen and my little buike, and tuke away sic things as I could comprhend. In the opening up of his text, he was moderat the space of an half houre; but when he entered to application, he made me so to grew [thrill] and tremble, that I could not hald a pen to wryt. — He was very weik. I saw him, everie day of his doctrine, go hulie and fear [slowly and warily], with a furring of marticks about his neck, a staffe in the ane hand, and gude, godlie Richard Ballanden [Bannatyne], his servand, halden up the uther oxter [arm-pit], from the abbey to the parish kirk, and, by the said Richart, and another servand, lifted up to the pulpit, wher he behovit to lean at his first entrie; bot er he haid done with his sermone, he was as active and vigorous, that he was lyk to ding the pulpit in blads [to beat the pulpit in pieces], and flie out of it." M' Crie, *Life of Knox*, II, p. 206.

1) Zie den brief van Knox aan Robert Hamilton, *Works*, VI, p. 639.

2) Zie beneden.

tijdens hun regentschap regeerde, weer meer en meer te trachten de kerkegoederen aan de Kerk te onttrekken. Inzonderheid nadat in het voorjaar van 1571 het rijke bisdom van St. Andrews was opengevallen door den dood van John Hamilton ¹⁾, kwam de kwestie met vernieuwde kracht te berde, hoe met de inkomsten van dit en dergelijke bisdommen en andere kerkelijke beneficiën moest gehandeld worden. Het *First Book of discipline* had daaromtrent wel verschillende bepalingen gemaakt, doch was nooit als staatswet door eenig Parlement aangenomen geworden. De adel had zich daar steeds tegen verzet en zoo kwam dan nu inzonderheid die moeilijke, nog niet besliste ²⁾ kwestie aangaande de zeer rijke ³⁾ inkomsten der Kerk weer ten sprake. Morton dacht nu zijn slag te slaan. Hij wist van den regent volmacht te verkrijgen om over het aartsbisdom van St. Andrews te mogen beschikken en benoemde daarop John Douglas, rector der universiteit, een ouden, zwakken man, tot aartsbisschop, op voorwaarde dat hem de inkomsten van het bisdom zouden worden afgestaan, terwijl hij dan aan den door hem gecreëerden bisschop eene jaarwedde zou uitkeeren.

Knox, die het dreigend gevaar zag, richtte aanstonds een ernstig schrijven aan de *General Assembly*, die spoedig daarop, den 3^{den} Augustus 1571, te Stirling bijeenkwam om de broeders te waarschuwen, dat zij toch niet zouden dulden «*unworthie men to be thrust in into the ministrie of the Kirk, under quhat pretence that ever it be.*» Ook moeten zij een nog moeilijkeren strijd aanvaarden, nl. «*that with the lyke uprightnes and strenth in God, ye gainstand the mercillesse devourers of the patrimonie of the Kirk.*» Willen anderen de Kerk berooven, dat komt ter hunner verantwoording, maar «*communicat not ye with their sinnes, of quhat estate soevir they be, neither be consent nor yet be silence; but be publict protestation make this knowen unto the world, that ye are innocent of sick robbrie.*» ⁴⁾ Het schrijven van den ouden, reeds verzwakten, maar niettemin waakzamen «wachter op Sions muren» miste zijne uitwerking niet. De *Assembly* besloot met kracht op te treden en diende bij het Parlement, dat den 28sten Augustus te Stirling bijeenkwam, haar protest

1) Zie boven, bl. 296, noot 2.

2) Men was ten slotte tijdens Maria's regeering tot een compromis gekomen: één derde van de kerkelijke goederen zou worden afgestaan, waarvan de helft zou zijn voor de kroon en de andere helft voor de Kerk. Vg. boven, bl. 276.

3) Zie boven, bl. 6, noot 4.

4) *Works*, VI, p. 605.

in, terwijl zij Douglas met excommunicatie dreigde, indien hij als aartsbisschop in het Parlement zou durven zitting nemen en stemmen. 1) Morton echter, wiens invloed toen overwegend was in het Parlement, beval daartegenover Douglas als aartsbisschop zijne stem uit te brengen op straffe van hoog verraad. Nog werden door de Assembly eenige artikelen aangaande de jurisdictie der Kerk ingediend. Morton evenwel bekommerde zich niet veel om de petities en protesten der kerke-lijken, maar zeide, dat «he sould lay their pride, and putt order to them.» 2)

Een coup d'état echter, door Maitland beraamd, hoewel mislukt, maakte een einde aan alle beraadslagingen. Terwijl het Parlement te Stirling zitting hield, werden de leden plotseling door de tegenpartij overvallen, doch ook even spoedig door de inmiddels toegestroomde hulp van den graaf van Mar bevrijd. De graaf van Lennox werd in het tumult den 4den September vermoord als wraak voor den dood van John Hamilton, den aartsbisschop van St. Andrews. Reeds den volgenden dag werd de graaf van Mar tot regent gekozen. In de verhouding tot de Kerk bracht echter deze verwisseling van regentschap geene verandering. Integendeel, de graaf van Mar liet zich nog meer dan Lennox door Morton leiden. Deze wist nu lastbrieven van hem te verkrijgen, waarin aan de inners van de tienden binnen het aartsbisdom van St. Andrews werd verboden het geld verder te innen, daar zij geweigerd hadden het geïnde geld aan Douglas uit te betalen. John Erskine of Dun 3) echter, superintendent van Angus en Mearns, schreef daarop een brief aan den regent, waarin hij krachtig tegen de handelwijze der regeering protesteerde. Hij herinnert den regent daarin met nadruk aan het onderscheid tusschen «*spiritual jurisdiction*» en «*temporal jurisdiction*» 4), en zegt voorts, dat hij «laments from

1) Calderwood, *History of the Kirk of Scotland*, p. 48, aangehaald bij Hetherington, *History of the Church of Scotland*, 4th ed. Edinburgh 1844, p. 41. Door dit parlement werd voorts met de meest brutale opzetting van de rechten der Kerk eene acte aangenomen, „obliging all the subjects who in former times had held their land and possessions of priors, prioresses, convents of friars and nuns, thereafter to hold them of the crown.” Stephen, *History of the Church of Scotland*, Londen 1848, vol. I, p. 225.

2) Calderwood, *History of the Kirk*, aangehaald bij Buckle, *History of civilization in England*, Londen 1861, vol. II, p. 239.

3) Vg. hoven, bl. 14.

4) Hij schrijft, dat alleen de Kerk over de geestelijke dingen heeft te beschikken en dat de „administration of the power” door de Kerk is toegewezen aan „bishops and superintendents”, waarom ook aan hen toekomt „the examination and admission of men into benefices and offices of spiritual cure, whatsoever benefice it be, as well bishoprics, abbacies,

his very heart the great disorder used in Stirling at the last parliament, in creating bishops, placing them, and giving them vote in parliament as bishops, in despite of the Kirk, and high contempt of God, the Kirk opposing herself against that disorder.» Dit protest had tengevolge, dat de regent de bedoelde brieven herriep door er een «explanatory letter» op te laten volgen, waarin hij zich erover beklaagt, dat men hem verkeerd had begrepen, en dat «the fault of the whole stands in this, *thyt the policy of the Kirk of Scotland is not perfect*, nor any solid conference among godly men, that are well willed and of judgement, how the same may be helped» 1).

Mar trachtte nu in de door hem aangewezen leemte te voorzien door den 6^{den} December eene vergadering te beleggen van verschillende predikanten en superintendenten met de leden van het *Privy Council* om tezamen te beruadslagen over de jurisdictie en regeering der Kerk en inzonderheid over de kerkelijke goederen. Nu de al te krasse maatregelen van Morton mislukt waren, daar zij op al te grooten tegenstand van de zijde der Kerk waren gestuit, wilde Mar blijkbaar langs dezen weg trachten de Kerk afhankelijk te maken van den Staat en voor den adel verschillende voorrechten te verkrijgen ten opzichte van de bezetting van verschillende opengevallen bisschops-plaatsen en andere beneficiën. Deze eerste bijeenkomst echter leidde nog niet tot het gewenschte doel. De zaak werd uitgesteld tot de

and priories, as other benefices". Dit wordt dan gestaafd met een beroep op 2 Tim. 2 : 2, 1 Tim. 5 : 22 en Hand. 6 : 6. Daarop vervolgt hij: „Thus we have expressed plainly by Scripture, that to the office of a bishop pertains *examination and admission* into spiritual cure and office, and also to *oversee* them that are admitted, that they walk uprightly and exercise their office faithfully and purely; to take this power from the *bishop or superintendent* is to take away the *office of a bishop*, that no bishop be in the kirk. There is a *spiritual jurisdiction and power*, which God has given unto his Kirk, and to them that bear office therein; and there is a *temporal jurisdiction and power* given of God to kings and civil magistrates. Both the powers are of God, and most agreeing to the *fortifying one of the other*, if they be right used. But when the corruption of man enters in, *confounding the offices*, usurping to himself what he pleases, nothing regarding the good order appointed of God, then confusion follows in all estates. The Kirk of God should fortify all lawful power and authority that pertains to the civil magistrate, because it is the ordinance of God. *But if he pass the bound of his office, and enter within the sanctuary of the Lord, meddling with such things as appertain to the ministers of God's Kirk, then the servants of God should withstand his unjust enterprise, for so are they commanded of God.*” [vg. boven, bl. 210]. Op de vraag, of er een superintendent moet zijn, waar een bisschop is, antwoordt hij: „I understand that a *bishop or superintendent* to be but one office, and where the one is the other is.” Bannatyne, *Memorials*, aangehaald bij Stephen, l. c. p. 223 en Hetherington, l. c. p. 42.

1) Hetherington, l. c. p. 42.

volgende maand 1). Den 12^{den} Januari kwam daarop te Leith eene door Mar bijeengeroepene *General Assembly* 2) bijeen. Bij de opening der *Assembly*, Zondag, den 13^{den} Januari, werd eene preek 3) gehouden in tegenwoordigheid van den regent en zijn *Privy Council* door Fergusson, predikant te Dumfermline, welke preek later op verzoek van de *Assembly* van 6 Augustus door Knox ten teeken zijner instemming met het gesprokene werd onderteekend. Deze *Assembly* benoemde nu eene commissie van 6 leden met volmacht om met 6 leden 4) van het *Privy Council* tezamen te komen «to treat,

1) Alexander Hay aan Knox, 14 Dec. 1571: „Thair hes bene some conference betwixt some of the Superintendentis and Ministeris, and my Lord Regentis grace, and the Counsall, for agriement in materis touching *he policie of the Kirke and dispositioun of benefices*. The mater is deferrit till the VIII of Januar. It seimes rather to differ in circumstances nor in effect; and, to speike treuth, I find the Regent willing and desyrous to have a forme agriet unto, *whilk I traist he sould performe for his interest*. The stay of the agriement in this hinderis alsweill the cause of the Kirke as of the Estaite, whairof I wald wishe your habilitie myecht trie the best and the worst.” *Works*, VI. p. 610.

2) De episcopaalsche schrijvers (Spottiswood, Stephen) noemen deze vergadering eene *Assembly*, de presbyteriaansche (Calderwood, Petrie, M’Crie, Hetherington) eene *conventie* en betwisten haar den naam van wettige *General Assembly*. De vergadering zelf echter treedt geheel op als wettige *Assembly* en wordt ook als zoodanig door de *Assembly* van 6 Augustus erkend [zie beneden, bl. 316, noot 1], terwijl ook hare handelingen werden opgeteekend in het *Buik of the Universall Kirke* (M’Crie, l. c. p. 347). Er is dus geene reden de wettigheid dezer *Assembly* in twijfel te trekken. Men vergelijk ook nog de openingspreek van Fergusson, die door Knox werd onderteekend en den 20sten Aug. uitgegeven met een opdracht aan den regent Mar onder den titel: „Anc sermon prechit before the regent and nobilitie upon a part of the third chapter of Malachi [verses 7—12], in the kirk of Leith, at the time of the *Generall Assemblies*, on Sunday the 13 of Januarie. Anno Do. 1571[2].” (M’Crie, l. c. p. 210). Het voornaamste bezwaar, dat later door de presbyterianen (Calderwood en Petrie) tegen de wettigheid der *Assembly* werd ingebracht, was, dat zij geene vrije, maar eene door Mar bijeengeroepene synode was.

3) Fergusson wijst op het toepasselijke van zijn tekst voor de Schotsche toostanden en ontziet zich niet ondubbelzinnig tot Mar en de andere edelen te spreken: „For this day Christ is spoiled amongst us, while that which ought to maintain the ministry of the kirk and the poor is given to *profane men, flatterers in court, rufflous, and hirelings*: the poor in the meantime are oppressed with hunger, the kirks and temples decaying for lack of ministers and upholding, and the schools utterly neglected. But now to speak of your temples where the Word of God should be preached they are more like sheep, cots than the house of God And as for the ministers of the Word, they are utterly neglected, and *come in manifest contempt amongst you: ye rail upon them at your pleasure*. . . . We are now your table-talk, whom ye *mock* in your mirth, and *threaten* in your anger Cleanse, then, your hands of all impiety, *especially of sacrilege* whereby ye spoiled the poor, the schools, the temples and ministers of God’s Word, yea, Christ himself.” Stephen, l. c. p. 231.

4) De commissieleden waren van de zijde der regeering: de graaf van Merton, Lord Ruthven, Robert, abt van Dumfermline, Sir John Bellenden, Mr. James M’Gill en Colin Campbell of Glenorchy; van de zijde der Kerk: John Erskine, John Winram, Andrew Hay, David Lindsay, Robert Pont en John Craig, Hetherington, l. c. p. 42.

reason, and *conclude* upon that business.» 1) Door deze gemengde commissie werden ten slotte verschillende artikelen 2) opgesteld, waartrent men overeengekomen was en waarbij werd bepaald, dat «in consideration of the present time» althans tot de meerderjarigheid van den koning de titels van aartsbisschop en bisschop zouden blijven bestaan, dat deze waardigheidbekleeders ook ongeveer op dezelfde wijze als vroeger, nl. door de kapittels der metropolitaankerken, zouden worden verkozen, en dat de grenzen hunner diocese dezelfde zouden blijven, terwijl hunne geestelijke jurisdictie niet uitgebreider zou zijn dan die van een superintendent, en dat voorts ook de titels der mindere prelaten, als abten, priors enz. zouden blijven bestaan, terwijl al deze geestelijken stem zouden hebben in het Parlement en leden zouden zijn van het «*College of Justice*» evenals vóór de reformatie.

Zoodra dit «*Concordaat van Leith*» was tot stand gekomen, werden nu de verschillende bisdommen bezet. John Douglas werd aangewezen voor St. Andrews, James Boyd voor Glasgow, James Paton voor Dunkeld en Andrew Graham voor Dumblane. Spoedig bleek het echter, hoe nu juist door dit concordaat feitelijk van officieele zijde de deur was opengezet voor de schandelijkste simonie. Morton kon nu met zijne plannen ongestoord zijn gang gaan. Douglas werd nu officieel gekozen en aangesteld tot bisschop van St. Andrews en door den regent werd een schrijven gericht tot den bisschop van Caithness (Robert Stuart) en de superintendents van Angus (John Erskine of Dun), Fife (John Winram) en Lothian (John Spottiswood) met het bevel om Douglas in zijn nieuwe ambt te bevestigen 3). Dit alles geschiedde

1) Spottiswood, *History of the Kirk of Scotland*, aangehaald bij Stephen, l. c. p. 228.

2) Calderwood geeft de artikelen zeer verkort weer, Spottiswood uitgebreider. Volgens den laatste luidde art. 3: „That all abbots, priors, and other inferior prelates, who should happen to be presented to benefices, should be *tried by the bishop or superintendent* of the bounds, concerning their qualification and aptness to give voice for the church in parliament, and upon their collation be admitted to the benefice, and not otherwise”, en art. 6: „That the ministers should receive ordination from the bishop of the diocese, and where no bishop was yet placed, from the superintendent of the bounds.” Stephen, l. c. p. 228.

3) Het bevelschrift luidde: „Our sovereign lord, with advice, etc. ordains and letter to be made under the Great Seal in due form, direct to the reverend father in God, Robert bishop of Caithness, and the superintendents of Angus, Fife, Lothian, or any other lawful bishops or superintendents within this realm . . . ; commanding them to consecrate the said Mr. John Douglas, elected, as said is, and bishop and pastor of the metropolitan kirk of St. Andrews . . . at Leith, the 9th day of February, in the year of God 1571[2].” Stephen, l. c. p. 232.

natuurlijk louter op aandrijven van Morton, die met Douglas, die vroeger zijn huiskapelaan was geweest, eene private overeenkomst had gesloten, waarbij hij hem 100 pond toezegde, terwijl hij de overige inkomsten voor zichzelf behield. Morton waagde het zelfs om den 10^{den} Februari Knox, nadat hij bij hem ter kerk was geweest 1), te verzoeken Douglas in zijne bediening te willen inleiden. Knox echter weigerde beslist «and pronounced an anathema against both the donor and the receiver of the bishopric.» 2) Hij sprak zich in het openbaar tegen de nieuwe wijze van handelen uit 3). Toen men hem van jaloerschheid beschuldigde, verdedigde hij zich, zeggende, dat hij zelfs een grooter bisdom had geweigerd, 4) «but only that he spake for discharge of his conscience; and that the Kirke of Scotland suld not be subject to that ordore which then was used, considering the Lordis of Scotland had subscriv'd 5), and also confirmed in Parliament 6), the ordore already and lang agoe appointed, in the Buik of Discipline» 6). Knox' oppositie gold echter niet zoozeer het ambt van bisschop als zoodanig, waarop hij althans volstrekt niet zinspeelt, als wel het opleggen van een last, die grooter was dan iemand naar behooren kon vervullen, en het toelaten van «pluralities» in de Kerk, daar Douglas toch ook nog zijn ambt als provoost van het New College bleef bekleeden 7).

1) *Works*, VI. p. 325, note 1. Toen Knox weigerde, geschiedde de bevestiging door hen, die er door den regent toe waren aangeschreven.

2) M'Crìe, I. c. p. 204. M'Crìe beroept zich op Bannatyne's *Memorials*. Het is echter eenigszins moeilijk de juiste toedracht der zaak uit de verschillende berichten op te maken.

3) James Melville zegt in zijn *Diary*, dat Douglas was „a good upright-hearted man, but ambitious and simple” en dat Knox tegen hem sprak „but sparinglie, because he loved the man.” M'Crìe, I. c. p. 204, note 2.

4) Zie boven, bl. 86.

5) Zie boven, bl. 263.

6) Hiermede bedoelt Knox waarschijnlijk verschillende tijdens Murray aangenomen Parlementsacten, zie boven bl. 294. Het *Book of Discipline* in zijn geheel werd nimmer door een Parlement aangenomen.

7) „Here we may see,” zoo sprak Knox, „what corruption the kirk has now come unto, that puts more upon the back of one old unable man than ten persons are able to bear; for, after he was chosen bishop, the university continued him rector, which is enough for one to discharge; now, also, he is continued in the provostry of the New College, which likewise is sufficient for one man's charge; besides his bishopric, which six good able men could do no more than discharge that cure; and yet, nevertheless, all this is laid upon his back, a man both unable to travel in body as a man should do, and more unable of his tongue to teach, the principal office of a bishop.” Bannatyne, aangehaald bij Stephen, I. c. p. 234. Vg. ook Knox' *Rehortation to England* boven, bl. 210. Het gaat niet aan Knox in dit opzicht op éene lijn te stellen met de latere volbloed democratische presbyterianen, die op het voetspoor van Andrew Melville in zijn *Second Book of discipline* altijd weer den nadruk legden op de „equality among ministers” en dus principieele bezwaren

Niet alleen in zijne preeken gaf Knox zijn ongenoegen te kennen over de benoeming van Douglas, maar ook op de *General Assembly*, die spoedig daarop, den 6^{den} Maart, te St. Andrews werd gehouden, diende hij zijn protest in tegen de benoeming van Douglas ¹⁾ en «he opponit himself *directly* to the making of bishops» ²⁾, waarschijnlijk echter alleen op grond van de reeds in zijne *Echortation to England* aangevoerde redenen. Daarop droeg de *Assembly* aan eene commissie, bestaande uit John Douglas, den nieuw benoemden aartsbisschop, Knox en verschillende anderen, op om in de woning van Knox de artikelen van het concordaat van Leith te herzien. ³⁾ Het resultaat van de bijeenkomst dezer commissie is echter niet geboekt. Waarschijnlijk kon men het niet eens worden. Daar reeds superintendenten waren aangesteld binnen de diocese van St. Andrew, werd voorts door deze *Assembly* hunne jurisdictie ten opzichte van die van den aartsbisschop en hunne verhouding tot hem nader omschreven; eene acte werd daartoe aangenomen, «ordaining the superintendent of Fife to use his own jurisdiction, as before, in those provinces not subject to the archbishop of St. Andrews; and requesting him to concur with the said archbishop in his visitations, or otherwise when he required him, *until the next Assembly*. And in like manner, the superintendents of Angus and Lothian, without prejudice of the said archbishop, except by vertue of his commission.» ⁴⁾

Op de volgende *General Assembly*, den 6^{den} Augustus te Perth gehouden, kwamen de artikelen van Leith weer ter sprake. De *Assembly* benoemde weer eene commissie, bestaande uit de superintendenten van Angus en Fife en verschillende anderen «to consider the heads and articles concluded at Leith, January last by past, and what they find therein either to be retained or altered, to report it again to the Assembly; and ordain all and sundry brethren that have any reasons to allege against the said conclusions, to con-

hadden tegen het ambt van bisschop. Blijkbaar vond Knox nog, dat „the plain Word of God” zich niet bepaald tegen het bisschopsambt uitsprak; anders zou hij ongetwijfeld op andere wijze er tegen zijn opgetreden. Later werd dit anders; Andrew Melville bestreed het bisschopsambt op aan de Schrift ontleende gronden. Vg. voor het standpunt der oudste Schotsche hervormers in deze ook den brief van Erskine, die, merkwaardig genoeg, door Calderwood niet wordt medegedeeld; zie boven, bl. 306, noot 4.

1) Bannatyne, aangehaald bij M'Crie, l. c. p. 205.

2) James Melville, *Diary*, aangehaald bij M'Crie, *ibid.*

3) Calderwood, aangehaald bij Stephen, l. c. p. 234.

4) Petrie (presbyteriaan), aangehaald bij Stephen, l. c. p. 234.

vene with the foresaid brethren the said day, or before, and shew their opinions, with certification that they shall not be heard after» 1). Ook Knox, overtuigd van het grootte gewicht van de zaken, die op de vergadering zouden behandeld worden 2), zond, thans voor het

1) Calderwood, aangehaald bij Stephen, l. c. p. 334.

2) Knox had juist in die dagen een brief van Beza ontvangen, gedateerd 12 April 1572, die hem waarschuwde: „But of this also, my Knox, which is now almost patent to our very eyes. I would remind yourself and the other brethren, that as Bishops brought forth the Papacy, so will false Bishops (the relics of Popery) shall bring in Epicurism into the world. Let those who devise the safety of the Church avoid this pestilence, and when in process of time you shall have subdued that plague in Scotland, do not. I pray you, ever admit it again, however it may flatter by the pretence of preserving unity which deceived even many of the best of those of former times”. *Works*, VI, p. 614 (vertaling van Laing).

Omstreeks dezen zelfden tijd zond Knox, „now wearie of the world, and daylie laking for the resolution of this my earthly Tabernakle”, zooals hij in de voorrede zegt, zijn laatste werk in het licht. Het was een laatste getuigenis tegenover Rome, een apologie van de Schotsche Gereformeerde Kerk als zijnde de ware Kerk van Schotland. In een brief van 19 Juli 1572 aan John Wischart of Pittarow schrijft hij: „Daylie looking for an end of my battell, I have sett furth an *Answer to a Jesuite*, who long hath railed against our religion” (VI, p. 617). De bedoelde Jezuiet was Tyrie, professor te Parijs, die waarschijnlijk omstreeks 1568 verschillende brieven had geschreven aan zijn Gereformeerden broeder in Schotland om hem weer tot de Roomsche Kerk terug te brengen. Eén dier brieven werd aan Knox gezonden en door hem beantwoord. Knox richtte zijn antwoord in op dezelfde wijze als zijn *On Predestination*, telkens een gedeelte van den tegenstander, gevolgd door de weerlegging. Knox' werk is geen dor betoog. Hij verdedigt aan de hand van verschillende bijbelpplaatsen, die uitvoerig worden uitgelegd en toegepast, op zijne gewone, praktische, levendige wijze de Schotsche Gereformeerde Kerk als de ware Kerk tegenover de bedenkningen van den tegenstander, die, zooals Knox terecht opmerkt, zich veelal in algemeenheden had verlopen. Tyrie had den spot gedreven met hunne „*invisible Kirk of Scotland (bot yet aucht eight yeir auld)*.” Jesaja immers sprak van de Kerk als *zichtbaar* voor de geheele wereld en had gezegd, dat het volk, dat haar niet zou dienen, zou vergaan. Daarom vroeg hij hun, waar hunne Kerk was vóór drie honderd jaren. Knox antwoordt, dat wel buiten de Kerk geene zaligheid is, maar dat die stelling te algemeen is. De vraag is, welke is de *ware Kerk* en hoe kan zij worden onderscheiden van de synagoge des Satans. Schotland heeft namelijk wel den Paus en Rome afgezworen, maar niet „the Catholic faith.” Tyrie moet eerst bewijzen, dat wat de profeet aan Jeruzalem toezegt, toekomt aan Rome, en dat de Kerk van Rome is gebleven „in the original puritie of the Apostlis”; anders is veeleer Jeremia 7 op hen toepasselijk. Vervolgens behandelt Knox, wat „*Faith*” is, wel te onderscheiden van de Roomsche „*damnable opinion*”, wat „*religion*” is, nl. alleen wat is overeenkomstig „*the expressed word of God*”, en wat de „*societie of the Catholic Kirk*” is. Het is namelijk ook een „*kirk of the wicket*.” Daarom komt het op de *kenmerken* aan, die dan door Knox worden ontwikkeld. De Kerk moet niet alleen „*Catholic*” zijn, want de zonde is ook „*universal*.” Maar zij moet ook zijn „*the communion of sanctis*.” Daarom moet Tyrie bewijzen, dat de Schotten waarlijk zijn afgeweken van de „*holy Kirk*.” En voorts, dat ook niet de ouderdom van de Kerk mag worden gerekend van den tijd af aan, dat het God behaagt Zijn Woord aan eene of andere natie te openbaren, blijkt uit de verschillende reformaties in de Kerk, zooals bv. toen God Abraham riep uit Ur der Chaldeeën. „*For trew faith may not be measured from the errour of men, bot from the word and*

laatst, nog een brief in bij de *Assembly*, gedateerd 5 Augustus 1572. Hij kan niet nalaten, «albeit I have tain my leave not only of you, dear Brethren, but also of the whole world and worldlie affairs», om nog eenmal hen te vermanen, en wel: «*above all things, preserve the Kirk from the bondage of the Universities. Persuade them to rule themselves peaceably, and order thair schools in Christ; but subject never the pulpit to their Judgement, neither yet exempt them from your Jurisdiction.*» En voorts: «*take heed, that nothing proceed, under your name, be particular factions.*» Bij zijn brief heeft hij verschillende artikelen gevoegd, die hij heeft medegegeven aan twee broeders, John Winram en Robert Pont, die hun voldoende zijne meening zullen kunnen verklaren. 1)

Bedoelde artikelen zijn merkwaardig om hunne bijzondere gematigdheid. Knox raadde hierin geene oppositie aan tegen de artikelen van Leith. Integendeel, hoewel ongetwijfeld ongaarne, accepteerde hij die, maar drong er alleen ten sterkste op aan, dat zij zóó zouden worden uitgevoerd, dat misbruik ten opzichte der kerkelijke goederen werd voorkomen. Men moest namelijk geen enkel bisdom of andere beneficie aan iemand geven dan alleen volgens de acten, daaromtrent onder Murray vastgesteld; indien iets in strijd met die acten nu reeds was vergeven of indien het gegeven was aan een «*unqualified*» persoon 2), moesten al dergelijke handelingen ongeldig worden ver-

*promise which the faithfull beleeve. Is the word from the beginning, and the promise undoubted? then must the faith that thereupon is grounded, not onlie be trew, but also of the same age and antiquitie that the worde is" (p. 492). Legt men dien maatstaf aan, dan zal de Kerk van Schotland gemakkelijk met die van Rome kunnen wedijveren. Het geloof moet zijn „grounded upon Godis expressed word.” Dat is de eenige maatstaf. Daarom moet Gods Woord rechter zijn tusschen hen beiden. Wat eindelijk de zichtbaarheid der Kerk betreft en de zichtbare apostolische opvolging, de bijbel zegt niet, dat de Kerk altijd zichtbaar zal zijn, en „If Maister Tyrie recant not this assertion, he must correct his crede. And where universally befor we use to say, *Credo sanctam Ecclesiam* etc., he must say *Video sanctam Ecclesiam*” (p. 501). Ook wordt met verschillende getuigenissen uit vroegere eeuwen door Knox aangetoond, dat velen toen reeds evenzoo over den Paus en de Roomsche Kerk gesproken hadden als zij nu. Wat voorts de „contradiction” aangaat onder de Protestantsche leiders, waarop Tyrie heeft gewezen, ook in de vroegste Christelijke Kerk waren twisten over de besuijdenis, zelfs weerstond Paulus Petrus in het aangezicht enz., hetgeen nog geen reden is om die Kerk te veroordeelen. En ook „alheit that in all ceremonies there be not uniformitie; yea, and albeit that in some heades of doctrine also there appeare repugnance, yett will we not brek brotherly concord, provyding that we aggre in the principallis. Principallis we call those heades of doctrine, without the confession and consent whereof the Kirk was not planted” (p. 511). *Works*, VI, p. 481—512.*

1) Zie den brief en de bijgevoegde artikelen *Works*, VI, p. 619—621.

2) Met „unqualified” bedoelt Knox inzonderheid dezulken, die geen geestelijk ambt bekleedden.

klaard «*be ane Act of Secret Counsell*». En voorts moesten voor de vacante bisdommen geschikte personen worden benoemd «*according to the order taken in Leith be the Commissioners of the Nobility and of the Kirk in the moneth of January last.*» ¹⁾ Ook mochten vooral geene pensioenen van beneficiën gegeven worden door «*simple donation*» van den regent zonder toestemming van den bezitter en van den superintendent of «*commissioner*» of bisschop van de provincie, waarin de beneficie gelegen was ²⁾. Voorts drong Knox er op aan, dat de «*first form of presentation*» voor beneficiën uit den tijd van Murray zou behouden blijven en niet worden veranderd, zooals nu meestal geschiedde, bepaaldelijk ook, dat deze clause erin zou worden opgenomen: «*That if the persons presented make not residence, or be slanderous, or found unworthy either in life or doctrine be the judgment of the Kirk (to the which alwise he shall be subject), or meet to be transported to another room at the sight of the Kirk, that the said presentation, and all that shall fall thereupon, shall be null and of no force nor effect; and this to have place also in the nomination of the Bishops.*» Eindelijk moest er ook eene acte worden uitgevaardigd, waarbij werd bepaald, dat alle bisschoppen, «*admitted be the order of Kirk now received*», rekening moesten doen «*of their whole rents and intromission therewith once in the year, as the Kirk shall appoint for such causes as the Kirk may easily consider the same to be most expedient and necessar.*» Behalve deze artikelen stelde Knox ook nog enkele vragen,

1) Het artikel luidt in zijn geheel: „*To sute at the Regent, That no gift of any bishoprick or other benefice be given to any person contrar to the tenor of the Acts made in the time of the first Regent of good memory; and they that are given contrar the said Acts, or to any unqualified person, may be revoked and declared null be ane Act of Secret Counsell; and that all bishopricks vacand may be presented, and qualified persons nominat thereunto, within a year after the vaiking thereof, according to the order taken in Leith be the Commissioners of the Nobility and of the Kirk in the moneth of January last; and, in speciall, to complean upon the giving of the Bishopric of Rosse to Lord Methven.*” Lord Methven bekleedde nanelijk geen geestelijk ambt.

2) Het artikel luidt: „*That no pensions of benefices great or small be given be simple donation of my Lord Regent [vg. boven, bl. 306, noot 1], without consent of the possessors of the said benefices having title thereto, and the admission of the Superintendant or Commissioner of the province where this benefice lyeth, or of the Bishops lawfully elected according to the said order taken at Leith; and desire ane act of Counsell to be made thereupon unto the next Parliament, wherem the same be specially inacted, with inhibition to the Lords of Session to give any letters [vg. boven, bl. 306] or decreets upon such simple gifts of benefices or pensions, not being given in manner above rehearsed; and that the Kirk presently assembled declare all such gifts null, so far as lyeth in their power.*”

nl., blijkbaar met het oog op Douglas, wiens naam echter in Knox' schrijven geen enkele maal wordt genoemd, of het geoorloofd was, dat iemand, die gekozen was voor een groote diocese, tevens rector van eene universiteit of provoost van een college mocht zijn, of eenig ander ambt mocht bekleeden, en voorts, als er verschil rees omtrent de leer, «before whom shall it be treated, where the Bishops are placed according to the order of the Kirk: Whether shall the superintendents jurisdiction expire or not».

Knox, die wel inzag, dat de aanneming en handhaving van het *First Book of discipline* van 1560 door den adel wel altijd tot de «pia vota» zou blijven behooren, legde zich dus thans blijkbaar bij de *order of Leith* neer, daar hij wel begreep, dat men van de mannen, die thans in Schotland het bewind voerden, niet meer zou kunnen verkrijgen en daar hij toch ook tegen het ambt van bisschop op zichzelf geene principieele bezwaren had. 1) Hij trachtte alleen door de artikelen, die hij aan de *Assembly* voorlegde, zooveel mogelijk misbruik, inzonderheid simonie en het toelaten van «pluralities», te voorkomen. De *Assembly* kon zich dan ook ten volle met de door Knox voorgestelde artikelen vereenigen en zond hem ook den 10^{den} Augustus een antwoord in dien geest, zijne artikelen verklarende voor «reasonable and godly», er bijvoegende: «and therefore we have taine [taken] like order as we could for the furtherance thereof, as thir our brethren bearers of this present will declare unto you» 2).

Als definitieve kerkorde kon echter ook deze *Assembly* zich niet bij de *order of Leith* neerleggen. Zij erkende haar wel, doch alleen als provisorischen maatregel en onder protest tegen de wederinvoering der oude Roomsche titels 3). Nadat de door de *Assembly* benoemde commissie haar rapport had uitgebracht, werd door haar eene acte aangenomen, waarbij de artikelen van Leith onder bedoeld protest werden aanvaard met deze clause: «And in like manner, protest that the said heads and articles agreed upon be only received as an interim, till farther and more perfect order may be obtained at the hands of

1) Zie boven, bl. 310.

2) VI, p. 622.

3) Men kwam overeen, dat de naam van bisschop zou worden gebruikt voor aartsbischop, dat het kapittel „the bishop's assembly” zou worden genoemd, de deken de „moderator of the assembly.” Voorts zou er een rapport worden opgemaakt aangaande de namen, die men in plaats van aartsdiaken, kanselier, abt, prior enz. zou gebruiken, doch volgens Spottiswood werd dit rapport nimmer ingediend. Stephen, l. c. p. 236.

the king's majesty's regent and nobility, for the which they will press, as occasion will serve»¹⁾).

Zoo waren dan de artikelen van Leith door de *Assembly* geldig verklaard, doch alleen als *interim*. Intusschen, weldra zou het blijken, dat deze meer verzoenende houding van de Kerk tegenover de regering haar weinig zou baten. De beloften, door de *Assembly* aan Knox gedaan, en de bepalingen, door haar gemaakt, waren gemakkelijker op te stellen dan uit te voeren. Morton en de zijnen gingen eenvoudig hunnen gang en zij wisten bij de bezetting van verschillende beneficiën wel de mannen te vinden, die voor simonie niet terugschrokken. Zoo bleken de genomen maatregelen al spoedig niet proefhoudend. En de oude strijd over de kerkelijke goederen, waarbij ieder trachtte te verkrijgen «his parte of Christis coat»,²⁾ ontbrandde onder Mortons regentschap feller dan ooit. Doch met een nieuwen leider van kerkelijke zijde, Andrew Melville, kwam er ook een nieuw element in den strijd.³⁾

Knox echter beleefde dezen nieuwen strijd niet meer. De brief van 5 Augustus was zijn laatste schrijven geweest aan de *Assembly*. Hij was reeds te zwak om zelf nog de vergadering bij te kunnen wonen. Alles wees dan ook bij hem op het naderend einde, dat men spoedig kon verwachten. Toch zou hij eerst nog teruggeroepen worden in die stad, waaruit de haat der tegenpartij hem had verdreven. Tengevolge namelijk van den wapenstilstand, in Juli met de mannen van het kasteel gesloten, waren de na Knox' vertrek uit Edinburg uitgewekenen⁴⁾ weer in de stad teruggekeerd en hadden aanstonds bij de *General Assembly* eene aanvraag gedaan om een predikant, daar ook John Craig, langen tijd Knox' ambtgenoot te Edinburg, van wien zij meenden, dat hij «sweyed over meikle [much] to the sword-hand»,⁵⁾ was vertrokken. De *Assembly* gaf hun vrijheid om te kiezen, wien

1) Stephen, I. c. p. 235. In het begin der acte wordt de *Assembly* van Leith uitdrukkelijk als zoodanig erkend: „Forsamickle as in the *Assembly*, holden in Leith in January last, certain commissioners were appointed etc.”

2) *Works*, II, p. 128. De nieuwe bisschoppen werden door het volk „*Tulchan-bishops*” genoemd. „*Tulchan*” is een opgezet kalf, dat men in de Hooglanden voor eene koe placht te plaatsen om daardoor het melkgeven te bevorderen.

3) Het *democratische* element, vg. boven, bl. 270, noot 1.

4) Zie een brief van Knox aan hen van uit St. Andrews, 17 Juli 1571: „This separation whiche now is made to the grief of many hartes, is yet a severe document, that the word of God hath not lost the whole strength in yow; but that God, working thereby hath pulled yow furth from the middest of the wickit, least that ye should be with them condampned, who now manifestlie rebelleth bothe against God and man”. VI, p. 602 sq.

5) Bannatyne; zie *Works*, VI, p. 623, vg. p. 599.

zij wilden, de predikanten van Dundee en Perth uitgezonderd, waarop zij aanstonds afgevaardigden zonden tot Knox om zijn raad in te winnen en tevens hem te verzoeken, omdat hij toch degene was, «to whome we are mareit [married] under», om weder in hun midden terug te keeren, «that ones againe your voice mycht be hard amonges us.» Op de meest voorkomende wijze werd echter de beslissing in deze wegens Knox' zwakken lichaamstoestand geheel aan hemzelf overgelaten, hoewel men erbij voegde, dat zijn terugkeer «maist earnestlic» werd verlangd. 1)

Na eenige beraadslaging met de afgevaardigden werd besloten Mr. James Lawson, «sub-principal» aan de universiteit van Aberdeen, te beroepen, terwijl Knox ook beloofde naar Edinburg terug te zullen keeren, doch alleen op voorwaarde, dat «he suld not be desyred or preissed in ony sort to temper his toung, or ecise to speake against the treassonabil dealingis of the Castell of Edinburgh; whois treassonabil and tyrannous doingis he wald cry out against, sa long as he wer able to speike.» 1) Den 17^{den} Augustus vertrok Knox uit St. Andrews, doch wegens zijne groote zwakte kon hij slechts langzaam voortreizen. Den 23sten kwam hij te Leith aan en na eenige dagen rust aldaar preekte hij den laatsten Augustus weer te Edinburg. Doch het bleek aanstonds, dat de St. Giles Church te Edinburg te groot was voor zijne verzwakte stem. 2) Daarom werd eene kleinere localiteit ter zijner beschikking gesteld, waar hij nog gedurende eenigen tijd voortging geregeld te preeken.

Intusschen gevoelde Knox zelf meer en meer, dat zijn einde begon te naderen. Den 7^{den} September schreef hij aan Lawson om toch spoedig over te komen om een en ander met hem te bespreken, daar hij bemerkte «nature so decayed and daylie to decay, that I luike not for a long continowance of my battell», terwijl hij bij dien brief nog een postscriptum voegde: «Haist, leist ye come to laite!» 3) Omstreeks dezen tijd kwam ook te Edinburg het vreeselijke bericht van den Bartholomeusmoord te Parijs. Niettegenstaande zijne hevige zwakte wilde Knox niet nalaten nog eenmaal in het openbaar van den kansel tegen die ontzettende gruweldaad te getuigen. Ook de

1) VI, p. 624.

2) „For he confessed, that his voice was never able (the best tyme that ever he was) to extent to all that come together in Sanct Geillis Kirke, and meikle [much] les now was it able to satisfie the auditors, seing that he was so waike, and his voice so furre spent.” VI, p. 631.

3) VI, p. 632.

Fransche gezant Le Croc was in de kerk aanwezig. Toen Knox, heftig bewogen, over het in Frankrijk voorgevallene begon te spreken, wendde hij zich plotseling tot Le Croc persoonlijk en gaf hem de plechtige opdracht om zijn meester, «that cruel murderer and false traitor, the King of France», te zeggen, dat in Schotland over hem dit vonnis was uitgesproken, dat, als er geen berouw volgde, de goddelijke wraak nooit van hem en van zijn huis zou wijken, dat zijn naam eene vervloeking zou blijven voor de nakomelingschap, en dat niemand, die uit zijne lendenen voortkwam, zijn koninkrijk in vrede zou bezitten ¹⁾. De gezant beklaagde zich bij de regeering over de beleediging, zijnen meester aangedaan, en eischte, dat men Knox het stilzwijgen zou opleggen. Toen hieraan niet werd voldaan, vertrok hij uit Schotland.

Inmiddels was Lawson spoedig na het schrijven van Knox te Edinburg gekomen en had daar tot genoegen der gemeente gepreekt, waarop hij den 9^{den} November door Knox in zijn ambt werd bevestigd. Het was de laatste maal, dat Knox voor de gemeente optrad. Slechts weinigen konden hem meer verstaan, toen hij zijne laatste vermaningen richtte tot zijn plaatsvervanger en tot zijne gemeente. Enkele dagen na de plechtigheid werd hij ongesteld, zoodat hij zijn huis niet meer kon verlaten. Deze ongesteldheid nam binnen weinige dagen zoozeer toe, dat Knox zelf gevoelde, wat hij ook openlijk uitsprak, dat hij er niet meer van zou herstellen. Hij kon niet meer zijne gewoonte volgen om dagelijks eenige hoofdstukken uit het O. en N. T. te lezen, waaraan hij eenige Psalmen placht toe te voegen, die hij geregeld eenmaal per maand doorlas. Hij verzocht nu zijne vrouw en Bannatyne, zijnen secretaris, om elken dag hem voor te lezen het 17de hoofdstuk van het evangelie van Johannes, Jesaja 53 en een hoofdstuk uit den brief aan de Epheziërs. Bovendien liet hij zich verschillende Psalmen en preeken van Calvijn over den brief aan de Epheziërs voorlezen. Op de vraag zijner verwanten, of hij wegens zijne zwakte het gelezene wel kon volgen, antwoordde hij: «I heir (I prais God), and understandis far better» ²⁾. Op zekeren dag wilde hij plotseling uitgaan, meenende, dat het Zondag was, om te preeken over de opstanding des Heeren, daar hij de laatste maal over Christus' dood had gesproken. Menigmaal had hij

1) Bannatyne, aangehaald bij M' Crie, Le. II, p. 217.

2) VI, p. 639 (Bannatyne).

namelijk zijn wensch geuit om zijne dagen te eindigen met de prediking over dat onderwerp. Doch hij was reeds te zwak geworden om zelfs lang in een stoel te kunnen zitten en bleef voortaan bedlegerig.

Toen hij meer en meer verzwakte, verzocht hij den kerkeraad van Edinburg om bij hem te komen, opdat hij thans nog eens voor het laatst afscheid van hen mocht nemen. Toen zij allen tegenwoordig waren benevens nog eenige vrienden, sprak hij hen aldus toe: «The day approaches and is now before the door, for which I have frequently and fervently thirsted, when having finished my great labours, and almost infinite sorrows, I shall depart and be with Christ. And now my God is my witness, whom I have served in the Spirit in the gospel of his son, that I have taught nothing but the true and solid doctrine of the gospel of the Son of God, and have had it for my only object, to instruct those that were ignorant of divine things, to confirm the faithful, to raise up and strengthen by the promises of grace the minds of those who were weak, timid, and agitated by a sense of their sins, and to fight against the proud and such as rebelled against God, by the awful threats of Divine judgements. I know that many have complained much and loudly, and do still complain, of my too great severity; but God knows that my mind was always free from hatred to the persons of those against whom I denounced the heavy judgements of God. In the mean time, I cannot deny but that I felt the greatest abhorrence at the sins in which they indulged; still, however, keeping this as the one thing in view, that if it were possible I might gain them to the Lord. But a certain reverential fear of my God, who called me, and was pleased of his grace to make me a steward of divine mysteries, to whom I knew I must render an account, when I have discharged the embassy which he hath committed unto me, — had such a powerful effect as to make me utter so intrepidly whatever the Lord put into my mouth, without any respect of persons». 1) Nadat hij zich nog inzonderheid had verantwoord tegenover eene aanklacht, die Maitland of Lethington tijdens zijne ziekte bij den Kerkeraad had ingediend, 2) eindigde hij met de

1) Smetonius, *Evimii Viri Johannis Knoxii, Scoticanae Ecclesiae Instauratoris Fidelissimi, vera extremae vitae et obitus historia, a pio quodam, et docto viro* [ws. James Lawson] *descripta, qui ad extremum usque spiritum aegrotanti assedit*, uitgegeven door Laing, *Works of Knox*, VI, p. 655 sq. (vertaling van Laing).

2) Maitland beklagde zich erover, dat Knox, naar men hem had bericht, „als weill publict in his sermonis as utherways, hes slanderit me as ane atheist, and enemie to

broeders en inzonderheid Lawson aan te sporen ijverig toezicht te houden over de kudde, waarover de Heer hen gesteld had, en getrouw te zijn in de bediening van het heilig evangelie. De groote inspanning, die hem het spreken had gekost, deed hem hierop vermoeid achterover zinken en gedurende eenigè oogenblikken belette de uittutting hem te spreken. Nadat de anderen waren weggegaan, had hij nog eene bijzondere opdracht mede te geven aan zijn ambtgenoot en aan Lindsay. Eén ding was er, zoo sprak hij tot hen, dat hem groo-

all religione", en verzocht den Kerkeraad deze zaak te onderzoeken, hun vermanende, „that heireftir ye ressave not every word proceeding from his mouth as oracles; and knaw that he is bot a man subject to vanitie; and that mony tymes dois utter his owin passionis, and uther menis inordinat affectiones, in place of trew doctrine." VI, p. 635. Knox antwoordde op dit laatste: „That he confessit he was but a most vile creature and a wretched man; nochttholes the thingis that he hes spoken sould be fund als trew as these oracles that have bene spoken be ony of the servandis of God befoir; for he had said nothing but that whairof he was assuired to be the word of God (to wit), that the justice of God sould never be satisfiet against the schedderis of innocent bloude, untill the bloud of the schedder be sched againe, be order of justice, to satisfie the same, or els, that God utherwayis move his heart unto unfained repentaunce; and that God walde destroye the wickit and cast them into hell, as may be sene in the 9th Psalme (quhilk he caused thaim reid); for he hes bene the chiefe author of all the trubill done both in England and Scotland." VI, p. 639. Karakteristiek voor Maitland, die „through all his changes was always pursuing one object — the union of the Crowns under a Scottish sovereign (whether that sovereign was Arran, Mary, James, or again Mary, mattered little)" (Froude, IX, p. 254), is, hetgeen hij schreef den 18den Juli 1570 aan Sussex, die hem gevraagd had, waarom hij van de Protestantische tot de andere partij was overgegaan: „You ask me why I have changed my mind. *Have you never changed yours?* Those are not the wisest men who remain always of one opinion. *The skilful sailing master applies his course as the wind and weather drive him.* You speak of philosophy; I have none of it. Yet if I turned my mind that way I would not study it after the intractable discipline of the Stoics, but would rather become a student in the school where it is taught that wise men's minds must be led by probable reasons. That same firm, certain, unchangeable, and undoubting persuasion which is requisite in matters of faith must not be required in matters of policy; and good and evil are not such in themselves but in their relation to other things. You say persons, cause, and matter are the same. It is not so, for time has altered many things. The affections of men are changed in both realms and the persons are altered. The person of the late Regent was a circumstance of no small moment. And severity was a matter which might well vary with the change only of time. To sequestrate the Queen for a season might be required; to keep her all her days in prison would be rigour intollerable. Were it true that I had advised more hard dealing, yet the substance of things is not changed by our opinion. They are not good or ill, rigorous or equitable, because we think them so. I might have been wrong then and I might be right now — but it is not so, I may have been with those that persuaded worse to be done to the Queen of Scots by your Sovereign, but I was never a persuader of such matters myself. I never went about from the beginning to advise her destruction, nor meant at any time ill to her person. A month after the late Regent accepted office I dealt earnestly with him to accord with the Queen. From first to last I have laboured always that the matter should be taken up by accord." Froude, *History of England*, IX, p. 320.

telijks bedroefde, namelijk de afval van Kirkaldy of Grange, die vroeger zoo ijverig en standvastig had gestreden voor de zaak des Heeren. Daarom verzocht hij hun tot hem te gaan en hem te zeggen: «That Johne Knox remains the same man, now going to die that ever he has hard him befoir, quhen he was able of body; and that thei sould will him to considder what anes he was, and the estait whairin now he standis, quhilk is pairt of his truble; and that gif he repentit not, the thretningis be him pronounced shall fall upoun him and that house!» ¹⁾ en hij voegde er nog aan toe: «The man's soul is dear to me, and I would not have it perish, if I could save it.» ²⁾ Zij brachten Knox' boodschap over, doch zonder gevolg.

Na zijn afscheid van den Kerkeraad kwamen nog vele andere personen, waaronder verschillende edellieden, met wie hij bevriend was geweest of in vroegeren of lateren tijd in nauwe betrekking had gestaan, hem bezoeken. Ook de graaf van Morton kwam bij zijn ziekbed om afscheid van hem te nemen. Kort vóór zijnen dood verhaalde Morton zelf, wat Knox tot hem had gesproken. Knox vroeg hem, of hij bekend was geweest met het plan om Darnley te vermoorden, en toen hij daarop ontkennend had geantwoord, vervolgde Knox: «Well, God has beautified you with many benefits which he has not given to every man; as he has given you riches, wisdom, and friends, and now is to prefer you to the government of this realm.» ³⁾ And, therefore, in the name of God, I charge you to use all these benefits aright, and better in time to come than ye have done in times bypast; first to God's glory, to the furtherance of the evangel, the maintenance of the church of God, and his ministry; next for the weal of the king, and his realm and true subjects. If so ye shall do, God shall bless you and honour you; but if ye do it not, God shall spoil you of these benefits, and your end shall be ignominy and shame.» ⁴⁾ Zoo had Knox voor allen, die hem kwamen bezoeken, zoowel voor aanzienlijken als voor geringen, zooals voor zijne bedienden, aan wie hij nog voor het laatst hun loon wilde uitbetalen, nog een laatste woord van vermaning en van aansporing. Zelf wilde hij geen lof hooren over wat hij had gedaan. «Toungue! toungue! ladie,» zoo sprak hij tot eene edelvrouw, die hem begon te prijzen om wat

1) VI, p. 633 (Bannatyne).

2) VI, p. 657 (Smeton).

3) De graaf van Mar was den 29sten October gestorven.

4) Morton's *Confession*, aangehaald bij M. Crie, l. c. p. 226.

hij had tot stand gebracht, «flesche of itself is over proud, and neidis no meanis to esteame the self». 1)

Telkens was hij bezig in het gebed voor de Kerk en voor zijn vaderland. «Come, Lord Jesus,» hoorde men hem roepen, «sweet Jesus, into thy hands I commend my spirit: look propitiously, O Lord, upon thy Church which thou hast redeemed: restore peace to this afflicted commonwealth: raise up faithful pastors who shall take care of thy Church: grant, O Lord! that we may be excited by the examples of thine anger, and by a sense of thy mercy, to detest sin, and to serve thee from the heart.» 2) Temidden van zijne gebeden en overdenkingen richtte hij zich menigmaal plotseling tot hen, die om hem heen geschaard stonden, en vermaande hen: «O serve the Lord in fear, and death shall not be dreadful to you. Nay, death shall be blessed to those to whom the death of the only begotten Son of God is efficacious.» 3)

Den 24sten November vertoonden zich de teekenen van den naderenden dood. Na een zeer moeilijken nacht wilde hij des morgens opstaan, doch na een half uur zittens moest hij zich weer te bed begeven. Men vroeg hem, of hij ook pijn gevoelde, waarop hij antwoordde: «It is no painefull paine, but sic a paine as, I trust, sall put end to this battell!» En zoo geschiedde het ook. In den namiddag werd één zijner oogen verduisterd en zijn spraakvermogen werd aanmerkelijk minder. Hij vroeg zijne vrouw om 1 Cor. 15 te lezen en getuigde, hoeveel heilzame vertroosting de Heer hem uit dat hoofdstuk had geschonken. Een weinig later zeide hij weer tot zijne vrouw: «Goe, reid whair I cast my first ancre!» 4) waarop zij het 17de hoofdstuk van het evangelie van Johannes las. Daarna las zij nog een gedeelte van Calvijns preeken over den brief aan de Epheziërs.

Daarop viel hij in een lichten slaap, doch telkens hoorde men smartelijke kreten aan zijne lippen ontsnappen. Hij verkeerde blijkbaar in heftigen, innerlijken strijd. Toen men hem ten laatste vroeg, hoe het hem ging en wat de reden was van zijn zuchten, antwoordde hij: «I have indeed formerly sustained many contests in this frail life and many assaults from Satan. . . . Often before hath he placed my sins before my eyes, often tempted me to despair. . . . But

1) VI, p. 640 (Bannatyne).

2) VI, p. 653 (Smetonius).

3) VI, p. 658 (Smetonius).

4) VI, p. 643 (Bannatyne).

now he has attacked me in another way; for the cunning serpent has endeavoured to persuade me that I have merited Heaven itself and a blessed immortality by the faithful discharge of the ministerial office committed to me. But blessed be God, who suggested to me those passages of Scripture by which I was able to grapple with him and extinguish this fiery dart; amongst which were these, «What hast thou that thou hast not received?» and «By the grace of God I am what I am» and «Not I, but the grace of God in me», and thus being vanquished, he went away; wherefore I give thanks to my God by Jesus Christ, who was pleased to grant me the victory. And I am firmly persuaded that he shall not attack me farther, but that in a short time, without any great bodily pain, and without any distress of mind, I shall exchange this mortal and miserable life for an immortal and blessed life, through Jesus Christ» 1). En zijne verwachting werd niet beschaamd. Na de lezing van het avondgebed vroeg Dr. Preston hem, of hij het had verstaan, waarop hij antwoordde: «I wald to God that ye and all men hard thame as I have hard thaim; and I praise God of that heavenlie sound!» 2) Een weinig daarna, omstreeks elf uur, zeide hij plotseling: «Now it is cum!» waarop zijne vrienden hem vroegen hun een teeken te willen geven, of hij in het vaste geloof in Jezus Christus en in de hope des eeuwigen levens heenging. Met een laatste inspanning zijner krachten hief Knox zijne hand ten hemel, en zoo stierf hij zonder eenige andere beweging, «so that he rather seemed to fall asleep than die». 3)

Den 26sten November werd Knox begraven in de St. Giles Church te Edinburg. Een breede schare van oprecht rouwdragenden, zoowel aanzienlijken als geringen, volgde de lijkbaar van den zoo hoog vereerden en zoo innig geliefden doode. Onder hen bevond zich ook de pas verkozen regent, de graaf van Morton, die bij het opene graf zijne ridderlijke hoogachting voor den hervormer uitsprak in dat beroemde woord: «There lies he, who never feared the face of man».

1) VI, p. 659 sq. (Smetonius).

2) VI, p. 643 (Bannatyne).

3) VI, p. 660 (Smetonius).

HOOFDSTUK VI.

Terugblik.

Knox' reformatorische beginselen.

Wanneer wij nu nog ten slotte, een blik achterwaarts werpende, willen trachten de voornaamste beginselen, waardoor Knox bij zijn reformatiewerk werd geleid, samen te vatten, dan moet daarbij wel in de allereerste plaats ons oog vallen op de groote en alles beheerschende beteekenis, die bij hem heeft, wat hij noemt «*the playn Word of God.*» Telkens weer vinden wij in zijne geschriften die uitdrukking of uitdrukkingen van gelijke beteekenis, als «*the express Word of God*», «*express*», «*strict*» of «*playn commandiment of the Word of God.*»¹⁾ En wat hij ermede bedoelt, is duidelijk genoeg. De bijbel is namelijk voor hem, gelijk voor alle hervormers, het Woord Gods. Doch de telkens herhaalde bijvoeging «*playn*» is bij Knox niet toevallig. Hij bedoelt daarmee het *duidelijk uitgesproken* Woord van God in den zin van het *letterlijke* Woord van God.

Voor Luther was in het algemeen de bijbel Gods Woord, maar dit verhinderde hem niet om tot het einde zijns levens den brief van Jacobus voor eene «*stroherne Epistel*» te houden.²⁾ Voor Calvijn was de formule: «*de bijbel is Gods Woord*» reeds minder algemeen en meer bindend, maar dit nam toch niet weg, dat hij met ernst de toen gestelde kwesties aangaande de echtheid en kanoniciteit van de brieven van Jacobus, Judas, den tweeden brief van Petrus en dien aan de Hebreëen behandelde en niet zonder aarzeling beantwoordde, en wel op eene wijze, waarbij hij blijkbaar andere gevoelens in dit op-

1) Zie boven, bl. 36, 55, 57, 83, 137, 171, 186, 209.

2) Zie Dr. J. Cramer, *De Schriftbeschaouwing van Calvijn*, in de *Nieuwe Bijdragen*, deel III, 1881, bl. 124.

zicht niet als besliste ketterij wilde veroordelen. 1) Deze vrijere verhouding tot de Schrift, die we bij Luther en Calvijn nog opmerken, vond zijn grond hierin, dat bij beiden de *materieele* beginselen hunner hervorming (bij Luther voornamelijk: «de rechtvaardigmaking door het geloof»; bij Calvijn voornamelijk: «de praedestinatie», of, algemeener uitgedrukt, de gedachte: «God de eenige oorzaak van 's menschen heil») de overhand hadden over het *formeele* beginsel (bij beiden: «de H. Schrift eenige regel des geloofs»). Bij Calvijn, als na Luther komende en dus niet meer staande aan den aanvang der beweging, trad door den drang der omstandigheden, het meer en meer opkomen van verschillende ketterijen op Protestantschen bodem, het *formeele* beginsel krachtiger naar voren, doch nog altijd zóó, dat de *materieele* beginselen toch de heerschende bleven. 2) Bij Knox evenwel, die weer na Calvijn optrad, nam het *formeele* beginsel van de autoriteit der H. Schrift zeer beslist de overhand op elk *materieel* beginsel. Voor hem was de bijbel het *gecodificeerde Woord Gods*. De bijbel was hem als het ware een uit den hemel gevallen boek. Elke letter daarvan kreeg dus voor hem beteekenis. Gaarne legde hij zich bij Calvijns resultaat omtrent de kanoniciteit der bijbelboeken neer. Hij was «de man van de daad». 3) Hij kon zich met die wetenschappelijke inleidingskwesties niet druk maken. De kwesties zelve zullen voor hem wel niet gerezen zijn. In elk geval zal hij er zich niet lang mede bezig gehouden hebben. Hij had behoefte aan een resultaat, en wel een zeer bepaald resultaat. Hij had behoefte tot regel voor zijn handelen aan een «*playn Word of God*».

Reeds terstond zien wij dit zijn beginsel van «the playn Word of God» bij hem te voorschijn treden in het eerste openlijke dispuut, dat hij hield in het St. Leonhards College te St. Andrews in 1547. 4)

1) Dr. J. Cramer, t. a. p. bl. 124 vv.

2) Vandaar dat Calvijn b.v. den brief van Jacobus, evenals 2 Petrus, voor kanoniek verklaart niet *a priori*, maar *a posteriori*, zeggende: „mihi ad epistolam hanc recipendam satis est, quod nihil continet Christi apostolo indignum”, hem dus beoordeelende volgens den *materieelen* maatstaf: den algemeenen inhoud der overige Schrift. Voor Calvijn kon de vraag van Quenstedt (aangehaald bij Cramer, bl. 134) niet oprijzen: „Si enim quaedam in scriptura occurrunt dubia, incerta, erronea, falsa, unde de ceterorum auctoritate, certitudine aut veritate constabit?” Veel minder zou hij met denzelfden beweerd hebben, dat in dat geval „perit fidei nostrae certitudo et infallibilitas.” Vg. voorts over de groote beteekenis van dat meer naar voren treden van het *formeele* beginsel boven, bl. 16, 47, 144, 266, 268 en 299. Vg. ook beneden, bl. 338, noot.

3) „This Knox cannot live but by fact.” Carlyle, *On heroes, hero-worship and the heroic in history*, London Chapman 1889, p. 137.

4) Zie boven, bl. 38 vv.

Het toen reeds aanstonds met zooveel nadruk op den voorgrond gestelde Dent. 4 : 2 wordt ook later telkens en telkens weer in Knox' geschriften aangehaald. Het vormt het richtsnoer voor zijn ganschen reformatorischen arbeid: niets toedoen en niets afdoen aan «the playn (express) Word of God». *Adiaphora* zijn er daarom voor hem op godsdienstig gebied niet, want niet alleen wat tegen «the express Word of God» is, maar ook al wat niet *uitdrukkelijk bevolen* is in het Woord Gods, is verkeerd. 1) Men mag er immers niets aan afdoen, maar evenmin er iets aan toedoen. Inzonderheid ontwikkelt hij dit beginsel uitvoerig in de rede tegen de mis, die hij in 1550 te Newcastle hield. Hij bestrijdt daarin de mis als afgoderij niet met het gewone *materieele* argument der andere hervormers, dat zij is *creatuurvergoding*, maar met het *formeele* argument, dat zij niet is bevolen in de Schrift 2), als grondslag van zijne bestrijding deze stelling verdedigende, waarin hij zijn beginsel kort en duidelijk heeft tezamen gevat: «*All wirschipping, honoring, or service inventit by the brain of man in the religioun of God, without his own express commandment, is Idolatrie.*» 3) Door dit op den voorgrond stellen van het formeele beginsel, krijgen nu ook de woorden «*religion*» en «*idolatry*» bij Knox eene eigenaardige beteekenis. De «*religion*» moet zijn overeenkomstig Gods «*expressed Word*» en waar de formeele maatstaf dus zoozeer op den voorgrond treedt, daar wordt nu ook de «*religion*» hoofdzakelijk van de *formeele* zijde beschouwd. Het woord «*religion*» krijgt zodoende bij Knox voornamelijk de beteekenis van «*worschipping*», «*honouring*», *cultus*, terwijl dus ook «*idolatry*» niet *creatuurvergoding*, maar *valsche ceredienst* beteekent. 4)

Een groot verschil openbaart zich in deze opzichten met Calvijn,

1) Zie boven, bl. 61. Vg. ook hetgeen hij schreef in 1556 aan eenige zusters te Edinburg: „In religioun thair is *na middis*: either it is *the religioun of God*, and than in *everie thing* that is done it must have the *assurance* of his awn Worde, and than is his Majestie trewlie honourit, or els it is *the religioun of the Diavill.*” *Works*, IV, p. 232. Niet altijd echter kon Knox dit *Puriteinsche (individualistische)* beginsel in zijn absoluteitheid handhaven. Het dreigde oplossend te werken op elk kerkbegrip (vg. boven, bl. 81). Dan kwam Knox' *herhelijk* beginsel ermede in botsing; dan bleek het hoe krachtig Calvijns invloed op hem gewerkt had en dit bracht hem meermalen in een moeilijken tweestrijd. Zie boven, bl. 76 vv., 92 vv., 122, 213, 292 en 295.

2) Zie boven, bl. 64 vv.

3) Zie boven, bl. 55. Vg. voorts de *Appellation*, boven bl. 172, en de *Exhortation to England*, boven bl. 209.

4) Zie de reeds genoemde citaten.

die daarom Knox in 1561 ook waarschuwde voor al te groote gestrengheid, erop wijzende, dat sommige ceremoniën, hoewel «ludicra» en «insipida», daarom toch wel «tolerabilia» waren. 1) Calvijn vindt verschillende bijvoegsels van de Roomsche Kerk in den eeredienst, die geene essentiele beteekenis hebben, eenvoudig kinderachtig, dwaas, absurd. 2) Hij kan daarom veel «tolerare» en spoort daarom ook anderen tot dat «tolerare» aan, hoewel onder protest en trachtende naar verbetering. Een priesterkleed, ongezuurd brood bij het avondmaal is voor hem daarom geen bepaalde ergernis, voor Knox echter is ook het geringste «idolatrours», een «abomination». 3) Calvijn vat de «religio» terstond van zijne materiele zijde op. Zijn eerste reformatorische geschrift is eene «*Institutio religionis christianae*». Het is hem bovenal om de «doctrina te doen. 4) Daarom kan het oordeel over een enkel boek van den kanon onbeslist blijven; de leer staat of valt niet met de kanoniciteit van een enkel boek. Daarom kunnen ook verschillende Roomsche inrichtingen in eeredienst en kerkregering, als dwaas, absurd of «minus probabiles», toch wel getolereerd worden, als de leer er maar niet door in gevaar komt. Als hij daarom zijn *Institutie* opdraagt aan Frans I, dan is de tegenstelling, waarin hij zijn standpunt plaatst tegenover dat der Roomsche Kerk, die van *waarheid* en *leugen*. 5) Voor Knox niet alzoo. Hij ziet de «religion» vooral van de *formeele* zijde. Voor hem is de tegenstelling, waarin hij zich geplaatst ziet tegenover de Roomsche Kerk, die van «*true religion*» (in den zin van «worschipping», cultus) en «*idolatrie*». 6) Hij spreekt daarom ook over de «religion» min of meer als eene *uiterlijke instelling*, die daarom ook gemakkelijk door een gansch volk kan worden aangenomen en gehandhaafd, die ook in Schotland moet worden «*established*», op dezelfde wijze zooals door de vrome koningen van Juda de baälsdienst werd afgeschafft en de dienst van Jehova weer werd ingesteld. Hij kent

1) Zie boven, bl. 270, noot 2.

2) Vg. ook boven, bl. 122.

3) Vg. boven, bl. 62.

4) Vg. boven, bl. 17, noot 1.

5) „Hoc enim profecerunt impii, ut *Christi veritas*, si non ut fugata dissipataque intereat, certe ut sepulta et ignobilis lateat.” *Calvini Institutio*, ed. Tholuck, 1834, p. 3. Men vergelijkte overigens de geheele *Praefatio*.

6) In zijn *Answer to Tyrre* (zie boven, bl. 312) noemt Knox als één van de verschilpunten tusschen hem en Rome: „what is *Religioun*, and wherein it differis from superstition and from *idolatrie*.” *Works*, VI, p. 486. Vg. ook boven, bl. 285.

lijke vormen van den eeredienst ¹⁾ terstond principieele beteekenis. Het woord afgoderij heeft dus ook bij hem eene veel uitgestrektere beteekenis dan bij Calvijn of de andere hervormers. Maar daarmede werd dan ook zijne hervorming de meest radicale, ²⁾ hoewel zij tevens juist door het abstract puriteinsche beginsel van «the *playn* Word of God» de latere afscheidingen voorbereidde en door het op den voorgrond stellen van het formeele gevaar liep wettisch te worden ³⁾, waartegen echter de leer van Calvijn, door Knox met zooveel getrouwheid in Schotland geïntroduceerd, een krachtig tegenwicht bood.

In nauw verband met het op den voorgrond stellen van het formeele beginsel der kerkhervorming door Knox staat ook het eigenaardige gebruik, dat hij maakt van het O. T., ⁴⁾ waardoor de hervorming van Schotland een sterk *theocratisch karakter* verkreeg. In het algemeen huldigden alle hervormers, evenals hunne Roomsche tegenstanders, theocratische denkbeelden, in zooverre zij den godsdienst beschouwden als een bijzonder voorwerp van Staatszorg. De Staat mocht niet neutraal zijn volgens hen. Hij moest een bepaalden godsdienst belijden en handhaven. Luthersche zoowel als Gereformeerde hervormers leerden, dat de overheid den godsdienst had te bevorderen, te beschermen en te handhaven of, zooals Calvijn het uitdrukte, dat de taak der overheid zich uitstreckte «ad *utramque* Legis tabulam», dat zij te handhaven had niet alleen de zes laatste, maar ook en niet minder de vier eerste geboden van de wet der tien geboden, niet alleen dus de geboden, die zien op 's menschen verplichting tegenover den naaste, op wat men noemt de «burgerlijke deugden», maar ook de geboden, die betrekking hebben op 's menschen verplichting tegenover God, op den godsdienst. En dit woord «godsdienst» werd niet maar in algemeenen zin bedoeld, maar in zeer bepaalden zin. Met algemeenheden en abstracte begrippen hield men zich in dien tijd

1) Voor zijne opvolgers geldt dit ook ten opzichte van de kerkregeering. Bij Knox zelf trad dit punt nog niet op den voorgrond, niet omdat hij hierin van zijn beginsel zou afgeweken zijn, maar eenvoudig omdat hij nog niet in zijn bijbel las, wat de lateren erin lazen. Hij vond nog geen „express commandment”, geen „playn Word of God” voor datgene, waarvoor de lateren het wel meenden te vinden. Vg. boven, bl. 310, noot 7; Vg. ook bl. 270, noot 1.

2) Vg. boven, bl. 61.

3) Vg. boven, bl. 61 en 75.

4) Door het gebruik van het O. T., als behelzende de geschiedenis van een *volk*, treedt natuurlijk vanzelf het *politieke* element in den godsdienst krachtig naar voren. Vandaar ook bij de *Anabaptisten* en dergelijke richtingen geringerschatting van het O. T. Vg. boven, bl. 212, noot 1.

niet veel op. Als men sprak van «godsdienst», dan bedoelde men daarmede eene zeer concreete grootheid. «Godsdienst» beteekende altijd, hetzij men het er expresselijk bij uitdrukte of niet, «ware godsdienst», en ook dit weer zoo concreet mogelijk, dus: zooals die godsdienst zich openbaarde in de «ware Kerk». 1) Als men dus beleed, dat de overheid den godsdienst had te handhaven, dan wilde dit zeggen den waren godsdienst, en dit wilde zeggen de ééne ware Kerk. In den mond van den Lutherschen godgeleerde beteekende dit dus: de overheid heeft de Luthersche Kerk te handhaven, in den mond van den Gereformeerden godgeleerde: de overheid heeft de Gereformeerde Kerk te handhaven. Hierbij kon dus van gewetensvrijheid in onzen modernen zin van het woord volstrekt geen sprake zijn. Dat begrip zelf was huns inziens eene gevaarlijke ketterij, die alles op losse schroeven zette en dus met hand en tand moest worden bestreden. Wanneer het woord «gewetensvrijheid» bij hen voorkomt, beteekent het dan ook gansch iets anders, dan wat wij er thans onder verstaan. Het werd nimmer algemeen, maar altijd strikt persoonlijk bedoeld. Het beteekende eenvoudig: vrijheid om God naar zijn geweten (het geweten nl. van hem, die het woord gebruikt) te dienen, dus in den mond van Luthersche: vrijheid om den waren (Lutherschen) godsdienst te belijden en dus, omdat in die belijdenis ook de handhaving van den godsdienst door de overheid lag opgesloten om straks den Lutherschen godsdienst (Kerk) te verheffen tot godsdienst (Kerk) van den Staat; voor den Gereformeerde: vrijheid om den waren (Gereformeerden) godsdienst te belijden en dus straks den Gereformeerden dus geene adiaphora. Voor hem krijgt ook het geringste in de uiter-

1) Kerk en godsdienst zijn voor de hervormers ongeveer woorden van ééne beteekenis omdat zij zich geen godsdienst kunnen denken, dan die zich in een bepaalden kerkvorm openbaart. De voor ons mogelijke onderscheiding tusschen „scheiding van Kerk en Staat” en „scheiding van godsdienst en Staat” (Dr. E. H. van Leeuwen, *De eed en de moderne Staat*, Utrecht 1881, bl. 94, noot 1) was voor hen onmogelijk. Voor hun bewustzijn zou een staat, die geen bepaalde kerk handhaafde, een „état athée” zijn geweest. Daarom moest elke staat in die dagen wel *theoeratisch* zijn. Dit was een uitvloeisel hiervan, dat bij hen ons algemeene begrip „godsdienst” evenals ons nauw daarmee samenhangend begrip van „gewetensvrijheid” werd gemist. En waar deze begrippen bij de „ketteren” begonnen op te komen, daar bestreed men ze heftig als gevaarlijke ketterijen, omdat men er niet anders in kon zien dan eene hoogst bedenkelijke „verflauwing der grenzen”, waardoor alle vastheid op godsdienstig en zedelijk gebied zou worden weggenomen (zie beneden het citaat uit Knox' *On Predestination*). Dit hing weer samen met hunne striktere (meer mechanische) opvatting van het begrip „openbaarde godsdienst” en hunne meer absolute grensscheiding dientengevolge tusschen *waar* en *valseh* op dit gebied.

godsdienst (Kerk) te verheffen tot godsdienst (Kerk) van den Staat. ¹⁾ Hun begrip van «gewetensvrijheid» heeft dus met ons begrip van gewetensvrijheid niets uitstaande. Dat dit intusschen voor de hervormingsgezinden (in ons land en in Schotland bv.) tegenover Rome hun behoud was, is duidelijk.

Karakteristiek is in dit opzicht eene plaats uit Knox' *On Predestination*, waarbij hij deze kantteekening voegt: «*How Anabaptistes abuse the name of Conscience.*» Op de vraag van zijnen tegenstander, of het voor Gods uitverkorenen geoorloofd is iemand om der wille van zijn geweten te dooden, geeft Knox het volgende ten antwoord — en het zijn woorden, die de andere hervormers, Luther uitgezonderd ²⁾, ongetwijfeld zouden onderschreven hebben —: «I answer, that if under the name of *conscience* ye include *whatsoever seemeth good in your owne eyes*, that then ye affirme a *great absurditie*, manifestly repugning aswel to God's lawe as to the examples of those whom God hath highly praised in his holie Scriptures. But because continually ye *claime to your conscience*, to remove from you *that vain coverture*, I ask, If the murthurer, adulterer, or any malefactor, should be exempted from punishment of the law, although he alledge that he did all thing of *conscience*? I trust ye will confesse, that he oght to be mocked that will claime the patrocinie of conscience, when that he doth plainly offend against *God's will reveled*. And why will ye not grant as much *in this matter* which now standeth in controversie? Because (say you) externall crimes have no affinitie with maters of religion; for *the conscience of everie man is not alike persuaded* in the service and honouring of God, neither yet in such controversies as God's worde hath not plainly decided. But I ask, If that be a just excuse why *pernicious errors* shall be obstinately defended, either yet that God's *established religion* shall be contemptuously despised.» En dit wordt dan verder geïllustreerd met het voorbeeld van Elia, die de Baälpriesters doodde, en met een beroep op Deut. 13 : 6—9. ³⁾ Dit

1) Zie bv. de voor ons zonderlinge, voor hen natuurlijke combinatie van „*libertie of conscience*” en „*punishment for the transgressouris*” in de petitie aan het Parlement in 1560, boven, bl. 254.

2) J. W. Bann, *Theodor Beza*, Bd. I, S. 232. Vg. Kattenbusch, *Johannes Calvin in Jahrbücher für deutsche Theologie*, 1878, S. 374.

3) Works, V, p. 230. Herhaaldelijk biedt Knox ook in ditzelfde geschrift aan op straffe des doods, indien hij op grond van Gods Woord van ongelijk overtuigd wordt, hunne twistzaak door den magistraat te doen beslissen, terwijl hij dan ook van zijn tegenstander hetzelfde eischt. Vg. boven, bl. 196, noot 2.

antwoord laat aan duidelijkheid niets te wenschen over. Voor Knox was ons modern begrip van gewetensvrijheid eene zeer verderfelijke, staat en godsdienst ondermijnende ketterij, die aan de ergste losbandigheid plaats zou geven en alles op losse schroeven zou zetten, geheel in strijd met de handhaving van de eerste tafel der wet, ja ook van de tweede. Zijne heftige bestrijding ervan was voor hem het directe uitvloeisel van wat hij beleeden had in de *Confession* van de gemeente te Genève, dat het nl. de plicht is van den magistraat de Kerk van Christus te verdedigen «*against all idolaters and heretikes, as Papistes, Anabaptistes, with such like limmes of Antichrist*», en voorts «*to roote owte all doctrine of devels and men, as the Masse, Purgatorie, freewill, presence at idoll service etc.*»¹⁾, en van wat hij ook later beleed in de *Schotsche confessie*²⁾ en trouwens in al zijne geschriften, inzonderheid in zijne *Appellation to the Lords*³⁾, uitvoerig heeft ontwikkeld.

In dit alles intusschen stond Knox volkomen op hetzelfde standpunt als Calvijn en de andere hervormers, ook wat betreft zijn beroep op het O. T.⁴⁾ Doch hij verschilde van Calvijn in zijne meening aangaande de mate van toepasseijkheid van het O. T. voor hedendaagsche toestanden. Bij Knox, de man van de letter, van de «*expressit wordis*», kunnen we niet veel historischen zin verwachten, en het verwondert ons daarom ook niet, indien zich dit juist op dit punt openbaart, indien we bij hem opmerken veel minder inzicht in den historischen gang der Openbaring, in den aard van het verband tusschen Oude en Nieuwe Bedeeling dan bij iemand als Calvijn. Calvijns historische zin deed hem verstaan, dat hij ten opzichte van de toepasseijkheid van het O. T. rekening had te houden met *tijd, plaats en*

1) *Works*, IV, p. 173.

2) Zie boven, bl. 259.

3) Zie boven, bl. 172 vv.

4) Men vergelijkte Calvijns *Institutio*, Lib. IV, Cap. XX, zijn „*Defensio orthodoxae fidei de Trinitate adversus prodigiosos errores M. Serveti; ubi docetur jure gladii coercendos esse haereticos*” en Bezas „*De puniendis haereticis*”, eveneens geschreven naar aanleiding van Servets dood, die o. a. ook door Melancthon uitdrukkelijk werd goedgekeurd. Vg. ook de *Confessio Gallicana*, art. 39: „*Nous croyons que Dieu . . . a mis le glaive en la main des Magistrats pour reprimer les pechez commis, non seulement contre la seconde table des Commandemens de Dieu, mais aussi contre la premiere*”, en onze *Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, art. 36: „*En hun ambt is, niet alleen acht te nemen en te waken over de Politie, maar ook de hand te houden aan den heiligen Kerkedienst: om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk des Antichrists te gronde te werpen, en het Koninkrijk van Jezus Christus te voorderen.*”

volk. Calvijns ruimere opvatting van het Schriftbeginsel gaf hem daartoe te meer vrijmoedigheid. Calvijn wenschte uit het O. T., rekening houdende met tijd, plaats en volk, alleen *algemeene beginselen* afgeleid te zien voor de toestanden onder de Nieuwe Bedeeling. Calvijn had gevoel voor het voorbijgaande, tijdelijke en particuliere karakter van vele toestanden en instellingen onder het O. T. 1) Knox miste dit gevoel geheel. Hij wilde alles *direct* overgebracht zien op de toestanden onder de Nieuwe Bedeeling 2). De analogie tusschen het volk Israël en het Schotsche volk is voor hem volkomen adaequaat. Gelijk God in den directen zin des woords heerschte over Israël, zoo heerscht Hij na de hervorming over Schotland. Gelijk er een *verbond Gods* was met Israël, zoo is er nu ook in volkomen gelijken zin een *verbond Gods* met Schotland. Gelijk toen de *profeten* Zijne organen waren voor Israël, zoo zijn het nu de *predikanten* voor Schotland. Tusschen het ambt van een profeet onder Israël en dat van een Schotsch predikant is voor Knox' bewustzijn geen onderscheid, welke directe overbrenging hem trouwens ook door zijn eigen profetisch

1) Sprekende over de wetten van Israël, de *moreele, ceremonieele en burgerlijke* wet, stelt Calvijn deze twee laatsten, wat hun tijdelijk, voorbijgaand karakter betreft, volkomen op ééne lijn. De *ceremonieele* wet, zoo zegt hij, hoewel met de godsvrucht („*pietas*”) in verband staande, kan nothans van de godsvrucht als zoodanig *onderscheiden* worden. En zoo is het ook met de *burgerlijke* wet. „*Quemadmodum ergo, salva et incolumi pietate*”, zoo laat hij dan volgen, „*abrogari potuerunt ceremoniae: ita et, iudicialibus his constitutionibus sublatis perpetua caritatis officia et praecepta manere possunt. Quodsi verum est, libertas certe singulis gentibus relicta est condenti, quas sibi conducere providerint, leges: quae tamen ad perpetuam illam caritatis regulam exigantur, ut forma quidem varient, rationem habeant eandem.*” En later zegt hij het nog eens, na gewezen te hebben op het nut van de verscheidenheid der straffen bij verschillende volken en verschillende gelegenheden, zeer nadrukkelijk: „*Quam malignus fuerit ac publico bono invidus, qui tali diversitate offendetur ad retinendam Legis Dei observationem accommodatissima? Nam quod jactatur a quibusdam fieri contumeliam Legi Dei per Mosen latae, quum, abrogata illa, novae aliae illi praeferuntur, vanissimum est: neque enim aliae illi praeferuntur, dum magis probantur, non simplici collatione, sed temporum, loci, gentis conditione, aut illa abrogatur, quae nobis lata nunquam fuit. Siquidem non eam Dominus per manum Mosis tradidit, quae in gentes omnes promulgaretur et ubique vigeret: sed quum Judaicum gentem in fidem, patrocinium, clientelam suam suscepisset, illi etiam peculiariter legislator esse voluit ac, quod sapientis legislatoris erat, singularem quandam eius rationem in ferendis legibus habuit.*” *Institutio*, Lib. IV, cap. XX, 15 en 16.

2) Knox houdt geen rekening met *tijd, plaats en volk*. Moge hij al niet eischen dat alle rechtsinstellingen der Joden werden overgebracht op zijnen tijd, toch verdedigt hij met klem de gebondenheid van Christenen aan Deut. 13 : 6—9 en al dergelijke wotten in den meest letterlijken zin. Zie inzonderheid boven, bl. 182 vv., vg. voorts bl. 102, 117, 166, 180 en 209. Men vergelijk ook Knox' eisch van de doodstraf voor echtbrekers (*Book of discipline, Works*, II, p. 248 „*the offender ought to suffer the death as God hath commanded*”) met Calvijns oordeel in zijne *Institutio*, Lib. IV, cap. XX, 16.

karakter gemakkelijk werd gemaakt. ¹⁾ Geboden als Deut. 4 : 2 en Deut. 13 : 6—9 gelden daarom ook nog voor Schotland in den meest letterlijken zin. ²⁾ Daarom mag dan ook geen afgodendienaar op den troon van Schotland worden geduld. ³⁾ Doordat hij afgodendienaar is, verliest hij het recht op den troon en ieder onderdaan heeft dus het recht hem de gehoorzaamheid te weigeren. Hier treedt echter Knox' theocratisch beginsel in het nauwste verband met zijn beginsel van het recht tot weerstand, waarover beneden nog nader zal worden gehandeld.

Intusschen ligt juist in het *O. Testamentische, theocratische* karakter van Knox' reformatie hare eigenaardige kracht. Dat Knox juist in dezen vorm in zijn vaderland de reformatorische denkbeelden bracht, werd voor zijn volk tot een grooten zegen. Daardoor toch kwam de *verbondsgedachte*, die het geheele O. T. beheerscht, in de Schotsche reformatie meer dan in eenige andere op den voorgrond te staan en dat werd voor de toekomst van het zoo lang verdeelde Schotsche volk van het hoogste belang. Evenals God eenmaal met het volk van Israël een verbond had gesloten, zoo sloot Hij ook nu een verbond met het Schotsche *volk* als zoodanig; die gedachte wordt telkens weer door Knox op den voorgrond gesteld. Het Protestantisme werd zodoende een belang niet maar van eenige individuen, van eenige Protestantsche Schotten, maar van *het geheele Schotsche volk*. ⁴⁾ Zoo was met het Protestantisme tevens door Knox een beginsel in Schotland gebracht, waardoor het Schotsche volk, zoo lang in verschillende partijen verscheurd, zijne eenheid vond. De Protestantsche «*Congregation*» vertegenwoordigde nu het «*ware volk van Schotland*», het «*volk des Heeren*». De «*covenants*», die nu gesloten werden, waren niet als de vroegere, het waren nu *heilige «covenants»*, omdat zij niet alleen waren verbonden onderling, maar tevens eene telkens herhaalde bevestiging van het «*covenant*», dat men gesloten had met God, toen men begonnen was de reformatie in Schotland in te voeren.

Knox ziet bij voorkour op «*eene groote menigte*», niet op den enkeling. Hij spreekt van de bekeering van «*eene groote menigte*», eene *stad*, eene *provincie* of een *volk*. Hij zegt b.v.: «*whensoever God doth illuminate the eyes of anie multitude, province, people, or*

1) Vg. beneden, gesprek met Lethington. Vg. ook boven, bl. 105, 281, 303 en 320.

2) Zie boven, bl. 37, 48, 55, 102, 117, 166, 180 vv. en 209. Vg. bl. 39, 61, 105 vv. en 120.

3) Zie boven, bl. 167 en 209.

4) Vg. boven, bl. 212.

citie»¹⁾ of ook: «I mean everie *citie, realme, province, or nation* amongst the Gentiles, *embrasing* Christ Jesus». ²⁾ Met voorliefde staat hij bij zulke bekeeringen van eene groote menigte stil. ³⁾ Dat zien niet in de eerste plaats op het enkele individu, maar op «eene groote menigte», op een stad, provincie of volk in zijn geheel, gaf aan Knox' beginsel — en wij kunnen ook algemeener zeggen: aan het Gereformeerde beginsel — zoo groote kracht. Daarin ligt de tegenstelling der Gereformeerden met de Anabaptisten. Dezen zagen alleen op het *individu*, niet op het *geslacht*, niet op het *verbond*, en moesten dus den *kinderdoop* verwerpen. De Gereformeerden zagen op de geloovigen *in hun onderling verband als volk Gods* ⁴⁾, zij beleden, dat zij met hunne kinderen in het *verbond Gods* waren begrepen. Zij zagen op de *geslachten, de volken*. De *verbondsgedachte* stond bij hen op den voorgrond. Zoo konden zij komen tot een *Kerkgrip*, zij konden eene *Kerk* vormen, die invloed bleef oefenen op de *geslachten, de volken*, terwijl de Anabaptisten slechts eene *vereeniging* van individuen konden vormen zonder kracht voor de toekomst, voor een volgend geslacht.

Naast de leer der *individueele verkiezing* kwam bij de Gereformeerden de *verbondsgedachte* te staan, de leer der *verkiezing van een geslacht* (ideeël: het *ware geslacht*), ja van een *volk* (ideeël: het *ware volk*), en deze gedachte werd door Knox inzonderheid met nadruk op den voorgrond gesteld. Evenals het *verbond Gods* van Abraham op zijne nakomelingschap (ideeël: de *ware nakomelingschap*; met de trouwelooze bondgenooten wordt niet gerekend, zij worden geacht niet het *ware geslacht* te representeeren) overgaat en dus straks op het *gansche volk* van Israël (weer ideeël: het *ware volk*; Jes. 6 : 13, vg. den symbolischen naam van Jesaja's zoon: Schear Jaschub), zoodat ten slotte *gansch Israël* (het volk in zijn geheel, het volk als volk) zalig wordt (Rom. 11 : 26), zoo stelt ook Knox zich het *verbond Gods* met het *Schotsche volk*, en met alle volken, die de reformatie aannamen, voor. Vandaar dat alle Schotten als «*uitverkorenen*» kunnen

1) *Works*, IV, p. 506; vg. boven, bl. 182.

2) Zie boven, bl. 182.

3) *Works*, III, p. 312: „Lest that some should alledge, that these examples [van Abraham enz.] appertayneth nothing to a multitude” etc.; vg. boven, bl. 117. Ook Calvijn wees op die bekeeringen van „een groote menigte”, zie beneden, bl. 337.

4) *Confessio Helvetica prior*, art. 22: „nos, qui *populus Domini* sumus. Niemoyer, *Collectio Confessionum*, p. 120. Vg. ook het opschrift van het laatste artikel der *Schotsche confessie*: „The Giftis frelie gevin to the *Kirk*”, zie boven, bl. 259.

en moeten worden behandeld en toegesproken. Als kind worden zij door den doop «received in the household of God» ¹⁾. Zóó wordt de krachtens het verbond reeds bestaande betrekking bevestigd en verzegeld. ²⁾ Ja zelfs «by Baptisme we ar ingrafted in Christ Jesus.» ³⁾ Alle gedoopten mogen, ja, moeten nu als ware leden van het lichaam van Christus, als ware geloovigen, als uitverkorenen ⁴⁾, be-

1) *Works*, I, p. 304. Vg. boven, bl. 140.

2) Vg. de vraag aan de ouders in ons *Doopsformulier*: „hoewel onze kinderen in zonden ontvangen en geboren zijn. . . . of gij niet bekent, dat zij in Christus geheiligd zijn en daarom, als lidmaten Zijner gemeente, behooren gedoopt te wezen?” Hoe ruim de opvatting van Calvijn was in deze, blijkt uit zijn antwoord op Knox' vraag, of men ook kinderen van Roomschen en geëxcommuniceerden mocht doopen, zie boven, bl. 235, noot 1.

3) *Confession of faith*, art. 21, zie boven, bl. 258, waarmede men intusschen moet vergelijken bl. 205, noot 2. Met deze voorstelling is in overeenstemming die van J. A. Wormser (*De Kinderdoop*, 3de druk, Amsterdam 1885, bl. 134 vv.), niet die van Dr. A. Kuyper (*Voor een Distel een Mirt*, Amsterdam 1891, bl. 58 en 96). Het schijnt echter, dat de oudste Gereformeerde theologen over dit belangrijk punt zich weinig hebben uitgelaten, terwijl men in lateren tijd op dit punt, gelijk in de kwestie van supra- en infralapsarisme, in tweeën uiteenging. Vg. ook hierover L. J. Hulst, *Supra en Infra*, bl. 69 vv. en H. B. Gravemeyer, *Leesboek over de Gereformeerde Geloofsleer*, hfdst. XX, bl. 139, 165 vv. bl. 92: „Onze oude Gereformeerde Geloofsleeraren erkennen wel in den Doop eene inlijving in de Kerk, doch meestal zonder te verklaren, of dit de uitwendige en zichtbare dan wel de inwendige en onzichtbare Kerke zij.” Vg. ook Calvijn, *Institutio*, Lib. IV, cap. XVI, 20 en 21: „Quare nihil plus in paedobaptismo praesentis efficaciae requirendum est, quam ut foedus cum illis a Domino percussum obsignet et sanciat. Reliqua eius sacramenti significatio, quo tempore Deus ipse providerit, postea consequetur.” Opmerking verdient ook, dat Calvijn (cap. XVI, 21) onderscheid maakt tusschen de werking Gods in uitverkoren kinderen, die vroeg sterven, en die blijven leven. De hier bedoelde kwestie (de wedergeboorte, gedacht als plaatsgrijpend in het onbewuste of in het bewuste leven des menschen) is voor de kennis van de geschiedenis en de ontwikkeling van het Gereformeerde denken van het grootste belang, omdat zij het zedelijk karakter van de wedergeboorte en het vraagstuk van de verantwoordelijkheid des menschen van zeer nabij raakt. Het stilzwijgen der oudste Gereformeerde godgeleerden is veelbetekenend, maar op den duur was het natuurlijk onmogelijk voor de Kerk om het stilzwijgen op dit punt te bewaren.

4) Vg. ons *Doopsformulier*: „totdat wij eindelijk onder de gemeente der uitverkorenen in het eeuwige leven onbevlekt zullen gesteld worden.” Bij den Doop treedt de verbondsgedachte, de leer der volksverkiezing, geheel op den voorgrond, terwijl de leer der individuele verkiezing geheel op den achtergrond wijkt. Wordt deze laatste kwestie gesteld (gewoonlijk wordt zij ter zijde gelaten, hetgeen echter in den lateren tijd bij de verdere ontwikkeling der leer natuurlijk onmogelijk werd) ten opzichte van de kinderen der geloovigen, dan geeft de *Confessio Helvetica prior* het eigenaardige antwoord: „de eorum electione pie est praesumendum”, Niemeijer, *Collectio Confessionum*, p. 120. De Gereformeerden zagen de dingen onder tweeërlei aspect, nu eens onder het aspect der verbondsgedachte, dan weer onder het aspect der praedestinatie. Onder die twee gedachten trachten zij de werkelijkheid, zooals zij die zagen en ervoeren, zoo goed mogelijk te bevatten. Zij zochten, naar het schijnt, in den aanvang ook niet naar het verband van die twee. Op den duur kon echter deze vraag niet onbesproken blijven en hierbij gingen de geesten uiteen. In de praktijk (liturgie, tucht) ging men uitsluitend uit van de verbondsgedachte, terwijl men in de leer der praedestinatie de meest intense uitdrukking zocht voor zijn

handeld en toegesproken worden, tenzij zij zich door grove overtredingen het lidmaatschap der Kerk hebben onwaardig gemaakt en dus moeten worden geëxcommuniceerd, d. w. z. afgesneden van het lichaam van Christus. ¹⁾ De geheele prediking in de eenmaal geplante Kerk gaat uit van de *verbondsgedachte*. Alle vermaningen, die tot de leden worden gericht, moeten tot hen in hunne hoedanigheid van *ware leden des verbonds* worden gebracht. ²⁾ Alles werd gedragen

religiositeit. Misschien moct men zeggen, dat juist in het *paradozale* van de samenvoeging dezer twee gedachten de kracht, de levenskracht en de drijfkracht, der Gereformeerde Kerk heeft bestaan, terwijl zij juist ging verzwakken, toen men naar één van beide zijden het *paradozale* trachtte weg te nemen. Vg. het merkwaardige woord van Dr. A. Kuypcr in zijn „*De vleeschwording des Woords*“: p. XXXV: „De *logische lijn* kan in geen goede uiteenzetting der Christelijke Religie *doorloopen*“. Vg. I Cor. 13 : 9 en 10. Wat bedoeld tweeerlei aspect betreft, vergelijkte men ook Wormser (t. a. p. bl. 113 vv.): „De vaderen spreken in het aangehaalde gebed [van het *Doopsformulier*] en in de dankzegging met volkomen juistheid; maar zij spreken *uit het genadeverbond*, en niet *uit de abstracte praedestinatie*“. Ook Wormser tracht beide gedachten te combineeren, doch *vaag* (evenals de oudste Gereformeerde Kerk) en daarom misschien het meest juist (bl. 117): „Het genadeverbond is *de eenige voor ons menschen geschikte vorm, in welken de praedestinatieleer tot ons komt*, en door welken wij van onze personeele verkiezing ter zaligheid kennis ontvangen.“

1) Zie het formulier van den ban: „O Lord, heir I, in thy Name, and at the commandment of this present Congregatioun, *cut off*, seclude, and excommunicat from thy body, and from our societie N. N. And this his sin (albeit with sorrow of hart) by vertew of our Ministerie, we bynde and pronounce the same to be bound in heaven and earth.“ *Works*, VI, p. 467.

2) Vandaar dat de uitdrukking „bekeering“ in den *Heidelbergischen Catechismus* b.v. alleen in *breederen zin* wordt gebruikt (Zond. 33: „hoe langer hoe meer“); terwijl ook Calvijn in zijne *Institutie* (Lib. III, Cap. 3, met het opschrift „*Eide nos regenerari*“) voortdurend spreekt over de „*wedergeboorte*“ („*regeneratio*“) en de „*bekeering*“ („*poenitentia*“, „*resipiscencia*“, „*conversio*“; vg. 9: „uno ergo verbo *poenitentiam* interpretor *regenerationem*“) in *breederen zin* (vg. 9: „Atque haec quidem instauratio non uno momento, vel die, vel anno impletur“); in den zin van „*dagelijche vernieuwing des levens*“ (vg. ons *Doopsformulier*), en niet of althans slechts zelden in den *engeren zin* (= *aanvangspunt* der wedergeboorte of der bekeering), waarin die uitdrukkingen pas later, toen de *verbondsgedachte* meer op den achtergrond trad, bij voorkeur werden gebezigd, en waarin zij in de taal van het *methodisme* uitsluitend voorkomen en ook thans in het kerkelijk spraakgebruik veelal zijn overgenomen. Men maakte blijkbaar nog niet scherp het onderscheid tusschen wedergeboorte (bekeering) in *engeren zin* en wedergeboorte (bekeering) in *breederen zin*. De vraag naar het *aanvangspunt* der wedergeboorte (= wedergeboorte in *engeren zin*) bij de in de gemeente geboren en word, naar het schijnt, nog niet gesteld. Allen, die tot de jaren des ondersheids gekomen waren, en zich niet door grove overtredingen het lidmaatschap der Kerk onwaardig maakten, werden eenvoudig als „*gelooigen*“, als *ware leden des verbonds*, dus als „*regenerati*“, *toegesproken* en *behandeld*. Ook de vraag (die men in lateren tijd niet meer zou kunnen ter zijde stellen), wat de Doop beteekende voor den „*verworpenen*“, werd niet gesteld, omdat deze vraag verviel, daar men bij alles uitging van de *ideele gedachte*, dat *alle leden der Kerk met hunne kinderen* moesten beschouwd worden als *ware leden des verbonds*, dus als *uitverkorenen*. In de *praktijk* der Gereformeerde Kerk trad hare *theoretische leer der verwerping* geheel op den achtergrond:

door deze *ideële gedachte*: alle leden der Kerk moeten als ware leden des verbonds, als *uitverkorenen*, beschouwd worden. 1) Dat is het *idealisme* der Gereformeerde Kerk, 2) dat natuurlijk alleen kan volgehouden worden, zoolang de *verbondsgedachte* waarlijk levendig 3) is in haren boezem. 4) Alleen op zulk eenen bodem, waar de *verbonds-*

zodoende werd dus ook de leer der *individuele verkiezing* voor haar feitelijk geen „*theoretisches Urtheil*,” maar een „*Werthurtheil*,” geen theorie, maar een psalm van dankbare aanbidding, uitdrukking van het Paulinische: „Wat hebt gij, dat gij niet hebt ontvangen” (1 Cor. 4 : 7).

1) Vandaar bij de Gereformeerden telkens die *vereenzelviging* (in de *praktijk* althans) van *zichtbare* en *onzichtbare Kerk*, zooals bv. inzonderheid uit de formulieren van den Doop, den Ban en de Wederopname kan blijken. (Vandaar ook *geen antwoord* op vragen, waarop wij juist het antwoord van hen zouden willen vernemen; zie boven, bl. 335, noot 3). In het Schotsche formulier voor Wederopname luidt het bv.: „In the Name and authoritie of Jesus Christ I *absolve* thee, NN, from the sentence of Excommunication, from the sin by thee committed and . . . pronounces *thy sin to be lousd in heavin*, and thee to be received again to the *societie of Jesus to his bodie the Church*” (VI, p. 470). Deze *vereenzelviging* was *geene begripsverwarring*, maar kwam voort uit een *beginsel*. De Gereformeerde Kerk gevoelde, dat eene Kerk, zal zij waarlijk in den *volsten* zin des woords als *Kerk* en niet als *vereeniging* optreden, ook moet kunnen en durven optreden met de pretensie: „*extra ecclesiam nulla salus*.” Daarom schreef Kux ook in zijn *Answer to Tyrie*: „We further affirme, that *without the societie and bosome of the trew Kirk, never was, is nor salbe salvatioun unto man . . .* . . . but the difference and dout standis in the speciallis, to wit . . . what is the trew Kirk, and *how it may be discerned* from the sinagoge of Sathan” (VI, p. 486).

2) Met de hier gegeven voorstelling kan in strijd schijnen, wat Knox uitdrukkelijk zegt in art. 25 (zie boven, bl. 259) der *Schotsche confessie*: „*yt do we nott so meane, that everie particulare persone, joyned with sic ane company, be ane elect member of Christ Jesus*.” Doch dit is eene *theoretische* stelling; waarmede verder in de *praktijk*, in de liturgie b.v., geen rekening wordt gehouden. In de *praktijk* plaatst men zich altijd weer op *idealistisch* standpunt, in de *praktijk* is het altijd weer: „wij, het *volk des Heeren*”, „wij, de *uitverkorenen*”, zooals in ons *Doopsformulier*: „*totdat wij* eindelijk onder de gemeente der *uitverkorenen* in het eeuwige leven onbevlekt zullen gesteld worden.” — Uit *pedagogisch* oogpunt beschouwd, valt natuurlijk de groote kracht van dit oud-Gereformeerde *idealistische* standpunt (vg. boven, bl. 204) in het oog boven het meer *realistische* (daarom nog niet: meer ware) van de *Methodisten* en de *latere Gereformeerde theologen*. De vraag is maar, om aan dit idealisme in theorie en praktijk zulk een vorm te geven, dat het niet onwaar worde.

3) *Confessio Helvetica prior*, art. 22: „*nos, qui populus Domini sumus*,” en aangaande de kinderen: „*de eorum electione pie est praesumendum*.”

4) Dit idealisme zal natuurlijk moeten dringen tot een gestrange *handhaving der tucht*. Vandaar de *principiële* plaats, die de leer aangaande de *tucht* in het Gereformeerde Kerkbegrip inneemt. De *verbondsgedachte* moet intusschen de *grondslag* van het Kerkbegrip blijven. Waar de *tucht* voor de *verbondsgedachte* in de plaats wil treden (De Labadie), wordt het Kerkbegrip opgelost. Feitelijk kan ook volgens de Gereformeerde *gedachte* de *tucht* niet anders worden toegepast dan uitgaande van de *verbondsgedachte*. Tucht veronderstelt een *volk Gods*, hetzij dan *realiter* („wedergeborenen”), hetzij *idealiter* („in Christus geheiligden,” „gedoopten,” „received in the household of God,” „ingrafted in Christ,” „planted in the Church of God,” „members of Christ Jesus,” „branches grafted in him,” „sonnes of God by grace,” vg. boven bl. 205, noot 2). Wat de *principiële* plaats van de leer aangaande de *tucht* betreft, vg. *Institutio*, Lib. IV, cap. XII, 1: „*Quemadmodum*

gedachte levendig was, kon eene Kerk ontstaan. Vandaar, dat de Anabaptisten niet, de Lutherschen van wege Luthers individu-

salvifica Christi doctrina anima est ecclesiae, ita illi disciplina pro nervis est: qua fit ut membra corporis, suo quodque loco inter se cohaccreant Disciplina veluti frenum est, quo retineantur et domentur qui adversus Christi doctrinam ferociunt: vel tanquam stimulus, quo excitentur parum voluntarii: interdum etiam velut paterna ferula, qua clementer et pro Spiritus Christi mansuetudine castigentur, qui gravius lapsi sunt." Evenzoo Knox in *Form of Prayers* voor de gemeente te Genève (*Works*, IV, p. 203): „And as the *Word of God* is the life and *soule* of this Church, so this godlie *ordre* and *discipline* is as it were *synawes* in the bodie, which knit and jayne the membres together with decent order and comelynes. It is a *brydle* to staye the wicked frome their myschifes. It is a *spurre* to pricke forward suche as be slowe and negligent; yea, and *for all men* it is the *Father's rodde* ever in readines to chastice gentelye the fautes committed, and to cause theym afterward to lyve in more godlie feare and reverence. Finallye, it is an *ordre* left by God unto his Church, wherby men *learne to frame their wills*, and doinges, accordinge to the law of God."

De tucht vormde in Calvijns systeem het *praktische* tegenwicht tegen eene mogelijke verkeerde aanwending van zijne leer van de *natuurlijke onmacht* des menschen ten goede. Het bezworen der *confessie* in 1537, waarbij men beloofde te zullen leven overeenkomstig het Woord Gods, en waartegen door sommigen bezwaar werd gemaakt op grond van de natuurlijke onmacht des menschen (Roget, *Histoire du peuple de Genève*, tome I, p. 43: „il ajoute, qu'ils ne sauraient jurer les dix commandemens de Dieu, *d'autant qu'ils sont fort [difficiles] à garder*"), werd door Calvijn niet *theoretisch*, maar *praktisch* verdedigd in zijne *voorde* voor den *Catechismus* door eenvoudig te verwijzen naar voorbeelden uit het O. T.: „Quale enim est foedus, quod Josias, approbante Domino, suo populique nomine, percussit? Nempe ut coram Domino ambularet, praecepta et testimonia et iustificationes eius custodiret in toto corde suo et tota anima: quibus conditionibus universi Judaei fidem suam, non sine iureiurando, obstrinxerunt. Sub Asa iisdem legibus foedus sancitum fuit, iuramentumque in toto corde cum iubilo, cum voce magna, clangore tubae, et sonitu buccinarum. Idem sacramentum, stipulantibus Esra et Nehemia, praestitum fuit: in quo etiam parentes pro tenellis liberis, et fratres natu grandiores pro nondum adultis spondebant" (*Corp. Ref. Op. Calv.* V, p. 319). Wie de confessie niet wilde bezworen, werd eenvoudig gelast de stad te verlaten (Roget, l. c. I, p. 45). Bleef iemand langer dan een jaar van het avondmaal weg, dan werd hem de eene of andere straf opgelegd (Roget, l. c. V, p. 98). En wat betreft hen, die de excommunicatie en het verbod om aan het avondmaal te komen gering achtten, stelde Calvijn aan den raad voor: „qu'il est honte de souffrir impunis ceulx qui, après que la cène leur a esté défendue, ne s'en soucient; or, tels membres qui se séparent de l'Eglise de Dieu et la polluent, méritent d'estre chastiés et la ville doit en être purgée quelque temps" (Roget, l. c. V, p. 40). Dat deze *oplegging van het ideaal* aan de werkelijkheid door middel van de tucht onwillekeurig iets *wettisch* met zich bracht, was onvermijdelijk (zie de uitvoering, op de notulen van het consistorie en van den raad berustende beschrijving van Calvijns tuchtstelsel bij Roget, *Histoire du peuple de Genève*, 6 tomes, Genève, 1871—1881). Intusschen, de toenmalige toestand van Genève maakte een dergelijk optreden van Calvijn, waarbij men onwillekeurig denkt aan Gal. 4: 1 en 2, mogelijk en noodzakelijk. Zonder Calvijns gestrengte tuchtsysteem zou het bandeloos en lichtzinnige Genève van het begin der 16e eeuw zeker niet geworden zijn tot wat het nu werd: een model van echt christelijk leven voor alle Kerken der reformatie (vg. boven, bl. 197), waarvan nog ruim een eeuw later een Spener en een De Labadie de schoonste getuigenissen aflegden.

alisme 1) nauwelijks, de Gereformeerden wel tot een *Kerkbegrip* kwamen.

Bij Knox nu staat juist die verbondsgedachte wegens zijne directe overbrenging van het O. T. op Schotsche toestanden bijzonder sterk op den voorgrond. Daarmede is een krachtig beginsel van solidariteit gegeven. Daardoor legt hij aanstonds beslag op *het geheele volk* van Schotland. Daardoor vereenigt hij aanstonds het geheele Schotsche volk in *de ééne Gereformeerde Kerk* van Schotland. Telkens weer spreekt hij met voortdurende reminiscenzen aan het O. T. van een «*league and covenant*», dat God sluit of eigenlijk vernieuwt met de *volken*, die de reformatie aannemen. Met Engeland had God zulk een verbond gesloten onder de regeering van Eduard VI. Toen was de tyrannie der papisten «*most justly by commune othe banished from*

1) Met Luther treedt een krachtig *individualiseerend* beginsel in de geschiedenis in werking. Het *individualiseeringsproces*, dat zich evenals in de natuur zoo ook in de geschiedenis voltrekt (vg. ook boven, bl. 212), n. a. w. de *mondigwording* van de volken (vg. Ranke, *Die Römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten*, 9e A. Bd I, S. 23 ff.) en van de individuen mocht niet te snel en onvoorbereid plaats hebben, zoodat het *solidariteitsbeginsel* zou worden miskend. Naast het *individualistisch* beginsel (Luther) moet het *solidariteitsbeginsel* (Calvijn) zijn recht behouden, ja ook, die twee moeten in de geschiedenis op eenigerlei wijze verband blijven houden. Dit gevoelde Calvijn; daarom is hij ook *aristocratisch* (vg. boven, bl. 270, noot 1) en ponceert zich tegenover de groote menigte. De beweging, die het nieuwe beginsel te snel wilde doortrekken, het *Anabaptisme*, werd *heterij*; moest in de geschiedenis ééne lijden en moest door de (historische) Kerk worden uitgedreven. Luther kwam, toen hij de excessen der radicalen (Zwickaucr profeten, Anabaptisten, boeren) zag, nog bij tijds van zijn al te individualistisch standpunt terug en daardoor bleef de van hem zijn oorsprong nemende beweging voor de geschiedenis bewaard. Dat Calvijn, de man met een zoo krachtig *solidariteitsgevoel*, aan deze *bewaring* van de reformatorische beweging voor de geschiedenis inzonderheid door de ontwikkeling van zijn *Kerkbegrip* zoo krachtig heeft medegewerkt, is zeker wel zijn grootste verdienste. — De gebondenheid aan den *bijbel* als het *Woord Gods* vormde het groote *tegenwicht* tegen het individualistische beginsel (Luther tegenover de ketters: „Das Wort sollen sie mir stehen lassen“), hoewel toch meer ruimte biedende dan de reformatoren zelf hebben vermoed. De uitdrukking „*Gods Woord*“ werd namelijk door den éénen in *profetischen*, door den anderen in *letterlijken* zin opgevat, door de meesten gedeeltelijk in den éénen (vooral bij *profetien* in engeren zin), gedeeltelijk in den anderen zin. Het *historisch* karakter der Openbaring kon voorts ook in die (aan *historischen* en *psychologischen* zin overigens zoo weinig rijke) dagen niet geheel verborgen blijven; de notie van eene „*historia revelationis*“ begon toch ook vooral bij een man als Calvijn reeds door te breken. De één hoorde ook de „*harmony*“ en „*well-tuned song*“ (vg. boven, bl. 143) in die H. Schrift op eene andere wijze dan de ander. Voor den éénen stond dit, voor den anderen iets anders meer op den voorgrond, de één zag de Schrift in een *ander perspectief* dan de ander. Het slechts *betrekkelijke* van het tegenwicht werd ook den leeken voortdurend door de geschiedenis zelve herinnerd, waar zij de Protestantsche Kerk, zich bazeerende op den bijbel, nochtans in tweeën zagen niteengaan, de Luthersche en de Gereformeerde Kerk.

that realme.» Van die «league and covenant» was men echter onder Maria weer afgevallen, evenals Juda onder goddelooze koningen, doch al was het ook «*the most part*», dat afgevallen was, toch had het kleinere deel de «*league and covenant*» wel degelijk moeten handhaven. ¹⁾ Hun zedelijk recht daartoe, ook al vormden zij de minderheid (over welk recht Knox natuurlijk zwijgt, omdat het voor hem vanzelf spreekt; had hij gesproken van recht in deze, dan zou hij het genoemd hebben een «*jus divinum*»), lag daarin, dat zij vormden «het ware volk van Engeland,» immers degenen, die trouw gebleven waren aan de «league and covenant» met God, het «*volk des Heeren*» ²⁾. Daarom moesten zij ook, zoo schreef Knox hun in zijne *Exhortation to England* na Maria's dood, nu Izebel gestorven was, beter oppassen. Zij moesten er nu voor zorgen, dat die «league and covenant» zoo vast werd gevestigd, «*established*», dat er nimmermeer verandering in gebracht kon worden. Daartoe moesten zij nu «*by solemn edict renew the covenant betwixt God and you*», op dezelfde wijze als Asa, de koning van Juda, gedaan had in hetzelfde geval. ³⁾ En gelijk Knox voor Engeland dit program van reformatie gegeven had, zoo voerde hij het zelf voor Schotland ook getrouw uit. ⁴⁾ Nadat eenmaal de reformatie in Schotland vasten voet had gekregen, zorgde hij wel voor de eerste centraliseering der beweging in eene «*Congregation*», ⁵⁾ straks in eene *Kerk*, en voorts voor zulk een vaste «*establishing*» van de «*league and covenant*» met God, dat er voor een plotselinge verandering, als waarvan hij in Engeland na den dood van Eduard VI getuige geweest was, geen vrees meer behoefde te

1) Vg. boven, bl. 183. Zoo hebben ook de Gereformeerden in ons land gedaan. Zij vormden ook verreweg de *minderheid*, doch hebben in het besef van hun zedelijk recht het roer in handen weten te nemen en te houden en zijn ook gebleken te zijn dat deel der natie, waarvan de kracht is uitgegaan, diegenen, waarvoor zij zichzelf hielden, het „*ware volk van Nederland*.” Vg. Dr. J. G. R. Acquoy, *Jan van Venroy*, bl. 164 vv. Zij kenden nog niet het moderne begrip van *gewetensvrijheid* en, wat daarmee ten nauwste samenhangt, het moderne (meer realistische) begrip van den (altijd relatief) *neutralen staat*. Hadden zij het gekend en in toepassing gebracht, dan was ongetwijfeld Rome meester gebleven in deze landen.

2) „*Nos, qui populus Domini sumus*”; zie boven, bl. 337.

3) *Works*, V, p. 517. Vg. boven, bl. 209.

4) Ook in Engeland werd intusschen Knox' reformatieprogram uitgevoerd, al geschiedde het dan ook niet in die „*purity*”, waarin hij het wel zou hebben gewenscht. Ook daar toch was het de *minderheid* (vg. boven, bl. 242), die er de reformatie handhaafde en den Protestantischen godsdienst zóó vestigde, dat hij er tot op den huidigen dag de heerschende bleef.

5) Vg. boven, bl. 144, 224, 226 en 237.

bestaan. 1) Zijn O. T. was en bleef hierbij zijn richtsnoer en ook waar hij Deut. 13 : 6—9 gelukkigerwijze niet toepaste, kon toch met zulk een handboek voor reformatie zijne hervorming nog radicaal genoeg zijn. 2) Toen hij stierf, kon hij sterven in de overtuiging, dat hij zijn levensdoel had bereikt, dat in Schotland het Gereformeerde Protestantisme voor goed was gevestigd. 3)

Waar Knox intusschen in een bepaald opzicht ijverde voor *verbinding van Staat en Kerk*, in zooverre hij eischte, dat de Staat een bepaalde Kerk zou handhaven, daar ijverde hij echter, ook hierin leerling van Calvijn, in een ander opzicht voor *scheiding van Kerk en Staat*, inzooverre hij verlangde, dat de Staat zich volstrekt zou onthouden van alle inmenging in de inwendige aangelegenheden der Kerk. Intusschen werden de grenzen hier niet scherp afgebakend. Vandaar dat ook inzonderheid op dit punt later de strijd ontbrandde. Knox sprak nog maar algemeene beginselen uit, die hij uit «the playne Word of God» afleidde, zonder op scherpe formuleering bedacht te zijn, die hij dan ook trouwens in zijnen bijbel moeilijk vinden kon. Waar hij tegenover de pretensies der Roomsche Kerk den nadruk wilde leggen op het recht en den plicht van de overheid om zich met de godsdienstige aangelegenheden in te laten, om dus de reformatie ter hand te nemen en de ontrouwe herders af te zetten, daar wees hij op het voorbeeld van Aäron, die immers onderworpen was geweest aan Mozes, ja zelfs als het ware zijne heiliging tot het ambt van de burgerlijke macht ontving 4), en op Abjathar, die door Salomo werd afgezet. 5) Had de reformatie echter eenmaal plaats gehad en waren de toestanden geregeld en de Gereformeerde Kerk gevestigd, «established», dan mocht geene inmenging van de overheid in godsdienstige aangelegenheden meer plaats grijpen en bleef hare taak alleen de eenmaal gevestigde Kerk te beschermen en in hare rechten te handhaven. Dan wees Knox op het voorbeeld van Uzzia. 6) Dan mocht zelfs de koning hem niet verbieden te preeken, maar antwoordde hij hem met vrijmoedigheid: «if the Church would command him either to speak or abstain, he would obey, so far as the Word of

1) Zie boven, bl. 254 vv. en 298 vv.

2) Zie boven, bl. 222 vv., 231, noot 1, 233 en 278.

3) Vg. boven, bl. 300, noot 2.

4) Zie boven, bl. 176 vv.

5) Zie boven, bl. 184.

6) Zie boven, bl. 210.

God would permit him.» 1) Dan was het juist eene eere voor den vorst om aan de Kerk gehoorzaam te zijn. 2) De Kerk moest zoo vrij mogelijk zijn in al hare bewegingen, ook wat betreft het bijeenroepen der *kerkelijke vergaderingen* 3). Op geenerlei wijze mocht zij ondergeschikt zijn aan den Staat. Op die volkomene vrijheid had zij een goddelijk recht. God had toch aan haar evenals aan den Staat eene *eigene* roeping gegeven. Er kon allcen *samenwerking* zijn tusschen die beiden 4), doch juist wegens de moeilijke afbakening der grenzen in de practijk zou die samenwerking niet altijd eene vreedzame kunnen zijn. Bovendien zou het *idealistisch, profetisch, getuigend* karakter der Kerk haar menigmaal dringen de gewone ordeningen van het leven te overschrijden en haar alzoo in botsing brengen met den *praktischen, nuchteren, ordelievenden* Staat.

Waar Knox alzoo strijdt voor de *vrijheid der Kerk*, daar staat ook de *eenheid der Kerk* bij hem sterk op den voorgrond. De gereformeerde, door den Staat gehandhaafde, op eigen gebied souvereine Kerk is de *ééne ware Kerk van Schotland*. Zij is de openbaring van de *ééne «catholic (universall) Kirk»* voor Schotland 5). Daarom is ook

1) *Works*, II, p. 498. Vg. boven, bl. 290, noot 1.

2) Vg. boven, bl. 273. Vg. *Institutio*, Lib. IV, cap. XI, 4.

3) Toen Lethington de vraag stelde, of het voor onderdanen wel geoorloofd was zonder goedkeuring der koningin zulke vergaderingen uit te schrijven, antwoordde Knox: „*Yf the libertie of the Church should stand upon the Quenis allowance or dysallowance, we are assured not onlie to lack assemblies, but also to lack the public preaching of the Evangel.* *tack from us the fredome of Assemblies, and tack from us the Evangel; for without Assemblies, how shall good ordour and unities in doctrine be kept?*” (II, p. 296). En Knox wist zijn wil door te zetten ook. Toen hij in 1563 door Maria Stuart werd aangeklaagd bij het *Privy Council*, omdat hij verschillende edelen had aangeschreven om te Edinburg te verschijnen, antwoordde hij haar eenvoudig: „*What I haif done, I haif done at the commandment of the generall Kirk of this Realme; and thairfor, I think, I haif done na wrang*”, en niettegenstaande de woede der koningin werd hij toch ten slotte vrijgesproken. Vg. boven, bl. 284 vv.

4) Vg. *Institutio*, Lib. IV, cap. XI, 3. Vg. boven bl. 306, noot 4.

5) *Works*, VI (*Answer to Tyrie*), p. 492: „*And therefore we say, that our Kirk is no new found Kirk (as the wryter blasphemously rayleth) but that it is a part of that holy Kirk universall, which is grounded upon the doctrine of the Prophetes and Apostlis; having the same antiquitie that the Kirk of the Apostles hes, as concerning doctrine, prayers, administratioun of sacramentis, and all other thinges requisite to a particulare Kirk.*” In verhouding tot de ééne groote algemeene Kerk wordt de Schotsche Kerk hier „*particulare Kirk*” genoemd; in verhouding tot de gemeenten heet zij zelf „*universall Kirk*.” Het geheel der Schotsche Kerk werd namelijk genoemd „*the universall Kirk*”, of „*the generall Kirk*”, of ook eenvoudig „*the Kirk*” in tegenstelling van de plaatselijke gemeenten „*particular Kirks.*” Vg. boven, bl. 264, noot 2. Vg. ook Knox' antwoord aan Maria Stuart boven, noot 3. In een smeekschrift van 1561 aan het *Privy council* luidt het: „*directed fra*

ieder, die den waren godsdienst belijdt, verplicht de eenheid met haar te onderhouden. ¹⁾ Een lidmaat van Christus mag zich niet afzonderen van de andere belijders. ²⁾ Ook in de Gereformeerde Kerk toch geldt het «*extra ecclesiam nulla salus*», ecne stelling, die door haar krachtens haar boven reeds besproken idealistisch standpunt zooveel mogelijk werd toegepast ook op de zichtbare Kerk. ³⁾ Reeds in de «*Confession*» van de Engelsche gemeente te Genève wordt op dit verband met de Kerk grooten nadruk gelegd. Er wordt daar gezegd van de ketterijen, die de overheid heeft te bestrijden; «*which drawe us frome the societie of Christes Church, wherein standeth onely remission of synnes.*» ⁴⁾ Ook in zijn *Answer to Tyrie* zegt Knox, dat hij op dat punt niet van Rome verschilt. Daarom spreekt hij zich dan ook in zijn *Letter to Scotland* van 1 Dec. 1557 ernstig uit tegen *afscheiding* van de Kerk. Hij waarschuwt tegen hen, die «*have separatit thameselves frome the societie and communioun of thair brethrene, in sectis dampnabill and maist pernicious; being bold to affirme that amangis us thair is no trew Kirk, be reasone that oure lyvis do not agrie with the Word whilk we profess.*» ⁵⁾ Hij wijst op de monniken, die ook een «*greater perfectioun*» wilden en daarom «*did devyd thamselves apart, contemnyng Chrystis flock and ordinances; but to what holines thair ar atteaynit let the world witness.*» ⁶⁾ En in zijn *On Predestination* roept hij zijnen tegenstander toe: «*Let your friends give eare, if they list, to your admonition, absenting themselves from all well reformed Congregations. We will not cease . . . to affirme, that your privie assemblies, and all those that in dispyte of Christes blessed ordinance do frequent the same, are accursed of God.*» ⁷⁾ Ja, ook de hem zoo sympathieke Puriteinen

the Assemblie of the Kirk' (*Works*, II, p. 163). Vg. voorts *Works*, II, p. 294, 296, VI, p. 384 en 447. De uitdrukking „*Kirk*es” komt slechts zelden voor om het geheel der Schotsche Kerk aan te duiden; zie *Works*, VI, p. 391: „The Ordour and doctrine of the Generall Faste, appointed be the Generall Assemblie of the *Kirk*es of Scotland.” Men vergelijk hiermede Dr. H. G. Kleyn, *Algemeene Kerk en Plaatselijke Gemeente*, Dordrecht 1888, bl. 30 vv.

1) Vg. *Institutio*, Lib. IV, cap. I: „De vera Ecclesia, cum qua nobis colenda est unitas quia piorum omnium mater est.”

2) Vg. boven, bl. 144.

3) Vg. boven, bl. 337, noot 1.

4) *Works*, IV, p. 173. Vg. ook boven, bl. 257.

5) *Works*, IV, p. 262. Vg. boven, bl. 157.

6) IV, p. 266.

7) V, p. 301.

waarschuwt hij ernstig tegen *afscheiding* van de *gevestigde Kerk* 1).

Deze ééne, Gereformeerde Kerk, waarbij allen verplicht zijn zich te scharen, heeft voorts *onbepaalde jurisdictie* over al hare leden, waarin zij wordt gehandhaafd door den Staat. Zij treedt niet op als eene gewone particuliere vereeniging, maar als door den Staat erkende en gehandhaafde Kerk. Eenmaal «*established*», treedt zij in al de rechten der oude Roomsche Kerk. Zij vormt een soort van geestelijken staat in den wereldlijken staat met eigen (geestelijke) regeering en eigen (geestelijke) rechtspraak. Zij praetendeert evenals de wereldlijke staat geheel Schotland te omvatten en dus ook alle Schotten onder hare (geestelijke) jurisdictie te besluiten. Omdat men dit recht der Kerk om als *de eenige Kerk* van Schotland, de openbaring voor Schotland van de ééne «*catholic Kirk*», waarin men beleed te gelooven, op te treden erkende, daarom namen dan ook de edelen in de acte van hun verbond, te Ayr in 1562 gesloten op aandrang van Knox om de Roomschgezinden tegen te gaan, deze bepaling op: «*We protest and promesse, that everie ane of us shall assist otheris, yea, and the hoill body of the Protestantis within this Realme, in all lauchfull and just actionis, against all personis; so that whosoever shall hurt, molest, or truble any of our body, shalbe reaped ennemye to the hoill, except that the offendar wilbe content to submit himself to the judgement of the Kirk, now established amongis us.*» 2) En hoezeer deze Kerk haar gezag wist te handhaven, bleek wel reeds in 1559 uit haar optreden tegen den Protestantschen adel, toen deze de «*Congregation*» te Perth niet wilde te hulp komen 3), en uit hetgeen bv. Randolph aan Cecil schreef den 31sten December 1563: «*For newes yt maye please your Honor to knowe, that the Lord Treasurer of Scottlande [Mr. Robert Richardson, commendator of St. Mary's Isle] for gettinge of a woman with chylde, muste, upon Sondaye nexte, do open penance before the whole Congregation, and Mr. Knox mayke the sermonde. Thys my Lorde of Murraye wylled me to wryte unto your Honour for a note of our greate severitie in puny-shinge of offenders*» 4).

1) Zie boven, bl. 295, noot 2.

2) *Works*, II, p. 348.

3) Zie boven, bl. 225 vv.

4) *Works*, VI, p. 527. Vg. ook II, p. 160: „the hail multitude [die oproer gemaakt had] wer haldin excommunicat and were admitted to no participatioun of the sacramentis unto suche tyme as thai satisfied the Magistratis, and maid humble sute unto the Kirk.” Vg. ook boven, bl. 263, noot 4.

Waar eene Kerk optrad, die met zooveel energie haar gezag wist te handhaven en voor hare vrijheid waakte, daar verwondert het ons niet, indien wij in Schotland met den strijd voor deze Kerk tevens evenals in ons land een strijd verbonden zien voor *staatkundige vrijheid*. Telkens weer vinden wij die twee, strijden voor den waren godsdienst en strijden voor Schotlands vrijheid, vereenigd. Als Knox dan ook in de voorrede voor het tweede boek zijner *History* spreekt over de «causes, moving us to tak the swcard of just defence», dan noemt hij, — en hij doet dit blijkens de geschiedenis ook terecht —, in de eerste plaats den *godsdienst*: «we, who seak *nothing bot Christ Jesus his glorious Evangell to be preached, his holy Sacramentis to be trewlie ministrat, superstitioun, tyrannye, and idolatric to be suppressed in this Realme*», maar dan laat hij ook volgen: «and, finallie, *the libertie of this our native countrie to remane free from the bondage and tyranny of strangeris*». De bedoelde vreemdelingen, de Franschen, waren tevens de meest hechte steun voor Rome. Vooral het voortdurend blijven (ook na den vrede van Cambresis) van de Fransche bezetting in Schotland, verbonden met Fransche praktijken in de regeering des lands ¹⁾, wekte, ovenals in ons land het blijven der Spaansche troepen, heftigen weerzin. Daarom wordt ook reeds in de *First Petitioun of the Protestantes of Scotland to the Quein Regent* in 1558 over «a publick Reformatioun, als weall in the *religioun as in the temporall government*» ²⁾ gesproken, terwijl ook in bijna alle volgende petitiees en acten geklaagd wordt over haar schenden van de «*ancient lawis and liberties of the Realme*» ³⁾.

Met dezen strijd zoowel voor den godsdienst als voor de vrijheid hangt natuurlijk ten nauwste samen Knox' leer aangaande het *recht tot weerstand*, die van zooveel beteekenis was voor den spoedigen en radicalen voortgang der Schotsche reformatie en waarbij wij nu nog in de laatste plaats stilstaan. Op dit punt is het ook, dat zich het grootste verschil openbaart tusschen hem en Calvijn. Terwijl Calvijn alleen *recht van weerstand* toekende aan de «*populares magistratus*» en dan nog alleen tot op zekere hoogte, was er voor Knox

1) Zie boven, bl. 247.

2) *Works*, I, p. 303.

3) Dat echter het groote doel bij alles bleef de reformatie van den godsdienst, blijkt uit de *Protestatioun maid in Parliament* in 1559: „And last, we protest, that these our requestis, proceeding from conscience, do tend to *none other end, bot to the Reformatioun of abases in Religioun.*” Vg. voorts boven, bl. 223, 231 vv., 244 en 246 vv.

eigenlijk geen *principieel*, maar alleen een *graduueel* verschil tusschen het recht in deze van den adel of overige magistraatspersonen en van de onderdanen. Wel was *de adel* (of *de magistraat*) in de eerste plaats verplicht weerstand te bieden, maar daarna ook «*the whole bodie of the people*», ja ten slotte, waar het afgoderij gold althans, «*everie membre of the same.*»

Dit recht tot weerstand nu, zoo nauw samenhangend met Knox' *theocratische* beginselen ¹⁾, gold wel is waar in de eerste plaats, maar toch niet uitsluitend het godsdienstig gebied. In zijn gesprek met Maria Stuart in 1561 ²⁾ ontleent hij zijne argumenten niet aan Deut. 13 : 6—9, maar eenvoudig aan de rede, als hij antwoordt op Maria's vraag, of hij meende, dat onderdanen hunne vorsten mochten weerstaan: «*Yf thair Princes exceed their boundes, Madam, and do against that whairfoir they should be obeyed, it is no doubt but thei may be resisted, evin by power. For thair is neather greattar honour, nor greattar obedience to be gevin to kings or princes, then God hes commanded to be gevin unto father and mother: But so it is, Madam, that the father may be stricken with a phrensy, in the which he wold slay his awin childrene. Now, Madame, yf the children aryese, joyne thame selfis together, apprehend the father, tack the sweward or other weaponis frome him, and finallie bind his handis, and keape him in preasone, till that his phrenesy be over past; think ye, Madam, that God wilbe offended with thame that have stayed thair father to commit wickedness? It is even so, Madam, with Princes that wold murther the children of God that are subject unto thame. Thair blynd zeall is no thing but a verray mad phrenesie; and tharfoir, to tack the sweward from thame, to bynd thair handis, and to cast thame selfis in preasone, till that thei be brought to a more sober mynd, is no disobedience against princes, but just obedience, becaus that it aggreith with the will of God.*» ³⁾

Knox bedoelde dus zijne leer aangaande het recht tot weerstand zeer algemeen en beperkte haar niet alleen tot het godsdienstig gebied ⁴⁾. Hij betoonde zich hier de getrouwe leerling van Major ⁵⁾.

1) Vg. boven, bl. 333.

2) Vg. boven, bl. 273.

3) II, p. 282.

4) Vg. ook boven, bl. 179, en beneden, het gesprek met Maria Stuart en met Maitland, bl. 347 en 349 vv.

5) Zie boven, bl. 25.

Doch uit den aard der zaak gaat het moeilijk om bij Knox het algemeen-politieke van het godsdienstige te scheiden, daar de strijd voor de vrijheid in Schotland zoo nauw met dien voor den godsdienst verbonden was. Waar sprake is van recht tot weerstand, daar treedt bij Knox meestal het *godsdienstige*, bepaaldelijk het *theocratische* element zeer sterk naar voren.

Knox wijst er bij herhaling op, dat publiek optreden in tijden van vervolging voor den christen noodzakelijk is, voor een ieder naar zijne roeping natuurlijk, maar in elk geval is *protesteeren* plicht voor allen. Telkens weer legt hij er den nadruk op, dat *zwijgen* gelijk is aan *toestemmen* ¹⁾. Een levend geloof toch eischt een *duidelijke*, d. i. een *openlijke belijdenis* ²⁾. Men mag nooit vergeten, dat ook de gehoorzaamheid tegenover den koning *begrensd* wordt door den plicht tegenover God ³⁾. Ook de koningen bezitten geene absolute macht, zoodat zij maar zouden kunnen doen, al wat hun behaagt, maar hunne macht wordt beperkt door het Woord Gods ⁴⁾.

Maar bovendien, de onderdanen hebben plichten tegenover hunne vorsten, doch evenzoo de vorsten tegenover de onderdanen. Knox herinnert Maria Stuart in een gesprek met haar in 1563 ⁵⁾ er aan, dat zij erop heeft te letten, «what it is that ye aught to do unto thame by *mutuall contract*. *Thei ar bound to obey you, and that not but in God. Ye ar bound to keape lawis unto thame. Ye crave of thame service: thei crave of you protectioun and defence against wicked doaris. Now, Madam, yf ye shall deny your dewtie unto thame, (which espedialle craves that ye punishe malefactoris) think ye to*

1) Zie boven, bl. 181, 189 vv. 206 en 207.

2) *Works*, I, p. 299: „By the plane Scriptures it was found [in 1558], „That a lyvelie faith requyred a *plane confessioun*, when Christes truth is oppugned; that not only ar thei gyltie that *do evill* bot also thei that *assent* to evill.” And plane it is, that thei *assent* to evill, who seing iniquitie openly committed, by thare *silence* seame to justifie and allow whatsoever is done”.

3) „Men beroept zich”, zoo zegt Knox in eene *addition* van zijn *Letter to the Queen*, „op het woord: Wert den Koning, „but hevie shall the judgement be which shall apprehend such blasphemours of Goddes Majestie, who dare be so bold as to affirme that God hath commanded any creature to be obeyed *against himselfe*”. IV, p. 411.

4) „Kings have not an absolute power in their regiment what pleaseth them”, zoo luidde het in een preek van 1565 (vg. boven, bl. 290), „but their power is *limited by God's word*: so that if they strike where God commaundeth not, they are but murderers; and if they spare when God commandeth to strike, they and their throne are criminal and giltie of the wickednesse that aboundeth upon the face of the earth, for lacke of punishment”. VI, p. 238.

5) Vg. boven, bl. 279.

receave full obedience of thame? I feare, Madam, ye shall not» 1).

Daarom mag ook in bepaalde gevallen dit «*mutuall contract*» verbroken worden en de vorst *afgezet*. Zulk een geval doet zich bv. voor, wanneer door de blindheid van adel en stenden eene vrouw aan de regeering gekomen is. Dan moet men de verklaring, die men onberaden en uit onwetendheid heeft afgelegd, weer *intrekken*. Zoo toch deed ook Juda met Athalia 2). Dat ook bij Knox' collega's de gedachte aan verbreking van het «*mutuall contract*» en afzetting van den vorst geenerlei bezwaar ontmoette, blijkt uit het advies van Willock in 1559, toen de vraag werd gesteld, of men Maria Guise nog langer als regentes zou erkennen. Willock gaf ten antwoord: «dat de macht der overheden, hoewel zij heerschen krachtens de ordinantie Gods, *beperkt was door Gods Woord*; dat evenals onderdanen volgens dat Woord bevolen werden hunne overheden te gehoorzamen, zoo ook de overheden bevolen werden *«to geve some dewtie to the subjectis»*; dat, hoewel God de overheidspersonen heeft aangesteld tot zijne «*lievtennentis*» op aarde en hen met Zijn eigen titel heeft vereerd door hen «*goden*» te noemen, *«that yitt he did never so establess any, but that for just causes thei mycht have bene depyved»*; eindelijk, dat «*in deposing of Princes and those that had bene in autoritie*» God *niet altijd Zijne onmiddelijke macht* gebruikte, maar soms ook andere middelen, die Hij er geschikt toe achtte, zooals toen Hij door middel van Aza diens moeder van haar gezag had beroofd, nadat zij het zich tevoren onwaardig had gemaakt, en toen Hij door middel van Jehu Joram en de geheele nakomelingschap van Achab doodde, «*and by diverse otheris he had deposed from autoritie those whome befor he had establessed by his awin worde*» 3). Daarom raadde hij ook tot afzetting der regentes, terwijl Knox zijne instemming met Willocks advies te kennen gaf 4). Reeds in zijne *Admonition*, terstond na zijne vlucht uit En-

1) II, p. 372.

2) Zie boven, bl. 167.

3) I, p. 443.

4) Zie boven, bl. 246. Men vergelijkte nog inzonderheid de stellingen over *verkiezing* en *afzetting* van souvereinen, die Knox blijkens een naschrift bij zijn *Appellation* van plan was in eene *Second Blast* nader te ontwikkelen, welk plan hij echter niet heeft volvoerd: „1. It is not birth onely, nor propinquitie of blood, that maketh a Kinge lawfully to reign above a people professing Christe Jesus and his eternall veritie; but in his election must the ordinance, which God hath established in the election of inferiour judges, be observed. 2. No manifest idolater, nor notoricuse transgressor of God's holic preceptes, oght to be promoted to any publike regiment, honour, or dignitie, in any realme, province, or citie.

geland in 1554, had Knox er met nadruk op gewezen, hoe door de kracht van Gods Woord Zijne uitverkorenen somtijd worden gedrongen tegen burgerlijke instellingen in te gaan (Jer. 21 en 38) 1). En zoo schreef hij dan ook in eene *addition* van zijn *Letter to the Queen* in 1558, dat hij met Jesaja verklaren moest, dat niet alles oproer en verraad was, wat de menschen zoo geliefden te noemen. 2)

Het duidelijkst komt Knox' beginsel in deze voor den dag, waar hij, geheel in afwijking van Calvijn, een scherp onderscheid stelt tusschen het gezag als *ordinantie Gods* en de *personen*, die er de vertegenwoordigers van zijn. Dat onderscheid, zoo meent hij, moet men vooral in het oog houden. Daarop worden de edelen gewezen, als zij zich in 1559 van de «Congregation» hebben afgekeerd 3). «Alle autoriteit», zoo schrijft Knox in den tot hen gerichtten brief, «die God heeft opgericht, is goed en volkomen en moet door alle menschen worden gehoorzaamd. «But do ye nocht understand, that thair is a great difference betuix the *authoritie* quhiche is *Goddis ordinance*, and the *personis* of those whiche ar placit in *authoritie*? The *authoritie* and *Goddis ordinance* can never do wrang; for it commandeth, That *vice* and *wickit men* be *punischit*, and *vertew*, with *verteous men* and *just*, be *maynteaned*. But the *corrupt Person* placed in this *authoritie* may offend, and most commonelie doeth the contrare heirof; and is then the *corruptioun* of the *person* to be followed, be ressonne that he is cled with the name of the *authoritie*»? 4) Over ditzelfde onderwerp was het, dat ook Maitland of Lethington het met Knox niet eens kon worden. Knox deelt ons een dispunt met hem mede, in 1564 gehouden. 5) Knox had gepreekt over Rom. 13. Maitland had hem met genoeg gehoord, maar op twee punten was hij «offendit». «The ane was, ye maid

that hath subjected the self to Christe Jesus and to his blessed Evangil. 3. Neither can othe nor promesse bynd any such people to obey and maintein *Tyrantes* against God and against his trueth knowen. 4. But if either rashely they have promoted any manifest wicked personne or yet ignorantly have chosen such a one, as after declareth himself unworthie of regiment above *the people of God*, (and suche be all idolaters and cruell persecuters) moste justly may the same men *depose* and *punishe* him, that unadvysedly before they did *nominate*, *appoint* and *elect*." IV, p. 539.

1) Zie boven, bl. 117. Vg. voor den ontwikkelingsgang van Knox' denkbeelden op dit punt boven, bl. 79, 110, 136, 163 vv. en 191 vv.

2) Zie boven, bl. 170.

3) Zie boven, bl. 225.

4) I, p. 332.

5) Zie boven, bl. 286.

difference betwix the *ordinance of God* and the *persounis* that wer placeit in autoritie; and ye affirmed, that men mycht refuse the persounis, and yit nocht to offend againis Godis ordinance. This is the ane; the uther ye had na tyme to explan, but this methocht ye menit, that subjectis wer nocht bound to obey thair Princes gif thair commandit *unlauchfull thingis*; but that thair mycht resist thair Princes, and wer nocht ever bound to suffer.» Knox vindt, dat Maitland goed geluisterd heeft en hem goed heeft begrepen; hij heeft er reeds lang zoo over gedacht en is nog van die opinie. Maitland vraagt hem het bewijs voor die «*divisioun and difference*», hetwelk Knox gaarne geven wil. Immers, de *ordinantie Gods* is het *straffen van de ondeugd en het handhaven van de deugd*. Die ordinantie is dus op zichzelf heilig, rechtvaardig, vast en eeuwig. Maar de menschen, die met de autoriteit bekleed zijn, zijn meestal onheilig en onrechtvaardig, ja veranderlijk en voorbijgaand en onderworpen aan verderf, waarom God hen bedreigt door Zijnen profeet David, zeggende: «Ik heb gezegd, gij zijt goden, een iegelijk van u zonen des Allerhoogsten; maar gij zult sterven als menschen, en de vorsten zullen vallen gelijk de anderen» (Ps. 82: 6 en 7). «Heir I am assureit, that *persounis*, the saule and bodie of wyckit Princes, ar threitnit with death: I think, that so ye will nocht affirm is the *authoritie*, the *ordinance* and the *power*, whairwith God hes indeuit sik persouniss; for as I haif said, as it is holic, so it is the *permanent will of God*.» 1) Voorts wijst Knox als voorbeelden op het volk, dat Saul wederstond, toen hij Jonathan wilde dooden, op Doëg, die op Sauls bevel Abimelech en de priesters doodde en daarom door David in den 52sten Psalm werd veroordeeld, op Jeremia, die, door de priesters ter dood veroordeeld zijnde, voor de vorsten van Juda staande, hen dreigde, dat zij allen schuldig zouden zijn aan zijn bloed, als zij toelieten, dat hij gedood werd, ook al hadden velen hem met woorden verdedigd. «Heirof, my Lorde, it is plaine, that God craveis nocht onlie that a man do no iniquitie in his awin persoun, but also that he *oppone himself to all iniquitie*, so far furth as into him lysis.» Maitland als conservatief regceringspersoon werpt tegen: «Than will ye mak *subjectis to controll thair prynces and reuleris*.» Knox echter meent, dat dit ook volstrekt geen kwaad zou kunnen; profetisch vooruitgrijpend op latere constitutioneele beginselen, antwoordt hij:

1) II, p. 436.

«And what harm sould the Commounewellth ressaif, gif that the corrupt affectiounis off ignorant reuleris wer moderatit, and so brydillit be the wisdome and discretioun of godlie subjectis, that thai sould do wrang nor violence to no man»? 1)

Het recht, ja, de plicht om weerstand te bieden tegen de vorsten in bepaalde gevallen niet alleen van godsdienstigen, maar ook van algemeen-politiek aard, staat dus voor Knox vast. Alle onderdanen hebben dit recht, doch het daalt als het ware *trapsgewijze* af. In de eerste plaats komt het toe aan den adel, daarna aan het volk, daarna aan «every member of the same». En hoe lager men komt, hoe meer het recht van weerstand wordt vastgeknoopt aan godsdienstige belangen, hoe nauwer het dus met Knox' *theocratische* beginselen in verband treedt.

In de eerste plaats dan komt dit recht toe aan den *adel*. Immers de adel is door God gesteld tot een «*bridle*» voor de vorsten. In dit opzicht leert Knox hetzelfde als Calvijn, wanneer deze spreekt over de «*populares magistratus*», ingesteld «*ad moderandam Regum libidinem*»; 2) alleen breidt Knox dit weerstandsrecht voor den adel veel verder uit dan Calvijn, daar hij ook het recht van afzetting eronder besluit. In zijne *Appellation to the Lords* spreekt hij natuurlijk over dit recht van den adel het uitvoerigst 3). De adel is er om de woede en onbeschaamdheid van slechte koningen te beteugelen 4).

1) II, p. 440. Merkwaardig voor Knox' standpunt is ook hetgeen hij bij ditzelfde dispuut aan Lethington antwoordde, toen deze tegenover zijn beroep op verschillende O. Tische voorbeelden de tegenwerping maakte: „Thay that withstude the King wer nocht sempill subjectis, but wer the Priestis of the Lord, and fygoureis of Chryste, and sik priestis haif we none this day, to withstand Kingis gif thay do wrang”. Knox gaf hem hierop het volgende ten bescheid: „And whairas ye say, that we haif no sik priestis this day, I mycht answer, that nether haif we sik Kingis this day as than wer appoyntit at Godis commandiment, and sat upoun the sait of David, and wer no les the figour of Chryste Jesus in thair juste administratioun, then wer the priestis in thair appoyntit offic And yit, I think, ye will nocht say, that God hes now diminissit his graceis for those whome he appoyntis *ambassadouris betwix him and his peopill* [vg. boven, bl. 332], more than that he dois from kingis and princes; and thairfoir, *why that the sercandis of Jesus Chryste may not also justlie withstand kingis and princes*, that this day no less offendit Godis majestic than Uzias did, I see nocht, unless that ye will say, that we, in the brychtnes of the Evangill, ar nocht sa straitlie bound to regaird Godis glerie, nor yit his commandimentis as wer the fatheris that leiffit under the dark shaddowis of the Law”. Geen wonder, dat de *staatsman* den *profeet* antwoordde: „I will dip no farder in that heid” om vervolgens maar over een ander punt te gaan spreken. II, p. 450 sq.

2) *Institutio*, Lib. IV, cap. XX, 31.

3) Zie boven, bl. 172 vv.

4) Zie boven, bl. 182.

Daarom is inzonderheid hun stilzwijgen zoo schuldig, want zij hebben door hunnen raad en door hunne vermaning den koning te steunen en hem van verkeerde handelingen af te houden ¹⁾. Zij zijn de geboren raadgevers van het rijk. ²⁾ Doch behalve dat de adel is een «bridle» voor overmoedige vorsten, is hij tevens *de natuurlijke beschermer van het verdrukte volk*. De edelen zijn immers in het algemeen de beschermers van onschuldigen en zwakken. Dat is hunne ridderlijke plicht. Als hunne kinderen vereenigen zich hunne onderzaten onder hun landsvaderlijk bestuur; zouden zij hen dan ook niet verdedigen tegen alle verdrukking en tyrannie evenals een vader zijne kinderen verdedigt? ³⁾

Intusschen blijft dit weerstandsrecht niet tot den adel beperkt. Ook van de «*Commonalty*», de gezeten burgers, en van het «*People*» in zijn geheel wordt hetzelfde gezegd als van den adel, dat zij namelijk een «bridle» zijn voor den souverein. ⁴⁾ Vooral waar het godsdienstige aangelegenheden betreft, hebben zij recht even goed als de adel om handelend op te treden. De reformatie van den godsdienst is even goed hunne zaak. Daarom schrijft Knox tegelijk met zijn *Appellation to the Lords* ook een *Letter to the Commonalty*, waarin hij hun met nadruk daarop wijst ⁵⁾. Hij blijft ook niet bij algemeene aanduidingen, maar wil hun ook de praktische middelen, die zij mogen aanwenden, wel aanwijzen. Evenals de adel het recht had «to attempt the extreimity» om evangelicpredikers aan te stellen, ⁶⁾ zoo mochten ook zij na eerst hunne superieuren, «be it your King, be it your Lordes, rulers and powers», daarom verzocht te hebben, zichzelf van predikers voorzien en dezen ook handhaven en verdedigen tegen allen, die hen zouden willen vervolgen ⁷⁾. Ja zelfs, zij mochten ook de *tienden* en anderen voordeelen inhouden, die de valsche bisschoppen ten onrechte van hen ontvingen, totdat dezen beter hun plicht zouden doen ⁷⁾. En niet alleen *defensief* mocht het volk optreden, maar, waar

1) Zie boven, bl. 178 vv.

2) Zie boven, bl. 246.

3) Zie boven, bl. 160 en 175.

4) *Works*, I, p. 411: „To brydill the fury and raige of Princeis in free kingdomes and realmeis, thay affirme it apperteinis to the Nobilitie, sworne and borne Counsallouris of the same, and allsua to the *Barronis* and *Pepill*, *quhais* *votais* and *consent* ar to be *requyreit* in all greit and wechty *maleris* of the *commun-welth*.” Vg. boven, bl. 254, noot 1, en bl. 6, noot 1. Vg. ook bl. 287, noot 2.

5) Zie boven, bl. 188.

6) Zie boven, bl. 160.

7) Zie boven, bl. 190.

het godsdienstige aangelegenheden gold, ook *offensief*. Men mocht niet alleen zorgen, dat men in de gelegenheid was het evangelie te hooren, maar men had ook recht, — en recht was hier plicht —, *om de afgoderij tegen te gaan*. «This we mon answer heir», zoo teekent Knox in zijne *History* aan bij een gesprek tusschen Maria Stuart en Throgmorton, Engelsch gezant aan het Fransche hof, waarvan deze verslag gaf in een brief aan Elizabeth, «It appertenis to *subjectis* to wirschip God as he hes commandit, and to *suppress idolatrie, by quhomsoevir it be erected or mayntened.*» 1) En het bleef ook niet bij theoriën, maar de theorie werd in praktijk gebracht. 2)

Zooals inzonderheid uit dit laatste citaat blijkt traden Knox' beginselen aangaande het recht van weerstand hier in het nauwste verband met zijne theocratische denkbeelden. Hoe lager hij afdaalt met zijn weerstandsrecht, hoe nauwer hij het verbindt met zijne theocratische beginselen. Waar hij dan ook ten slotte afdaalt tot de laatste grens en het recht van weerstand en van strafexecutie op eigen gezag bepleit ook voor het enkele individu, daar grondt hij het voornamelijk op Deut. 13 : 6—9. «The seconde is», zoo zegt hij, sprekende over die tekstwoorden, «That the punishment of such crimes, as are idolatrie, blasphemie and others, that tuche the Majestic of God, dothe not appertaine to kinges and chefe rulers only, but also to the whole bodie of that people, and to every membre of the same, according to the vocation of everie man, and according to that possibilitie and occasion which God doth minister to revenge the injurie done against his glorie, what time that impietie is manifestly knowen.» 3) Hier is dus bij Knox de gedachte van *roeping*, waarop Calvijn, juist waar het het weerstandsrecht gold, zoo grooten nadruk legde, geheel te loor gegaan, welke laatste consequentie hem tevens door zijne letterlijke opvatting van het Schriftbeginsel gemakkelijk werd gemaakt. Hier is Knox gekomen tot die gevaarlijke uiterste grens, waar «*possibilitie*» en «*occasion*» worden tot «*vocation*» 4). Bij deze laatste consequentie openbaart zich dan ook het verschil tusschen Knox en Calvijn op dit punt wel het scherpst.

1) *Works*, II, p. 171.

2) Vg. boven, bl. 222, 232 en 278, noot 2.

3) *Works*, IV, p. 501, vg. boven, bl. 180; vg. voorts bl. 102, 117 en 226.

4) Vg. Knox' oordeel over den moord op Beaton, zie boven, bl. 20, alsook zijne herhaal delijk uitgesproken hoop ten opzichte van een Jehu, zie boven bl. 112 en 119; vg. ook IV, p. 102.

Intusschen is het uit de geheele voorafgaande uiteenzetting van Knox' beginselen in zake het weerstandsrecht duidelijk, hoezeer hij in deze van Calvijns bekende beginselen afweek. Hoewel Calvijn ongetwijfeld veel van hetgeen Knox schreef, zou hebben kunnen overnemen, zoo draagt toch het geheel bij Knox een gansch andere kleur. Knox gaat blijkbaar bij zijne redeneeringen van geheel andere praemissen uit. Vooreerst gaat hij uit van eene veel minder historische opvatting van de Schrift, met name van het O. T., dan Calvijn, ¹⁾ en tevens laat hij zich voortdurend leiden door zijn *profetisch* zelfbewustzijn. Het principieele verschil, dat blijkbaar tusschen Calvijn en Knox in zake het weerstandsrecht bestaat, vindt zijn grond in een kardinaal verschil tusschen beide persoonlijkheden. Dit verschil laat zich het best alzoo samenvatten: Calvijn was *man van wetenschap* en Knox was *profeet* ²⁾. Uit dit groote verschil in aanleg vloeien feitelijk alle verschilpunten tusschen beide mannen, die wat hunne theologische denkwijze aangaat kinderen van éénen geest (den Gereformeerden geest) moeten genoemd worden, voort. Dit komt inzonderheid in zake het weerstandsrecht uit. Calvijn als man van wetenschap, man van het systeem, verdedigde de rechten van het geheel tegenover het individu. Calvijn hield daarom het autoriteitsbeginsel hoog tegenover den enkeling. Hij leerde, dat ook slechte vorsten, tyrannen, moesten gehoorzaamd worden, dus ook afgodendienaars, ³⁾ die, evenals tyrannieke koninginnen, als een geesol Gods moesten worden beschouwd, waaraan men zich *lijdelijk* had te onderwerpen ⁴⁾. Hij legde hierop juist bijzondere nadruk. Op die punten was hij «*copiosior*» ⁵⁾. Hij wijst dan ook zorgvuldig op het particuliere karakter van sommige wetten en sommige toestanden onder Israël. Inzonderheid in gevallen van bevrijding door één enkelen persoon legt hij allen nadruk op de «*legitima Dei vocatio*» ⁶⁾. Het regeeringsrecht was volgens hem een onverliesbaar recht. Een koning kon niet wor-

1) Zie boven, bl. 331.

2) Vg. boven, bl. 192.

3) *Institutio*, Lib. IV, cap. XX, 29 sq.: „Si ab *impio* denique et *sacrilego* vexamur ob pietatem: subeat primum delictorum nostrorum recordatio, quae talibus haud dubie Domini flagellis castigantur. Inde humilitas impatientiam nostram frenabit. Succurrat deinde et haec cogitatio, *non nostrum esse huiusmodi malis mederi: hoc tantum esse reliquum, ut Domini imploremus, cuius in manu sunt Regum corda et regnorum inclinationes.*”

4) Vg. boven, bl. 109 vv. en 215.

5) Zie boven, bl. 110; cf. *Institutio*, IV, XX, 29: „*quod saepius repeto.*”

6) *Institutio*, l. c. 30.

den afgezet. Recht van weerstand kwam alleen toe tot op zekere hoogte aan de «populares magistratus», niet aan «homines privati»¹⁾. Als man van wetenschap, bepaald als jurist, vat Calvijn vooral het *positieve recht* in het oog²⁾. Hij houdt dit recht *afgescheiden* van de godsdienstige kwestie en houdt ook het onderscheid in het oog tusschen het *ideale* recht en het *positieve* recht, waarin het ideale wordt belichaamd. Daardoor is hij geen *theocraat* in engeren zin gelijk Knox, die leert, dat een vorst, doordat hij een afgodendienaar is, het recht op den troon *verliest*, en evenmin een volgeling van Major. Knox, als profeet, maakt geen onderscheid tusschen *zedelijk of goddelijk recht* en *positief recht*. Er is maar *één recht, het ideale recht*, doch juist doordat Knox niet let op en geen verband houdt met de werkelijkheid, wordt *het recht* feitelijk door hem op veel lossere schroeven gesteld dan bij Calvijn. *Gods ordinantie* wordt bij hem eene *abstractie*, die dus gemakkelijk van de werkelijkheid, de *personen*, die er de dragers van zijn, kan worden losgemaakt. Door de onderscheiding van de *personen* als dragers en de *ordinantie* zelve krijgt het *subjectieve* element dus vrij spel. Ieder individu mag nu naar willekeur beslissen, of een vorst nog naar Gods ordinantie kan geacht worden te regeeren en of hij dus nog gehoorzaamheid aan zulk een vorst verschuldigd is al of niet. De *objectieve grondslag* voor het regeeringsrecht, door Calvijn zoo sterk gehandhaafd, ontbreekt in deze beschouwing geheel. Zoo wordt ten slotte het *feitelijke recht* niet veel meer dan iets, dat door een «*mutuall contract*» is verkregen en dat dus opgezegd kan worden. Het regeeringsrecht is dus geen onverliesbaar recht als bij Calvijn, maar een vorst kan worden *afgezet*. Hier vermengden zich bij Knox beginselen *uit de school van Major, den individualistischen Scotist*,³⁾ met zijne eigene *profetische* en *theocratische* beginselen, door hem uit zijne Schriftstudie afgeleid. Vandaar, dat hij verdedigde zoowel het *zedelijke recht van weerstand in het algemeen* (tegen tyrannen en slechte vorsten), alsook inzonderheid het *theocratische recht van weerstand* (tegen afgodendienaars). Voor beide beriep hij zich op voorbeelden uit de Schrift, maar inzonderheid voor het laatste, terwijl hij zich voor het eerste ook op de rede beriep. Dit recht van weerstand is iets, dat dus ook toekomt aan al-

1) *Institutio*, l. c. 31.

2) Evenals Cecil, zie boven, bl. 240, en Maitland, bl. 349 vv.

3) Vg. boven, bl. 25.

len; er is alleen een *gradueel* verschil in deze tusschen het recht van verschillende personen. Het onderscheid van ieders verschillende *roeping* vervalt, waar allen *profeten* zijn. Terwijl Calvijn dus als man van wetenschap het *objectieve* handhaafde tegenover het *subjectieve*, verbrak Knox de *objectiviteit* door zijn *profetisch subjectivisme* 1).

Geen wonder, dat sommigen, die Knox zijne radicale beginselen hoorden bepleiten, hem met bezorgdheid naar Schotland zagen vertrekken 2). Waar hij kwam, daar zou men ongetwijfeld niet blijven stilzitten, daar zou een groote en geweldige crisis worden uitgelokt. Het *lijdende* en *duldende* element (beginsel van *genade*) vormde niet de hoofdtoon in Knox' Christendom. Integendeel, het beginsel van *recht*, waarop door de Gereformeerden meer dan door de Lutherschen de nadruk werd gelegd, sprak bij hem inzonderheid zeer sterk en dit dringt natuurlijk aanstonds tot *weerstand*. Zijn eenzijdig zien op het *recht* dreef hem zelfs tot gevaarlijke uitersten. Het *militante* element kwam daardoor in zijn Christendom op bedenkelijke wijze op den voorgrond te staan 3). Daarom ook las hij het N. T. bij voorkeur in het licht van het O. T. in plaats van omgekeerd. In dit opzicht kan men hem een volstrekten tegenvoeter noemen van de Anabaptisten. Gelijk in het Christendom der Anabaptisten Joh. 2 : 14—17 wordt gemist, zoo vindt in Knox' Christendom Luk. 9 : 54 en 55 geene plaats. 4) Doch met al zijne eenzijdigheden blijft Knox de groote held des geloofs, dien Schotland noodig heeft gehad 5). God gebruikte Knox om in Schotland Zijn werk te doen. Voor Schotland is de aankomst van John Knox den 2den Mei 1559 te Edinburg gebleken een groote, onberekenbare zegen te zijn geweest.

Alleen een profet als Knox, niet een diplomaat als Lethington,

1) Profeten (als Luther), altijd min of meer anarchistisch, staan bij den *aanvang*, bij de *oorsprongen*, bij het *spontane* leven; mannen van wetenschap (als Calvijn) leiden het verder in *vaste banen* (vg. boven, bl. 339, noot). Gelukkig, dat Knox in dit laatste opzicht veel van Calvijn had geleerd en daardoor de reformatie in Schotland niet alleen tot doorbreking, maar ook tot bevestiging bracht. Vg. boven, bl. 16 vv. en 263 vv.

2) Zie boven, bl. 216, noot 2.

3) In de geschiedenis der Kerk treedt nu eens het *duldende* en *lijdende* element (beginsel van *genade*; „Kerken onder het kruis”), dan weer het *militante* element in het Christendom (beginsel van *recht*; „Staatskerken”) op den voorgrond. Wat eerstgenoemd beginsel betreft, vg. boven inzonderheid bl. 136 vv. en 162, voorts ook bl. 18, 20, 79 en 178; wat laatstgenoemd beginsel betreft, vg. bl. 20, 170 en 193.

4) Vg. boven, bl. 120.

5) Vg. boven, bl. 238.

kon in Schotland de reformatie, dat groote vernieuwende, vruchtbare en vruchtbaarmakende, beginsel der zestiende eeuw, doen zegepralen. En profeet was Knox in den vollen zin des woords. De geheele toon van zijn spreken, zijn geheele wijze van optreden doet hem kennen als profeet bij de gratie Gods. Daar was een wondere macht in zijn woord, ¹⁾ de macht eener volkomen oprechte ²⁾ overtuiging, die geene menschen vreest, maar God alleen. De meest karakteristieke uiting in dit opzicht is wel, wat hij zegt in een brief over zijn *First Blast*, dat hij namelijk niet zoozeer geschreven had om de wereld te verbeteren, maar «*to delyver my own conscience*» ³⁾. Hij kon niet anders, hij moest profeteeren, de nood was hem opgelegd ⁴⁾.

Alleen zulk een profeet nu kon door zijn bezielend woord aan de reformatorische beweging in Schotland de noodige stuwkracht geven. vóór hem was alles nog slechts voorbereidend. Er was geene doorzetting. Dan weer eene opwaking, dan weer eene insluimering. Ook werkte de beweging nog slechts sporadisch, het geheele volk was er nog niet door aangegrepen. Doch Knox riep allen te wapen. Hij liet allen, hoog en laag, het alarmsignaal hooren. Hij deed allen, hoog en laag, hunne plichten en hunne rechten verstaan. Een profeet richt zich niet tot enkelen, maar tot allen. Het gezag, waarmede hij zelf spreekt en dat hij voor zichzelf eischt, draagt hij ook over op al zijne hoorders. Daarbij kwam Knox' O. Tische vorming, waardoor hij zag in de eerste plaats niet op het individu, maar op het volk

1) Vg. boven, bl. 303, noot 2; vg. ook bl. 276, noot 2. Vg. *Works*, VI, p. 144: „I never harde more erneste and vehement preachinge” (Randolph aan Cecil 24 Sept. 1562) en Froude, *History of England*, vol. VI, p. 520: „You exhort us to stoutness. *The voice of that one man is able to put more life in us in one hour than five hundred trumpets blustering in our ears*” (Randolph aan Cecil Sept. 1561).

2) Schoon en waar zijn de woorden van Carlyle in zijn *On heroes* (London 1889, p. 137): „This Knox cannot live but by fact: he clings to reality as the shipwrecked sailor to the cliff. He is an instance to us how a man, by sincerity itself, becomes heroic: it is the grand gift he has. We find in Knox a good honest intellectual talent, no transcendent one; — a narrow, inconsiderable man, as compared with Luther: but in heartfelt instinctive adherence to truth, in *sincerity*, as we say, he has no superior; nay, one might ask, What equal he has? The heart of him is of the true Prophet cast. „He lies there”, said the Earl of Morton at his grave, „who never feared the face of man”. He resembles, more than any of the moderns, an Old-Hebrew Prophet. The same inflexibility, intolerance, rigid narrow-looking adherence to God's truth, stern rebuke in the name of God to all that forsake truth: an Old-Hebrew Prophet in the guise of an Edinburgh Minister of the Sixteenth Century. We are to take him for that; not require him to be other”.

3) Zie boven, bl. 169. Vg. ook in een voorwoord voor de stellingen van zijn *Second Blast*: „*for the discharge of my conscience*”. *Works*, IV, p. 539.

4) Amos 8 : 8 en 1 Cor. 9 : 16. Vg. boven, bl. 95.

in zijn geheel. Hij legde beslag op het geheele Schotsche volk. Door hem werd de reformatie volkszaak in den meest uitgestrekten zin des woords. Wie Knox hoorde, — en er waren er zeker weinigen, die hem niet gehoord hadden —, kwam tot de overtuiging, dat met de reformatie de toekomst van het gansche Schotsche volk, adel en burgerij tezamen, stond of viel. Alleen dat volk, dat de reformatie voorstond, was daarom *het ware Schotsche volk*.

En Knox liet het ook niet bij prediken blijven. Het waren immers geene afgetrokkene bespiegelingen, die bij het volk bracht. Neen, het abstracte boeide hem niet. Voor hem was alles concreet, reëel. «This Knox cannot live but by fact.» Hij was voor alles man van de daad. Waar hij gepredikt had, daar bleef men niet stilzitten. Want ook stilzitten, neen, juist stilzitten is zondig. Zwijgen is hetzelfde als instemmen. Weerstand, zoowel van aanzienlijken als van geringen, is niet alleen recht, maar plicht. Maar als godsdienstig man van de daad had Knox dan ook behoefte aan een «*plain Word of God*» als richtsnoer van zijn handelen. Hoe zou hij anders «man van de daad» en «leader» kunnen zijn, zonder zulk een «*plain Word of God*»? Dat «*plain Word of God*» dan gaf hem de hervorming in haar formeel beginsel. Dat beginsel greep hij aan en voerde het door tot zijn uiterste consequentie. En zoo doet zich dat in Knox' leven zoo merkwaardige verschijnsel voor, dat de man van den geest, de profeet, toch ook weer is de man van de letter. Zijn bijbel, hem zoo lang door Rome's Kerk onthouden, werd hem nu «*the plain Word of God*». Daarmede gewapend, ging hij heen om Schotland te reformeeren. En daarmede gewapend, was hij ook de beste «leader», dien Schotland kon ontvangen. Immers ten slotte bleek het wel, dat hij gelijk had gehad, toen hij zijn «*playne Word of God*», «*the Buke of Goddis Law*» stelde als norm voor Schotlands leven en werken. Met al zijn weinig historischen zin, met al zijne zonderlinge toepassingen van tekstwoorden en bijbelsche voorbeelden, met al zijne bekrompen opvattingen en enge onverdraagzaamheid bleek hij toch ten slotte de man, die door in Schotland met ongeëvenaarde kracht en volharding de reformatie door te zetten de geschiedenis van zijn vaderland in nieuwe banen heeft geleid. Hij had het Schotsche volk zijn bijbel weer gegeven en het geleerd zichzelf krachtens de thans vernieuwde verbondssluiting met zijnen God weer aan te zien als het volk des verbonds, het volk des Heeren, met zijne voorrechten, maar ook met zijne verplichtingen. Hij had het weer eene Kerk gegeven met eene

getrouwe prediking des Woords ook voor het geslacht, dat komen zou, eene Kerk voor hen en voor hunne kinderen. En ten slotte bleek ook in Schotland wederom gelijk in de andere landen der reformatie het Woord Gods te zijn een «levend» woord, dat werkte «wederbarend». Ook in Schotland betoonde het evangelie van Christus zich wederom «een kracht Gods tot zaligheid voor een iegelijk, die gelooft».

Zoo ergens, dan was juist in Schotland een «leader» als Knox bovenal noodig, in Schotland met zijne verwarde, primitieve, midden-eeuwsche toestanden van decentralisatie, en met zijne eindelooze veeten dientengevolge tusssen den adel. In zulk een chaos eenheid te brengen was niet het werk van den berekenenden staatsman. Zulk een eenheid kon niet worden gemaakt, maar moest worden geboren. En daartoe was noodig onder de menschen nieuw geloof, geboren «uit het gehoor, door het Woord Gods», gebracht door den profeet. En die uitverkoren profeet voor Schotland was John Knox, een Schot uit de Schotten, praktisch, radicaal, nuchteren, min of meer «narrow-minded» zelfs, maar een man vol des Heiligen Geestes, wiens vurig geloof gelooft stortte ook in de harten van hen, die hem hoorden. Zijne landgenooten, zij hebben hem aanstonds verstaan. Toen hij nog slechts enkele malen tot het volk gesproken had, kon er geen twijfel over zijn bij een John Rough en een Balnaves of Halhill, of deze man was van God geroepen tot den predikdienst onder zijn volk. En nauwelijks treedt hij als zoodanig op, of men hoort den een tot den ander zeggen: «Others sned the branches, but he stryckis at the root». ¹⁾ Schotland kan dan ook niet buiten hem. Men roept hem van zijn «quyet study» in het kalme, rustige Genève, waar hij tot zijn groote taak was voorbereid geworden in de school van Calvijn, waar hij gezien had, wat reformeeren was. Hij heeft erop gewacht, want ook hij weet, waartoe God hem geroepen heeft, en geen grooter verlangen heeft ooit zijne ziel bewogen, dan dat het evangelie nog eens vrijuit in zijn vaderland mocht verkondigd worden. ²⁾ Hij gordt het zwaard aan, en als hij komt («I praise my God) even in the brunt of the battell», ³⁾ dan is het ook bij hem: «veni, vidi, vici». Zijne landgenooten hebben hem niet alleen

1) Zie boven, bl. 35.

2) Vg. boven, bl. 42, 133 en 230.

3) Vg. boven, bl. 221.

verstaan, maar zij hebben ook gehandeld naar zijn woord. Toen hij stierf, kon hij gerust sterven. Hij had niet tevergeefs geleefd. Met hem had in Schotland het Protestantisme voor goed gezegevierd. En de profetiën van dezen profet, zij zijn vervuld, want het is het Schotsche volk welgegaan in het land, dat de Heer hun God hun gegeven had, hun en hunnen kinderen. De doorzetting der reformatie was Schotlands geestelijke wedergeboorte, zoodat een kenner van Schotlands geschiedenis als Froude Knox naar waarheid kon noemen «the one man without whom Scotland, as the modern world has known it, would have had no existence». 1)

1) Froude, *History of England*, vol. X, p. 190.

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

Het verschil tusschen Calvijn en Knox is meer een verschil van karakteraanleg dan van geestesrichting.

II.

Het theocratisch karakter der Schotsche reformatie moet geacht worden voor Schotland een zegen te zijn geweest.

III.

In de formule «de Bijbel is Gods Woord» moet de uitdrukking «Gods Woord» niet worden opgevat in den zin van «the plain Word of God» bij Knox, maar in den zin van 1 Petrus 1 : 25.

IV.

De gewetensvrijheid in den modernen zin van het woord kan slechts zeer indirect eene vrucht der reformatie worden genocmd.

V.

De strijd over de praedestinatatie vindt zijnen grond in het psychische feit van den strijd, dien er voor ons denken bestaat tusschen de begrippen: genade en rechtvaardigheid.

VI.

In ditzelfde psychische feit vindt de strijd over de weerloosheid (Anabaptisme, Tolstoïsme) zijnen grond.

VII.

De Gereformeerde leer is zonder de Gereformeerde praktijk niet te verstaan.

VIII.

Theologie zonder metaphysica is onbestaanbaar.

IX.

Terecht zegt Dr. J. H. Gunning Jr. (*Komt het op vroomheid des harten aan?* Nijmegen 1893, bl. 10): «Deze subjectieveering van den godsdienst (na Schleiermacher) zag voorbij, dat, krachtens *de éénheid des geestes*, de godsdienstige aandoening, of het gevoel, van den aanvang af een verstandelijk element, een kiemend oordeel in zich draagt; anders zou dat gevoel *bloot aesthetisch* zijn.»

X.

Zuiver nominalisme leidt tot scepticisme.

XI.

Zuiver realisme leidt tot pantheïsme.

XII.

De Christelijke dogmatick moet zoowel waardeeringsoordeelen als theoretische oordeelen bevatten.

XIII.

Het utilisme miskent den adel van het zedelijke leven.

XIV.

De brief aan de Romeinen is geschreven aan eene Heiden-Christelijke gemeente.

XV.

In Rom. 7 : 7—24 wordt beschreven het leven van den tot inkeer komenden mensch (Paulus), vóórdat hij komt tot het geloof in Christus.

XVI.

Rom. 7 : 26 is eene interpolatie.

XVII.

Omzetting van Joh. 5 en 6 verdient aanbeveling.

XVIII.

In Gen. 49 : 10 leze men *שֵׁשׁ* in plaats van *שֵׁשׁ וְיָוָה*.

XIX.

Het boek Job is geene theodicee.

XX.

Er is geen voldoende grond om in het boek Job de redenen van Elihu als bijvoegsel van eene latere hand te beschouwen.

XXI.

Terecht neemt Robertson Smith (*De profeten van Israël*, Nijmegen 1889, bl. 206 vv.) in Hosea I en III een historischen grondslag aan.

XXII.

Hoevel het begrip נָקָמָה in het O. T. niet altijd het karakter van vergelding draagt, moet toch de poging van Ritschl (*Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*, 3^e Aufl. Bd. II, Bonn 1889, S. 102 ff.) om aan te toonen, dat het element van vergelding in bedoeld begrip geheel bijzaak is, als mislukt beschouwd worden.

XXIII.

De stelling van Sohm (*Kirchenrecht*, Bd. I, Leipzig 1892, S. 1): «Das Kirchenrecht steht mit dem Wesen der Kirche in Widerspruch» miskent den goddelijken oorsprong des rechts.

